

અમદાવાદ—રાયખડમાં 'સારું' સાહિત્ય મુદ્રણાલય 'માં
બિંદુ-અખંડાનંદના મળપથી મુદ્રિત

૧૯૮૩ ના પોપસુધી खास किरायत

૧-સંપૂર્ણ મહાભારત-મોટા સાત ભાગોમાં નીકળી ચૂક્યું છે.

એમાં ઉત્તમ ભાષાંતર, પૃષ્ઠ સંખ્યા ૫૨૦૦, ચિત્ર સંખ્યા ૩૦, મજબૂત સ્વદેશી કાગળ, સ્વદેશી ખાદીનાં મજબૂત પૃષ્ઠો, મૂલ્ય ૩૬; પરંતુ વિવિધ અંગ્રાજીના અંગ્રેને મોટું થવાથી કિંદ્રાયતની મુદત ફરી પણ લંબાવાઈને ૧૯૮૪ના પોપ સુધી અમદાવાદમાં રૂ. ૩૨) અને મુંબઈમાં ૩૩) રખાઈ છે. સાથે મહાભારતચિત્રાવલિ મફત મળશે.

૨-શાન્તિપર્વ-મહાભારતનું-નવી આવૃત્તિ-ભાષાંતર પણ નવું છે.

સર્વ તાપને શાન્ત કરવાવાળો આ ધર્મ-નીતિમય ઉત્તમ ગ્રંથ મહાભારતના છઠ્ઠા ભાગ તરીકે હોવા છતાં છૂટો પણ મળી શકશે. આમાં ભીષ્મપિતામહ, શ્રીકૃષ્ણભગવાન, દેવર્ષિ નારદ, અને અન્ય પણ અનેકાનેક યપિસુનિઓના કથ્યાણકારી સંવાદો તથા ઉપદેશો છે. કદ ૬૧૧x૧૦, પૃષ્ઠસંખ્યા ૯૨૮, ચિત્રસંખ્યા ૪, પાકોપૃષ્ઠો, મૂલ્ય ૫, પોપ સુધી ૪૧,

૩-શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ-નું ઉત્તમ ભાષાંતર-આવૃત્તિ બીજી

આમાં પૃષ્ઠ ૧૩૪૦, ચિત્ર ૩૨, કદ ૬૧૧x૧૦, મજબૂત પાકો પૃષ્ઠો, સ્વદેશી કાગળ, મૂલ્ય ૬), જે ભાગમાં ૬૧, પોપસુધી ૦૧૧ કમી. વળી હનુમાન ઇત્યાદિ પણ હતા કે મનુષ્ય? રાવણને માથાં દશ હતાં કે એક? હનુમાન સમુદ્ર કુદેલા કે તરેલા? ઈં બાળતો પર નવેજ પ્રકાશ પાળીને રામાયણનો પ્રભાવ અને ઉપકારકતા દર્શાવનારા અનેક લેખો અપાયા છે.

૪-શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ-ઉત્તમ ટીકા અને ૪૦ ચિત્રો સાથે

આમાં મૂળ દોહા ચોપાઈ આવા મોટા અક્ષરમાં અને યુગરાતી ટીકા આવા અક્ષરમાં છે. પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૪૨૦, કદ ૬૧૧x૧૦, પાકોપૃષ્ઠો, સ્વદેશી મજબૂત કાગળ, વિદ્વાનોના ઉપર જણાવેલા ઉત્તમ લેખો, ક્ષેપક કથાઓ, લવકુશકાંડ, તુલસીદાસ ઇત્યાદિ ચાર મહાત્માઓના ચરિત્ર, હનુમાનચાલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકાપ્રશ્ન, માહાત્મ્ય તથા બીજી પણ પુષ્કળ બાળતો અપાઈ છે. મૂલ્ય ૬) જે ભાગમાં ૬૧, ૧૯૮૪ના પોપ સુધી ૦૧૧ કમી.

૫-શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-મોટા જે ભાગમાં ત્રીજી આવૃત્તિ

વેદાન્તના આ સર્વોપરિ ગ્રંથમાં આવા મોટા અક્ષર, વેદધર્મસલાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર, પૃષ્ઠ ૧૯૦૦, કદ ૬૧૧x૧૦, મજબૂત કાગળ, પાકો પૃષ્ઠો, મૂલ્ય ૧૦, પણ પોપ સુધી ૮,

૬-૭-મહાભારતચિત્રાવલિ તથા રામાયણચિત્રાવલિ

એ પછી રામાયણચિત્રાવલિમાં રામાયણને લગતાં ૩૬ ચિત્રો છે; તથા મહાભારતચિત્રાવલિમાં મહાભારતનાં ૬૬ ચિત્રો ઉપરાંત ભારતસાવિત્રી-સ્તોત્ર, મંગલચરણ, પેદિક પ્રાર્થના, મહર્ષિ.

ઓને સ્મરણાંજલિ, શ્રીમહાભારતમાહાત્મ્ય, ઇત્યાદિ વિષયો આપ્યા છે. આ સર્વ આઈ પેપર ઉપર છપાયેલું હોઈને કાગળના પૃષ્ઠો સાથે દરેકના ૦૧૧ પરંતુ પોપ સુધી ૦૧૧ ૮-બીજી નવી આવૃત્તિઓ ઈં વિષે મૂલ્યના-મુલ્યઅંક ભાગ પરેલો, દયાળુ માતા, સદ્યુલ્લી ભાગકો, ભાગસરજોષ, ભાગકોની વાતો, દુઃખમાં વિવાદયાત્ર, આ પ્રત્યેકના ચાર આના છે; પણ એમાંની કોઈ પણ એક બનની પાંચ પ્રા ૩ ૧ માં, તથા એક કે વધુ બનની મળીને ઇત્રો પ્રા (અને મુંબઈમાં ૫૫૦ પ્રા) રૂ ૧૦૦ માં અપાશે.

मफत के ओछा मूल्ये मागनारने विनति

આ સંસ્થાનાં પુસ્તકો માટે ઉપલા પ્રકારની માગણીઓ હજી આપ્યા કરતી હોવાથી જણાવવાનું કે:-

આ સંસ્થામાં વગર કિંમતે કે નિષ્ણિત કરતાં ઓછી કિંમતે પુસ્તકો આપવાનાં સાધન, સગવડ કે વિનાશ નથી. કોઈવાર કોઈ સંજ્ઞાન તરફથી આર્થિક સગવડ આવી પડવાથી જ્યારે કોઈ અમુક પુસ્તક દરેકોઈ માગનારને આપવાના સંયોગો ઉભા થાય છે, ત્યારે તે પ્રકાર પ્રથમથી જ જાહેર કરી દેવાય છે; મારે જ્યાંસુધી એવું જાહેર કરાણું હોય નહિ, ત્યાંસુધી કોઈએ પણ એવી માગણી કરવી જોઈએ નહિ. આ સિવાય કોઈ કોઈ વાર અદ્યપ-સ્વયં આર્થિક સગવડ નીકળી આવતાં તેમાંથી તો માત્ર એટલું જ બની શકે છે કે, ખાસ અમુક કોટી અને અમુક સ્થિતિવાળા-ને જ અમુક તમુક આપવાનું હોય છે; પરંતુ એવે પ્રસંગે પણ એવા પ્રકારનાં યોગ્ય પાત્રોને શોધી શોધાવીને વગર માગે જ અપાય છે, અને માગવા આવનાર કે પત્રથી માગનારને તો 'શબ્દથી કે અનુસારથી નકાર જ આપવાનો હોય છે. કોઈવાર કોઈને વગર માગે કાંઈ અપાણું હોય તે ઉપરથી તે પોતાની હાથકાત કે હજી જુદા જ પ્રકારનાં કંપી લખને એમ પણ માને છે કે, હવે તો આપણી આવા પ્રકારની સેવા આ સંસ્થાએ ઉઠાવી છે, અને તેથી જ્યારે જે પણ જોઈતું દરેક તેની જરાપણુ રૂચિ દર્શાવીશું એટલે આપશે જ. કેટલાક માનવો વધારે સમજી હોવાથી તેઓ પોતે તો એવું સમજી ભેતા નથી; પણ તે નહિ તો તેમને અપાયણું જોઈ સાંભળીને બીજા સામાન્ય માનવો તો અનેક માગવા આવે છે; અને જ્યારે નકાર સાંભળે છે, ત્યારે તે બિચારા મનમાં ગાળો દેતા દેતા આત્મા ભય છે !

આગળ નાગપુરની જેઠામાં ગયેલા જુઠ્ઠાએ મારે કેટલાંક પુસ્તકો અંતર્ધામીની આત્મીય વચર-
મૂલ્યે અપાયલાં તે વિવરથી અનેક સમજી માનવાને પણ મારવાની ટસિ થઇ આવી હતી. ધનવાનો પાસે
તો બહે સમાજસેવકો મારી શકે; પણ આ સંસ્થા કેવી નીતિરીતિથી ચલવાતી હોય, અને માત્ર અન-
ભિધુ હોવાથી ધનવાનોને દાનાપણાને દાર પાવા જવા જેટલી રચિ ધરાવતો હોય નહિ, તેથી કરીને
કોઇએ પણ તેની ચુનેદગારીનો બદલો સામી માગણીરૂપે નહિ વાળતાં હામાજ આપવી જોઇએ.

જેમણે આ સેવકને ધનવાન કે સંસ્થાનો માલિક માનવાના બખમાં પડવાથી કે બીજા કોઈ સમજાવણી, પોતામાટે કે પોતાની સંસ્થામાટે કે બીજા કોઈ માટે મુશ્કેલી કે બોલા મુશ્કેલી જનવાની આશા રાખના દોષ તેમને વિનવિ છે કે:—“માત્ર હજીનેજ અર્ધમંથની કિમતરૂપે સમજાવી દેજો” એવી આ સેવકની દૃષ્ટિ પણ પાછી માનવા છે; પરંતુ તેની માનવશક્તિ પરી પાડવા પાછળ લાગે કરોડોની સમજાવી દેજો તે આ સંસ્થા ધરાવતી નથી. આ સંસ્થાની મદદ તો માત્ર પુરનકોની કિમતમાં જે કોઈ સરનાપણું લાવી લાયક, તે લાવવામાં સમજાવતી છે; જો એ રીતે જે કોઈ કિમત અર્ધમંથની રહી, તેટલી પણ મજાક જેમની પામે ન દોષ તેમણે તો પછી તે આ સંસ્થાની માનવાને જાણે ધનવાન ચૂકરો પામે અથવા તો પોતે જે રાષ્ટ્ર-સેવકોની આજેવાની નીચે કે રાષ્ટ્રીય હિતની રાહ નીચે દેશસેવા જનવાના દોષ લાગે માનવાને દોષ. આ સેવકને જે પણ સંજોગો વચ્ચે જે કોઈ કરવાનું દોષ તે વર્ણવી જનાવનું, તેવા કાળે “મજાબીચુક” “ચૂકરો” “દેશવાનના માલિક કા બોલો” તેમજ એવી પણ અન્ય નીચા ને જગાપા માટે આ સેવક ના નિર્દિષ્ટ છે.

જેમને પત્નિ પત્નિ ન દોષ અને માયાની રતિ પત્નિ ન દોષ અને પર્મપ્રાપ્તિ પુણ્ય
જુગ દોષ, તેમજોતિજ મરે આ મેલકુ' કહેવું છે, માત્ર કાચાની કંઠોનેજ કિંમતારે મળીને
સામથો મળ્યા જોએ; પરંતુ એ તેજસ્વયી તેજ કામે કરાને પત્નિના પ્રાપ્તિમાં જોડાએ
નીકળે આવે નહિ, અને જ્ઞાનુદી પત્નિનેનું મેરી ઉત્તમ અને જ્ઞાનિ અપત્નિ પત્નિને નહિ
રિતિ પણ દેરાને જામે; કવિજ તે અને અર્થાત્ત જ્ઞાન-પત્નિ રાગનેથી નીકળે જાતેને
મેરી તેરી જોડાવાનું મેલકાએ રિતિજ પત્નિ ઉત્તમ અને કવિજ તે નહિ, જ્ઞાનુદી પ્રથમ-
મે એ તેમ જ્ઞાન મરે મુનેનું અને પ્રથમ કવિજ તે અને કવિજ માત્ર તે, જે જ્ઞાન રિતિની પ્રથ-
મ કવિજ તે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન કવિજ નહિ. (૧) આકાશ-પત્નિ અર્થ-અર્થાત્ત

વિવિધ ગ્રંથમાલના પાઠકોને સૂચના

૧-મદાભારતના પહેલા ભાગ સાથે જે ૪૦૦ પૃષ્ઠ જેટલી મદતની દર્શકતા બેઠાઈ છે, માંથી આ અંકમાં તે માત્ર ૫૦-૬૦ પૃષ્ઠ જેટલીજ દર્શકતા અપાયલી હોઇને બાકીની દર્શકતા રામાયણને લગતી છે. જે આઠ ચિત્રો આ અંકમાં અપાયાં છે, તે પણ ઘણે ભાગે રામાયણનાંજ છે.

૨-વિવિધ ગ્રંથમાળાના આ અંકનું છટક મૂલ્ય દસ આના છતાં તે (ચિત્રક દશે તો) પોપમાસ સુધી છ આનામાંજ અપાશે.

૩-વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં ચાલુ પ્રાદેશોને તો આ અંક વિનામૂલ્યે, અર્થાત એ માળાદ્વારા દરવર્ગે અપાતાં પુસ્તકો ઉપરાંત વધારાનાં પુસ્તકતરીકે મોકલાયો છે.

૪-પરંતુ એ ઉપરથી કોઇ એમ ન સમજ લે કે, આ તો બહેરખરેજનું ચોપાનીક છે. મદાભારત અને રામાયણ જેવા ધર્મનીતિના ગ્રંથોની ઉપકારકતા અને આવરકતા લોકોના ધ્યાનપર લાવવી એજ હેતુથી તે મોકલાયો છે. કેમકે:-

એક માણસ સાક્ષાત્ કષ્ટપટ્ટ કે પારસમણિની પાસે જોડા દોય, તેપણ જ્યાંસુધી તેના શુભ અને ઉપયોગની તેને ખબર ન હોય, ત્યાંસુધી નથી તો તે તેના લાલ ઉઘાવી ચકતો, કે નથી તેનાં જૂખ-ડુખ દૂર થઇ શકનાં. મદાભારત અને રામાયણનું પણ એમજ છે. કેમકે તેમાં સમાયત્તાં જ્ઞાનચારિત્ર્ય એવાં ઉત્તમ છે, અને માનવહૃદયમાં તે એવી તો ઉત્તમ છાપ પાડી દે છે, તથા ઉચ્ચ જ્ઞાનના જગાડી દે છે, કે જેના પરિણામે ચારે પદાર્થ (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ) પણ પામવા જેટલી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. રામાયણ અને મદાભારત એ આવી અદ્ભુત અને ઉચ્ચતમ વસ્તુ હોવા સાથે તેના રચનાર પણ વ્યાસ અને વાલ્મીકિ જેવા મદર્પિઓ હોવાથી એવા મદાન ગ્રંથોની તો જેટલી પણ સ્તુતિ અને ઉપકારકતા ગવાય તેટલી ઓછી છે. કેમકે જનસમૂહની જાણમાં એની મદત અને ઉપકારકતા જેટલી પણ વધુ આવે છે, તેટલું તેના તરફ વધારે ધ્યાન જેવાઇને તેનો પ્રચાર અને ઉપયોગ વધારે થતો ચાલે છે; અને તેમ ચવાથી સસ સુખની સમજણ, ઇચ્છા, આતુરતા અને સમીપતા વધતાં ચાલીને લોકહિનનાં કાર્યો પણ જનસમાજમાં વધુ સંખ્યામાં, વધુ વેગથી, વધુ ઉઠાણથી અને વધુ નિષ્કામતાથી ચલા માંડે છે.

૫-ઉપરના હેતુથી વિવિધ ગ્રંથમાળાના પ્રાદેશ બંધુઓપ્રત્યે આ અંક વિનામૂલ્યે મોકલવાની સાથે એક ખાસ વિનંતિ પણ છે કે, તેઓ પોતાના સ્નેહી-પાઠકોથી એ વહેરેને આ અંક વાંચવા-સાંભળવાને અને તેટલો વધારે લાલ આપે; તથા ખીટ રીતે પણ રામાયણ અને મદાભારત તરફ તેમનું ધ્યાન વધારે જમાવ્ય તેમ કરે.

૬-વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં પ્રાદેશમાં કોઇકોઇ બંધુ એવા પણ હોય કે જેમને એક યા બીજા કારણસર આ અંક ઉપયોગી લાગે નહિ. એવા પ્રત્યેક બંધુને વિનંતિ કે, જે કોઇને તે ઉપયોગી લાગે તેને તે આપી દેવા. અને તેવા પણ વેગ ન હોય તો ટિકીટ મોહીને યા કોઇ સાથે અમદાવાદ પાછો મોકલી આપવો.

૭-વિવિધ ગ્રંથમાળાના આ પછીના અંકતરીકે 'શુભસંપ્રદ-ભાગ બીજો' કેટલાક માસથી લગભગ છપાઇ ચૂક્યા જેવું છે. સહેજસાજ બાકી છે તે પણ દલે સત્તર થઈ જશે. પરંતુ ગયા વર્ષમાં નીકળેલા પહેલા ભાગ કરતાં એ બીજો ભાગ ઘણો મોટો (એટલે કે વિવિધ ગ્રંથમાળાના અર્થો વર્ગ જેટલા કદનો) હોવાથી તે બંધાઇને રવાના થતાં સુધીમાં તો (રિમોની માના ચરદ-ઝગુના પ્રતાપે) કાર્ગીક મામ પણ વીની જતા સંભવ છે. દર્શકન આવી હોવાથી સંવત ૧૯૮૨ નું છેલ્લું પુસ્તક તો ચિત્રાગાની આખર મોરજ નીકળી ચકશે.

૮-મદાભારતને લગતા ખાસ ઉપયોગી લેખોને જે ચારમા પૃષ્ઠ જેટલો સંપ્રદ (મદાભારતના પહેલા ભાગ એનો) છપાયો છે; તેની પણ યોગીક જૂની પ્રત બંધાવેલી હોઇને તેનું મૂલ્ય રૂ ૨ રખાયું છે. પરંતુ એ પણ (ચિત્રક દશે તો) પોપમાસ સુધી માત્ર રૂ ૧ માં અને પાઠો પૂર્ણ સાથે

• આ પોપમાસે રામાયણના નિરૂપણમાંથી થોડા ફેરફાર સાથે દર્શક છે.

વિવિધ અંધમાળાના પાકેલે મૂલ્યના

૧૧ માં અપાયો. તેવું પેલેજનું શુભારંભકે આપ્યું અને વી. પી. સુધે બહેકે આપ્યા વધુ આપ્યો. ૬-૪૧ વર્ષમાં મુલમંદનો પહેલો ભાગ અદ્યક્ષ યજ્ઞે દેની, તેમજ દ્વાયુભાતા અને સદ્ગુણી પુત્રી, જે બને પુસ્તકોની નવી આગવિકો નીકળી નીકળી છે. જે પ્રયોજનું મૂલ્ય આર આના છે; પરંતુ રૂ. ૧) ની પાંચ પ્રત આપવ છે. જે ઉપરાંત જાણપદેથી પુસ્તકો-સદ્ગુણી બાળકો; બાળસદ્ગુણી, અને બાળકોની વાનો આ પુસ્તકો પણ જેમ મૂલ્ય ને જેમ ધોરણે અપાય છે. આ કુલ પાંચ પુસ્તકોમાંનાં એક અવગણ વધુ બતનાં મળીને એક સાથે છંદો પુસ્તક અરીદ્યો, તેમને તે માત્ર સો રૂપિયામાંજ અપાયો.

૧૦-વિવિધ અંધમાળાના બીજા ભાગનું સંવત ૧૯૮૧ નું છેલ્લું પુસ્તક દઈ જાણી રહ્યું છે તે પણ બતનાં મુધી ૧૯૮૪ ના કામણ મુધીમાં જદાર પડી જવા ઉમેદ છે. જે તે કિતાવગ કરીને જેવું થાય તેવું અદ્યક્ષ આપી દેવું હોય, તો તે તે કથારનું જ છપાઈને મોકલાઈ મળું હોય.

૧૧-વિવિધ અંધમાળાના બીજા વિભાગનું બીજા વર્ષનું પણ લવાજમ ને રાઈ જવા વર્ષમાં આપી ચૂક્યા હશે, તેમને તે ચાલુ વિભાગના નવા વર્ષમાં મળવે અપાઈ જશે. જેમની તેવી મરજ નહિ હોય, તેમને તે નાણું એક પત્ર લખીને મંગાવી લેવા વિનંતિ છે.

૧૨-સગવતી લાગવત-આ અંધની બીજી આગવિક છપાવા માંડી છે. બતનાં મુધી તે જે ત્રણ માસમાં અને દીવ યજ્ઞે તે હોળી મુધીમાં તો નીકળશેજ. તેવું મૂલ્ય રૂ. ૫) અને તરત માટે શુભારંભ રહેશે. વિવિધ અંધમાળાના એ સમયના અંકમાં જે વિષે જણાવાશે.

૧૩-અંધમાળામાં હીલ-આણુ સાક્રમાં મહાભારતના ભાગો, રામાયણો, યોગવાસિષ્ઠના મંથો, શુભ સંમદનો બીજો ભાગ, એવા મોટા મોટા મંથો આડે અને ચરીર-પ્રકૃતિનું જેમ તેમ ગણના આડે વિવિધ અંધમાળા પાછળ જોઈતું પ્લાન આપી શકાયું નથી. પરંતુ જે નિયંતાએ આણુ સાક્રમાં આગલા કોઈપણ વર્ષ કરતાં વધારે મંથો પ્રસિદ્ધ કરાવ્યા છે; તેની ધન્યતા હશે તો વિવિધ અંધમાળા એક વર્ષ મોટી પડી ગઈ છે, તે આડે પણ ૧૯૮૪ ના વર્ષમાં રૂ. ૧૯૮૫ માંમાં પ્રમાણ જન્ય તો આશ્ચર્ય નથી.

મહાભારત લેનાર તથા લેવા ઇચ્છનારને સૂચના

૧-મહાભારત જેવો આ અતિ હિતકારક ધર્મગ્રંથ સમગ્ર માણસોને તો વહેલો મોટો પરીકિંમતે પણ લેવોજ પડશે; તો પછી તે સવેળા અને કિફાયતી કિંમતેજ તેમણે ચામાટે ન લેવો ? ગુજરાતી પ્રેસનું આખું મહાભારત જ્યારે ૭૫) થી પણ મળતું નહિ, ત્યારે તેનું બીજું કનિષ્ઠ ભાષાન્તર રૂ. ૫૦)થી પણ અનેકાને લેવું પડેલું. માટે આ મહાભારત વેચાઈ ગયા પછી પાછું એવું ન કરવું પડે તેટલા માટે, તથા આવા મોટા ગ્રંથ ફરી ફરીથી છપાવા સદજ નથી તેટલા માટે પણ જેમનાથી અને તેમણે આવી વિરલ તકનો લાભ અને તેમ તરતમાં લઈ લેવો જોઈએ.

૨-અગાઉથી પૈસા ભરી આ મહાભારતના ગ્રાહક યનારમાટે કેટલાક સમય સુધી રૂ. ૨૮) અને તે પછીને માટે ૩૦) રખાયા હતા; પરંતુ મહાભારત નીકળ્યા પછીજ વિવિધ ગ્રંથમાળાનો અંક કઢાડવાનો હોવાથી તેની દીકને લીધે મહાભારતનું રૂ. ૩૦) મૂલ્ય, સં. ૧૯૮૩ના શ્રાવણ સુધી લંબાવાયું હતું. પરંતુ મહાભારતના પહેલા ગ્રંથમાં જે જે લેખો ઉમેરવા હતા, તેને લઈને ભાદ્રપદ આખરેજ બધા ભાગ તૈયાર થઈ શક્યા; એટલે તે પછી આસોમાંજ વિવિધ ગ્રંથમાળાનો આ અંક નિકળી શક્યો છે. આથી કરીને મહાભારતનું તૈયાર થયા પછીનું કિફાયતી મૂલ્ય દિવાળી પછી પણ ૧૯૮૪ ના પોષમાસ સુધી લંબાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ એ સમયસુધી તૈયાર મહાભારતના રૂ. ૩૨) અને મુંબઈના કાર્યાલયમાં ૩૩) રખાયા છે. વળી મહાભારતચિત્રાવલિ એની સાથે મફત આપશે.

૩-અગાઉ જેઓ આ ખાતાનાં શાંતિપર્વને તથા આદિ અને સભાપર્વને ખરીદી ચૂક્યા હોય, તેમણે પણ તે તે ગ્રંથ આ સાત ભાગના પેટામાં નવાજ લેવા ઠીક છે; છતાં જેમને તે એક અથવા બંને ગ્રંથ નહિજ લેવા હોય તેમની પાસે તે દરેક ગ્રંથ દીઠ ખર્ચાવલા પૈસાબદલ રૂ. ૨૫) એટલે આપવાના છે.

૪-મુંબઈના જે સજ્જનો પાસેથી આ ગ્રંથના માર્ગવ્યવબદલ રૂ. ૧૫૫ વધુ લેવાયેલા; તેમને સાતે ભાગ એકી વખતે મુંબઈમાં આપવા દરવાથી એમાંનો વધારાનો રૂ. ૧૫૫ એ ગ્રંથ સાથે પાછો આપશે; અને જેમણે અમદાવાદથી મોકલવાના પેકીંગ ઇન્ચાર્જ રૂ. ૧) વધુ ભર્યો હશે તેમને તે પણ પાછો આપશે.

૫-મુંબઈના ગ્રાહકોએ ભરેલાં નાણાંની પાવતી મુંબઈમાં કાલબાદલીના મંદિર સામેના કાર્યાલયમાં મોકલી આપીને તેમજ અમદાવાદના કાર્યાલય એમાં ગ્રાહક યનારે અમદાવાદના કાર્યાલયમાં પાવતી મોકલી આપીને મહાભારત મંગારી લેવું. જેમની પાવતી ગેરવસ્તે ગઈ હોય તેમણે પોતાની સહીવાળો કાગળ તથા પાવતીના નંબર, તારીખ, ઠેકાણું અને નામ વગેરે લખી મોકલવું જોઈએ; અને ધણી દયાત ન હોય તો તેવા શેરા સાથે તેમના વતી વંશવારસે લખવું જોઈએ. જે કે વધારે માણસો માગનારા નીકળશે તો તો તે આપવામાં ધુન્યવાટે અને દીલજ થશે.

૬-આ ગ્રંથ વી. પી. થી તો મોકલાશેજ નહિ. માટે પોસ્ટરસ્તે મંગાવનારે કિંમત ઉપરાંત પોસ્ટેજ તથા રજીસ્ટર ખર્ચ મળીને રૂ. સાડાપાંચ પ્રથમથીજ મોકલી આપવા જોઈએ. પોસ્ટેજ ખર્ચ વી. પી. રસ્તે ભરવો હશે તો તેમ પણ ઘઈ શકશે.

૭-રેલ્વેરસ્તે મંગાવનારને આ ગ્રંથ બદ્ધ એટલે ખર્ચે આવશે અને પેકીંગ ઇન્ચાર્જ પણ નહિ. અહીં માત્ર રેલ્વેખર્ચ રૂ. ૧ થી ૨ જેટલો ભરવાનો રહેશે. પરંતુ એ રસ્તે પણ વી. પી. થી નહિ મંગાવતાં કિંમત, તેમજ રેલ્વેનું નામ અને રેલ્વે રીસીટ મોકલવાનું શીરનાયું પ્રથમથીજ મોકલવાં.

૮-મહાભારતનું વજન પેકિંગ સાથે ૨૪-૨૫ રનલ થવાને લીધે રેલ્વે પાર્સલથી મોકલવામાં બંગાળી ૨૦ શેરનો ચાર્જ ભરવાનો આવશે. માટે જેમને એના ભેગાં આ સંસ્થાનાં બીજાં પુસ્તકો પણ પંદર રનલ વજન સુધીનાં મંગાવવાં હશે, તેમને તે વિનાખર્ચે મંગાવવાની તક છે. મંગાવની વખતે આ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખતી કે:-આ સંસ્થા સિવાયનાં બીજાં પુસ્તકો મોકલવાનું એક નિયમનરીકિત બધે છે, અને કમીચન નીચેના નિયમ મુજબ આપાય છે.

૯-અમદાવાદના કાર્યાલયમાંથી મહાભારત સિવાયનાં પુસ્તકો કમમાં કમ રૂ. ૨૫) કે વધુનાં લેવાથી ૧૨૫) દરેક, અને ૧૦૦) કે વધુનાં લેનારને ૧૫) દરેક આપાય છે. ૨૫) નાં કે ૧૦૦) નાં

આ અંકનું નિવેદન

આ સંસ્થા તરફથી ચાલુ ૧૯૮૩ માં નીકળેલા મદાભારત અને રામાયણ સાથે તે તે પ્રંગને સગતા જે જે લેખો અપાપયા, તેમાંના કેટલાકનો આમાં સંપ્રદ અપાયો છે. આ સંપ્રદ વિવિધ ગ્રંથમાળાના પાકો તરફ એટલા માટે મોકલાયો છે કે મદાભારત અને રામાયણની ઉપકારકતા તેમની જાણમાં વધારે આવે અને તેના ઉપયોગ કરવા તરફ તેમનું ધ્યાન વધારે ખેંચાય.

આપણું હિંદુસંતાનોને ઋષિમુનિઓ તરફથી એ ગ્રંથોરૂં જે અદ્ભુત વારસો મળ્યો છે; તે હીરા-રત્નોથી પણ ઘણો વધારે કિંમતી અને રાજરોજ વાપરવાના અનપાણીથી પણ વધારે અગત્યનો માનસિક ખોશક છે. વળી એને પરમ સુખદાયક વસ્તુસ્થિતિ તરફ દોરવી જનારા એમીયા પણ કહી શકાય, અને પંથ-પ્રકાશક જ્ઞાનચર્ચ પણ કહી શકાય.

‘સંગ તેવો રંગ’ ને ‘અન્ન તેવો એકાર’ એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે. રામાયણ અને મદાભારત જેવા ઉચ્ચકક્ષા ગ્રંથોને રચવાવાળા મહર્ષિઓ પરમાત્મદર્શી હોવાથી તેઓ માત્ર ભોક્ષિના ધર્મ-કર્મપણ અને યોગ-ક્ષેમ અર્થેજ એ ગ્રંથો ગુપ્તી આપી ગયા છે. પોતાની પ્રખર પ્રતિભા, શુદ્ધાતિશુદ્ધ હૃદય અને ઉચ્ચતમ જ્ઞાનાનુભવને એમાં જેટલાં પણ જને તેટલાં વધારે તેમણે રચ્યાં છે. એથીજ જગત-ભરમાં જેનો જેટો ન મળે એવા ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ એ નિવડી શક્યા છે; એથીજ એ ગ્રંથો હિંદુનતિની શ્રેષ્ઠ સંપત્તિ અને સર્વોત્તમ વારસાતરીકે ગવાઈ રહ્યા છે; અને એથીજ એનો ઉપયોગ-સમાગમ કરવો એ તેને રચનારા મહર્ષિઓના સમાગમ સેવવા જેવું, અથવા તો પારસમણિ સાથે લોદને ધસવા જેવું મહાદાનદાયક નિવડે છે. એ ગ્રંથોમાં તે તે કથાનાં મુખ્ય પાત્રો ઉપરાંત અન્ય પણ એવા એવા જ્ઞાનચારિત્રની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલા ઉત્તમ આત્માઓની અનેકવિધ સાધના-સફળતાઓ એમાં વર્ણવાયેલી છે, કે જેથી એ ગ્રંથોનું વાંચન-મનન જે કોઈ હૃદયપૂર્વક કરે, તેમના આચાર-વિચાર (જ્ઞાનચારિત્ર) સદાજે સદાજે ઉન્નત થતા ચાલે; અને ઇચ્છા હોય તો તેમને ઉચ્ચાતિઉચ્ચ સત્ય સંપત્તિ પણ સદાને માટે પ્રાપ્ત થાય, એમાં આશ્ચર્ય નથી. ઋષિવ્રત ગ્રંથો આવા પરમ સુખદાયક હોવાથી તેને માટે ખડ્ડેજોનાં તો મણિની કે કંપતરની ઉપમા પણ હીનોપમા-જ ગણાય. આવા ગ્રંથોને ચારે પદાર્થદાયક (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષદાયક) કહ્યા છે તેમાં પણ અતિશયોક્તિ નહિ હોઇને અક્ષરે અક્ષર સાચી વાત છે.

પરંતુ એવા ઉન્નતિદાયક ગ્રંથો ભારતભૂમિમાં મોલુદ હોવા છતાં દેશમાં આટલી બધી દુર્દશા અને ધર્મનીતિની ન્યૂનતા શાથી થઇ? મુખ્ય કારણ તો એજ કહી શકાય કે, એ પરમ પૂજનીય ઋષિમુનિઓના ઉત્તમ આચારવિચારો અને ગ્રંથ-ઉપદેશોનાં સેવન-સમાગમ અને શિક્ષણ-અનુસરણ કરવાનું અમે હિંદુનતિનાં સંતાનોમાંથી ઘટતું આશુ, અને ઘટતાં ઘટતાં છેક નહિ જેવુંજ બની રહ્યું.

મદાભારતની રચના આજથી પાંચ દહાસે વર્ષ પર થઈ, કે જ્યારે કળિકાળની તો માત્ર શરૂઆતજ હતી; ત્યારથી ભારતવાસીઓમાંથી સર્વોચ્ચ ધ્યેય અને ધર્મ-ધ્યાન વિસરાતું ચાલીને દુનિયાઈ ધનવૈભવને ઇંછતા-પ્રધાનતા અપાવા લાગી હતી; દીર્ઘદષ્ટિ અને વિચારણ હૃદયનું સ્થાન સંકુચિતપણું લેવા લાગ્યું હતું; અને તેથીજ ધનવૈભવ પણ ધર્માનુસાર મેળવવા-ભોગવવાને બદલે ત્યાગીક મન જેવી પામરતાપૂર્વક (એટલે કે ધર્મ-ધ્યાનને બાલુ મૂકી દેવાઇ અધર્મ ને અનીતિપૂર્વક) મેળવવા-ભોગવવાનું ધોરણ, રાગ-મદાસાનઓમાં અને તેમના ચિશક-સલાહકારોમાં પણ પ્રવેશતું ચાલ્યું હતું. આવી રીતેજ્યા પ્રગળતા રક્ષક-ચિશકોમાંજ લૌકિક ધન-વૈભવને અને અધર્મ-અનીતિને સર્વેર મનાવ-લેવાય; ત્યાં પછી “યથા રાગ તથા પ્રગ” થવા માંડે એ પણ સ્વાભાવિકજ છે.

પરંતુ એ સમયે એવી રીતે શરૂ થયેલી કળિયુગની શરૂઆત, અથવા તો ઇધર ઉપર દેખાવા લાગેલાં અધર્મનાં વાદરો, આજજે જતાં કેવું બપોરે દૃષ્ય લેશે અને ધર્મનીતિના ચૂર્ણને, તથા તેના મુખ્ય રક્ષક મોક્ષ-વિજ્ઞાસને અને ઔણ રક્ષકરૂપ ધનવૈભવના પ્રકાશને દબાવી દબો

ભારતવાસીઓને કેવા ભયંકર અસાન-અધકારમાં, અને તેના પરિણામે કુદૃશાના દરિયામાં ડૂબાવી દેશે; એ વાત વ્યાસ ભગવાનનાં સમજવામાં આવી ભય અને તેથી યંત્રણ લાગણી યથા આવે, એ પણ સ્વાભાવિકજ હતું. “યસુધૈવ કુર્તુવર્ક”ની હૃદયવિશાળતા તો એવા અપિવર્ધમાં સ્વાભાવિકજ બની રહી હોય; એટલે પછી એ અવળે રસ્તે ચડતી દેનારી કુમતિ કુચ્છાપર આર્ષ સંતાનેને દિવસાનુદિવસ મોહાધ બનતાં જોઇને, અને તેના અધિપતિરૂપ કળિયુગ-રાક્ષસના મુખમાં તેમને પ્રવેશતાં જોઇને તેમણે જે લાગણીભર્યો અવાજ ઉઠાવ્યો હતો; તે આજે પણ મહાભારતમાં તેના ભાગ્યશાળી પ્રેમી-ઓને અનેક આકાર-પ્રકારે જાણવા-સાંભળવાનું મળે તેમ છે. આન તરફથી હાથ નીકળેલા મહાભારતના પહેલા અંધની શરમાં એ પ્રકારનું જે “સાવિત્રીસ્તોત્ર” અલગ અપાઇ છે; તેમાંની નીચડી લીટીઓમાં વ્યાસમુનિને અધિક સ્પષ્ટ અવાજ હોવાથી તે અહીં પણ આપવાનું મન યથા જાય છે. તે એ કે:-

ऊर्ध्वं बाहुर्विरौम्येष नात्र कश्चित् शृणोति मे ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥

न जातु कामान्न भयान्न लोभात् । धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ॥

धर्मो नित्यः सुखदुःख त्वनित्ये । जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥

મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનની એ હાકણ આ ધોર કળિકાળમાં તો વળી દિંદુ સંતાનેએ વધારે સાંભળવા-સમજવા જેવી છે. તેથી એમાં રહેલો ભાવ આ નીચે જતા વિસ્તારપૂર્વક આપીશું. કેમકે એમાં એવો ઉત્તમ, દુઃકે ને સાદો-સંધિ માર્ગ દર્શાવયો છે, કે જેને અનુસરવાથી આ કળિકાળમાં પણ સનજીવનું આસ્વાદન અને પરિણામ મેળવી શકાય તેમ છે.

“મારા બન્ને હાથ ઉંચા કરીને હું હાકણ કરી રહ્યો છું. તોપણ આ જગતમાં મને કોઇ સાંભળતું જ નથી ! તે પોકાર એ છે કે:-હે માનવો ! કુનિર્વાઈ ધનવૈભવ તો ધર્મપૂર્વક મેળવાય-ભોગવાય તોજ તે મુખકર નિવરે છે; એ એક સિદ્ધ થયેલી-” એક ને એક એ ’ જેવી પાછી વાત છે; તોપણ તમે શા માટે ધર્મનું સેવન કરતા નથી ? વળી આ પણ એક પ્રયોગસિદ્ધ વાત છે કે, આ સંસારમાં ‘ધર્મ’ એ નિત્ય છે, અને મુખ-દુઃખ તો અનિત્ય છે; જીવતામાં અમર (નાશરહિત) છે, અને જીવન તથા જીવનના સાધનરૂપ દેહ તથા ધનધામાદિ સર્વ અનિત્ય (નાશવંત) છે. માટે હે જાણ્યો ! એ અનિત્ય પદાર્થોને ખાતર, એને મેળવવાનાં લોભ-લાલચ ખાતર, એ પદાર્થો નદિ મળે કે જતા રહેશે એવા ભયને ખાતર, અથવા તો એ ચાર દિવસના અનિત્ય જીવનને ખાતર પણ તમે ધર્મને તો છોડનાજ નહિ.”

કળિનેા એ પ્રારંભકાળ છતાં પણ વ્યાસ ભગવાનને એ અવગા માર્ગસામે (ખરે) રસ્તો મૂકીને ખોટો રસ્તો ચડી જવા સામે) એવા અવાજ ઉઠાવ્યો પડ્યો હતો; અને ઉઠાવ્યા છતાં પણ તે તરફ લીધો ખ્યાન અપવા નહિ; તો પછી અત્યારના ધોર કળિયુગના યોદ્ધા-ઉપદેશનું તો કહેવાનું જ શું ! અમે દિંદુ સંતાને તો હવે એવાં વિચિત્ર બની ગયાં છીએ કે, છેવટે કદાચ નર્કપ્રારમાં જવું પડે તો અમે ત્યાં પણ જતા વસીશું; પણ અત્યારે તો અમને એ ધર્મ-ધર્મની વાત જાણવા-સાંભળવાની જરૂર પણ નથી ને પ્રસન્ન પણ નથી ! એક તરફ જાતું છે, તો બીજી તરફ શોચને ને અફરિજ સાધુ અફળોની તો વગર પ્રવચનથીજ વિરજતા (એટલે કે દબરો અને સામેમાં કેઠકજ દોવાની વાત) કહેવાતી ચાલી છે; એટલે પછી હાથના અસાનપ્રકારમાં તો એવાઓની મુશબતા દેવજ દર્શાવી ! સીંચ તરફ એવાઓને કૃષ્ણ-ભોજનપ્રવાસી અને માવવા-મગજવાની મુદિ-કુદિ કે જરૂર-જરૂર જાન-જાનજ જ્યાં ન દોષ; ત્યાં પછી એવા પ્રજાપાઓના નેત્ર-ઉપનેત્ર તો લાગીજતાના ! ને એથી નર્ક જઈ મમતા ધર્મનીયને રક્ષા-પ્રેરના મુલવવા પડ્યાં જા. આવીરવાઝો.

૮ આ દેહ નિરુપાય એક મદ ધાત્મા અતિ વિદ્ય કર્મ જન્મ કાયા તો દેહ ઉપ; જન્મ તેમની નીચે રહે અને ગિરિ-કમળમ્, કલિયુગે અવતા મદા મદ્યેથી બુદ્ધિ યોગી દેવ ઇ. આ તરફ જન્મવર્તે પણ મિત્રે ઇ. એ પદોત્તે સ્વે ઇ કે તેને ભેદના સુ કે દેવ નદિ અવત મિત્રે ને જ સેવન રૂપે જ મિત્રો આર, કે દેવનાત્મ-ભાગ્યે-વને તેલ જન્મ જન્મ અદના અપર કમ્પ-વર્તેના જદે દેવ-અતિ-જ્ઞાના ૧૦૧ કહેવા છે કે “એવરે કે તેલજ, તેલે કે. ૮૮, ૮૯ને નિર્વાણ, કુન્દને જન્મ.” અર્થ. તે

પણ માત્ર પામર-વિશ્વ-કોટીના લોકવર્ગની હાથે દાજ ભળના ચાવીને માનમોટપનાંજ મહિરપાન ગટકાવના મ્હાલે છે ! પાંચમી તરફ વિદેશીઓના દેશી દલાલ-કલાશેખી ઉમરાર્થ રહેલાં સહેર-બંદરે તો વળી વિદેશી વિધર્મી બનાવેલા અને પ્રચારકોને સત્કારી-પ્રચારીને તેના અદલામાં બોટોની બોટો ભરી ભરીને લાક્ષ્મીદેવીને તથા ઋષિમુનિઓએ શીખવેલાં ધર્મનાંતિને દેશપાર કરવા પાછળ મંડવા રહે છે ! છઠી તરફ એકજ માતાના દીકરા દિંદુ-મુસલમાનો વચ્ચે દોરવાંડવ કરતાં પણ વધારે વૈમનસ્ય ફેલાવાઇને તેઓ ઘેર દુઃખ તરફ દેખાઈ રહ્યા છે ! સાતમી તરફ ધર્મને નામે પોતાનાં કાંડાં બાવડાં મળજીત બનાવવા માટે-પોતાની સંખ્યા ખૂબ વધે અને દિંદુમતિનું જટ સત્તાનારા નીકળે તેટલા માટે-વરસ દહાડે સિત્તે કરેડ રૂપિયા તો વિદેશી ધિરતીઓ તરફથી સીધે સીધા પણ ભારતભૂમિમાં વર્ણવાઇને જંદુકની ગોળીઓ કરતાં પણ વધારે ઘણું દિંદુ-જ્વલિતો કાઢી રહ્યા છે ! આઠમી તરફ કન્યાવિક્રય, જૂદ-પ્રપંચ, જાળક્રમ અને કુરુદિગ્ધ માનવેર પોતાના પુનિત પૂર્વજોના નામને લગવી રહ્યા છે, અને તોપણ પોતાને ઉચ્ચ વર્ણોમાં ખપાવી રહ્યા છે ! નવમી તરફ ચારે વર્ણાશ્રમવાળાઓ આભડછેટમાંજ સર્વસ્વ માની ગેસીને પોતાનાં મંગમૂત્ર ધોનારા અત્યંત માનવોને તિરસ્કારી તિરસ્કારીને વિધર્મીઓમાંજ ભળવા-વટલાવાને ધકેલી રહ્યા છે ! અને તેમ કરીને પોતાનાજ પગમાં કુદાડો મારવાની-એટલે કે દિંદુમતિમાંથી ઋષિમુનિદત્ત ધર્મનીતિને જડમૂળથી ઉખેડી કદાડવાની-બહાદુરી બતાવી રહ્યા છે ! દશમી તરફ એવી રીતે અમારેજ હાથે લાંબોની સંખ્યામાં પરધર્મમાં હોમાયા કરાતા એ અત્યંત બાધઓ, બીજાં પણ દિંદુ માનવીઓને ફેસલાવવા-વટલાવવા પાછળ ખાઇ-પીને મંડવા રહે એમાં પણ નવાઇ શી છે ! અગિયારમી તરફ લોકપુણ્ય પણ દુષ્ટ એટલાં બધાં દુર્બળ છે કે પાપાશ્રૂત સાચા ઇલાજોને શોધવા-સમજવાવાળા, સાચાં જ્ઞાનચારિત્રને સાધવા-પ્રચારવાવાળા અને સાદા સીધા વિશાળ પંથે પળવા-પળાવવાવાળા જે શુદ્ધવાન, બળવાન અને સર્વભાવે નિઃસ્પૃહી અગ્રેસર-ઉપદેશક બેઠાં, તેવા તો દેખાય-ઓળખાય અને સત્કારાય ત્યારની વાત ત્યારે ! જારમી તરફ જનવર્ગના મનમાં પણ એવાંઓની જૂબ-ભાવના બળે-માગે નહિ, સાંસુધી કાણુ કોને કહે-સાંભળે, મળે-મેળાવે કે ઓળખે-ઓળખાવે ! કેમકે એવો કાંઈ ઘર બેઠાં આવી મળે તોપણ તે “આંધળાને આરસી” અથવા “મૂખને દારો” આવી મળવા જેવું નકામું નિવેડે ; એટલુંજ નહિ પણ બેઠાં માનવીઓ માટે તો તે મિથ્યાભિમાનનેજ વધારનાર નિવેડે ! તેરમી તરફ ઉચ્ચકક્ષા જેવા જીજ્ઞાતા અગ્રેસર-ઉપદેશક પણ ઘણા ખરા તો આ કળિકાળમાં બદારનાજ રાજવાળા અને અંદરથી તો ગોળમંટોળ કનકકામિની-નેજ ગોળવા-ઉપાસવાવાળા, કે પછી પ્રભુને જુલાવી દઇ પોતાનાંજ ચરણ અને છગીઓને ભગવવા-પૂજવવાવાળા હોય છે ; કે જે ભગવવા-પૂજવવાનો અર્થ જનસમાજમાં ગુરુદેવપણું કે ગોરુદેવતા-પણું માણવાને બદલે “પતિદેવપણું” માણવા જેવો થાય છે ! ચૌદમી તરફ આત્મદર્શી જેવા દેખાતા આચાર્ય-મદતો પણ પાપને પ્રવર્તાવવાનું કામ આવી પડતાં બીજું ન બને તો છેવટ તે ગાદી-નકીઆની મોહમમતાપર પૂજા મૂકી દેવા ધટે ; તેને બદલે નાની ઉંમરનાં માનવોને ધર્મવિરુદ્ધ સંન્યાસની દોશાઓ આપી દેવાનાં ઘેર કર્મ બળવતા થકા સદાચારને બદલે દુરાચારોનાજ વધારો કરી-કરાવી રહ્યા છે ! પંદરમી તરફ દિંદુ સંતાનો પોતાની વિપત્રા વડુ-બેટીઓને અધમાધમ શુભાચાર તરફ કે વેશ્યાવર્ગ તરફ ધકેલાતી બેઠી રહે છે, પણ પુનર્વર્તનો ધર્મનીતિમય માર્ગ સ્વીકારવામાં અધર્મ માને છે અને લાગઈ મરે છે ! સોળમી તરફ ઉચ્ચવર્ણવાળાઓ, નાનાં નાતાં પુત્ર-પુત્રીને પરણાવી મારીને વાંદા-વિધવાઓને ઠીક વધારતા ચાલે છે અને તેના પરિણામે જડમૂળથી ઉખાડી નાખે એવા ઘેર ત્રાસ-નિસાસાના ટોપલા મેળવતા ચાલે છે ! અને તેમ છતાં પણ પોતાને તો ધર્મોત્તર અને બુદ્ધિમાનોનાજ સરદાર માન્યા કરે છે ! સત્તરમી તરફ અમારા દોડડાવા માનવેર પોતાનાં પશુઓ માટે પણ સજળ સંતનિની જરૂર જોઈ રહે છે ; પણ પોતાનાં સંતાનોને તો ખસ બાલ્યવસ્થામાંજ મેજરીમેજરીને તેમને બળકુદિનાં ખારદાન અને કુરુ-કુરિયાં જેવાં સંતાન પેદા કરવાવાળાં બનાવી રહ્યા છે ! આ તે તેમનાં જટપટ દાદાજી બની બેસવાના મનોરથ કહેવાય કે આ તે ભારતજમિમાં દુઃખદારિદ્ર ફેલાવવા-વધારવાનાં સદાવન કહેવાય !

“પરિત કા પત્ર ભડો, જની કા પંચન; મૂળ કા માલવ બડો, રોંગી કા મુજાલ.”

માત્ર ગુરુવર્ણનાજ નદિ, પણ અગે ચારે વર્ણવાળા દરે તે એવા દેવાન અને અણ્ણના ગારદાન પાક્યા છીએ કે ભરે દિલ્લીમાં ને બીજે રથજે અંસજીને દેવરવાનમાં પણ પ્રવેશવાનું મને; પણ અગે તે રજા આ ગરની ગુરુવાનના દોડાવા સપૂનો! એટલે અગે તે ગય તે અંતુને જ્યાંમુધી રામકૃષ્ણની ઉપાસનાને અને દંડીતુલસીને છાંયે નદિ; ત્યાંમુધી તેમની આખાંછેટ રાખવાના-રાખવાના ને રાખવાનાજ! હા, ને તેમો ખિરની ચદને એકાદ સાદેખાઈ ટાપવું પહેરી લાવે; તે તો તરનજ અગે તેમને માનમર્ત્યાપૂર્વક બોલાવીએ, વધાવીએ, દામ મેળવીએ, સાથે ખેસાડી આ-પાણી પીએ-પાછા, દામ જેટી કાલાવાવા પણ દરીએ અને માળાપ મુદ્દાં કહી શકીએ! ને અગે એવું તેવું કરવાનું મુખી દધને અંસજીભાઈએના નિરંકાર કરતા અટકી જઈએ; થોડાક શુદ્ધાચાર શીખવીને આજાછેટ તથા દધએ; અમારાં મગમૂલ વાળનારાનરીકે તેમની કદર કરીએ; અમારાં પોતાનાં અને આખી દિંદુલનિનાં સિખામૂલ અને નામનિરાન ઉખરી જતાં અટકાવવા સાર તેમને માન-મદદથી ઉતેછએ; તો તો પછી અગે ને અનેક પેટીથી “મિયાં પટયા પણ ટંગરી ઉચી” રાખતા આગ્યા છીએ, અને ખુદ અંતુજેનાજ મુખમાંથી વધે જતાં “માળાપ! માળાપ! નાં મદિરાપાન વગરખર્ચે પીતા આગ્યા છીએ, તે બધો અમારો દક્કાદાવો અને સાત પેટીનાં કપોંકારચાં પાણીમાં વળયેને!

ભારતવર્ષની અધોગતિનાં આવાં તેવાં સ્વરૂપો અને તેનાં ઉડાં કારણો કાઢ પણ સાચા દેશભક્ત બનવા હિંમતનાર તરફથી શોધાય-તપાસાય; અને પૈસાપાત્રોનાંજ સંતાનેમાટે દેખાદેખી ફેલાવાતાં-લગભગ સરકારી સૂક્ષ્મ કૌલેજોના જેવાંજ-દિવાસળી ચાંપવા જેવાં-દેશવિદાતક અને સ્વાર્થવર્ધક વિદ્યાદાનો (કે પછી અવિદ્યાદાનો) આપવાને બદલે દેશનાં ગરીબો, અનાથો અને બીજાઓમાં સાચાં દિંદુલ-આર્થતંત્રના, કર્મ-કુશળતાના, જ્ઞાન-ચારિત્રના, સાધુતા-સંજ્જનતાના અને ધીરતા-વીરતા વગેરેના ઉચ્ચતર આદર્શ અને આચાર-વિચારો સમજાવવા-પ્રસારવાનું વધારે આવરયક સમગ્રય; તથા એવા વર્ગોમાંથી દરવર્ગે જે દળરો લાખો માતવીઓ બીખારી, બેખધારી, ચોર, વ્યભિચારી, પરધર્મી, પાખંડી વગેરે નિવડીને દેશને વધારે ને વધારે દુન્યાવી રહ્યાં છે; તેને બદલે એમને સાચા આર્થ દિંદુલો, પરાપકારી શુદ્ધરથો અને ઉચ્ચકક્ષ સ્વયંસેવકો બનાવવાના અધિક શક્ય અને અતિદિતાવહ કાર્ય પાછળ ધ્યાન અપાય; અને એવાં તેવાં “થોડાં છતાં પણ સંજીન” કાર્યો કરાઈ-ફેલાયકે “બદારથી હમ દોલ (પણ) અંદરથી પોલ-પોલ” અને “સાંધા એટલા વાંધા” વાળાં કામો તથા કાર્યપદ્ધતિઓથી બાર ગાઉ છેટા રહેવાય; તો તો પછી સાચાં દેશસેવાનાં અને સાત્ત્વિક દાન-ત્યાગનાં દાન-ભાન અમારા વર્તમાન અદંભાવી બેજાંને, ધનિકોને અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ-સંસ્થાઓને પણ ઝટ આવી જાય. દુઃખરૂઝનું મૂળ ખોદનાઈ કામ તો ત્યારેજ ચાલુ થયેલું ગણાય. આનું તેવું અનેકાના ધ્યાનમાં હોય પણ ખર્ચ; છતાં તે દરી કરીને સૂચવવા-પાદ કરાવવા નીકળીને શુરુધંદાસપેરે વાણીનાં વડાં ક્યાં કરવાં, એ તો આ અવશ્યસાચર ભિંશુએ એક પ્રકારની નાસાયકીને લીધે, તથા ગાળ-ખખાળા બેગો વિલક્ષણ લાભ પણ તણાઈ આવવાના અનુભવને લીધે ક્યું છે. બાકી આ વાન પણ આ સેવકને સમગ્રય જી ખરી કે, આજથી વીસ-ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે આવા આવા પણ દેશસેવકો અને લોકહિતચિંતકો ક્યાં દતા! અને દિંદુલનિતું દછ એવા પ્રકારનું કાંઈ પુણ્યજ ક્યાં પાક્યું છે કે જેને લીધે આ ધર્મનીતિવિદારક મુગ પડાવી નાખનારા સાચા મહાપુરુષો ભારતજમિમાં દેખાઈ આવે!

અસખત, તે પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ દિંદુસંતાનોના હારેદામાં અને રવેશ્વામાં ઉતારી દાપેથી ધર્મનીતિની ઉત્તમ અસરો, દઢમુધી પણ જડમૂળમાંથી ઉખરી નદિ જતાં કાંઈકાંઈ વિરથ રથજે તે તે એક મા બીજા રૂપે રૂંટે પ્રકારે ચાલની આવી છે; અને એક પછી એક ઋષિમુનિ જેવા મહાનુભાવો પણ દંધર ઉધર પાકનાજ રહ્યા છે. શ્રીનરિએ આ ધોર કળિયુગી માનવોને અન-પ્રિકારી માનીને પોતાનાં તે સાચાં દીશરતોને તેમનાથી અલગ રાખ્યાં છે; તોપણ અત્યારે “માટીના દેવને કપાડીઆની આંખો” એવાઓ કરતાં તો કાંઈ પણ ચડીઆનાજ સરદાર-ઉમેદવાર આપવા માંડ્યા છે, એ પણ બારિ ઉભનિનુંજ ચિન્હ છે. પરંતુ એ પણ દછ માત્ર “પાણેમાં પડેલી પૂણી” જેવું રોનાચી એ કરતાં પણ ઉપરા વર્ગના શિક્ષણ-શિક્ષક અને સદાર મેળવવાના વિચાર તો એ પણ સ્વાભાવિકજ દે.

અદારમી તરફ ગાય જેવી બહેનમાતાઓની હાપાંદારા કારમી મીસો સાંભળે તોપણ વાંચનારા તો મોટે ભાગે એવાજ જણાય છે કે તેઓ “શ્રીયાં માયા રખીયો. તો કહે કિસ સાતેકુ લગી હે” તેની પેઠે રૂંવાડું પણ ફરકવા દેતા નથી! આગણીસમી તરફ લાખો-કરોડોને હોઈયાં કર્યા કરનારાઓ પણ ‘એરણની ચોરી ને ચોપનું’ દાન કરવામાં બધાંય પાપો દર વચાની ઉધી સમજણ સેવતા થકા ભરખજરે ઘોળે દહાડે લૂંટ ચલાવ્યા જાય છે; અને તોપણ પોંચાંપડિતા તરફથી “દો દાન, છુટે ગિરાન” નાં માન-મદિરા જોધે તેટલાં મેળવી શકે છે! વીસમી તરફ શુદ્ધિમાન ગણાનારાઓ પણ દહાડામાં દશવીસ માનવીઓને સ્મશાન-પથે પગનાં લુએ તથા ‘રામનામ સત્’ બોલાતાં સાંભળે, તોપણ પોતે તો અમરપટો લાવેલા હોય તેમ અનિત્ય ધનધામ વધારવામાંજ મંડ્યા રહે છે! એકવીસમી તરફ વધારે દુશિયાર માનવો તો વળી એવા મહારથી નિવડે છે કે લાખ-કરોડ તો શું પણ રાજપાટ મળે તોપણ તેમને આછુંજ પડે અને છેવટે તેનીજ હાથવોથ કરના મરી જાય! બાવીસમી તરફ આવા અનેકાનેક માનવીઓ ભારતભૂમિને ઘેર ત્રાસ આપના થકા ઘોળે દહાડે ડીપડીપેરેલગવી-રોવરાવી રહ્યા છે; તો ત્રેવીસમી તરફ એવી દુર્દયા નિવારવામાં રાજપ્રકરણી મહારથી તો બસ ધનિકાની ને ખુશામતખોરાનીજ ચરણના પ્રાસ કરીને પોતાની તેમજ ભારતભૂમિની લાજ-આજ તેમનાજ બોજામાં મૂકી રાખે છે! અને પોતે તો બસ “રામ”, વામ” ને વાંદરાં” જયવા “કાન પણ સાન નહિ” તેની પેઠે વિપથી માનવોની પરદષ્ટિએજ સર્વ કાંઈ જોવા-સાંભળવામાં અને આચરવા-વિચારવામાં મોટાભાષણું માણના હોય છે; અને એકનિષ્ઠતાથી અક્ષમ રહીને બહુ-નિષ્ઠતામાંજ (બહુ બાબતોના બેડામાં બનવામાંજ) કૃતકૃત્યતા અને દેશોદાર જનજીવતા હોય છે! વીર વિક્રમ પરકુખજનના સાથી કહેવાયા? કાર્નેગી, સગાળશ અને ભામાશા વગેરે દાનવીર સાથી કહેવાયા? નોકર-કારભારીનેજ તે તે કામ સોંપી દીધે તેઓ નિર્ભર રહ્યા હોય; અને પડોપડ કર્તવ્યમાં ન હોવાનાં સત્તર બાબતોના સરદારજ બની રહ્યા હોય, તો તો બીજા અનેકોની પેઠે તેમનાં પણ નામ અને કામ બરકતવરનાંજ નિવડ્યાં હોય અને તેમને કોઈ યાદ પણ કરવું નહોત!

આવી દુર્દયામાં હે દીનાનાથ! એક તુંજ ભારતભૂમિનો આચરો છે. તુંજ રાષ્ટ્રકે કરે-કરાવે તો થાય; બાકી અમો દિંદુસંતાનોની નાથાયકી તો હવે એટલી બધી વધી ગઇ છે કે અમો એકે એક દિંદુને ખિસ્તી કે મુશ્કીમ બનવું પડે, તોપણ નવાઈ નથી. પરંતુ હે દીનાનાથ! એમ થાય તેના કરતાં તો અમોને દરિયાના એક મોટા મોલમાંજ કેમ નથી દૂભાવી દેતા? આ અવદશામય વાતાવરણ છતાં પણ આ સેવકને તો આપે રાખ્યો એવા જવજીવનો સાચર, કે જેને લીધે, તેનાથી એવી તેવી બાબતોમાં બીજું કાંઈ ન બનનાં માત્ર કોઈ વાર આવું તેવું તીખુંકડતુંજ ચિત્રી મારવાની પોષણ પરિત્યાગ કરી નાખે! મારે એને તો આપ આ લોકમાંથી ઉઠાવી દ્યો એ સાહે નહિ? શું તેના નશીબમાં આપે, રસિયાપેરે અર્ધો પણ એકેએક ધનવાન અને ઉપક્રમ આગેવાનોપર મરીજ માનવોથી કારણે ચલાવાતો જોવાનું, અથવા તો તેઓમાંથી મરીમોની માથ જેવા, પાંતશ તીર જેવા, ચિરકોના વીર જેવા, કોડીમાજણ ફકીર જેવા, એકાદોશા અમીર જેવા, જાનચરિતના વીર જેવા, વિક્રમ કે કાર્નેગી જેવા, કે જેવા પણ આપે તેમને જનાવવા પાપો દોષ તેવા, મળી નજરેજ જોવાનું લખી રાખ્યું છે! જલારે તો એવી જવદશા પ્રાપ્તી રહી છે કે, જે મદાન પ્રદાએ દિંદુઓની જ્વનિ અને સિખામરને આટ આટલા ઘેરે જનાચરો વચ્ચે પણ દયાન રાખ્યાં છે; તે જાનચરિતવર્ધક ગીના, રામચણ કે ભારતભૂમિને તો અમારા પળાખરા દિંદુ અગેવાનો અને સાધ-પણસાના સિદ્ધો (તેમનામાં રોપવે રોપના જીવનેમાં મિત્રા-મિત્રાને લીધે) પર્મનાં ધનિજ નેરાંજ મને છે; ત્યાં પછી તેને પ્રચારવાનું કે સોપડિતજીમાં પોતાના-પે.નવવાનું તો તેમના નશીબમાં દોષજ કયાંય!

તેમને કિચક કહું છે કે:—

દેવ મયા: દુરો ને પેર મયા મહે: રાષ્ટ્રવચનાના રજમાં, રે: મારે પારે.

પરંતુ એમાં પણ અમરી અત્યારની ઉધીખુલિન એક રસપ્રધાન છે ખરું તે એ કે, જે ને અત્યારે દિંદુ મરીને દુર્ગમ કે કિમ્બી બને, તો તે અત્યારે જર્મન: અત્યારે તેમને અત્યારે પેરના દામન-પાટકમાં નાચજ છાકરકને નિવાર મદોને લીધે. જની અને તેઓ દલામાં રહીને મરે: કાણ કાલ: થીને, તેણે તેવું અમને જીવન જીવન-જીવન લાવવું નહિ!

સૌએક વર્ષપરની સ્થિતિ જ્ઞેતાં તો જાસમાન જમીન જેટલો તફાવત પડી ગયો છે! ક્યાં બે આને શેર સ્વચ્છ ધીની વાત અને ક્યાં બે આને શેર પાણીબેજેલા દૂધની દુર્દશા! ક્યાં ચાર આને મધ્ય અનાજ ને ક્યાં ચાર રૂપિયે મધ્ય અનાજની વાત! ક્યાં બીગસમાં માનવીઓની વાત ને ક્યાં અનારની દીનદીન માનવીઓની જાત! પચાસ વર્ષમાં ક્યાં જાપાનમાં સત્વરીય જાએસર-ઉપદેશકોએ ચણી કદાડેલું જગતભરમાં પહેલા નંબરનું સ્વરાજ્ય અને ક્યાં એજ સમયદરમિયાન જગતભરમાં સર્વથી વધારે દીન પરાધીન દશામાં ધોકેલી પાડીને છાપીપર ચડી બેઠેલું આંતરિક શત્રુઓનું રાજ્ય! ક્યાં ત્યાંની ઉચ્ચગતિ ને ક્યાં અહીંની અધોગતિ!

ધર્મનીતિની ઓછપનું પરિણામ દુર્ગતિ, દુર્ગતિ એજ કળિયુગ અને કળિયુગ એજ દુર્દશા; એ વાત જો ખરીજ હોય, તો તો અત્યારે આપણા દેશમાં અપિદત ધર્મનીતિપ્રેરક મંથો, પૂર્વજ્ઞેતાં ચરિત્ર-ઉપદેશો અને કથાકીર્તનોને સાંભળવા-સંભળાવવાની પ્રયાજેમ અને તેમ જમ્મદીથી અને ઉદાર લાવે ફેલાવવા-પ્રવર્તાવવાની અને અમલમાં લાવવા-લવરાવવાની ધણામાં ધણી જરૂર છે; છતાં હજી પણ આવું તેવું જેમને ગળે નજા ઉતરતું હોય, તેમનાપર પ્રભુ દયા કરે!

જહુ' થજો એ સાતવસેકર મહોદયનું' કે જેમણે પોતાના પરમ વિદ્વાન પંડને જ્ઞાનપ્રચાર પાછળે હોમવાની સાથે તે તરફના સમજી ઉદારાત્માને દ્રવ્ય અર્થવામાં પણ ચોજ્યા છે. જહુ' થજો તે બળજબાહુનું' કે જેમને (દેશભાષામાં) ધર્મનીતિવર્ધક મંથપ્રચાર પાછળ મુઠી-ચપટી પણ ધન રોકવા-ખર્ચવાની સન્મતિ શ્રીહરિએ (ખાદી કરતાં અનેકગણી આખાદીના પાયાજૂત એવી) આ બાબતમાટે પણ આપી છે. જહુ' થજો એ કંગડી ચુરુકુળના એક દેવ જેવા સ્નાતક બ્રહ્મચારી "પુષ્પિ-કિર"નું' કે જે સાંભળવા મુજબ સ્વામી સત્યદેવજીના ભગીન હોઇને વધારે ઉત્તમ નીતિરીતિવાળું ચુરુકુળ ચોજવા પાછળ સં-પાસદીક્ષા સ્વીકારી ચૂક્યા છે. પ્રભુ હવે તો દિવસાનુદિવસ એવા અનેકાનેક અને અધિકાધિક ઉન્નત દેવ-માનવોને પ્રકટાવજો કે જેમનાં નામ-કામો આગળ હાલની 'એકડે એક' જેવી શોકહિતાવહ નીતિ-પ્રવૃત્તિઓ ઝાંખી ઝસ જેવી જણાઇ રહે! હરિ ઐ તત્સત્

અમદાવાદ-આસો સુદ ૫
સંવત ૧૯૮૩

અવશ્યસાગર ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

મહાભારતના મૂલ્યાદિવિષે સમજુત

ક-આ ગ્રંથના મૂલ્યવિશે કોઈને ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિથી એમ લાગે કે, આ સંસ્થાએ યાત્રુ સાલમ બે પ્રકારની રામાયણો પ્રસિદ્ધ કરી છે; તેના કરતાં આ મહાભારતનું કદ ચારગણું છતાં મૂલ્ય છગ સાથો રખાયું હશે? મહાભારતના પહેલા ભાગમાં અપાયેલી તેના ખર્ચ તથા મૂલ્યની ગણનાને વાલ્મીકિ રામાયણની ગણના સાથે ધ્યાનપૂર્વક સરખાવી જોવાથી એનાં કારણ સમગ્ર તો સહજે સમગ્ર્ય તે સારું જણાવવાનું કે:-

૧-અન તરફથી હાલ પ્રસિદ્ધ થયેલી બન્ને રામાયણોમાં જે કામલો આ મહાભારતના ગ્રંથમાં તે વધારે વળતરથી આપેલો છે.

૨-વાલ્મીકિ રામાયણ કરતાં આ રામાયણમાં જે કામલો આપેલો છે.

આ મહાભારતના અંચમાં તે વધારે વળનના-અને તેથી વધારે કિંમતના-વપરાયા છે. તેના કરતાં સાત બંધાવાથી બંધાબખર્ચ પણ વધ્યો છે. -રામાયણ પુનરાવૃત્તિતરીકે છપાવાથી, તેમજ ચાલુ સમયના ભાષા-તરનો તેમજ વધારાના મકાનભાગો-ત્યાં મહાભારતની આજીવન સંસ્કૃતિ સમયના ભાષા-તરનો તેમજ વધારાના મકાનભાગો-

અધ્યાવાચી બધાભારતનું કદ ચારમણું છે; પણ તેના ભાગો ચારને બદલે
પુનરાવૃત્તિથી છપાવાથી, તેમજ ચાલુ મકાનમાં તેનો સમાવેશ થવાથી
આવૃત્તિ ઉપર એ બંને પ્રકારના ખાસ ખર્ચ તેને માટે કરવાનો હતો નહિ;
અતઃ છપાવાથી સવાયો દોઢો ખર્ચ આવે છે. આવી રીતે છપાવવાના ખર્ચ
અતઃ છપાવવાના ખર્ચ કરતાં મહાભારતમાં ચિત્રો નવાજ કરવાના ખર્ચ કરતાં

૪-કોષપથ પુસ્તકની આ આશ્ચિતિ ઉપર એ બંને પ્રકારના ખાસ ખર્ચ તેને માટે કરવાનો હતો નહિ; હજાર પ્રત છપાવાથી સવાયો દોઢા ખર્ચ આવે છે. છાપખર્ચ આવે, તેના કરતાં બે ત્રણ ગણ કરાવવા પડેલા, તેનું તેટલું પ્રમાણ રામાયણની બાબતમાં ન હતું. વળી રામાયણની છાપકામાં, સારે મદાભારતમાં તો તે બે હજારના પ્રત ઉપર રૂબરૂ એક હજાર પ્રત ઉપર રૂબરૂ સંજ્ઞાઓ દર્શાવી એમ પણ લાગે છે, મદાભારતના ન્યાયાધીશ મહોદયે સાચા રીતે જણાવ્યું છે.

ગ-કેટલાક સમજનારે ઉપરના દૃષ્ટિથી એમ પણ લાગે કે, મદાભારતનું મૂલ્ય અગત્ય બારેક
 વર્ષ પર કાટેલી ચોળાનામાં ર. ૧૬) રખાયું, અને આ વખતે ર. ૩૬) રખાયું તે વધારે ગણાય. એકવા
 એક નમૂના ન્યાયાધીશ મહાદેવે સામાન્ય સુચનારૂપે એને મળતો ભાવ દર્શાવેલો; તે ઉપરથી ઉપરથી
 કદપના ઉપજના જીવાવવાનું કે, બીજી કનેકે મીને પેટે કાગળ, છપાઈ, બધાઈ વગેરે પણ જમુક
 બારેક મોંધાંજ દરમુધી રળાં છે. જેમકે:-
 ૧-કાગળોનું મૂલ્ય આગળ કરનાં ચારપાંચગણું થઈ ગયેલું.
 ૨-તદીવડી માખણનાં મોખારને લીધે લગભગ
 ૩-મદાભારતની આમરી વેચાણનાં મોખારને લીધે લગભગ

[illegible]

પરથી પમાર પટ્ટી તમાનું એવડું તો દહ ૫૫ છે.
 વધી જના એજ મકાનનું બાડું ૨.૨૫) વાળું લેવાયું હતું; પરંતુ એ પછી ગણધની મોંપારન
 ૪-એજ પ્રમાણે બાંધાર અને પૂર્ણ વસેરમાં ૫૫ આપગ કરનાં એવડાથી તેવેા ખચ' આવે છે.
 ૫-જાગડી રોજના વખતે દાહના જેવ ચિત્રો મદાભાલમાં આપવાનો, અને તે ઉપરાંત
 ચિત્રાવલિની જુદી એપડી વિનામૂર્તે આપવાનો દાહના જેવો ચિત્રાર ન દેના; તથા
 જાગડ, કંચર, અરર, એ વગેરે ૫૫ દાહના જેવાં વાપરવાના ચિત્રાર અને મહેર
 મખે ન દના. જુદો એ જાગડોમાં ૫૫ આ વખતે મહેર
 ૭-દેનાં નવેનામે ૫૫ ઉમેરવે છે.
 ૮-પરનામાં ૫૫ વચર, અરર, મહેર
 ૯-પરનામાં ૫૫ વચર, અરર, મહેર

પ્રશ્ન: જો મને કોઈ કામ કરવાનું હોય તો મને ક્યાં જવું પડે? જો મને કોઈ કામ કરવાનું હોય તો મને ક્યાં જવું પડે? જો મને કોઈ કામ કરવાનું હોય તો મને ક્યાં જવું પડે?

ઘ-પણ ત્યારે મૂલ્ય ૩૬) છતાં આ મહાભારતને સરતું કેવી રીતે કહેવાય? એવું સાદુમીધું પ્રમાણ તો એટલુંજ બસ થશે કે અમદાવાદનાથું આગતું મહાભારત. ૨૦) ને બદલે ૫૦) થી વેચાવા લાગ્યું હતું અને ગુજરાતી પ્રેસનાથું ૨૯) ને બદલે ૭૫) થી વેગાવા લાગ્યું હતું.*

આટલી લોકીકતથી મૂલ્યાદિવિગે વધાવત જ્યાં દરકોઇને આવી રહેશે. બાકી રાટલાના બધા બારોડાને તો સાક્ષાત્ પ્રભુ પણ સમજાવી શકે નહિ; અને બીજી તરફ તેમણે વિરોધી વર્તન આ સેવકે તો હિતાવદજ માન્યું છે; તેથી પણ એ ખાતે કંઈ કહેવાપણું નથી.

ચ-આ મહાભારત જેવા શ્રેષ્ઠ ગ્રંથને સોનેરી નામવાળાં પૂઠાં કેમ નથી કરાવ્યાં? વાત એવી છે કે, એ બદલ ખર્ચ કાંઈ ભારે આવી જતો નથી; પણ એમાં વિલાયતી કાપડ તથા સોનાના વિલાયતી વરખ ઉપરાંત ઇર્ષા પણ બાઇરને વાપરવાં પડે છે. સોનેરીને બદલે સાદા નામવાળાં હોય તોપણ ખાદી કરતાં તો વિલાયતી કપડાનાંજ પૂઠાં સુંદર લાગે છે; પરંતુ એવા બદારનાજ કાપડા તરફ જેવા કરતાં ભારતવાસી લાઇબ્રેરેનોની ગરીબાઇ તરફ જોવું એ વળી વધારે સુંદર લાગે છે.

છ-કિંમતના ધોરણવિગે આગળ ૧૯૭૨ સુધીના રિપોર્ટમાં જે વિચાર અને ધોરણ દર્શાવાયાં તે દરજ્જાપણ કાયમ હોવાથી આ સ્થળે પણ એ વિગે જણાવવાનું કે, ધર્મનીતિનાં પુસ્તકો તો ખરૂં જેતાં તેના વાંચનની જિજ્ઞાસાનેજ મૂલ્યરૂપે ગણીને અપાવાં જોઇએ; અને જેઓ ઉત્તમ વાંચનના લાભ ન સમજતા હોય તેમને આકર્ષક ઉપાયોથી પણ તે રસ્તે વાળવા જોઇએ. આવા પ્રકારે અમેરિકા જેવા સમૃદ્ધ અને શિક્ષિત દેશમાં આવશ્યક હોય, તો પછી હિંદુ જેવા અતિ અજ્ઞાન અને ધરોપ-અમેરિકા કરતાં રૂપિયે એક આની જેટલી પણ આવક વગરના દેશ માટે તો તે અત્યંત આવશ્યક કહી શકાય. પરંતુ અમેરિકાવાસી શ્રીમાનોના જેટલી દેશ, કાળ, ઉપાય અને પાત્રાદિને લગતી સામી સમજણ અને ઉદારતા આ દેશના શ્રીમાનો તથા ધીમાનોમાં પ્રવર્તે નહિ, અથવા તો પરમાત્મા કૃપા કરીને બીજો કોઇ રસ્તો કહાડે નહિ, ત્યાંસુધી વિનામૂલ્યની વાત તો રહી; પરંતુ કાગળ-જપાઈ જેવા મૂલ્યે પણ સારાં પુસ્તકો કહાડી શકાવાં અશક્ય હતું. આવા સંયોગો-માં કાંઈજ ન થાય તેના કરતાં કાંઈ પણ થાય તે ઠીક; એમ સમજીને નોકર, જાહેરખબર, છુકોસરકમીશન, મકાનભાડું, લેખનસત્કાર વગેરે દરેક પ્રકારનો ખર્ચ પુસ્તકોની લાગતમાંજ ગણી લઇને કામ અક્ષવચું પડ્યું છે.

દશેક વર્ષપર એ વિગે જે થોડુંક લખેલું તેજ આ સ્થળે પણ લખીશું કે:-“સમય આવ્યો એવા પણ વિકાસો, સમાજસેવકો અને સંસ્થાઓ નીકળી આવશે કે જેઓ જૂઠા જૂઠા ઉપકારક વિષયના અનેક ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ રચી-રચાવીને, તથા ખોટ ખમીને પણ આ ખાતા કરતાં અર્ધા અને પા કિંમતે અથવા વિનામૂલ્યે પણ ફેલાવશે; અને એ તેમજ અન્ય વિવિધ પ્રકારોદ્ધાર મનુષ્યોમાં એવા એવા ઉચ્ચતમ સંસ્કારો ફેલાવાશે, કે જેના આગળ આ સંસ્થાનું કાર્ય કશી વિસાતમાં રહેશે નહિ. કૃપાળુ પ્રભુ એવો સમય સત્વર આપે!”

તુલસીકૃત રામાયણની ૪૦૦ આવૃત્તિઓ!

(સસ્તા સાહિત્યની તુલસીકૃત રામાયણના નિવેદન ઉપરથી)

અન્ય સર્વ રામાયણો કરતાં વાલ્મીકિ રામાયણ પ્રાચીન છે, સર્વ રામાયણોની માતા છે તથા સર્વ કોઈ માટે ઉપકારક પણ ઓછી નથી; છતાં પણ આજથી સાઠાત્રણસો વર્ષ પર સ્થા-
ચેલી તુલસીકૃત રામાયણનો પ્રચાર હિંદી ભાષામાં આટલો બધો-લગભગ ચારસો આવૃત્તિ
જેટલો-શાથી થયો? અને તે ઘેરઘેર ઘરઘરુ વસ્તુ શાથી બની રહી?

- કારણકે-મહાત્મા તુલસીદાસજી પણ વાલ્મીકિ જેવા મહાવિ અને પરોપકારી હતા.
કારણકે-તે પણ વાલ્મીકિ જે રે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામેલા ગોસ્વામીજીએ રચેલી છે.
કારણકે-તેમણે પણ તે અનેક જમાનાં જેવા પછી એંશી વર્ષની પાકટ વચે રચી છે.
કારણકે-તેમણે પણ તે શ્રીહરિ સાથે ઘાડા સંબંધમાં રહીને રચી છે.
કારણકે-તેમણે પણ તે પૂર્ણપ્રેમ, ઉભરાતા હૃદયે અને વહેતાં ચક્ષુએ રચી છે.
કારણકે-તેથી તે પણ બધે વેદની જે શ્રીહરિએ પોતેજ રચી હોય એવી બની છે.
કારણકે-તુલસીદાસજીનાં નિરભિમાન અને લઘુતા પણ એવુંજ દર્શાવી રહ્યાં છે.
કારણકે-તે હિંદીભાષામાં સ્થાવાયી કાટચવધિ માનવો માટે સમજાવી સુગમ થઈ છે.
કારણકે-તે આળાદ ઔપધિરૂપે અને દિવ્ય કાવ્યમાં સ્થાવાયી તજસ્પર્શી પિયકારી બની છે.
કારણકે-એમાં હિંદુજાતિના પિતામહ અને કુશળ મહાવેદ જેવા ગોસ્વામીજીએ અવ-
દયાનાં મૂળકારણ, આળાદ ઉપાય અને પથ્યાપથ્યની સમજણ સમયેકાં છે.
કારણકે-એ પિયકારી વાપરી બાળવાથી, તેમાં કહેલા-સર્વ દુઃખના ઔપધિરૂપ સાતિક
આચારવિચાર-સીપે સીધા હૃદયમાં પ્રવેશી રામેરામ બાપી બધ તેવા છે.
કારણકે-તેના બનાવનારે તેને કુશળતાથી, એકાગ્ર ચિત્તથી, અનન્ય નિષ્ઠાથી, સર્વભાવથી
તથા એકાન્ત અને મૌન સેવીને તૈયાર કરવાથી એવી ઉત્તમ, લોકપ્રિય અને સર્વો-
પયોગી થઈ પડી, કે જેથી સ્વાયંભૂત ઈર્ષાનુ માનવો તરફથી ગોસ્વામીજીને
ખરાબ નિંદાઓ તથા છવ લેવાનાં કાવત્રાંરૂપે પણ પુષ્કળ ઇનામ મળ્યું હતું.
કારણકે-તે એવી થવાથી સ્વીયારામજીનાં સ્મરણ અને હિંદુજાતિની હયાતિ રહી શક્યાં.
કારણકે-તે એવી હોવાથીજ ધર્મનીતિનાં સેંકડો ઉત્તમોત્તમ વચન કસોડો હિંદી સીપુર-
યોગી જીએ વસી જઈને સેંકડો વર્ષથી વહાતાં અને ગવાતાં આભ્યાં છે.
કારણકે-ગુરુઓના ગુરુ, પેઘોનાવેશ અને અક્રમ જ્ઞાનચક્રિના સામર જેવા શ્રીહરિએ વિ-
દેશીઓ અને વિધર્મીઓના દુઃખમાં જઈ પડેલાં હિંદુસંતાનોને સમજી નાશ
થતો અટકાવવા સાફજ ગોસ્વામીજીને સવાસો વર્ષની વયમુખી વાળ્યા.
કારણકે-શ્રી ગોસ્વામીજીની વળી આજે પણ પામર વિષયી પ્રાણીઓની અને યવં કોઈ-
ની દુષ્કર્મ તથા તેજશીને કાગલ કરવામાં મોંઘરી દુનરી બધ એવી નીની
તલરાત્રનું અને પાણીનાર બરછીનું કામ જળવવા સમર્થ છે.
કારણકે-સ્વ. યવં ઈર્ષાનુ માનવો તરફથી છે. નાં કદાચ, નિંદા વગેરેનાં નીવ બધો-
જે મનવેનાં હૃદય એકાં બધ, ત્યારે તેના ઉપર શાન્તિ અને અ. પાસનડું
સુદર સ્વરૂપ અ. પ. માં ર. મ. વર્ણવેલ. જેનું હૃદય અ. પ. ર. હૃદય છે.
કારણકે-તે સ્વામીજીને મનરત્ન મેળે. સમર્થ પરતરીકે કાંઈમાં કાંઈ નિશાન મન-
વ. માં ના. કાંઈમાં કાંઈ અને એ દરમિયાન ઉપર વદ્યાંવદ્યામાં દર વ. માં છે.

કારણકે-તેઓ બાહ્યભાવે માનવસમાજથી અલગ-એકાન્તવાસી-રહી શક્યા, મૂર્ખ માન-વો અને ચેલાચેલી તરફની ખુશામતરૂપી મદિરામી, તથા સ્તુતિ-પ્રતિષ્ઠારૂપી ધ્યાનવિષ્ણુથી બચી શક્યા; તેથીજ શ્રીહરિનું સામીપ્ય અધિક સેવી શક્યા; અને તેથીજ હિંદુભક્તિની ઉંચામાં ઉંચી અને વધુમાં વધુ સેવા બળવવાની સુગમતા, સખળતા, સહૃદયતા અને અવકાશ મેળવી શક્યા.

આવાં આવાં કારણોને લીધે તેમજ હિંદીભાષાભાષી માનવો ગુજરાતીભાષાભાષી માન-વો કરતાં ધનધામના લોભપ્રપંચાદિમાં ઉતરતા હોઇને માનવસંજ્ઞામાં, હૃદયશુદ્ધિમાં તથા પ્રભુપ્રેમમાં અધિયાતા હોવાથી પણ તેઓમાં તુલસીકૃત રામાયણ લગભગ આરસો આવૃત્તિ જેટલાં પ્રચલિત થઇ શક્યાં; તથા રંકથી રાજસુધીના સર્વ માનવોનો અપાર આદર અને પ્રેમભર્યા પૂજન-વંદન પામી શક્યાં; એ સ્વાભાવિકજ છે.

હિંદીભાષાના પ્રેમી અને રામાયણના ભક્ત એવા વિદેશી વિદ્વાન ડૉ. બિચરન તો એટલે સુધી લખે છે કે:-“ગંગાચમુનાના પ્રદેશમાં આ મહાન ગ્રંથ-તુલસીકૃત રામાયણનો જેટલો પ્રચાર છે, તેટલો પ્રચાર ઇંગ્લેંડમાં બાઈબલનો પણ નથી.”

વાંચનાર બંધુ ! આ સર્વ ઉપરથી તને આ તુલસીકૃત રામાયણ તરફ પણ સહભાવ અને આકર્ષણ બળે, તો ગમે તેમ કરીને પણ ખરીદજેજ. હા, તારી પાસે ખરીદવા જેટલી સગવડ ન હોય તો શ્રીમાને પાસે માગી લીખીને પણ મેળવજે. અમુક દોડીવાળાથી તેમ પણ ન અને તો ભગવાન પાસે પણ ઉંડા હૃદયથી માગવાનો માર્ગ ક્યાં નથી ! હા, જેની પાસે ખરે-ખર સૂકા રોટલા જેટલી પણ સગવડ કે માલીફિ ન હોય, તેને માટેજ આ રસ્તો છે. કારણકે સર્વજ્ઞ પ્રભુ કાંઈ છેતરાઈ બાંધ તેવો નથી. કેમકે રોટલાની સગવડવાળો તો આખા રોટલાને બદલે અર્ધો ખાઈને પણ ગ્રંથ ખરીદવાની સગવડ ઉભી કરી શકે છે. આ સરતા સાહિત્યની સંસ્થામાં તો લેખધારીએ પણ સુક્ત માગવા, અને ‘ના’ કહેવરાવવા માટે આવવાની મહેરબાની જરાય કરવી નહિ. અત્ર તરફથી કોઈ કોઈને વિનામૂલ્યે પણ મોકલાય છે, પણ તે સામા-ના માગવાથી નહિ, પરંતુ અંતર્યામીની પ્રેરણાથી મોકલાય છે. પછી તે નિર્ધન પણ હોય, લેખધારી પણ હોય અને ધનવાન પણ હોય. જે કોઈ રૂણરૂમાં કે પત્રથી મક્ત કે ઓછા મૂલ્યે માગશે તેણે નકારજ સ્વીકારવો પડશે. માટે આતુર બંધુએ શ્રીહરિ પાસેજ પ્રાર્થના કરવી. કેમકે તે જો યોગ્યતા ભેજે તો તો હરકોઈને પ્રેરી-મેળવીને અપાવશેજ અપાવશે. ઓ તત્ત્વજ્ઞ !

શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ તૈયાર છે.

ઉત્તમ ટીકા અને બોધપ્રદ સુંદર ૪૦ ચિત્રો સાથે

આમાં મૂળ દોહા-ચોપાઈ આવા મોટા અક્ષરમાં છે.

વળી ગુજરાતી ટીકા આવડા મોટા અક્ષરમાં આપી છે. તુલસીદાસ ૪૦ મહાત્માઓનાં અસરકારક ચરિત્રો, રામાયણના સંબંધમાં ખાસ જણવા જેવી અનેકાનેક દલીલો તો અને વિચારો, મજમૂન પાકાં પૃષ્ઠાં, ૬૬ ઈંચ ૧૧.૫×૧૦ અને પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૪૦૦ દોઈને મૂલ્ય ૬) તથા બે પૃષ્ઠાંના ૬૫ છે. પોપ ૧૯૮૩ સુધી ૦૫૫ કમી.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ

ઉત્તમ ગ્રંથોના સેવનનો મહિમા

(અનેક ઉત્તમ પુરુષોના ઉદ્દગાર)

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुक्लैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવાવિચારવાનું સદ્ભાગ્ય મળેલું હોય, તેને ચપલાના (લક્ષ્મીના-સ્ત્રીના) શુકલ વિનોદ શી ચતુરત્રીમાં છે?

“તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને બીજી જે આવું તે વાંચવા મંદી પડે છે, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચો તેજ સારું. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં બીજાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની આખા જીવન સુધી જરૂર છે.”

“પુસ્તકોમાં હું ગુણધેયો રહી શકતો, તેથી મને જે માત્ર વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર નહિ થાત; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉદ્ધટે વધારે સુખચેતનમાં રહેત. હું માતું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેરી શકે. x x એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં હવે તમે આત્મિચાર પણ કરી શકશો.”

“મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો.” x x x “માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયો વિના કોઇ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકતી નથી.” x x x “જ્યાં જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પણ આદિના જેવી ઉદ્વિગ્નપ્રતિસાધન બીજી કોઇ પણ એવું સુખ તમે નહિ જાણી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય.” x x x “સાહિત્ય-ઉદ્યોગના ચતુર માણી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસેવાવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી ભરત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્યસિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ વચ્ચે લાગે છે.” “અકિમ્બદ્ધ”

“ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી હોડાવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, સરીર તથા મનનો યાક ઉતારવાની અને માંદાઓનું દર્દ બૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ પશું કરીને બીજી કોઇ ઓજમાં નથી.”

“જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે અને પુસ્તકો તે એ સમુદ્રનો લાભ લઇ શકાય તેવાં વદાઓ છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને પુસ્તકો એ આપણા પરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી બનાવેલા આપણને બંધબેસતા ચાપ તેવા ડાગીના છે; જ્ઞાન એ મોઢામાં મોટી કિંમતી નોટા છે અને પુસ્તકો એ આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા અથણી સિકાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ચલાવી ફેંકે આપનારા પંખા છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે અગ્નિથી પ્રકટાવેલા ટીકા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો એ આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી તૈયાર થયેલા શેરડા છે; જ્ઞાન એ શેષ છે અને પુસ્તકો તે આપણા પરમાં રહી શકે તેવાં પાણીભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન એ સર્વકર્મિજ્ઞાન પરમાત્મા છે તથા પુસ્તકો એ તે પરમાત્માનો રત્નો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે.”

“પુસ્તકોપચેત્તો રેદઃ એ હિરણ્ય સમ્યક્માં પ્રદોષવાનો પરવાનો છે.”

“અરાણ મોઢીઓનું વાચન, એ તો એર પીવાસમાન છે.”

“મદેદોશી તથા પતંગમથના અજૂર ભંડારથી જે સતોષ તમને નહિ મળે તે સતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“મેરોહિનના કીરીટી પો જ્ઞાનચિન્તાનું મન પણ નિર્મોલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેદવવાનું સર્વોપરિ સત્તન વાચન દેવોથી જે પરમા સત્ય પુસ્તકો નથી, તે થર થર નહિ પણ નિર્મોલ્ય તત્ત્વચરણ જીવનનાં દુઃખોને રહેવાની દેવ છે.”

જે જ્ઞાન વિજય રહે છે કે, “વાચનની દેવ છે. દેવનાં જાણનાં કોઈ મને આપા

દિલ્હીસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને કદી છોડું નહિ. "

"પુસ્તકો તરુણવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદારીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે આપણી ચિંતા તથા ક્રોધાદિને યાંત કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે. "

"એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો તો એટલે સુધી મત છે કે:-'માણસને લુગડાંલગાંની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે.' તે પોતે પણ જરૂરનાં પુસ્તકો ખરીદી લેતાંસુધી લુગડાં લેવાનું મુત્તતવી રાખતો. તેને સિસેરોનાં પુસ્તકો બહુ ગમતાં હતાં. તે વાંચતો ત્યારે ત્યારે 'હું' વધારે સારો થયો છું' એમ તેને લાગતું. "

"ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, આત્મર્થ, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરાપકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે; અને જેમ જેમ એ દૈવી શુભોની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ હુનવાને પીડારૂપ આસુરી લાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે."

"સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના પ્રેમીઓએ તો જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવો. "

"ગ્રંથોની ઓરડોમાં ગયા પછી તમે એને દાઢ નહિ લગાડો તો એ ગ્રંથોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે:-'અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે છો અને વાપરો, એટલે તમારું કંઈપણ થશે.' શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે ?"

ઉત્તમ જીવનચરિત્રોનો મહિમા

"જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ જરીસામાં મનુષ્ય પોતાની મુખાકૃતિમાં ખાંપણ જુએ છે, સારે તે ખાંપણને કાઢી નાખવા અને કંતિમાં વધારો કરવાગાટે પ્રયત્ન કરે છે, તેમ ચરિત્રરૂપી આરસીથી પોતાના સ્વભાવમાં વળગેલાં બૂબલુદૂબલુ-મુણદોષ-તેનાં ભેવામાં આવે છે અને તેમ થતાં દૂષણનો દામ અને ભૂષણમાં વૃદ્ધિ કરવાને તે ભગૃત થાય છે. વળી જે કામ ઉપદેશ અથવા ભોધ કરવાથી નથી જનતું, તે કામ જીવનચરિત્ર સહેલાઈથી પાર પાડી શકે છે. અતિ શ્રમ લઇ વિદ્યા ભણે, દેશાટન કરે, સ્વદેશહિતેષુ યાત્રો, પ્રેમશૌર્ય દાખવે, એવા એવા ઉપદેશો મુખે અથવા પુસ્તકદ્વારા કરવાથી જેવી અને જેટલી અસર થાય છે; તેના કરતાં એવા શુભોથી અંકિત થઇ પ્રખ્યાતિમાં આવેલા મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચી સમજવાથી અધિક અસર થાય છે. વાંચનારના સ્મરણરથાનમાં તેની આગાદ દેહી ઊપ પડે છે અને પછી તે તેને અનુસરીને ઉત્તેજિત થઇને બહાર પડે છે. "

"ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને બતાવી આપે છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન જેટલી લલસુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે અને જગતમાં જેટલી બધી સારી અસરો ફેલાવી શકે. "

"ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે; આપણી આશામાં જીવન આવે છે; આપણામાં નવું જીવન, દિમ્બ અને શદ્દા આવે છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર શદ્દા રાખીએ છીએ; આપણામાં મહત્ત્વાકાંક્ષા મળે છે; આપણે રૂડાં કાર્યોમાં ભેગાઇએ છીએ; અને ગોટાઓનાં કાગોમાં તેમની સાથે ફિરસેદાર થવાને પ્રેરાઇએ છીએ. આ પ્રમાણે જીવનચરિત્રોના સંસ્પર્શમાં રહેવું, જીવનું અને તેમાંના દાખલાઓ નોંધને સ્પર્શવાપમાન થવું, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મંડળમાં સંસ્વાસ કરવા બરાબર છે. "

"મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન કરાય છે, ત્યારે બરાબર સમજ થકાય છે કે, મહત્તાનો દરવાજો સર્વને માટે ઉઘાડે છે. "

"શિષ્યજનું ગોટામાં ગોટું લટક ચરિત્રસંગ્રહનું છે અને ચરિત્રસંગ્રહનાં ગોટામાં ગોટી મદદ મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોના અભ્યાસથી મળે છે; માટે જીવનચરિત્રનો અભ્યાસ કરવો એ શિષ્યજનું એક ગોટામાં ગોટું અંગ માનવું જોઇએ. "

"માનવજાતિના વર્તનને ઉચ્ચરિથનિએ લાવવામાં રૂડાં મનુષ્યોનાં જીવનચરિત્રોએ જે અસર નિપાળતી છે, તેનું મૂલ્ય જેટલું આંત્રીએ તેટલું ગોટું છે. "

અનુક્રમણિકા

મહાભારતને લગતા વિષયો

વિષય	પૃષ્ઠાંક
કિંક્રાપતની ખાસ તક	૩
મહત્ત કે ઓછા મૂલ્યે માગનારને વિનંતિ	૪
વિવિધ મંથમાળાના પાઠકોને સૂચના	૫
મહાભારત લેનાર તથા લેવા ઇચ્છનારને સૂચના...	૭
આ અંકનું નિવેદન	૮-૯
મહાભારતના મૂલ્યાદિ વિષે સમજુત	૮-૭
તુલસીદત રામાયણની ૪૦૦ આવૃત્તિઓ	૧૦
ઉત્તમ મથેનાર લેખનનો મહિમા ...	૧૨
ઉત્તમ છપનયરિત્રોનો મહિમા ...	૧૩
શ્રીકૃષ્ણાર્પણ	૧૬
મંગલાચરણ	૧૭
સત્યરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન	૨૦
વૈદિક પ્રાર્થના	૨૧
ભારતસાવિત્રી-સ્તોત્ર	૨૨
ગાદર્ધિઓને સ્મરણાંગલિ	૨૩
શ્રી પરમેશ્વરસ્તોત્ર	૨૭
શ્રી સ્તવપંથકસ્તોત્ર	૨૭
મહાભારતમાહાર્મ્ય	૨૯
મહાભારતનું નિવેદન	૩૪

રામાયણને લગતા વિષયો

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	ગાસ્વામી તુલસીદાસજીનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત	
	ઉપોદ્યાત	૧
	ગાસ્વામીજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર...	૨
	તુલસીજીવનની	૩૦
	ગાસ્વામીજીના ગુણગણના	૩૨
	ખીજ ધોડી બાળતો	૩૯
૨	ગાસ્વામીજીના કેટલાક દિવસો	
૧	મદ્યમેદવિનાશિની-ત્રિશૂળમંદાપિની	૪૩
	શંત-સ્વસ્થ-વ્યવસ્થા	૪૩
	શંત-મદિમા-વ્યવસ્થા	૪૬
	શંતિ-વ્યવસ્થા	૪૭
૨	ધનુષ્યમીલામજીનું રામનચરિત્ર	૪૯
૩	શોભનમદ્યમ	૫૦
૪	મોક્ષદેવી રામજી	૫૦
૫	મોક્ષદેવી તુલસીદાસજીનું ...	
	રામદેવતાનું	૫૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
	મહાભારતવિષે વિદ્વાનોના મનનીયવિચાર	૪૯
૧	લોકમાન્ય તિલક મહારાજના વિચાર	૪૯
૨	પંડિત રામજીજીજી રામોના વિચાર	૫૨
૩	પંડિત જયગોપાલ વિદ્યાલક્ષ્મીના વિચાર	૫૪
૪	ઈન્ડિયન પ્રેસ (પ્રયાગ)ના વિચાર	૫૫
૫	પંડિત ધર્મશીખસાહ રામોના વિચાર	૫૭
૬	મહાત્મા ગાંધીજીના વિચાર ...	૫૭
૭	દેશહિતનિરત લાક્ષ્મીનારાયણના વિચાર	૫૮
૮	પંડિત નરદેવચાચી વેદાંતીના વિચાર	૫૯
	ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સમયનું ભારતવર્ષ	૫૯
	સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્ય	૫૯
	મર્ત્ય	૬૦
	સ્વશિક્ષણ	૬૦
	આચાર-વ્યવહાર	૬૦
	વિજ્ઞાન	૬૧
	જાળનીતિ	૬૧
૯	પ્રોફેસર દાવરના વિચાર...	૬૨
૧૦	કવિરાજ ન્દાનાસાહુના વિચાર...	૬૨
૧૧	જનમનવંદ્ય સ્વામી વિવેકાનંદજીના વિચાર	૬૨
	શિશુની ભક્તિમય અને આગળી ...	૬૩

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	જાનમય ભજન	૫૨
૩	તુલસીસ્તોત્ર-ગાસ્વામીજી દ્વી સ્તુતિ	૫૩
૪	આગવંકિ મહર્ષિ વાદમીત્રિનું વૃત્તાંત	૫૫
૧	કવિની મદત્તા	૫૫
૨	મહામુનિ વામદેવિનું પૂર્વપ્રમુખનું વૃત્તાંત	૫૬
૩	રામાયણની રચના કેટલા સંતોનો આપી ઉપજી ?	૫૮
૪	શ્રી સીતાજીનું આશ્રમન	૬૧
૫	સુગ્રીવનું આશ્રમન અને આશ્રમની વનદુષિનો દનિદામ	૬૨
૬	લવ-કુષ્ણનો જન્મ અને સુગ્રીવે આશ્રમ જઈ	૬૩
૭	વામદેવિને લા અને કુષ્ણને રામ ...	
૮	સુગ્રીવનું આશ્રમન	૬૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક	ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
	શ્રમમાં આવવું	૬૪	૩	રામાયણના સમયની રિપતિ ...	૧૧૦
૯	મદર્પિ સાથે લયકુશનું યનપ્રસંગે		૪	દ્રાવિડ દેશની રામાયણ	૧૧૬
	અયોધ્યા આવવું; અને રામાયણનું		૫	યું પ્રાચીન આયોં એનિદામિક	
	ગાન કરવું	૬૬		વિદ્યાથી અજ્ઞાન દનાઈ	૧૧૮
૧૦	વાશ્વભિક્ષિની પ્રતિષ્ઠા અને સીનાશનું		૬	રામાયણ મેં રોપક (પાઞજીથી યથે-	
	જમીનમાં સમાવું	૬૮		લા ઉમેરા)	૧૨૧
૧૧	હિંદુભૂતિનો મદાન અને સાચો ધર્મશુભ	૭૨	૭	ઉત્તરકાંડ પ્રશ્નમતે... ..	૧૨૧
૫-૨૬	નાથદાસ ગોસ્વામીનું હુંક ચરિત્ર	૭૩	૮	રાવણ એક શીશુ ઝાંર દો હી ભુલ-	
૬-મહાન ભક્ત લાલાભાણુનું હુંક ચરિત્ર	૭૮			વાદા થા	૧૨૨
૭-રામાયણવિષે કેટલાક વિચારો	૮૧		૯	હનુમાન ઝાંર ઉનકે સદચર મનુષ્ય	
૧	રામાયણની સર્વસામાન્યમાટે ઉપકારકતા	૮૧		થે, પૂંછવાતે બંદર નહીં... ..	૧૨૪
૨	ધતિદાસનો મદિમા અને સ્વરૂપ...	૮૩	૧૦	હનુમાન સમુદ્ર કે કૂદ ગયે થે વા	
૩	(ક) રામાયણ અને એક મહાત્મા...	૮૮		તર ગયે થે ?	૧૨૪
૩	(સ્ત્ર) ગોસ્વામીશ અને તેમની રામા-		૧૧	સમુદ્રપર સેતુ બનાના અસકપ નહીં થા.	૧૨૫
	યણવિષે મદસ્વના અભિપ્રાય ...	૯૧	૧૨	શ્રી રામચરિત કે વિષય મેં મેળર	
૪	હિંદુભૂતિ ઉપર રામાયણનો પ્રભાવ	૯૫		આદિ કા ભમ	૧૨૫
૫	રામાયણની સ્વસ્વકથા	૯૭	૧૩	રામાયણ ઝાંર મહાભારત કે સમયોં	
૯-રામાયણવિષે જલણવાળેજા હંકીકત	૧૦૩			કી તુલના	૧૨૬
૧	રામાયણમદિમા	૧૦૩	૧૪	રામાયણ કે સમય કી અયોધ્યા ...	૧૨૬
૨	કવિત્વ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના વિચાર	૧૦૬	૧૫	શ્રીરામ કે સમય મેં અભ-શભ કંસે થે ?	૧૨૮

રામાયણને લગતા વિષયોનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૨૯	દેદરૂપ અને	દેદરૂપ	૫૮	૨૫	શત્રુઓનું	શત્રુઓનું
૮	૧૭	ભવનમાં	ભવનમાં	૬૨	૨૮	સાદાસ	સાદાસ
૮	૧૮	પૂર્વક	પૂર્વક	૬૩	૪૪	અ	અને
૩૨	૨૯	હતા;	હતા.	૬૪	૨૪	જત	જતાં
૩૨	૩૭	પદ્ધતિની આવશ્યકતા પદ્ધતિ એક રીતે		૬૪	૨૫	સવે	સર્વે
૩૨	૪૦	ફેર, ઝોટકું તો બાઈઝ ફેર!		૮૧	૨	(આ સંરથા	આ સંરથા
૫૦	૨૮	વિષય કે	વિષય કે	૮૨	૨૦	શક્તિમાં	શક્તિમાં
૫૦	૨૯	ઝાંર	ઝાંર	૯૨	૩૦	ઝાંર	ઝાંર
૫૧	૧૧	આસન ત્રીજામાં મને બદલે મિ બેઠ્યો		૯૫	૩૪	વીણા	વીણા
૫૧	૧૫	આસન ચારમાં મ્હાને બદલે મ્હ બેઠ્યો		૯૯	૩૯	કારમીર-નરેન્દ	કારમીર-નરેન્દ
૫૧	૧૫	આસન ચોદમાં જાને બદલે જ બેઠ્યો		૧૦૫	૨-૩	આયોચન	આયોચિન
૫૧	૧૬	આસન આઠમાં જાને બદલે જ બેઠ્યો		૧૧૦	૩૫	તથ	તથા
૫૨	૪	તમાઈ	(૫) તમાઈ	૧૧૩	૨૫	ભક્ષા	ભિક્ષા
૫૨	૪	નથી.	નથી. (૬)	૧૧૩	૪૨	અથ	અથુ
૫૨	૯	સર્વ	સર્વ	૧૧૯	૬	બાદ	બાદ
૫૭	૧૧	મુનને	મુનિને	૧૨૫	૨૫	ઝાંર	ઝાંર
૫૭	૧૭	ભાગ	ભાગ	૧૨૭	૧૭	વણિક બ	વણિક બી

શ્રીકૃષ્ણાર્પણ

ભીષ્મદ્રોણતટા જયદ્રથજલા ગાંધારનીલોપલા ।
શલ્યગ્રાહવતી કૃપેણ વહની કર્ણેન વેલાકુલા ॥
અશ્વત્થામાવિકર્ણધોરમકરા દુર્યોધનાવર્તિની ।
સોત્રીર્ણા સ્વલુ પાંડવે રણનદી કૈવર્તકઃ કેશવઃ ॥

ભીષ્મ અને દ્રોણરૂપી કિનારાઓવાળી, જયદ્રથરૂપી જળવાળી, શકુનીરૂપી નીલ
પથરવાળી, શલ્યરૂપી છુડવાળી, કૃપાચાર્યરૂપી પ્રવાહવાળી, કર્ણરૂપી મોભાવાળી,
અશ્વત્થામા અને વિકર્ણરૂપી લયાનક મગરમચ્છવાળી અને દુર્યોધનરૂપી ધુમરીવાળી
એવી મહાભારતરૂપી સુદ્ધનદીને ભગવાન કેશવરૂપી સુકાનીવડે પાંડવો તરી ગયા હતા.
સર્વોપનિષદો ગાવો દોષઘા ગોપાલનન્દનઃ ।

પાર્થો વત્સઃ સુધીર્ભોક્તા દુર્યધં ગીતામૃતં મહત્ ॥

પ્રપન્નપારિજાતાય તોત્રવેત્રેકપાણયે । જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥
યસુદેવસુતં દેવં કંસવાણૂર્મર્દનમ્ । દેવકીપરમાર્નદં કૃષ્ણં વંદે જગદ્ગુરુમ્ ॥

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાવો છે; ગીતામૃતરૂપી ઉત્તમ દૂધ છે; ગોપાલનંદન શ્રીકૃષ્ણ
ભગવાન તેના દોહનાર છે; અર્જુનરૂપી વત્સ છે; અને સદ્બુદ્ધિવાળા પુરુષો તેના
બોક્તા (પીનારા) છે. શરણ થનારને કદમ્બફલ પેરે ધર્મિષ્ઠ દૂધ આપનારા, એક હાથમાં
ચાપુક ધારણ કરનારા, જ્ઞાનમુદ્રાથી સુખ અને ગીતામૃતરૂપી અમૃતનું દોહન કરનારા
એવા ઉ શ્રીકૃષ્ણ ! આપને નમસ્કાર હો. વસુદેવના પુત્ર, દિવ્ય રૂપવાળા, કંસ અને
ચાતુર દેવોનો નાશ કરનારા અને દેવકીને પરમ આનંદ આપનારા એવા ઉ શ્રીકૃષ્ણ !
ઉ જગદ્ગુરો ! આપને વંદન કરું છું.

કાપેન વાચા મનસેન્દ્રિયર્વા પુદ્ગલત્મના વા પ્રકૃતેઃ સમાવાત્ ।

પતેમિ યત્તત્મકલં પરસં નારાયણપિતિ સમર્પયામિ ॥

કાચાથી, વાળીથી, મનથી, દ્રિષ્ટિથી, બુદ્ધિથી, આત્માથી કિંવા પ્રકૃતિના
સ્વભાવથી હું એ કંઈ કંઈ; તે આપ નારાયણના ચરણકમળમાં સમર્પણ કરું છું.

મહાભારત સાથે અપાયલા લેખોની શરૂઆત અપાયલું

મંગલાચરણ

ૐકારં વિંદુસંયુક્તં નિત્યં ધ્યાયંતિ યોગિનઃ ।

કામદં મોક્ષદં ચૈવ ૐકારાય નમો નમઃ ॥

વિંદુસંયુક્ત ૐકાર—(જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સર્વથી હૃદય અને સર્વોપરિ નામ છે) જનું યોગીપુરુષો નિત્ય ધ્યાન કરે છે અને જે કામ તથા મોક્ષના દાતા છે; તે પરબ્રહ્મ ૐકારને વારંવાર નમસ્કાર કરે છે.

સર્વદા સર્વકાર્યેષુ નાસ્તિ તેષામમંગલમ્ ।

યેષાં હૃદિસ્થો ભગવાન્ મંગલાયતનો હરિઃ ॥

સર્વ મંગલોના લાંકાર (અને ઉદાર દાતા) એવા ભગવાન શ્રીહરિ, જે કોઈ મનુષ્યના હૃદયમાં (દર્શન, સ્મરણ કે કથા-કીર્તનાદિદ્વારા) વિરાજમાન હોય છે; તેનું સર્વદા અને સર્વ કાર્યોમાં અમંગલ તો થતું જ નથી—અર્થાત્ મંગલજ થાય છે.*

નમોઽસ્ત્વનંતાય સહસ્રમૂર્તયે સહસ્રપાદાક્ષિશિરોરુવાહવે ।

સહસ્રનામ્ને પુરુષાય શાશ્વતે સહસ્રકોટી યુગધારિણે નમઃ ॥

અત રહિત, હંમેશા સ્વરૂપવાળા અને હંમેશા ચરણ, નેત્ર, મસ્તક, સાથળ તથા બાહુવાળા એવા આપ પરમાત્માને નમસ્કાર દો. હંમેશા નામવાળા અને સદૃશ દોઢી યુગોને ધારણ કરનારા એવા આપ શાશ્વત પરમાત્માને નમસ્કાર દો.

* આમાં તથ્યમાત્ર પણ અનિશ્ચયોક્તિ નથી; પરંતુ પરમાત્માના મદિમા અને આત્માને ભક્તિ-અનુસંધાનના માત્ર ધર્મરૂપ દારણ મમ કે એકાદ સ્તોત્ર-ભજન બોલી જવાથી અથવા દેવરથાને બધે આવવાથી કદયાળુ થઈ જાય; અથવા તો સાધનઅનુષ્ઠાનથી દિવ્ય સંપત્તિ મેળવ્યાવિના માત્ર મદં પ્રત્યાશ્ન કે વિચારતાગર વાંચી જવાથી અવનમુક્ત બની જવાય અને 'હમકો કયા ભગવા હૈ' એવું નબી જાય, એવું જરાપણ સમજવાનું નથી.

યં બ્રહ્માવરુણેન્દ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વન્તિ દિવ્યૈઃ સ્તવૈ-
વેદૈઃ સાંગપદક્રમોપનિપદૈર્ગાયન્તિ યં સામગાઃ ।
ધ્યાનાવસ્થિત તદ્ભક્તેન મનસા પश्यन्ति યં યોગિનો
યસ્યાં તં ન વિદુઃ સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઈન્દ્ર, રુદ્ર અને મરુત્ (વાયુ) વગેરે દેવતાઓ જમની દિવ્ય
સ્તોત્રોત્તરે સ્તુતિ કરે છે; સામવેદનું ગાન કરનારા મુનિઓ અંગો, પદ, ક્રમ અને
ઉપનિષદોસહિત વેદોત્તરે જમની સ્તુતિ ગાય છે; ધ્યાનમાં સ્થિર થયેલા યોગીઓ
તેમાં ગયેલા ચિત્તવડે જમનાં દર્શન કરે છે; અને દેવો તેમજ અસુરો જમના પારને
પામી શકતા નથી; એવા આપ પરમાત્મદેવને અનેકાનેક નમસ્કાર હો.

असितगिरि समं स्यात् कज्जलं सिंधुपात्रे
सुरतरुवरशाखा लेखिनी पत्रमुर्वी ।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥

મહાસાગરરૂપી ખડીઓ હોય; નીલગિરિ પર્વત જટલું કાગળ હોય; શ્રેષ્ઠ કદપ-
વૃક્ષની ટાળીની કક્કમ હોય; પૃથ્વીરૂપી કાગળ હોય અને એને ત્રહીને સરસ્વતી પોતે
સર્વ કાળ લખ્યા કરે; તોપણ તે નાથ! આપના મહાન ગુણોનો પાર આવે તેમ નથી.

सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये ।
सत्यस्य सत्यं ऋतसत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥

તે સત્યવ્રત! તે સત્યપર! તે ત્રિસત્ય! તે ત્રણે કાળમાં સત્યરવરૂપ! તે સત્યના
અખૂટ બંદાર અને મહાન ત્રસરવરૂપ! તે સત્યમાં વસી રહેલા! તે સત્યના પણ
સત્યરવરૂપ! તે ઋત અને સત્યરૂપી નેત્રોવાળા! અને તે સત્યના પણ આત્મા
એવા પરમાત્મદેવ! હું આપને શરણે આવ્યો છું.

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव वंशुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देवदेव ॥

તે દેવતાઓના પણ દેવના! માતાં માતા પણ તમે છો ને પિતા પણ તમે છો;
ખંધુ પણ તમે છો ને સખા પણ તમે છો; મારે વિદ્યા પણ તમે છો ને દ્રવ્ય પણ
તમે છો; વપારે શું કદું! મારે તો સર્વ કંઈ તમેજ છો.

કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા બુદ્ધ્યાત્મના વા પ્રકૃતેઃ સ્વભાવાત્ ।
કરોમિ યદ્યત્સકલં પરસ્મૈ નારાયણાયેતિ સમર્પયામિ ॥

કાયાથી, વાણીથી, મનથી, ઇન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, આત્માથી કિંવા પ્રકૃતિના સ્વભાવથી હું તે કંઈ કરું; તે આપ નારાયણના ચરણકમળમાં સમર્પણ કરું છું.

યં શૈવાઃ સમુપાસતે શિવ इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो ।

बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तेति नैयायिकाः ॥

अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः ।

सोऽयं नो विदधातु वाञ्छित फलं त्रैलोक्यनाथो हरिः ॥

જ પરમાત્માને શિવના ઉપાસકો 'શિવ' નામથી, વેદાન્તીઓ 'બ્રહ્મ' નામથી, બૌદ્ધો 'બુદ્ધ' નામથી, પ્રમાણકુશળ નૈયાયિકો 'કર્તા' નામથી, જૈનશાસનપ્રેમીઓ 'અર્હન' (અરિહંત) નામથી અને મીમાંસકો 'કર્મ' નામથી ઉપાસે છે; એવા તે ત્રિલોકીના નાથ શ્રીહરિ અમને મનવાંચ્છિત ફળ આપજો.*

अजातपक्षा इव मातरं स्वगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ।

प्रियं प्रियेवाप्युपितं विपण्णा मनोऽरविंदाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥

હે કમળનેત્ર પ્રભો ! જન્મ પક્ષીઓનાં પાંખો આઠ્યા વિનાનાં બચ્ચાં પોતાની માતાને જેવા ઇચ્છે છે; બહુજ શુદ્ધાર્ત વત્સો જન્મ સ્તનમાંથી દૂધ ઇચ્છે છે; અને જન્મ વિયોગી સ્ત્રી પરદેશ ગયેલા પતિને આવેલા જેવા ઇચ્છે છે; તેવીજ આતુરતાથી મારું મન સદાસર્વદા આપને ઇચ્છે એવી કૃપા કરો.

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥

આ જગતમાં સર્વ પ્રાણીપદાર્થ સુખી થાઓ; સર્વ કષ્ટ વિકારરહિત થાઓ; સર્વ કષ્ટ કટ્યાલુને જીવો-પામો અને કષ્ટને કાંઈપણ દુઃખ થાઓ નહિ.

* વાંચનાર ! પરમાત્માનાં આ નામોમાં મુરલીઓના અલ્પાદ, પારશીઓના આદુર્ગંધ અને ખિરનીઓના ઝાડ, એ વગેરે નામો પણ ઉમેરી લેવા જેવાં છે. કેમકે એ પણ તે પરમાત્માનાં જ નામ હોવાથી એ નામોદારો પણ પરમાત્માને ઉપાસીને અનેકાનેક માનવો પરમાત્મદર્શી અને કૃતકૃત્ય બન્યાં છે. જૂદાજૂદા ધર્મસંપ્રદાયવાળાઓને લગતી મારવાવાળા તો પેલા-તે તે ધર્મ-સંપ્રદાયના બેઠેખાંમાં અપના પોતાંપણિતોજ દોષ છે; કે જેઓ ત્રિવિધ તાપને બદલે ૭ પ્રકારના તાપથી તપના દોષ છે. માટે દવે તો સૌ કોઈએ બીજાઓ ઉપરાંત એવાઓથી પણ ચેતી જઇને એકબીજા વચ્ચે બહુબાવ વધે, એવુંજ કરવું જોઈએ.

સત્યરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન

॥ સત્યં પરં ધીમહિ ॥

જન્માદ્યસ્ય યતોઽન્વયાદિતરતશ્રાયેન્વભિજ્ઞઃ સ્વરાદ ।
તેને બ્રહ્મ હૃદા ય આદિકવચે મુહ્યન્તિ યત્સૂરયઃ ॥
તેજોવારિમૃદાં યથાવિનિમયો યત્ર ત્રિસર્ગો મૃપા ।
ધામ્ના સ્વેન સદા નિરસ્તકુહકં સત્યં પરં ધીમહિ ॥

(શ્રીમદ્ ભાગવતનો સર્વથી પહેલો શ્લોક)

જ પરમેશ્વરથી આ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે; ધડામાં માટી અને અક્ષંકારમાં સુવર્ણની પેઠે જ પરમેશ્વર કાર્યરૂપ જગતમાં કારણરૂપે વ્યાપી રહેલા પશુ છે; અને એ મિથ્યા જગતથી પર-ગ્રેષ્ઠ-અક્ષય-શુભ પશુ છે; જ પરમેશ્વર જ્ઞાનરૂપ અને સ્વયં પ્રકાશ છે; જનો અર્થ બંધુવામાં મહાબુદ્ધિમાનો પશુ મોઢ પામે છે એવા વેદને જ પરમેશ્વરે આદિકવિ બ્રહ્માના મનમાં અંતર્યામીરૂપે પ્રકાશ કર્યો છે; જમ સૂર્યનાં કિરણોવિષે બ્રાંતિથી દેખાતું ઝાંઝવાતું પાણી સાચું નથી તોપણ સૂર્યનાં કિરણોની સત્તાથી તે સાચા જવું બાંસે છે; અને જમ સિંચ પાણીમાં બ્રાંતિથી 'આ કાચ છે' એવી બુદ્ધિ થાય છે તે સાચી નથી તોપણ તે પાણીની સત્તાથી સાચી દોષ તેમ બાંસે છે; તથા જમ કાચના વિષે બ્રાંતિથી 'આ પાણી છે' એવી બુદ્ધિ થાય છે તે પણ સાચી નહિ, છતાં કાચની સત્તાથી સાચી બાંસે છે; તેમ જ અધિજ્ઞાન પરમેશ્વરના વિષે તમોચુલના કાર્યરૂપ પંચભૂતનો સૃષ્ટિ અને સર્વ-ચુલના કાર્યરૂપ દેવતાઓની સૃષ્ટિ કલ્પિત અને અસત્યરૂપ દેવા છતાં, જ પરમાત્માની સત્તાથી તે સાચી દોષ તેમ બાંસે છે; જ પરમેશ્વરે પોતાના જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશથી માપારૂપકપટને ટાંચી નાખ્યું છે; અને જ પરમેશ્વરનો શ્રૂત, અવિન્ય અને વર્તમાન-કાગમાં તથા અમન, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થામાં નાશ નથી; એના સત્યસ્વરૂપ તથા સર્વથી પર (ગ્રેષ્ઠ) પરમાત્માનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

વૈદિક પ્રાર્થના

ૐ અગ્ને નય સુપથા રાયે અસ્માન્ વિદ્યાનિ દેવ વયુનાનિ વિદ્વાન્ ।

સુયોઘ્યસ્માજ્જુદ્ધરાણમેનો ભૂયિષ્ઠાં તે નમ ઈક્તિ વિધેમ ॥

હે પ્રકાશસ્વરૂપ પરમાત્મનું ! દે અમારાં સર્વ કર્મોના જ્ઞાતા પ્રભો ! અમે આપને વારંવાર નમસ્કાર કરીને પ્રાર્થાએ છીએ કે, આપ અમને સદાએ શુભ માર્ગે દોરવજો તથા અશુભ અને પાપના માર્ગથી દૂર રાખજો.

મદ્રં કર્ણેભિઃ ધ્રુણુચામ દેવા મદ્રં પદ્યેગાઘર્ભિર્યજઞ્ઞાઃ ।

સ્થિરૈરઙ્ગુસ્તુદ્ધવાંસસ્તનૂભિર્વ્યગ્રેમહિ દેવહિતં યદાયુઃ ॥

હે પરમેશ્વર ! એવી કૃપા કરો કે અમે આપના સાચા ભક્ત થઈને સદાએ કાનથી પવિત્ર શબ્દો સાંભળીએ; નેત્રોથી સુખકર દ્રશ્યો જોઈએ; તથા આપની કૃપાથી બળવાન અંગોવાળા થઈને સદા આપની સ્તુતિ કરીએ અને દીર્ઘાયુ ભોગવીએ.

આ વ્રહ્મન્ વ્રાહ્મણો વ્રહ્મવર્ચસી જાયતામ્, આ રાષ્ટ્રે રાજન્યઃ શૂરૈર્યોડિતિ-
વ્યાધીમહારથો જાયતામ્, દોગ્ધીધેનુર્વોદા નદ્વા નાશુઃસપ્તિઃ પુરન્ધિર્યોપા, જિષ્ણુ-
રયેષ્ઠાઃ, સમેયો યુવાસ્ય યજમાનસ્ય વીરો જાયતામ્ । નિકામે નિકામે નઃ પર્જન્યો
વર્ષતુ, ફલવત્યો ન ઔપધયઃ પચ્યન્તાં, યોગદેમો નઃ કલ્પતામ્ ॥

હે પ્રભો ! આ વિશાળ દેશમાં પ્રભવચંડાવાળા (તેજસ્વી અને બ્રહ્મવેતા) પ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થાઓ; અશ્વ ને શસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ, કુષ્ટાનું દમન કરનારા, નિર્ભય અને મહાબળવાન વીર સૈન્યો ઉત્પન્ન થાઓ; દૂધ આપનારી ગાયો, ભાર-
વાહી બળદો, શીઘ્રગામી ઘોડાઓ, વ્યવહારકુશળ સ્ત્રીઓ અને શત્રુઓને છત-
નારા મહારથી વિજયી પુરુષો ઉત્પન્ન થાઓ; યજમાનોનાં ઘર વીર પુત્રોથી ભરપૂર
થાઓ; આવશ્યકતા પ્રમાણે વૃદ્ધિ થાઓ; ઉત્તમ પ્રણાને આપનાર વૃક્ષાદિ ઔષધિઓ
પાંદો; અને અમે સર્વ તું યોગક્ષેમ (અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ અને પ્રાપ્તિનું રક્ષણ) થાઓ.

ૐ ધૌઃ શાન્તિરન્તરિક્ષં શાન્તિઃ પૃથિવી શાન્તિરાપઃ

શાન્તિરોપધયઃ શાન્તિઃ સર્વં શાન્તિઃ શાન્તિસ્વઃ શાન્તિઃ

સામાશાન્તિરોપિ-ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિર્બ્રહ્મ શાન્તિઃ ॥

હે 'ૐ' નામવાળા પ્રભો ! આકાશ શાંત થાઓ; અંતરિક્ષ શાંત થાઓ; પૃથ્વી
શાંત થાઓ; જલ શાંત થાઓ; ઔષધિઓ (વનસ્પતિઓ) શાંત થાઓ; સર્વ
પ્રાણીપદાર્થ શાંત થાઓ; સર્વ જાંતિ થાઓ-શાંતિ થાઓ; હે ૐ પ્રભો ! શાંતિ
થાઓ, શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ; હે બ્રહ્મ ! શાંતિ થાઓ.

भारतसावित्री-स्तोत्र

(આ મહાભારતમાંથી લેવાયું છે.)

मातापितृ सहस्राणि पुत्रदार शतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥१॥

हर्षस्थान सहस्राणि भयस्थान शतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥२॥

અનંત સંસારમાં મનુષ્યને હજારો માતાઓ તથા પિતાઓ અને સેંકડો
શ્રીપુત્રાદિનો અનુભવ થયેલો છે; વર્તમાનકાળમાં થઈ રહ્યો છે; અને ભવિષ્યમાં
પણ થશે. આ જગતમાં હર્ષનાં પણ હજારો સ્થાન છે અને ભયનાં પણ સેંકડો
સ્થાન છે; પરંતુ મૂઢ (અજ્ઞાની) મનુષ્યોમાંજ તે દિવસાનુદિવસ પગપેસારો કરે છે;
જ્ઞાની મનુષ્યોમાં નહિ. ૧-૨

ऊर्ध्वं बाहुर्विरौम्येप नात्र कश्चित् शृणोति मे ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥३॥

(મહર્ષિ વ્યાસ મુનિ કહે છે કે,) મારા બાહુઓ ઉંચા કરીને હું પોકાર કરું
હું તોપણ આ લોકમાં મારું દાષ સાંભળવુંજ નથી. તે એ કે, “હે માનવો! ધર્મ-
થીજ અર્થ અને ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે, છતાં પણ તમે શામાટે ધર્મનું સેવન
કરતા નથી !” ૩

न जातु कामान्न भयान्न लोभात् धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्यो जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥

કામ, ભય, લોભ અથવા છવિત માટે પણ કરી તમારે ધર્મનો ત્યાગ કરવો
નહિ. દેખો ધર્મ નિત્ય છે અને સુખદુઃખ તો અનિત્ય છે; તથા જીવ નિત્ય છે અને
સંસારના કારણરૂપ જીવનાં શરીરાદિ તો અનિત્ય છે. ૪

इमां भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

स भारतफलं प्राप्य परं वदन्नाधिगच्छति ॥५॥

જે પુરુષ આ ભારતસાવિત્રીનું નિત્ય પ્રાતઃકાળે પાઠ કરે છે, તે ભારતના
ફળને પ્રાપ્ત કરીને પરવડતો પરવડતો પ્રાપ્ત થાય છે. ૫

આપણને મહાભારત અને રામાયણ જેવો અનુપમ ચારસો આપી જનારા

મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવીં સરસ્વતીં ચૈવ તતો જયમુદીરયેત્ ॥

અનંત બ્રહ્માંડાધિપતિ શ્રીમન્નારાયણને, પોતાના ચારિત્રબળવડે ભગવાનના પોતાનાજ મુખથી પાંડવાનાં ધનંજયઃ અર્થાત્ 'પાંડવોમાં અર્જુન હું છું' એવું સાંભળવાને ભાગ્યશાળી યજ્ઞેશ્વરા ધનુર્ધારી અર્જુનને, તથા ઉત્તમ નરોમાં પણ પરમાત્મ (અને અધર્મીઓનો નાશ, ધર્મનું સ્થાપન તથા સાધુઓનાં રક્ષણ કરનારા) એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને, અને સુવિદ્યાનાં પ્રેરક એવાં શ્રી સરસ્વતી દેવી-ને નમસ્કાર કરીનેજ મહાભારતરૂપી જયમંથને આરંભ કરવો.*

લૌકિકાનાં હિ સાધૂનામર્થં વાગનુવર્તેતે ।

ઋષીણાં પુનરાધ્યાનાં વાચમર્થોઽનુધાવતિ ॥

* મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાન આપણને આપી પરમ દ્વિતાવલ્લ સચના કરી ગયા છે; તેનું પરિપાક્ત પ્રત્યેક પાઠક અને વક્તા કરતા દશે અને કરશેજ; પરંતુ એ ઉપરાંત આપણને રામાયણ અને મહાભારતાદિ અપૂર્વ ગ્રંથો વારસામાં આપી જવાવાળા એ પ્રાતાઃસ્મરણીય મહર્ષિઓનું પણ આપણે સ્તવન-સ્મરણ કરવું જોઈએ. કેમકે એથી કૃતમતાના દોષમાંથી છૂટવા ઉપરાંત ઉત્તમિત્રદ શુભ સંસ્કારોને જગાડવા-વધારવામાં તથા અનેકવિધ અવદશાઓમાંથી જતવા-છૂટવામાં આપણને બહુ સારી સદાપના મળે છે. બ્રાહ્મણ-સંતાનો પોતાના આવા આવા પૂર્વજોનાં નામ, કામ, સમજણ, આદેશ, ઇત્યાદિ મદાન વારસાને બૂઝી જઈ જાણ વિષયોની અને વિષયી માનવોની ઉપાસના પાછળ મંડી ગયા; તેથીજ તેમને ધણકોને શ્દો, પાખંડીઓ અને રખડા બીજારીઓના જેવા નિપિદ ધંધા આરંભવા પડ્યા છે. દશ પણ સવળે રરને વજાવે તો તક છે. કેમકે જે પરમાત્મદર્શી મહર્ષિઓએ મહાભારત અને રામાયણને વારસામાં આપીને દિંદુસંતાનોને અત્યારેથી આટલા પ્રમાણમાં પણ દિંદુષ્ણમાં ટકાવી રાખ્યા છે; તે દિંદુષ્ણને અત્યારે પણ (જે એ બૂઝે) પોતાના પૂર્વજોની નીતિરીતિ પકડના ચાલે તો) તેમને અન્ન-વંદનાદિવડે તો જનતા પ્રકારે વધારેજ સન્નિધરે. માટે એ મદાન પૂર્વજોનાં નામકામાદિનાં સ્મરણ-વંદન અને અનુસરણ સમજી અક્ષસંતાનોએ તો અવરૂપ સાચા સ્વરૂપથી ચાલુ કરી ઈર્ષ દિવ-સાનુરિત્ત વધારનાજ ચાલવું જોઈએ. એ મહર્ષિઓનાં સ્મરણ-સ્તવનાદિ માટે જુઓ આપણને મ્લોક પણ કેવા મનોહર અને લાલિત્યપૂર્ણ મળ્યા છે, કે જેના આવશ્યક ઉપ-યોગથી આપણું દૈન્ય પરિવ્ર અને સુસંસ્કૃત થવાનિતી રહેજ નહિ!

લૌકિક સાધુ-વિદ્વાનોની વાણી (ગમે તેટલી છટાવાળી હોય તો પણ અંતરેજા તો લૌકિક પદાર્થોનીજ હોય છે તેથી તે) લૌકિક પદાર્થોને (અને પદાર્થોના લૌકિક માલીકોને)જ અનુસરે છે-અર્થાત્ ઇચ્છે છે, યાચે છે, તાણે રહે છે; સારે (આ તરફ વ્યાસ-વાદમીકાદિ તો લૌકિક વસ્તુસ્થિતિઓથી ઉપરામ રહીને પરમાત્મ-ધ્યાનમાં એકનિષ્ઠ થયા તેથીજ 'મુનિ' કહેવાયા, અને એને પરિણામે પરમાત્મ-દર્શનને પામ્યા, તેથીજ 'મહર્ષિ' પદ પામ્યા હતા; તેથી એવા) પ્રભવેતા ઋષિઓની વાણીને તો ઉક્તતા લૌકિક પદાર્થો (અને પદાર્થવાળાઓ)જ અનુસરે છે-આધીન રહે છે. તાત્પર્ય કે પૂર્ણકામ-પ્રભવેતાઓ, અને લૌકિક વિષયેજી વિદ્વાનોની યોગ્યતા અને કથન-કવન વચ્ચે આસમાનજમીન જેટલો તફાવત હોય છે.

તમૃષિં મનુષ્યલોકપ્રવેશવિશ્રામશાશ્વિનં વાચામ્ ।

સુરલોકાદવતારપ્રાન્તરસ્થેદચ્છિદં વન્દે ॥

સરસ્વતીને દેવલોકમાંથી માનવલોકમાં અવતરતાં થયેલા ખેદને છેલ્લાવાળા, અને સરસ્વતી દેવી મનુષ્યલોકમાં આવ્યા પછી આ જગતમાં તેને વિશ્રામ આપનારા વૃક્ષરૂપ બનેલા, એવા તે (વ્યાસ-વાદમીકાદિ સર્વ) ઋષિજનોને હું વંદના કરું છું.

મહર્ષિં વ્યાસ ભગવાન પ્રત્યે-

શ્રવણાન્જલિપુટપેયં વિરચિતવાન્ભારતાલ્યમમૃતં યઃ ।

તમહમરાગમતૃષ્ણં કૃષ્ણદ્વૈપાયનં વન્દે ॥

કર્ણરૂપી અંબલિવડે પીવાલાયક ભારત નામનું અમૃત જમણું રચ્યું છે, એવા રાગરહિત અને તૃષ્ણારહિત ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસને હું વંદના કરું છું.

નમઃ સર્વવિદે તસ્મૈ વ્યાસાય કવિવેષસે ।

ચક્રે પુણ્યં સરસ્વત્યા યો વર્ષમિવ ભારતમ્ ॥

જમણે આ ભરતખંડને પોતાની અદ્ભુત સરસ્વતીવડે (ઉદ્ધારક વિદ્યાનાં જ્ઞાન-જ્ઞાન અને ધર્મ-ધ્યાનના આચાર-પ્રચારમાટે, અત્યંત દિતકારક અમર મંથો રચી આપી જઇને) પવિત્ર કર્યો છે; એવા તે સર્વજ્ઞ અને કવિઓના વિદાતા મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનને અનેકાનેક નમસ્કાર કરું છું.

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ફલ્હારવિદાયતપત્રનેત્ર ।

યેન ત્વયા ભારતતેલપૂર્ણઃ પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥*

* આ દેખજા આચરણ, સર્વજ્ઞ પદેશ દેશક સિદ્ધાન્તના જપા શ્લોક 'મુખાપિન-રેત્ત કાંતાર-મંથો લેખકઃ છે. ૬૪૨૨૦૨ તે એ મંથ પણ અત્યંત નીચે ખરે.

હે વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ખીલેલા કમળ જેવાં પ્રદુલ્લ નેત્રવાળા વ્યારા ભગ-
વાન! આપકે જન્મણે મહાભારતરૂપી પાત્રમાં (અનેકવિધ ચરિત્રો અને ધર્મોરૂપી)
તેલ પૂરીને (અર્થે સામાન્ય માનવોને વ્યવહારપરમાર્થના ઉભય માર્ગો યથાવત્
સૂઝાડે એવા) જે અદ્ભુત ગીતારૂપી જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવ્યો છે; તેને માટે આપને
અમારા અનેકાનેક નમસ્કાર હો.

અચતુર્વદનો બ્રહ્મા દ્વિવાહુરપરો હરિઃ ।

અમાલલોચનઃ શંભુર્મગવાન્વાદરાયણઃ ॥

હે બાદરાયણ વ્યાસમુનિ! આપ ચાર મુખવાળા નથી તોપણ બીજા બ્રહ્મા છો; બે
હાથવાળા છો તોપણ બીજા ચતુર્ભુજ શ્રીહરિ છો; અને કપાળ ઉપર ત્રીજું નેત્ર નથી
તોપણ આપ બીજા શંકર છો.

વ્યાસગિરાં નિર્યાસં સારં વિશ્વસ્ય ભારતં વંદે ।

ભૂપણતયૈવ સંજ્ઞાં યદક્ષિતાં ભારતી વહતિ ॥

આપ વ્યાસમુનિની દિવ્ય વાણીના ભંડાર તથા ઝરારૂપ અને વિશ્વમાં સર્વ
વેદશાસ્ત્રાદિના સારભૂત એવા શ્રીમહાભારતને હું નમસ્કાર કરું છું. કારણકે તે અંધના
નામ ઉપરથી અંકિત કરાયેલા પોતાના 'ભારતી' એવા નામને સરસ્વતી દેવી, એક
ઉત્તમ આભૂષણતરીકે ધારણ કરે છે.

આદિકવિ—મહર્ષિ વાલ્મીકિ પ્રત્યે:—

કવીન્દું નૌમિ વાલ્મીકિં યસ્ય રામાયણીં કથામ્ ।

ચંદ્રિકામિવ ચિન્વન્તિ ચકોરા ઇવ સાધવઃ ॥

ચંદ્રાર પક્ષીઓ જન્મ ચંદ્રિકાને શોધે, તેમ સાધુપુરુષો જની રચેલી શ્રીરામકથાને
(રામાયણને) આતુરતાપૂર્વક શોધ્યા કરે છે અને જે કવિઓમાં ચંદ્રસમાન છે;
એવા આદિકવિ મહર્ષિ વાલ્મીકિને હું નમસ્કાર કરું છું.

સદૂપણાપિ નિર્દોષા સસ્ત્રરાપિ સુકોમલા ।

નમસ્તસ્મૈ કૃતા યેન રમ્યા રામાયણી કથા ॥

દૂપણવાળી છતાં પણ નિર્દોષ અને અરવાળી છતાં પણ સુકોમળ# એવી મનોહર
રામાયણ કથા જન્મણે રચી છે; એવા તે કવિદુલ્લભ મહર્ષિ વાલ્મીકિને હું નમસ્કાર કરું છું.

૦ અહીં દેખીની રીતે તો વિરોધાભાસ અર્થકાર થાય છે; પણ તેનો ઉડો અર્થ
એ છે કે, સદૂપણા એટલે કે દૂપણ નામક રાક્ષસની કથા એમાં છે, તોપણ રામાયણ
નિર્દોષ છે; તથા સસ્ત્રા એટલે અર નામક રાક્ષસની કથા એમાં છે તોપણ રામાયણ
સુકોમળ છે. આ અર્થ બંધ્યા પદો એ વિરોધ રહેતો નથી. “મુદ્દાપિતરત્નભાન્ડાગાર”માંથી

યોર્ગીદ્રશ્ચન્દસાં સપ્થ રામાયણમહાકવિઃ ।

વર્ત્મકજન્મા-જયતિ પ્રાચ્યઃ પ્રાચેતસો મુનિઃ ॥

યોગીએના ઇંદ્ર, છદોના સર્વથી પહેલા સજ્જનાર, રામાયણના કર્તા મહાકવિ, પ્રાચીન એવા પ્રચેતાના પુત્ર, તથા શરીરપર વલ્મીક-એટલે માટીનો રાફો-જાગી ગયો ત્યાં સુધી ધ્યાનનિષ્ઠા સેવીને મહર્ષિપદને જન્માવનારા (પ્રાપ્ત કરનારા) એવા મહામુનિ વાલ્મીકિ (તેમની રામાયણરૂપી રચનાદ્વારા હજી પણ સર્વત્ર) જય જયકાર પામે છે.

સતિ કાકુત્સ્થકુલોત્તતિકારિણિ રામાયણેઽપિ કિં કાવ્યમ્ ।
રોહતિ કુલ્યા ગંગાપૂરે કિં વહુરસે વહતિ ॥

રાધવકુળની ઉન્નતિને પ્રકાશિત કરવાવાળું રામાયણ કાવ્ય હયાત છતાં આસં-સારમાં અન્ય કાવ્યની શી જરૂર છે ? જ્યાં પણ જળવાળું ગંગાતું પૂર વહી રહું દાય, ત્યાં પછી અન્ય નાની નદીને વહેવાતું શું પ્રયોજન ? x

x સમજી સમાજસેવકો ! બીજાની પ્રકારની લોકસેવા તમે બળવતા હો, તેને માટે જેવી તમારી મરજી; પણ એવા મદત્તવપૂર્ણ પ્રયોગ પાત્રી ખોટા ખાઈને પણ તમે પૂરા પાડી શકો. એવી સમવડો ઉભી કરો; અને એથી પણ જનુ વધારે અગત્યની વાત તો એ છે કે, રામાયણ અને મહાભારતને સગની કથાઓ, કદાલીઓ, નિજધમાળાઓ અને વ્યાખ્યાનમાળાઓ પણ ખૂબાખૂબ જગાવો અને ફેલાવો. વગી આવા મહાપરોપકારી ઋષિમુનિઓ, અને તેમજે વળવેલા મહાત્મા-વીરભાદિના સંબંધમાં જ્યોતિઓને સમતા પણ જળરજ્જી મેળાઓ તથા અગત્યના પ્રસંગોને સમતા નાટ્યપ્રયોગો પણ સાવજનિક અને રીડીટવરના જગસાઓરે બોલો-ભરાવો; તો તમારો પેતાનો યશ (અને તમે તેને માટે પણ પૂર્ણ નિષ્ઠામ દો તો પછી એથી પણ વધારે મદત્તનો આન્તરિક સાખ) પણ કેટલો બધો પ્રાપ્ત થાય! જે મેવાસમિતિઓ અને મેવકમંડો મેટે બાજે ધનિઓનાંજ ઉઠારો-અને ને પણ સરકારીયુંજ શિશુ સીખવવા માટે યોગ્ય-અચર્યામાં આવે છે; તેમને પણ પ્રમુ અને જાહેર આવાં તેરાં અનેકરિષ કાનો યોગ્ય-અચર્યાનું મુજો; અને નિરાપાર અનાયોમાંથી દલકા માનવો પાત્રા દેવ તેને જરૂરે તેમનામાંથી સમાજસેવકો અને ઉત્તમ કામદારો પકવવાની યાજના અને યોજના તેમના મનમાં ઉત્પન્ન; તથા કનિષેથી રાજ્ય આનેવાનેના પંજમાંથી તેમને ઠોરડિને એમાં એવા અમેરિય દિવ્યનિદિવ્ય કાપેમાં કનંધાં કે નિમિત્તજનનવાની તેમને મનિમનિ આપે; કે જેથી કારતવ્યની નદરરથી મેવાઓ બળવાને આપવાની મેવાઓ દુષ્ટાદિવચનો વહેરા છડી. વ.વ. મેજ પ્રાચીન.

श्रीपरमेश्वरस्तोत्रम् ।

जगदीश ! सुधीश ! भवेश ! विभो ! परमेश ! परात्पर पूत ! पितः ॥
 प्रणतं पतितं हततत्त्वजनं जनतारण तारय तापितकम् ॥१॥
 गुणहीनसुदीनमलीनमर्ति त्वयि पातरि दातरि चापरातिम् ॥
 तमसा रजसावृतवृत्तमिमं ॥ जन० ॥२॥ मम जीवनमीनमिमं
 पतितं मरुघोरभुवीह सुवीहमहो ॥ करुणाब्धिवलोर्मिजलानयनं
 ॥ जन० ॥३॥ भववारण ! कारण कर्मततो भवसिंधुजले शिव
 मममतः ॥ करुणाञ्च समर्प्य तरिं त्वरितं ॥ जन० ॥४॥ अतिनाश्य
 जनुर्मम पुण्यरुचे ! दुरितौघभरैः परिपूर्णभुवः ॥ सुजघन्यमगण्य-
 मपुण्यरुचिं ॥ जन० ॥५॥ भवकारक ! तारकहारक हे भवता-
 रक पातकदारक हे ॥ हर शङ्कर किंकरकर्मचयं ॥ जन० ॥६॥
 तृपितश्चित्तमस्मि सुधां हितमेऽञ्जुत ! चिन्मय ! देहि वदान्यवर ॥
 अतिमोहवशेन विनष्टकृतं ॥ जनतारण तारय तापितकम् ॥७॥
 प्रणमामि नमामि नमामि जनं भवजन्मकृतिप्रणिसूदनकम् ॥
 गुणहीनमनन्तमितं शरणं जनतारण तारय तापितकम् ॥८॥

श्रीस्त्वर्पञ्चकस्तोत्रम् ।

नमस्ते सते सर्वलोकाश्रयाय नमस्ते चिते विश्वरूपात्मकाय ॥
 नमोऽद्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय नमो ब्रह्मणे व्यापिने निर्गुणाय ॥१॥
 त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं वरेण्यं त्वमेकं जगत्कारणम् विश्वरूपम् ॥
 त्वमेकं जगत्कर्तृपातुप्रहर्तृ त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥२॥
 भयानां भयं भीषणं भीषणानां गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् ॥
 महोच्चैः पदानां नियन्तृ त्वमेकं परेषां परं रक्षणं रक्षणानाम् ॥३॥
 परेश ! प्रभो ! सर्वरूपाविनाशि त्रिनिर्देश्य सर्वेन्द्रियागम्य सत्य ॥
 अचिन्त्याक्षर ! व्यापकाव्यक्ततत्त्वाजपाभासकाधीश ! पायादपायात्
 त्वदेकं स्मरामस्त्वदेकं भजामस्त्वदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः ॥
 सदेकं विधानं निरालम्बमीशं भवाम्भोधिपोतं शरण्यं ब्रजामः ॥५॥

પરમેશ્વરસ્તોત્રનો અર્થ

હે પ્રભો ! હે જગદીશ ! હે જ્ઞાનીઓના પણુ ઇશ ! હે સંસારના સ્વામી ! હે સર્વવ્યાપક ! હે પરમેશ્વર ! હે પરાત્પર ! (પરથી પણુ પર !) હે પવિત્ર ! હે પિતા ! હું પતિત (પાપી) એ તત્ત્વજ્ઞાનથી રહિત આપને પ્રણામ કરું છું. હે જનતારણ ! (મનુષ્યોને તારનાર) મને તારાં તપી રહેલાને તારો. (૧) હું ગુણહીન, ઘણેજ દીન તથા મલિન મતિવાળો છું. આપ દાતાર એ પાલનકર્તા છે, છતાં પણુ મારી મતિ આપનામાં આસક્ત રહેતી નથી. મારી વૃત્તિઓ હમેંશ તમોગુણ તથા રમેગુણથી ઘેરાયેલી રહે છે, માટે હે જગતને તારનાર પ્રભુ ! મારે બહુ તપી રહેલાનું રક્ષણ કરો. (૨) અહો ! મારે જીવન આ સંસારરૂપી મહાઘોર મરુભૂમિમાં માછલાંની જેઠે દુઃખી થઈ પડેલું છે. આપ આપના કરુણારૂપી સમુદ્રની લહરિવડે તેનાપર જળચિંચ કરી હે જનતારણ ! મને તપી રહેલાને તારો. (૩) હે ભવતારણ ! (સંસારમાં દુખના મ દેનાર !) આપજ આ જગતરૂપી કર્મવિસ્તારના કારણરૂપ છે. હે કદયાલુરૂપ ! ભગ્ન સાગરના જળમાં ડૂબી રહેલા એવા મારા દુઃખી જીવને નાવ આપી મારો જોમાંથી ઉદ્ધાર કરો. (૪) હે જનતારણ ! હે પવિત્ર બુદ્ધિવાળા ! મારો ફરીથી જન્મ ન થાય એમ કરી પાપોના પ્રવાહરૂપી ભારથી પરિપૂર્ણ થયેલી આ પૃથ્વીમાંથી અતિ અધમ, નજીવા, પાપબુદ્ધિવાળા અને તપી રહેલા એવા મારા જીવનો ઉદ્ધાર કરો. (૫) હે સંસારના કર્તા ! હે તારક ! હે નરકના દુઃખોનો નાશ કરનારા ! હે સંસારમાંથી તારનારા ! હે પાપોનો નાશ કરનારા ! હે કદયાલુ કરનારા ! હે જનતારણ ! તપી રહેલા આ દાસના સર્વ કર્મોના સમૂહનો નાશ કરી ઉદ્ધાર કરો. (૬) હે અચ્યુત ! હે ચિન્મય ! હે વર દેનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હું તૃષ્ણાતુર થયેલો છું, માટે મને જ્ઞાનરૂપી અમૃત આપો; અત્યંત મોહને વશ થઇને મેં મારા સર્વ કર્તવ્યકર્મોના નાશ કરેલો છે; માટે મને તપી ગયેલાને તારો. (૭) હે જનતારણ ! હું આપને પ્રણામ કરું છું, હું આપને નમસ્કાર કરું છું, નમસ્કાર કરું છું; આપ સંસારના જન્મ તથા કર્મોનો નાશ કરનાર, નિર્ગુણ અને અનંત છો. હું અત્યંત સંતાપિત થઇને આપને શરણ આપેલો છું, માટે આપ મને તારો. (૮).

શ્રીસ્તવપંચકસ્તોત્રનો અર્થ

સ્તવસ્વરૂપ અને સર્વે લોકોના આશ્રયભૂત હે પ્રભો ! આપને નમસ્કાર છો. જ્ઞાનસ્વરૂપ અને વિદ્યાના આત્મારૂપ આપને નમસ્કાર છો. અદેહતત્ત્વસ્વરૂપ અને મોક્ષ આપનાર એવા આપને હું નમસ્કાર કરું છું, સર્વવ્યાપક અને નિર્ગુણ પ્રકાશરૂપ આપને નમસ્કાર કરું છું. (૧) હે પરમાત્મન ! તમેજ સર્વના આધારરૂપ છો, તમેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છો, તમેજ જગતનું કારણ અને વિશ્વરૂપ છો. આ જગતના ઉત્પન્ન કરનાર, પાલન કરનાર અને સંહાર કરનાર તમેજ છો; તથા તમેજ સર્વથી પર, નિશ્ચય અને નિર્વિકલ્પ છો. (૨) હે પ્રભો ! આપ સર્વ ભયના પણુ ભયરૂપ અને ભીષણના પણુ ભીષણરૂપ છો. આપ પ્રાણીમાત્રના મતિસ્વરૂપ અને પવિત્રને પણુ અધિક પવિત્ર કરનાર છો. આપજ સર્વોત્તમ પદના નિર્ધારતા, પરથી પણુ પર અને દશ દેના પણુ રક્ષક છો. (૩) હે પરમેશ્વર ! હે પ્રભો ! આપ સર્વ રૂપોમાં અવિનાશીરૂપ, વર્ણથી શરણ નહિ એવા, સર્વ દિગ્વિધોથી વ્યગ્રી શકાઓ નહિ એવા અને ગ્રંથસ્વરૂપ છો. આપ ચિંતયી શકાઓ નહિ એવા અક્ષર, સર્વવ્યાપક, અચ્યુત તત્ત્વરૂપ અને અજન્મા મંત્રનો જાસ કરાવનાર છો. આપ સંકેતમાંથી માર રક્ષણ કરો. (૪) હું એક આપનું જ સ્મરણ અને આપનું જ જાન કરું છું અને હે જગતના સારરૂપ ! આપનેજ નમસ્કાર કરું છું. અત્યંત સનસ્કારરૂપ, જ્ઞાનવસ્ત્રરૂપ, અવશંજનનંદિન, દર્શિત અને સંશયનાશકમાંથી તરવને અત્યંત રક્ષા રે એ નીકારસ્વરૂપ દેવોથી હું આપનેજ સંસ્કરું સર્વો છું. (૫)

મહાભારતમાહાત્મ્ય

પારાશર્યવચઃસરોજમમલં ગીતાર્યં ગંધોત્કટં । નાનાચ્યાનકકેસરં હરિકથા સંવોધના વોધિતમ્
લોકે સજ્જનપદ્મદૈરહરહઃ પેપીયમાનં મુદા । શ્રૂયાદ્ધારત પંકજં કલિમલપ્રધ્વંસિ નઃ શ્રેયસે ॥

પરાશરના પુત્ર મહર્ષિ વ્યાસદેવના વાણીરૂપી સરોવરમાં ઉગેલું આ મહાભારતરૂપી
કમળ, કે જે ગીતાર્યરૂપી ઉત્કટ (તીવ્ર) સુગંધવાળું છે; જે નાના પ્રકારનાં આખ્યાનો-
રૂપી દેસરવાળું છે; જે હરિકથાના ઉપદેશવડે પ્રકૃષ્ટ થયેલું છે; જે કળિકાળનાં પાપરૂપી મળતો
વિનાશ કરવાવાળું છે; જે રાજનરૂપી શ્રમરો આ લોકમાં જના રસતું નિરંતર આનંદ-
પૂર્વક પાન કર્યા કરે છે; તે (શ્રીમદ્ મહાભારત ગ્રંથ) સદાય અમારું કલ્યાણ કરનાર થાઓ.
યત્ર વિષ્ણુકથા દિવ્યાઃ શ્રુતયશ્ચ સનાતનાઃ । તત્ત્વોત્તમ્યં મનુષ્યેણ પરં પદમિદેચ્છતા ॥
શ્રૂયતાં સિંહનાદોઽયમ્પેસ્તસ્ય મહાત્મનઃ । અષ્ટાદશ પુરાણાનાં કર્તુર્વેદમહોદયેઃ ॥

આ લોકમાં જે મનુષ્ય પરમપદને ઇચ્છતો હોય તેણે, જ્યાં ભગવાન વિષ્ણુની દિવ્ય
કથાઓ વર્ણવી છે અને જ્યાં સનાતન શ્રુતિઓનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, એવું આ મહાભારત
સાંભળવું યોગ્ય છે. અઠાર પુરાણોના સ્પષ્ટ અને જ્ઞાનના મહાસાગરરૂપ મહાત્મા વેદવ્યાસ
અધિના આ સિંહનાદ છે કે, " તમે નિત્ય મહાભારતનું શ્રવણ કરો."

ધર્મશાસ્ત્રમિદં પુણ્યમર્થશાસ્ત્રમિદં પરમ્ । મોક્ષશાસ્ત્રમિદં પ્રોક્તં વ્યાસેનામિત્તબુદ્ધિના ॥
ભારતં સર્વશાસ્ત્રાણામુત્તમં મરતર્પમ્ । સંપ્રત્યાચક્ષતે ચેદં તથા શ્રોણ્યન્તિ ચાપરે ॥

અમાપ બુદ્ધિવાળા ભગવાન વ્યાસે કહેલું આ મહાભારત પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્ર છે; ઉત્તમ
અર્થશાસ્ત્ર છે અને પરમ મોક્ષશાસ્ત્ર પણ છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સર્વ શાસ્ત્રોમાં મહાભારત આવું
ઉત્તમ હોવાથી જ સાંપ્રતમાં વિદ્વાનો તેનું વાંચન-શ્રવણ કરે છે અને હવે પછી પણ કરશે.

યોર્ધીતે ભારતં પુણ્યં પ્રાદ્ધાન્યો નિયતમતઃ । ચતુરો વાર્ષિકાન્માસાન્સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥

કુરુણાં પ્રથિતં વંશં કીર્તયન્સતતં શુચિઃ । વંશમામોતિ વિપુલં લોકે પૂજ્યતમો મતે ॥

જે પ્રાક્ષણ નિયમિત મતપાત્રન કરતો થકા આતુર્ભારતમાં પવિત્ર ભારતનો પાઠ કરે
છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. જે પુરુષ પવિત્ર થઈને કુરુના પ્રસિદ્ધ વંશને નિરંતર
વાંચે છે; તેના વંશ બહોળો વિસ્તાર પામે છે અને લોકોમાં અત્યંત પૂજ્ય થાય છે.

અનાગત્ય મોક્ષઃ કૃષ્ણદ્વૈપાયનઃ પ્રમુઃ । સંદર્ભ મારતસ્યાસ્ય કૃતવાન્ધર્મકામ્યયા ॥

ધર્મે પાર્થે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ મરતર્પમ્ । યદિદાસ્તિ તદન્યત્ર યજ્ઞેદાસ્તિ ન કુત્રચિત્ ॥

રીપદશિવાળા અને મોક્ષસ્વરૂપ એવા ભગવાન વેદવ્યાસે ઠેવળ ધર્મની જ કામનાથી આ
મહાભારતની રચના કરી છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-આચાર પુરુષાર્થો-
ના સંબંધમાં આ મહાભારતમાં જે કંઈ કહેલું છે, તે જ બીજાં શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે; અને જે
આમાં કહેલું નથી તે બીજાં ક્યાંય પણ કહેલું નથી.

x આ માહાત્મ્ય મોરે અને મહાભારતમાંનાજ મોક્ષ અને મોક્ષાર્થો ઉપરથી યોગ્ય છે.

एतत्पवित्रं परममेतद्धमेनिदर्शनम् । एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥
 कायिकं वाचिकं चैव मनसा समुपार्जितम् । तत्सर्वं नाशमायाति तमः क्षयौदये यथा ॥

આ મહાભારત પરમ પવિત્ર છે, ધર્મને દર્શાવનારું છે અને સર્વ ગુણોથી સંપન્ન છે; માટે કલ્યાણને ઈચ્છનારા માણસે આનું વાંચન—શ્રવણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. કેમકે એથી કાયિક, વાચિક તથા માનસિક સર્વ પાપો, સૂર્યોદયથી જન્મ અધિકાર નાશ પામે તેમ નાશ પામે છે. યદ્દં માનવો લોકે પુણ્યાર્થે બ્રાહ્મણાચ્છુચીન્ । શ્રાવयेत् महापुण्यं तस्य धर्मः सनातनः॥ મહાભારતમાખ્યાનં ક્ષિતિં ગાં ચ સરસ્વતીમ્ । બ્રાહ્મણાન્ કેશવં ચૈવ કીર્તયન્નાવસીદતિ ॥

જ મનુષ્ય મહાપુણ્યરૂપ આ ઇતિહાસ પુણ્યને માટે પવિત્ર ગ્રાહણને શ્રવણ કરાવશે; તેને સનાતન ધર્મ પ્રાપ્ત થશે. મહાભારતના આખ્યાનનું, પૃથ્વીનું, ગાયનું, સરસ્વતીનું, બ્રહ્મવેતાઓનું તથા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનું દીર્ઘ ન કરનારા મનુષ્ય કદી નાશ પામતો નથી.

शृणोति श्रावयेद्वापि सततं चैव यो नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥

पितृनुद्धरते सर्वानेकादशसमुद्भवान् । आत्मानं समुतं चैव स्त्रियं च भरतर्षभ ॥

જ પુરુષ નિત્યપ્રતિ મહાભારત સાંભળે છે કેંવા સંભળાવે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઈને વિષ્ણુના પદને પામે છે; એટલુંજ નહિ પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પુરુષ પોતાની અગિયાર પેઢીના પિતૃઓનો, તથા પુત્ર અને સ્ત્રીસહિત પોતાનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે.

यथा समुद्रो मगवान्यथा मेरुर्महान्गिरिः । उभौ ख्यातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥

न तां स्वर्गगतिं प्राप्य तृप्तिं प्राप्नोति मानवः । यां श्रुत्वेव महापुण्यमितिहासमुपासुते ॥

જન્મ એકધર્મવાન સમુદ્ર અને મહાપર્વત મેરુ એ બંને રત્નનિધિતરીકે પ્રખ્યાત છે; તેમ આ મહાભારત પણ રત્નોના બહારતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. મનુષ્યને આ મહાપુણ્યરૂપ ઇતિહાસ વાંચવા—સાંભળવાથી જોયે સંતોષ થાય છે, તેવો સંતોષ સ્વર્ગપ્રાપ્તિથી પણ થતો નથી.

शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च । सर्वं संत्यजति क्षिप्रं य इदं शृणुयाच्चरः ॥

मरतानां महज्जन्म शृण्वतामनस्यताम् । नास्ति व्याधिभयं तेषां परलोकभयं कृतः ॥

જ મનુષ્ય આ મહાભારત વાંચે કે સાંભળે છે; તે મન, વાણી અને કાયાવડે કરાયેલાં સર્વ પાપોને ઝટ તથા દે છે. જ મનુષ્ય ઈષ્ટારદિત થઈને ભરતવંશીઓનાં મહાન ચરિત્ર વાંચે—સાંભળે છે, તેને વ્યાધિનોજ વાય નથી; તે પછી પરલોકનો તો ભયજ ડાંચી !

इदं हि वेदः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् । आच्यं भुक्तिमुखं चैव पावनं शीलवर्धनम् ॥

य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति । तेन सर्वो महीं दद्या मवेत्सागरमेखला ॥

આ મહાભારત વેદમુદ્ય છે; ઉત્તમ છે; પરમ પવિત્ર છે; સાંભળવા યોગ્ય છે; કર્ણપ્રિય છે અને શુભ આચરણને વધારનાર છે. માટે દે રાજન્ ! જ મનુષ્ય આ ભારતનો મેઘ વાંચનારને આપે છે; તેને સમુદ્રપર્યંતની સમગ્ર પૃથ્વી દાન કર્યાનું રૂઝ મંત્રે છે.

अष्टादश पुगलानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः । वेदाः मांगामर्षकश्च भारतं चैकनः स्थितम् ॥

महाभारतस्यैव महाभारतमुच्यते । निरुक्तस्य यो वेद सर्वस्यः प्रमुच्यते ॥

એક તરફ અઢાર પુરાણો, સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો તથા અંગોસહિત વેદો દોાય, અને બીજી તરફ એકલું મહાભારત દોાય; તોપણ તે તેઓની બરાબરી કરી શકે છે. કેમકે આ મંથ અત્યંત મહત્વવાળો અને રહસ્યરૂપી અસાધારણ બાર-વજનવાળો છે તેથી પણ એ 'મહાભારત' કહેવાય છે. જો પુરુષ મહાભારતના તે રહસ્યને બાંધે છે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

જયો નામેતિહાસોઽયં શ્રોતવ્યો મોક્ષમિચ્છતા । બ્રાહ્મણેન ચ રાજા ચ ગર્ભિણ્યા ચૈવ યોગિતા ॥
સ્વર્ગકામો લભેત્સ્વર્ગ જયકામો લભેજયમ્ । ગર્ભિણી લભતે પુત્રં કન્યાં વા બહુભાગિનીમ્ ॥

'જય' નામનો આ ઇતિહાસ, મોક્ષની ઈચ્છા રાખનારે, બ્રાહ્મણે, રાજાએ તથા ગર્ભિણી સ્ત્રીએ તો અવશ્ય સાંભળવો જોગ્ય છે. કેમકે એનું શ્રવણ કરવાથી સ્વર્ગની ઈચ્છાવાળો સ્વર્ગને, જયની ઈચ્છાવાળો જયને અને ગર્ભિણી સ્ત્રી પુત્રને કિંવા મહાભાગ્યશાળી કન્યાને પામે છે.

યોગો શતં કનકકૃંગમયં દદાતિ વિપ્રાય વેદવિદુષે સુવદ્યુતાય ।

પુણ્યાં ચ ભારતકથાં સતતં શૃણોતિ તુલ્યં ફલં ભવતિ તસ્ય ચ તસ્ય ચૈવ ॥

વેદને બાળનારા એવા બહુશ્રુત બ્રાહ્મણને એક માણસ સુવર્ણનાં શીંગડાંવાળી સો ગાયો આપે, અને બીજી નિત્ય પવિત્ર ભારતકથા વાંચે-સાંભળે, તો તેથી તે બંનેને સમાન ફળ મળે છે.

કાર્ણવેદમિમં સર્વં શૃણુયાદ્યઃ સમાહિતઃ । વ્રજહત્યાદિ વાપાનાં કોટિસ્તસ્ય વિનશ્યતિ ॥

પુત્રાઃ શુશ્રૂષુઃ સન્તિ પ્રેમ્યાથ પ્રિયકારિણઃ । મરતાનાં મહાજન્મ મહાભારતમુચ્યતે ॥

વેદવ્યાસે રચેલા આ પાંચમા વેદરૂપ મહાભારતનું જ પુરુષ એકામચિતે શ્રવણ કરે છે, તેનાં બ્રહ્મહત્યાદિ કોટી પાપ નાશ પામે છે. વળી આ ઇતિહાસને સાંભળનારા પુત્રો માતા-પિતાની સેવા કરનારા, અને સેવકો સ્વામીનું પ્રિય કરનારા થાય છે. એમાં મહાન ભરતવંશી-ઓનાં ચરિત્ર વર્ણવ્યાં છે તેથી પણ તે મહાભારત કહેવાય છે.

દેવા રાજર્ષયો હ્યથ પુણ્યાવ્રતર્ષયસ્તથા । કીર્ત્યન્તે ધૃતપાપ્માનઃ કીર્ત્યન્તે કેશવસ્તથા ॥

મગવાંશ્વાપિ દેવેશો યથ દેવી ચ કીર્ત્યન્તે । અનેકજનનો યથ કાર્તિકેયસ્ય સંભવઃ ॥

આ મહાભારતમાં પાપરહિત દેવતાઓ, મહાન રાજર્ષિઓ અને પુણ્યરવરૂપ બ્રહ્મર્ષિઓનું વર્ણન કરેલું છે; દેશવતું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે; ભગવાન મહાદેવ તથા દેવી પાર્વતીનું વર્ણન કરેલું છે; અને અનેક માતાઓથી જન્મેલા કાર્તિકેયનો પણ જન્મ વર્ણવેલો છે.

બ્રાહ્મણાનાં ગવાં ચૈવ માહાત્મ્યં યથ કીર્ત્યન્તે । સર્વં શ્રુતિતત્ત્વોઽયં શ્રોતવ્યો ધર્મચુદ્ધિભિઃ ॥

મુચ્યતે સર્વપાપેભ્યો રાહુણાચન્દ્રમા યથા । જયો નામેતિહાસાયં શ્રોતવ્યો વિજિગીપુણા ॥

વળી આ ઇતિહાસમાં બ્રાહ્મણો અને ગાયોનું માહાત્મ્ય કહેલું છે; તથા આ મહાભારત સર્વ શ્રુતિઓના સમૂહરૂપ છે, માટે ધર્મચુદ્ધિવાળાઓએ પણ એ અવશ્ય વાંચવું-સાંભળવું જોઈએ. વિજયની ઈચ્છાવાળાએ આ જયનામનો ઇતિહાસ અવશ્ય સાંભળવો જોઈએ. કેમકે એથી તે-જમ રાહુથી ચંદ્ર મુક્ત થાય તેની પેટે-સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

અસ્મિન્નર્પય કામથ નિમિલેનોપદસ્યત । ઇતિહાસે મહાપૃષ્ઠે વુદ્ધિય પરિનિષ્ઠિકી ॥

મારતં શૃણુયાન્નિત્યં મારતં પરિકીર્તયન્ । મારતં ભવને યસ્ય તસ્ય દક્ષિણા જયઃ ॥

આ મહાપૃષ્ઠપાઠક ઇતિહાસમાં અર્થ અને કામનો એવો સંપૂર્ણ ઉપદેશ છે કે

જથી તેને વાંચનાર—સાંભળનારની બુદ્ધિ પરમાત્મામાં પણ નિષ્ઠાવાળી થાય છે. માટે સમજી માણુસે તો મહાભારતનું વાંચન—શ્રવણ કિંવા કથા—કીર્તન નિત્યપ્રતિ કરવું જોઈએ. જો ઘેર મહાભારતનું કથન—શ્રવણ થાય છે, તેને જ્ય પણ હરતગતજ છે.

પુણ્યોયમિતિહાસારૂપઃ પવિત્રં ચેદમુત્તમમ્ । કૃષ્ણેન મુનિના વિપ્રનિર્મિતં સત્યવાદિના ॥
 સર્વજ્ઞેન વિધિજ્ઞેન ધર્મજ્ઞાનવતા સતા । અર્તોદ્રિયેણ શુચિનાત્તપસા ભાવિતાત્મના ॥
 દૈશ્વર્યેવર્તતા ચૈવ સાંખ્યયોગવતા તથા । નૈકતંત્ર વિશુદ્ધેન દૃષ્ટા દિવ્યેન ચક્ષુષા ॥
 કીર્તિ પ્રથયતા લોકે પાંડવાનાં મહાત્મનામ્ । અન્યેષાં ક્ષત્રિયાણાં ચ ભૂરિદ્રાવિળતેજસામ્ ॥

હે બ્રાહ્મણ! કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસમુનિ, કે જે સત્યવાદી, સર્વજ્ઞ, દૈવજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ, સત્પુરુષ, ઇન્દ્રિયાતીત પદાર્થોને જોનારા, પવિત્ર, તપવડે શુદ્ધ ચિત્તવાળા, ઐશ્વર્યમાં સ્થિતિવાળા, જ્ઞાન-નિષ્ઠ, યોગનિષ્ઠ, અનેક શાસ્ત્રોના ઉત્તમ જ્ઞાતા અને દિવ્ય દૃષ્ટિથી જોઇને મહાત્મા પાંડવો તથા બીજા મહાતેજસ્વી ક્ષત્રિયોની કીર્તિને જગતમાં પ્રસિદ્ધ કરનારા છે; તેમણે આ મહા-ભારત નામનો પુણ્યમય પવિત્ર ઇતિહાસ રચ્યો છે, અને તેથી તે આવો ઉત્તમ થયો છે.

અષ્ટાદશપુરાણાનાં શ્રવણાચ્છત્કલં ભવેત્ । તત્કલં સમવાપ્નોતિ વૈષ્ણવો નાત્ર સંશયઃ ॥
 સ્ત્રિયશ્ચ પુરુષાશ્ચૈવ વૈષ્ણવં પદમાપ્નુયુઃ । સ્ત્રીભિશ્ચ પુત્રકામામિઃ શ્રોતવ્યં વૈષ્ણવં યશઃ ॥

અઠારે પુરાણોના શ્રવણથી જે ધ્રુણ થાય છે, તેટલુંજ ફળ મહાભારતના શ્રવણથી વૈષ્ણ-વને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં સંશય નથી. સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો ભારતના શ્રવણથી વૈષ્ણવપણાને પામે છે. પુત્રેષ્ઠાવાળી સ્ત્રીઓએ તો વિષ્ણુના યજ્ઞરૂપ મહાભારત અવરય શ્રવણ કરવું. નરેણ ધર્મકામેન સર્વઃ શ્રોતવ્ય હત્યપિ । નિશ્ચિલેનેતિહાસોઽયં તતઃ સિદ્ધિમવાપ્નુયાત્ ॥

શૃણ્વન્શ્રદ્ધાઃ પુણ્યશીલઃ શ્રાવયંશ્વેદમદ્વૃક્ષતમ્ । નરઃ ફલમવાપ્નોતિ રાજદ્વયાશ્ચમેધયૌઃ ॥
 ધર્મ ઈત્યાદિની કામનાવાળા પુરુષે તો આ સમગ્ર ઇતિહાસ સાંભળવો જોઈએ. કેમકે તેથી તેને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. જે મનુષ્ય પુણ્યશીલ અને શ્રદ્ધાવાન યજ્ઞને આ અદ્વૃક્ષત ઇતિહાસ શ્રવણ કરે છે અને શ્રવણ કરાવે છે, તે બંને રાજસૂય યજ્ઞ અને અશ્વમેધ યજ્ઞનાં ફળને પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રિભિર્વર્ણેભ્યકામઃ કૃષ્ણદ્વૈપાયનો મુનિઃ । નિત્યોત્થિતઃ શુચિઃ શક્તો મહાભારતમાદિતઃ ॥
 તપો નિયમમાસ્થાય કૃતમેતન્મહર્ષિણા । તસ્માન્નિયમસંયુક્તઃ શ્રોતવ્યં બ્રાહ્મણરિદમ્ ॥

કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિ પવિત્રતાથી આ મહાભારતને ત્રણ વર્ણના નિત્ય ઉદ્યોગવડે રચીને પૂર્ણ મનોરથવાળા યથા દત્તા. મહર્ષિ વ્યાસે આ મહાભારત તપ અને નિયમ પાલન કરીને રચ્યું હતું; માટે બ્રાહ્મણોએ પણ એને નિયમયુક્ત થઈને વાંચવું—સાંભળવું જોઈએ.

નદીં વિજયતે રાજા ગ્રયંધાપિ પરાજયેત્ । શ્વં પુંમવનં શ્રેષ્ઠમિદં સ્વસ્ત્યયનં મદત્ ॥
 મહિર્ષીપુવરાજામ્યાં શ્રોતવ્યં ચતુરુદયઃ । યૌરં જનપતે પુત્રં કન્યાં વા રાજ્યભાગિર્નામ્ ॥

આ ઇતિહાસ શ્રવણ કરવાથી રાજા પૃથ્વીને વિજય કરે છે અને શત્રુઓનો પરાજય કરે છે. વન્દી એથી વેદ પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે અને મદન કલ્યાણ થાય છે. આ ઇતિહાસ રાજ-મહર્ષીએ યુવરાજાશ્રિન વારંવાર સાંભળવો જોઈએ; કારણ કે તેથી તેને પેરે વીરપુત્ર જન્મે છે, અને કન્યા જન્મે તો તે રાજાની રાણી થાય છે.

યથેદં શ્રાવયેદ્દિદ્વાન્સદા પર્વણિ પર્વણિ । ધૃતપાપ્મા જિતસ્વર્ગો વ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥

યથેદં શ્રાવયેચ્છાદ્દે દ્વાદ્વિજ્ઞાન્યાદમંતતઃ । અશ્વગ્યમન્નપાનં વૈ પિતૃન્સસ્યોપનિષ્ઠને ॥

જે વિદ્વાન પુરુષ હશે તે પ્રત્યેક પર્વના દિવસે આનું શ્રવણ કરાવે છે, તે પાપરહિત અને સ્વર્ગને છૂતનારો થઈને બ્રહ્મજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ શ્રાદ્ધપ્રસંગે બ્રહ્મવેતાઓના ચરણ સમીપમાં આ સંવાદનું શ્રવણ કરાવે છે, તેના પિતૃઓ પણ અપૂટ અન્ન-પાન પામે છે.

इतिहासमिमं पुण्यं महार्यं वेदसंमितम् । व्यासोक्तं श्रूयते येन कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥

स नरः सर्वकामांश्च कीर्तिं प्राप्स्येह शौनक । गच्छेत्परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति संशयः ॥

હે શૌનક ! જે મનુષ્ય વ્યાસે કહેલા, મહાન અર્થવાળા અને વેદતુલ્ય આ પવિત્ર ઇતિ-હાસનું શ્રેષ્ઠ શ્રાવણ (બ્રહ્મવેતા) પાસેથી શ્રવણ કરે છે; તે આ લોકમાં સર્વ કામનાઓને તથા કીર્તિને મેળવી અંતે ઉત્તમ સિદ્ધિને પામે છે, એમાં મને કંઈ પણ સંશય નથી.

श्रावयेत् ब्राह्मणाञ्चજ્ઞાદ્દે યથૈનં પાદમન્તતઃ । અશ્વગ્યં તસ્ય તચ્છાદ્દમુપાવર્તેત્પિતૃનિહ ॥

મારતં પરમં પુણ્યં ભારતે વિવિધાઃ કથાઃ । ભારતં સેવ્યતે દેવભારતં પરમં પદમ્ ॥

જે શ્રેષ્ઠ શ્રાદ્ધના અંતમાં ભારતનું એક પાઠ પણ બ્રાહ્મણોને સંભળાવે, તેનું શ્રાદ્ધ તેના પિતૃઓને આશ્વ યજ્ઞને પ્રાપ્ત થાય છે. મહાભારત પરમ પ્રુણ્યકાયક છે; કેમકે તેમાં વિવિધ પ્રકારની કથાઓ છે. વળી દેવતાઓ પણ મહાભારતનું સેવન કરે છે; કેમકે તે પરમપદને આપનાર છે.

भारतं सर्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ । भारतप्राप्यते मोक्षस्तत्त्वमेतद्ब्रवीमि तत् ॥

एवमेतन्महाराज नात्र कार्या विचारणा । श्रद्धधानेन वै भाव्यमेवमाह गुरुर्मम ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હું તને સત્ય કહું છું કે, સર્વ શાસ્ત્રોમાં મહાભારત ઉત્તમ છે અને તેના શ્રવણમનનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે મહારાજ ! આ પ્રમાણે મેં જે કહ્યું, તે તેમજ છે. એમાં કંઈ વિચાર કરવા જેવું નથી. મારા શુરુએ પણ મને એમજ કહ્યું છે કે, મનુષ્યે મહાભારત ઉપર અવશ્ય શ્રદ્ધાશુ થવું.

वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ । आदौ चाति च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વેદ, રામાયણ અને પવિત્ર મહાભારત, એ સર્વમાં આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં શ્રીહરિનું જ કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે.

भारतश्रवणे राजन् पारणे च नृपोत्तम । सदा यत्नवता भाव्यं श्रेयस्तु परिमेच्छता ॥

आकर्ण्य मत्तया सन्तं जयाख्यं भारतं महत् । श्रीयकीर्तिस्तथा विद्या भवंति सहिताः सदा ॥

હે ઉત્તમ રાજા ! ઉત્તમ કથાઓને ઈચ્છનારા પ્રત્યેક પુરુષે ભારતનું શ્રવણ કરવામાં તથા તેનું પારાયણ કરવામાં નિત્ય યતનશીલ રહેવું. (કેમકે) 'જય' નામના આ મહાભારત-નું જે ભક્તિપૂર્વક નિત્ય શ્રવણ કરે છે, તેને સદા વિદ્યાચરિત લક્ષ્મી અને કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

મહાભારતનું નિવેદન

ભારતવર્ષમાં મહાભારતના નામથી કોઈકજા હિંદુ-આર્ય અગ્રણ્યો હશે. આ ગ્રંથ રચાયે ત્યારથી માંડીને અઘાપિસુધીનાં હજારો વર્ષદરમિયાન હિંદુભક્તિમાં જે જે પ્રાચીન ગ્રંથો અતિ આકર્ષક, માર્ગદર્શક અને ઉપકારક ગણાતા આવ્યા છે; તેમાં મહાભારત ગ્રંથ પણ સદા પ્રથમ શ્રેણીમાંજ રહ્યો છે અને રહેશે.

જનસમાજના પુણ્ય અને પરમાત્મદેવની કૃપાથી આજે તેનું આ ગુજરાતી ભાષાંતર સાત લાગોમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. જે સાત લાગોમાંના આ પહેલો લાગ હોઈને એમાં આદિ અને સભાપર્વનો સમાવેશ છે.

મહાભારતરૂપી જે મહાસાગરના એક સ્વરૂપ અંશરૂપ ‘શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા’ જગત્ ભરના વિદ્વાનોને પોતાના અલૌકિક જ્ઞાનગૌરવથી ચક્રિત કરી રહી છે; જે મહાસાગરમાંથી જો ઉપરાંત ખીજાં પણ એવાં એવાં અનુપમ રત્નો હિંદુભક્તિને પ્રાપ્ત થયાં છે કે જે નિત્યપ્રતિ લક્ષાવધિ અધિકારીજનોનાં હૃદયને જ્ઞાનભક્તિના અનેરા પ્રકાશથી અજવાળી રહ્યાં છે; જે મહોદધિના એક અગત્યના ખંડરૂપ “શાંતિપર્વ”માં લહેરાઈ રહેલું ધર્માશ્રુત તેમાં નિમ-જનન કરનારાં હજારો ધર્મજિજ્ઞાસુ હૃદયોને શાંત, પવિત્ર અને ચારે પદાર્થને પાત્ર ગના-વતું આપ્યું છે; જે મહાન ગ્રંથનો અદ્ભુત પ્રકાશ સહસ્રો વર્ષથી આર્ય નૃપતિઓની પરંપરાને રાજધર્મ અને વીરત્વના ઉત્તમોત્તમ આદર્શ દર્શાવતો આવ્યો છે; જે મહાન ગ્રંથની ઓજસવી કથાઓએ શતાવધિ નૃપતિઓને અને લક્ષાવધિ સન્નિયોને પ્રભાવિત કરી વીરત્વના પરમહિતાવહ ધર્મપથે પગાવ્યા છે; જે મહાગ્રંથના પ્રભાવે વિકટ સમયે પણ પ્રતાપ, શુરુ ગૌરવ અને શિવાણ ઇત્યાદિ મહાવીરોમાં આર્ધત્વની રક્ષામાટે અપૂર્વ ચેતના અને અદ્ભુત પરાક્રમ પ્રેરેને તેમને અપાર બળશાળી શત્રુદળોસામે અડગભાવે ઉભા રાખ્યા છે; જે

જે સાત લાગોમાં આવેલાં પર, ચિત્ર તથા પૃષ્ઠોની વિગત નીચે મુજબ છે:-

લાગ	પર્વોનાં નામ	ચિત્રસંખ્યા	પૃષ્ઠસંખ્યા
પહેલો ...	આદિ અને સભાપર્વ	૧૧	૬૩૬
બીજો ...	વન અને વિરાટપર્વ	૯	૭૦૪
ત્રીજો ...	ઉદ્યોગ અને ભીષ્મપર્વ	૬	૮૪૮
ચોથો ...	દ્રોણપર્વ	૯	૪૬૮
પાંચમો ...	કર્ણ, સાય, સૌપ્તિક અને શોપર્વ	૯	૪૪૪
છઠ્ઠો ...	સાન્નિપર્વ	૪	૬૨૮
સાતમો ...	અનુશાતન, આશ્વમેધિક, મૌસવ, મદા- પ્રસ્થર્નિક અને સત્રીરોદનપર્વ	૯	૧૪૧
		કુલ સંખ્યા	૬૦ ૪૧૦૪

ચિત્રો કુલ ૨૮ છે; પરંતુ મોટાપણ તથા અનુન વધારે મદત્વનાં પાત્રદોષો નેપથ્ય વિષ મહાભારતની દરખાસ્ત આ પહેલાં આવેલાં પણ અપવાં છે.

મહાન અંધની જ્વલંત પ્રેરણાઓથી પ્રેરાઈને લક્ષ્યાવધિ દાતૃકુળકીપક વીરાત્માઓએ આ નંધર જગતપ્રત્યેનાં મોહ-મમતા મૂકી દઈ પોતાનાં પ્રચંડ શરીરોને પ્રકુલ્લવદને સ્વધર્મપાલનના મહાયજ્ઞમાં ડોખી દીધાં છે; અને દેવ-દુર્લભ એવી વીરગતિને પ્રાપ્ત કરી છે; જે મહાન અંધ ભારતવર્ષની વર્તમાન દીનહીન દશામાં પણ વિદ્વાનથી માંડીને જોડુનસુધીનાં અને રાત્રીથી માંડીને રંકપર્યંતનાં હિંદુ સંતાનોને, તેમના જગતભરને ધ્યનવનારા આર્થ પૂર્વજોનાં સ્મરણ આપવાવાળા સ્મારકસ્તંભરૂપે ઉભો છે; કે જે મહાન સ્તંભમાં દેવર્ષિ, ઋષિર્ષિ, રાજર્ષિ અને ચારે વર્ણધર્મના અનેકાનેક મહાત્માઓનાં ચરિત્રરૂપી મહામણિઓ ચોભી રહેલા છે; અને જે મણિઓ હજી પણ અવહાર તેમજ પરમાર્થના પંથને પ્રકાશવા-દર્શાવવાવાળો અપૂર્વ પ્રકાશ, તેમના અનેકવિધ પ્રોત્સાહક અતુલયો અને જ્વલંત ઉપદેશોરૂપે આપી રહ્યા છે; આવો જા આર્યોનાં આદર્શભૂત જ્ઞાનચારિત્રોથી ચોભી રહેલો મહાભારત નામક મહાન અંધ, પોતાના સમગ્ર સ્વરૂપમાં અને ભારતની પ્રત્યેક ભાષામાં પ્રચલિત થાય; પ્રત્યેક આર્થહિંદુના ગૃહને મુશોભિત કરે; આગાલવૃદ્ધને ઉચ્ચાતિઉચ્ચ પ્રેરણાઓ આપ્યા કરે; ઉન્નતિપરાયણ રાષ્ટ્ર થા કરે; અને તેમ થાય તેટલા ચાર તે સ્વસ્થ મૃદ્યે બહાર પડે, એવું ટાણ નહિ ઇચ્છે ?

જેવું નામજ “મહાભારત” છે; જેના રચનાર મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાન છે; જેના સૂત્રધાર યોગેશ્વર કૃષ્ણ ભગવાન છે; જેમાં બાણાવળી અર્જુન, દૃઢપ્રતિજ્ઞ ભીષ્મપિતામહ, મહાનીતિજ્ઞ વિદુર, ધર્માવતાર યુધિષ્ઠિર, ગદાધારી ભીમ, યુદ્ધવિચારક દ્રોણ, મહાન દાતા કૃષ્ણ, મહાસતી ગાન્ધારી અને વીરાંગના દ્રૌપદી વગેરે જેવાં અસામાન્ય અને પ્રાતઃસ્મરણીય પાત્ર છે; તેમાં અન્ય ધણુ જોકે એકથી અઢી જાય એવા અનેકાનેક રાજા-મહારાજા, રથી-મહારથી, વીર-મહાવીર અને સગી-મહાસતીઓના અપૂર્વ સૌંદર્ય-પરાક્રમોનાં વર્ણન તથા અનેકાનેક ઋષિમુનિ અને અવતારાદિનાં ગુણગાન છે. જેમકે નર ને નારાયણ, વ્યાસ ને વાસ્તીક, યાજ્ઞવલ્ક્ય ને ભૃગુ, સનત્સુમત ને આપ્તાવક, વિષ્ણુ ને મહાદેવ, મેત્રેય ને અગિરા, મુહોત્ર ને ઉશીનર, અભિમન્યુ ને બલરામ, ગાલવ ને માંદુકય, કપિલ ને વિશ્વામિત્ર, સગર ને ભગીરથ, શ્રીરામ ને હનુમાન, સત્યભામા ને સુભદ્રા, સીતા ને વિદુલા, ભરત ને પૃથુ, દીલીપ ને યયાતિ, માંદવ્ય ને પરાશર, મંદોદરી ને પાર્વતી, માન્ધાતા ને જનક, ગાર્ગી ને સુલભા, ભગ્વતી ને તુલાધાર, મનુ ને બૃહસ્પતિ, બલિ ને પ્રહ્લાદ, સેનગિત ને ઇક્ષ્વાકુ, ઋષભ ને વામદેવ, પર્વત ને શુક્રાચાર્ય, હમયંતી ને આલિત્રી, અશ્વિત ને દેવસ, દ્રોણ ને કૃપાચાર્ય, વસિષ્ઠ ને પદ્મશ્રામ, શુક્રદેવ ને નારદ, હંવાંચા ને હતાચેય, રંતિદેવ ને શિબિ, વિદુર ને ચંચલ, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

જે ઇતિહાસ અંધ એવા એવા અનેકાનેક રાજર્ષિ ને ઋષિર્ષિ, દેવર્ષિ ને મહર્ષિ, શુદ્ધ ને વાનપ્રસ્થ, યોગી ને મહાયોગી, સાધક ને ચિદ્, દાના ને ધર્માત્મા, જ્ઞાની ને ભક્તાત્મા, તેમજ જિજ્ઞાસુ અને સુજ્ઞાત્માઓનાં મનોહર નામો અને અલૌકિક કામોથી ભરપૂર હોઇને જેમાંનાં યોદ્ધાં પણ નામો-કામોનું નિત્યપ્રતિ પ્રાપ્તકાળે યવજ-કીર્તન કરવામાં આવે, અથવા તો બાવલભિધો સ્મરણ-ચિંતન કરવામાં આવે, તો તેથી માણસના દૈવ્યમાં દેવતાગુણો સંસ્કારો અવરય ભરી ઉઠે, અને ખીલો ઉઠે તેમ છે; અને તેના પરિણામે જ્ઞાનચારિત્ર (એટલે કે આચાર વિચાર ને ઉચ્ચાર, અથવા તો મન વાણી ને ક્રિયા) પણ પાત્રના કે મદલચક્રિના પ્રમાણમાં પવિત્ર અને ઉચ્ચ થઈ શકે તેમ છે; તેવા મહાન અંધનું પાલન-પાકન પ્રત્યેક હિંદુ-સંતાને નિત્યપ્રતિ દરવુંજ એકરૂપે.

અ. મહાભારતરૂપી મહાલયમાં એવાં એવાં અનેકાનેક ઐતિહાસિક ચરિત્રચિત્રોને એકો

મહાભારતનું નિવેદન

ભારતવર્ષમાં મહાભારતના નામથી કોઈક જ. હિંદુ-આર્ય અમણે હશે. આ અર્થ રચાયેો ત્યારથી માંડીને અઘાપિયુધીનાં હજારો વર્ષદરમિયાન હિંદુજાતિમાં જે જે પ્રાચીન અર્થો અતિ આકર્ષક, માર્ગદર્શક અને ઉપકારક ગણાતા આવ્યા છે; તેમાં મહાભારત અંચ પશુ સદા પ્રથમ શ્રેણીમાંજ રહ્યો છે અને રહેશે.

જનસમાજના પુણ્ય અને પરમાત્મદેવની કૃપાથી આજે તેનું આ સુજશતી ભાષાંતર સાત ભાગોમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. જે સાત ભાગમાંના આ પહેલો ભાગ હોઈને એમાં આદિ અને સસાપર્વનો સમાવેશ છે.

મહાભારતરૂપી જે મહાસાગરના એક સ્વરૂપ અંશરૂપ ‘શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા’ જગત્ ભરના વિદ્વાનોને પોતાના અલૌકિક જ્ઞાનગૌરવથી અક્રિત કરી રહી છે; જે મહાસાગરમાંથી એ ઉપરાંત બીજાં પશુ એવાં એવાં અનુપમ રત્નો હિંદુજાતિને પ્રાપ્ત થયાં છે કે જે નિત્યપ્રતિ લક્ષ્યાવધિ અધિકારીજનોનાં હૃદયને જ્ઞાનભક્તિના અનેરા પ્રકાશથી અજવાળી રહ્યાં છે; જે મહોદધિના એક અગત્યના અંશરૂપ “શાંતિપર્વ”માં હરેશર્મ રહેલું ધર્મામૃત તેમાં નિમજ્જન કરનારાં હજારો ધર્મજિજ્ઞાસુ હૃદયોને શાંત, પવિત્ર અને ચારે પદાર્થને પાત્ર ગનાવતું આપ્યું છે; જે મહાન અર્થનો અદ્ભુત પ્રકાશ સહસ્રો વર્ષથી આર્ય નૃપતિઓની પરંપરાને રાજધર્મ અને વીરત્વના ઉત્તમેત્તમ આદર્શ દર્શાવતો આવ્યો છે; જે મહાન અર્થની ઓજસ્વી કથાઓએ શતાવધિ નૃપતિઓને અને લક્ષ્યાવધિ ક્ષત્રિયોને પ્રભાવિત કરી વીરત્વના પરમહિતાવહ ધર્મપથે પગાડ્યા છે; જે મહાઅર્થના પ્રભાવે વિકટ સમયે પણ પ્રતાપ, શુક્ર ગોવિંદ અને શિવાજી ઇત્યાદિ મહાવીરોમાં આર્યત્વની રક્ષામાટે અપૂર્વ ચેતના અને અદ્ભુત પરાક્રમ પ્રેરીને તેમને અપાર બળશાળી શત્રુજોસામે અડગભાવે ઉભા રાખ્યા છે; જે

જે સાત ભાગોમાં આવેલાં પર્વ, મિત્ર તથા જુદોની વિષય નીચે સુજ્ઞ છે:—

ભાગ	પર્વોનાં નામ	મિત્રસંખ્યા	જુદોસંખ્યા
પહેલો ...	આદિ અને સસાપર્વ	...	૧૧ ... ૬૩૬
બીજો ...	વન અને વિરાટપર્વ	...	૬ ... ૭૦૪
ત્રીજો ...	ઉદ્યોત અને બીષ્મપર્વ	...	૬ ... ૮૪૮
ચોથો ...	દ્રોણપર્વ	...	૦ ... ૪૬૮
પાંચમો ...	કર્ણ, સમ્ય, સૈનિક અને સ્ત્રીપર્વ	...	૦ ... ૪૪૬
છઠ્ઠો ...	સાન્નિપર્વ	...	૪ ... ૬૨૮
સાતમો ...	અનુદામન, આશ્વમેધિક, મોક્ષ, મહા- પ્રસ્થાનિક અને સ્વર્ગોદ્ગમપર્વ	...	૦ ... ૧૦૩૧
	કુલ મંજુષા	કુલ	૫૨૦૬

મિત્રો ૫૨૦૬ છે; ૫૨૦૬ જુદોજુદા અર્થો ૫૫૨૦ મહત્વનાં પાત્રો દેવતા મિત્ર
મહાભારતની દરખાસ્ત આ પહેલો ભાગ પશુ અપવાદ છે.

સૂક્ષ્મ અને અજ્ઞાન કળાથી ચીતરવામાં આવ્યાં છે, કે બાલ્યે તે જીવતાં બાગતાં તેજસ્વી માન-
વો પેઠે આપણી નજર સામેજ બોલી-આચરી રહ્યાં હોય એવાજ ભાસ થયે સ્થળે થઈ
આવે છે. આવા મહાન અંધને માટે આ સેવકને તો કોઈ પણ એકાદ બે ટુંકી અને બંધબેસતી
ઉપમાઓ જડી નહિ, કે જેનાથી સંતોષ પળે. આથી એણે તો પછી નીચે પ્રમાણે લખી દીધું
છે. પણ એમાં, હૃસ્વ-દીર્ઘ-માત્રા-ની કળા; એ બાલ્યે સેવકની બતા!

ધર્મતણું મહાભારત ક્ષેત્ર, અધર્મનું નાશક કુરુક્ષેત્ર;
ત્રિદેવનું દેવાલય લહો, સર્વેશ્વરનું મહાલય કહેા.
એમાં ઉત્તમ પાત્ર અપાર, જ્ઞાન-ચરિત્ર તણા અંગાર;
ધર્મ-નીતિમય બહુ આરસા, પૂર્વજના મોંઘા વારસા.
ત્યાં ત્યાં હરિને હરિના મિત્ર, ધર્મ-નીતિમય રસબસ ચિત્ર;
કંઈએક મહારથીનાં ચિત્ર, કંઈએક શત્રુ-મિત્ર વિચિત્ર.
મહાવીરો મહાસતી અનેક, ચરિત્ર કેવાં કેવાં ટેક;
કેવા સુહર શ્રેષ્ઠ વિચાર, વળી કેવા ઉન્નત આચાર.
વ્યાસ વર્ણવે પ્રભુના ફૂલ, લખતા મહોશ સમ શિવસૂત;
લંટાવે રત્નોની ખાણ, હ્યો કોઈ માનવતાની દહાણ.
ભરીયા શાશ્વતણા લંગાર, સર્વ રસોના રસ આગાર;
સદ્ગુણના આપે બહુ સાર, અવગુણના ટાળે સૌ ભાર.
કંઈ આદર્શ, અનેક ઉપાય, પરામર્શ ઋષિજનથી યાય;
સર્વ કળાઓની કળ ત્યાંય, સર્વ ગણોનું બળ એ માંદા.
હ્યો, હ્યો, ભાઈ કોઈ દુઃખની દવા! મોક્ષમાર્ગની મણો હવા;
મૂળ કયા સાચે બહુ કયા, વર્ણી નહિ ભારતમાં વૃથા.
સાધુ સંતની ગદી જણાય, અધર્મનાં ત્યાં ગળાં કપાય;
સદ્ગુણનો ત્યાં ચળકે છદો, અવગુણનો ત્યાં અટપટ મરો.
કાર્ય કરે ત્યાં દેવી ફૂલ, નહિ ત્યાં જુદા પ્રપંચી તૂલ;
જ્ઞાન ચરિત્ર તણા આરસા, મહર્ષિના માનો વારસા.
મહાભારત મહાસૂત્રજ ગણો, શુભ આચાર-વિચારે વણો;
શુદ્ધ બુદ્ધિનાં પહેરો વસ્ત્ર, એ છે શત્રુવિનાશક શસ્ત્ર.
વસ્ત્ર-શસ્ત્ર એ જેને દેહ, સર્વ થયે વંદાયે તેહ;
શુદ્ધ ચિત્તે સેવે જન જેહ, જે ધારે તે કર્યે એહ.
ભારત વસ્ત્ર-શસ્ત્રનું વહાણ, પહેરો ને લંટાવો દહાણ;
બદ્ધ શ્રાદ્ધાણ પકટો એ કામ, ગજવો પૂર્વજનાં ગુણનામ.
બાજ, દર કે દાના બનો, એવાં કાર્ય, કથન, બહુ કરો;
દીર્ઘ કયા બધોગધ યાય, હરિહરની સૌ પાને રદાય.
જે એ મહા માત્રા સેવાય, જરૂર કંઈના કંઈક બનાય;
સૌ વર્ણધમ બની બલ, અનેક વીર ને સુનિ જણાય.
શત્રુની પ્રથમે મહાવીર, બદ્ધ શ્રાદ્ધાણ પત્ર પાકે પીંગ;
અવગે સમજણ નાખો કુરુ, શિખા-સૂત્ર હાવે બહુ રૂવે.
'વશુવિના નર વશુ' નવ કહેા, મહાધન જ્ઞાન-ચરિત્રે ભરો;
કરુણાના બાજ ન બનો, સમજે-સદા સાચાં ધને.

ત્યારે અંતરશત્રુ બધા, બાહ્યશત્રુ પછી આપ પગાય;
 ગુરુ-એલા ને ગુરીદ-પીર, જોઈ બેઠા અંતરનાં હીર.
 'ધર્મ' નથી બૂડવાનો કુવો, છૂત છાતને 'ધર્મ' ન રૂવો;
 સુધર્મ કહી અભણાય ન મિત્ર, ગંગાપેરે કંરે પવિત્ર.
 ઉચ્ચ ધર્મ તો અગ્નિ ગણાય, નીચ જનો પણ પવિત્ર યાય;
 સર્વ ધર્મમાં ગુનિ જન વસે, પોતાં પડિત મન વિષ વસે.
 અંત્યજ ને ગુસ્તીમો બેઠે, રાજો રાજે જમણે તેઠે;
 બાહ્ય શત્રુઓથી શું યાગ, બકરી યધને ભાગી બધ.
 પછી જુઓ ધન કેવાં ધણે, બળ જુદિ કેવાં મધમધે;
 નક્કી હુરોધન છે જવો, જગમાં જશ ભારતનો યવો.
 નિમિત્ત જેને યાવું હોય, ભારત અંધ જરૂર જોય;
 જેને ફેરવવું છે ભાગ્ય, જરૂર લે તે જોવા ભાગ.
 મહાભારત રામાયણ જેઠ, સર્વ ગુરુના ગુરુની દેઠ;
 રામાયણને રૂદિયે ધરો, મહાભારતમય જુદિ કરો.
 મહાભારત પકેવે મહાવીર, રામાયણ પય પાય સુધીર;
 શ્રેયપ્રેયનીંએ જો બે ખાણ, યોગશ્લેષવાહકનાં^x વહાણ.
 ભારતમાં પૂર્વજ ગુણગાન, ભારત ભગ્યાત્માનાં દાન;
 ભારત ભગ્ય શુણેનાં ધામ, ભારત પરમ તીર્થનાં ધામ.
 વેદોમાં જો પંચમ વેદ, સર્વ શાસ્ત્રના આપે ભેદ;
 અગ્નિમય મહાસાગર જોઈ, જ્ઞાન રત્ન-રત્નાકર તેઈ.
 સારામૃત ભરી દહાણી કહો, ઋષિગુનિદત્ત લહાણી લહો;
 જોને શી ઉપમા દેવાય, બસ જો 'મહાભારત' કહેવાય.
 સૌ ઉપમા જો ગુરુ શીખવે, જોને કોણ કંઈ ઉપમા દિયે;
 પ્રભુકૃપાની વૃદ્ધિ જોઈ, નગો કર્મ-મન-વાણી-દેઈ.
 ભારતમાં જે દેશે ધ્યાન, શ્રવણ-નમનથી દેશે માન;
 જાશે અવગુણ, વૃથાભિમાન, મળશે બહુ સદ્ગુણ ને જ્ઞાન.
 સર્વેશ્વરની યાશે સહાય, રાજ-પાટ સૌ તુરંત જણાય;
 મહર્ષિઓના મુણે અવાજ, સાગર તરવા સેવો જહાજ.
 શુભ રસ્તે ત્યાં રહે સુકાન, પણ પણ દેવ બનેજ નિદાન;
 હરિ પણ દે દે નિગપદ દાન, સર્વ સંતની જોવી સાન.

પરંતુ આટલું લખીને પણ એમજ લાગ્યું કે, સાક્ષાત્ સરસ્વતી પણ કદાચ જે મહાભારત અને રામાયણનાં યથાવત્ ગુણગાન કરી શકે નહિ; ત્યાં પછી બિશુનું^૧ તો ગળુંજ કેટલું? આથી આ સેવકે તો પાછું નીચે પ્રમાણે પણ કયું^૨ છે.

આદિપર્વના પહેલા અધ્યાયમાં મહાભારતના માહાત્મ્ય જેવું કેટલુંક છે; પરંતુ આગળ બીજા ભાગોમાં તો એનાથી પણ વધારે સ્પષ્ટ જણાયું. આથી એમ લાગ્યું કે આમ ને આમ જો

^x શ્રેષ્ઠ એટલે લૌકિક અથવા પારમર્થિક દિન, અને પ્રિય એટલે લૌકિક દિન. મોક્ષ અને મોત, એ ચન્દ્રોમાં પણ એજ ભાવ છે.

^૧ યોગ એટલે ઇત વસ્તુપદાર્થની પ્રાપ્તિ; અને શ્લેષ એટલે પ્રાપ્તપદાર્થની રક્ષા. 'યોગશ્લેષવાહક' એટલે પોતાને સરખા બનાવના યોગશ્લેષનું વડન કરનાર સર્વજ્ઞ-સર્વશક્તિ-અમરતત્ત્વ શીવરિ.

મહાભારતનું એકાદ અગ્રગણ માહાત્મ્ય ચોબપ તોતે હરકોઈને હરવખંતે વાંચવું-સાંભળવું વધારે સુગમ થાય. આથી પછી મહાભારતમાં જ્યાં જ્યાં એ પ્રકારની સામગ્રી જણાઈ, ત્યાં ત્યાંથી તે એકત્ર કરાઈ. પછી એમાંથી જે જે શ્લોક-શ્લોકાર્થ વધારે મહત્વના જણાયા, તે તે યથા-મતિ ગોઠવીને 'મહાભારતમાહાત્મ્ય' એવા મથાળા નીચે આની પૂર્વનાં પૃષ્ઠોમાં ભાવાર્થ-સહિત અપાયા છે. એકાદ જે શ્લોક એમાં જણાવના પશુ છે. એ ઉપરાંત બીજા પશુ જે જે શ્લોકાત્મક જાણતો પાઠક ભાઈજાહેનોમાટે નિયોપયોગી લાગી, તે પશુ મહાભારતમાંથી તથા અન્ય ગ્રંથોમાંથી લઈને ભારતસાવિત્રીસ્તોત્ર, શ્રીકૃષ્ણાર્પણ, સત્યરૂપ પરમાત્માનું કેદાન્ત, મંગલાચરણ, વૈદિક પ્રાર્થના, મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ, પરમેશ્વરસ્તોત્ર તથા શ્રીસ્તવપદ્યકસ્તોત્ર, એવાં મથાળાં નીચે (આની પહેલાંનાં પૃષ્ઠ ૩ થી ૧૬ સુધીમાં) અપાઈ છે. આશા છે કે પાઠક ભાઈજાહેનોને પશુ એ ગમશે, અને તેનો વારંવાર ઉપયોગ કરશે-કરાવશે.

એ પછીનાં છએક પૃષ્ઠમાં આ ગ્રંથસંબંધી હિસાબ, ખુલાસા, સૂચનાઓ, વગેરે જુદાં જુદાં મથાળાં નીચે અપાયું છે. એ તેમજ ઉપર જણાવેલી જાળતો ઉપરાંત આ નિવેદન પછી જે જે જાણતો અપાઈ છે; તે સર્વની વિગત નીચે પ્રમાણે છે.

લેખનું મથાળું

પૃષ્ઠાંક

૧-ભારતસાવિત્રી-સ્તોત્ર	૩
૨-શ્રીકૃષ્ણાર્પણ	૫
૩-સત્યરૂપ પરમાત્માનું કેદાન્ત	૬
૪-મંગલાચરણ	૭
૫-વૈદિક પ્રાર્થના	૧૦
૬-મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ	૧૧
૭-શ્રી પરમેશ્વરસ્તોત્ર તથા શ્રી સ્તવપદ્યકસ્તોત્ર	૧૫
૮-મહાભારતમાહાત્મ્ય	૧૭
૯-મહાભારતના અર્થ તથા મૂલ્યની ગણના	૨૨
૧૦-આ ગ્રંથના મૂલ્યાંકિ વિષે સમજૂત	૨૨-૧
૧૧-વાંચનાર વગેરેને ખાસ સૂચના	૨૨-૨
૧૨-મૂલ્ય કે એવો મૂલ્યે માનનારને ચિનતિ	૩૨-૪૦-૪
૧૩-એક જુકસંસ્કરો જાણાપો અને તેનો રહીયો	૩૨-૪૦-૫
૧૪-નિવેદન (આ લેખ પોતેજ)	૨૩
૧૫-પ્રકીર્ણ વિષયોની અને ચિત્રોની અનુક્રમણિકા તથા તેનું શુદ્ધિપત્ર ૩૨-૩૧,	૩૨-૩૨
૧૬-આદિ અને સમાપર્ણની અનુક્રમણિકા	૩૨-૩૩
૧૭-આદિ અને સમાપર્ણનું શુદ્ધિપત્ર	૩૨-૩૪
૧૮-ભિખુની બહામણ અને માગણી	૩૨-૪
૧૯-મહાભારતના આ પ્રકાશનનું જ્ઞાતિ	૩૨-૧૬
૨૦-સદગત શાસ્ત્રી કર્ણાવકર બાવણકર	૩૨-૩૫
૨૧-મહાભારતવિષે પિંડાનાના મનનોષ વિચાર	
૧-જોડામ.જ. વિષય મહા.જ.ના વિચાર	૩૨-૪૧
૨-પંડિત ર.મ.જ.ના વિચાર	૩૨-૪૨
૩-પંડિત જ.વ.જ.ના વિચાર	૩૨-૪૩
૪-૨ વિષય મહા.જ.ના વિચાર	૩૨-૪૪
૫-પંડિત ર.મ.જ.ના વિચાર	૩૨-૪૫
૬-પંડિત જ.વ.જ.ના વિચાર	૩૨-૪૬

૭-દેશહિતનિરન લાલા હંસરાજજીના વિચાર	૩૨-૫૦
૮-પંડિત નરદેવશાસ્ત્રી વેદતીર્થના વિચાર	૩૨-૫૦-૬
૯-પ્રેમિસર દાવરના વિચાર	૩૨-૫૧
૧૦-કપિરાજ ન્હાનાલાલના વિચાર	૩૨-૫૧
૧૧-જગતવંદ્ય વિવેકાનંદજીના વિચાર	૩૨-૫૧
૨૨-મહાભારતવિષે આસ જાણવાજેવી હકીકતો				
૧-શ્રીયુત ચિંતામણુ વિ. વેદંતના કેટલાક વિચારો	૩૩
૨-શ્રીયુત રામદેવજીના કેટલાક વિચાર	૫૨
૩-કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના વિચાર	૫૫
૪-૨૨૦ સાધુચરિત નારાયણ હેમચંદ્રના વિચાર	૬૦
૫-સાહિત્યસમ્રાટ બંકિમચંદ્રના વિચાર	૬૨
૨૩-શુ' દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા ?	૬૬
૨૪-પંડિત રાજરામની ભૂમિકા	૧૧૦
૨૫-શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીની ભૂમિકા	૧૨૦
૨૬-મહાભારતનાં પાત્રો	૧૫૬
૨૬-મહાભારતની સમાલોચના	૧૭૬

ઉપલા પેઠી આ નિવેદન પછીની કેટલીક જાણતોવિષે કહેવાનું છે:-

શિક્ષુની લલામણુ અને માગણી—આ સંસ્થા તરફથી ચાલુ સાલે બહાર પડેલી તુલસીકૃત અને વાદમીકિ રામાયણોનાં નિવેદનોમાં જે જે લલામણુ, શિક્ષા વગેરે વિષે લખાયું છે; તે આમાં પણ ઉપયોગી સમજીને આ મથાળા નીચે અપાયું છે.

મહાભારતના આ પ્રકાશનનું વૃત્તાંત—અત્ર તરફથી સંવત ૧૯૬૪ માં એક ચોપાનિયાદાર જે જે લોકોપયોગી ગ્રંથો સ્વરૂપ મૂક્યે પ્રસારવા જેવા જણાવાયલા, તેમાં મહાભારતનું પણ નામ હતું; પરંતુ કામ થવાનો આધાર તો જરૂરી સાધનસંયોગ ઉપર હતો. પછી એવિષે ધ્યાને અને કેવી રીતે આ મહાભારતની યોજના શરૂ થઈ; શાથી પડી મૂકાઈ; ફરી પાછી તે કેવી રીતે શરૂ થઈ અને હાલના રૂપમાં પાર પડી; એ વગેરે હકીકત આ મથાળાનીચે અપાઈ છે.

સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકર ભાનુશંકર-મહાભારતના આ પહેલા અનુવાદક હોઈને વલસાડનિવાસી છે. શા. સં. શાસ્ત્રી ચોતીરામ કટ્યાણજીના હાથે લખાયલા તેમના વૃત્તાંત ઉપરથી આ ચરિત્ર ચોલ્યું છે. પ્રથમ તો લોકોના સારા નશીબે એ મુયોગ્ય અને ભાવિક ભૂદેવનો યોગ થયેલો જણાયો; પણ પાછગથી એ નશીબ એણે 'પોણું નીકળ્યું' કે મહાભારતનું અનુવાદન ત્રીજા ભાગનું (ભીષ્મપર્વસુધીનું) તેમના હાથે નેયાર થયું; તેવામાંજ તેમને કોઈ દેવદત્ત ઉપાડી ગયો ! એઓ કેવા વિદ્વાન હતા; મહાભારતપ્રત્યે એમનો કેવો પ્રેમ હતો; સેવાવૃત્તિ કેવી હતી; કેવી રીતે તેમનો મેળાપ થયો; એ વગેરે હકીકત આ લેખમાં અપાઈ છે.

શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીની ભૂમિકા—આ ભૂમિકા આ પછીનાં પૃષ્ઠ ૧૨૦ થી ૧૫૫ સુધીમાં અપાયલી હોઈને સદ્ગત શાસ્ત્રીજીએ તે સંવત ૧૯૭૨-૭૨ માં તૈયાર કરી હતી. એમાં એમણે જે જે મુદ્દાઓ ઉપર લખ્યું છે તેમાં-એ તેઓહયાત હોત તો-અત્યાર સુધીમાં સાધન અને માહિતીમાં ધણો વધારો થવાથી-તેમણે પુનઃજ ચોધન વગેરે કરીને એ લેખ હજી વધારે ઉપયોગી બનાવ્યો હોત.

મહાભારતનાં પાત્રો

ટીપ્પણીરૂપે અપાયલી એજ વિ.

જે સદ્ગત કરુણાશંકરજીના નિવેદનમાં આપેલ છે તેમાં પતિ

“સશ્લિષ્ઠ મહાભારત” માંથી લેવાઈ છે.†

ઉપલી જાળતો ઉપરાન્ત અન્ય પણ જે જે વિદ્વાનોએ મહાભારતનાં ગુણગાન વગેરેથી પોતાની કલમને પુનિત કરેલી જણાઈ, તેમાંનું પણ પાઠક બંધુઓની સેવામાં જે જે રત્ન કરવા જેવું લાગ્યું તે તે આ પહેલા અંથ સાથે જોડવામાં આવ્યું છે. વિશેષમાં એ વિષે કહેવાનું કે:-

‘શુદ્રાપંદીને પાંચ પતિ હતા ?’ એ શીર્ષક લેખ, લાંબો છતાં પણ ખાસ વાંચવા-વિચારવા જેવો છે; તેથીજ લેવાયો છે. શ્રીયુત મગનલાલ માલુકલાલ અવેરીએ એ લેખ કેવી લાગણી અને મહેનતથી તૈયાર કર્યો છે; એ વાત વાંચનારને તેના વાંચનથી આપોઆપ સમજાઈ જશે. એ લેખ સંવત ૧૯૭૨ માં તેમણે પુસ્તકાકારે છપાવેલો તે ઉપરથી એ લેવાયો છે. એ લેખ તૈયાર કરવામાં હેતુ તેમણે “એક પ્રાચીન હિંદુ સતીના ઉન્નત્યલ ચારિત્રપરતુ” લાંબા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન” લખ્યો છે; તે હેતુ અને પ્રયત્ન કેવો પ્રશંસનીય છે; અને એમાં તેઓ કેટલા સફળ થયા છે, તે વાંચનારને તરતજ સમજાઈ જશે.

શ્રીયુત ચિંતાંભણુ વિનાયક વૈદ્યના કેટલાક વિચારો-આ સમર્થ વિદ્વાન મહાભારતના ઉંડા અભ્યાસી હોઈને મરાઠીમાં એક ઉત્તમ અનુવાદ પણ તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરાવી ચૂક્યા છે. એ ઉપરાંત એ મહોદયે મહાભારતના દશમાં ભાગતરીકે મહાભારતના ઉપ-સંહારવિષેના મરાઠી અંથ તૈયાર કરીને સંવત ૧૯૭૪માં પ્રસિદ્ધ કરાવ્યો હતો. એ ભાગ પાછળ તો તેમણે ધર્મોજ પરિશ્રમ કરેલો જણાય છે. x એમણે મહાભારતવિષે એક અંગ્રેજી પુસ્તક છપાવેલું; તે ઉપરથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ‘મહાભારતની સમાલોચના’ નામક થાપરી પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એમાંના કેટલાક ઉતારા આ મથાળા નીચે અપાયા છે.

‘મહાભારતની સમાલોચના’ને લગતો જે લાંબો વિષય પૃષ્ઠ ૧૭૬ થી ૩૧૨ સુધીમાં અપાયો છે, તેના મૂળલેખક શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર છે. એમના તરફથી ૧૯૬-જે વર્ષ-પર હિંદીમાં નીકળેલા “મહાભારતની સમાલોચના” ના બન્ને ભાગોનો એ અનુવાદ છે. તેમની એ સમાલોચનાને મહાભારતને વાંચના-સમજવાની આંખ પણ કહી શકાય, ને પ્રાચીન સમયના ઐતિહાસિક ઉર્જા-ઉડાણમાં ઉડવા-ઉતરવાની પાંખ પણ કહી શકાય. એમાંથી જે ઉત્તમ આંખ અને પાંખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેના પ્રતાપે મહાભારતમાં વળવિટ્ટી અનેક ચિત્રવિચિત્ર જાળતો સમજવી સુગમ થાય તેમ છે. શ્રીમાન સાતવળેકરજીની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ એ દ્વારા મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રકાશનાખેલો હોવાથી એને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર અથવા તો દેવતાઈ જ્ઞાનસ પણ કહી શકાય. સાતવળેકરજીના એ બંને ભાગ અનેકવાર વાંચવા છતાં એમાંથી પડ્યું મૂકવા જેવું જણાયું નહિ તેથીજ એમાંનું બધું તખાણુ લેવાયું છે. આશા છે કે, સમગ્ર વાંચનાર ભાઈબહેનો એ લાંબો લેખ પણ એકવાર પૂરેપૂરો વાંચી જશે.

એઓ એક સંસ્કૃત પરિત અને મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાન હોવા સાથે હિંદીના પણ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન છે. ‘મહાભારત’ અંથ એઓ અત્યારે મૂળ તથા હિંદી ભાષાન્તરસહિત માસિક પત્રરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી રહ્યા છે. એ પૂરેપૂરા સચિત્ર મહાભારતનું મૂલ્ય, પ્રથમથી નાણાં બરનાર માટે તેમણે રૂ. ૫૦) રજ્યું છે. નવીન જ. પાંડર, નવાં ચિત્ર અને બીજા અનેક પ્રકારના ખર્ચ તરફ જેનાં એમણે એ કાર્ય કેશ યત્નથી અને નિસ્વર્થ બાંધથી ઉડાવ્યું છે, એનો તેમણે રાખેલી

† એ પ્રોફેસર એમ. એન. દત્તજીવંક નેશર કરેલા દેહને તેનું જરૂર પડ્યાના ૧૫ ૨૦૦, માર્ચ ૧૯૬૫, પ્રકાશક એન. ટી. ટી. બેન્ગલોર, બેન્ગલોર, ૧૯૬૫, ૧૯૬૬, ૧૯૬૭, ૧૯૬૮, ૧૯૬૯, ૧૯૭૦, ૧૯૭૧, ૧૯૭૨, ૧૯૭૩, ૧૯૭૪, ૧૯૭૫, ૧૯૭૬, ૧૯૭૭, ૧૯૭૮, ૧૯૭૯, ૧૯૮૦, ૧૯૮૧, ૧૯૮૨, ૧૯૮૩, ૧૯૮૪, ૧૯૮૫, ૧૯૮૬, ૧૯૮૭, ૧૯૮૮, ૧૯૮૯, ૧૯૯૦, ૧૯૯૧, ૧૯૯૨, ૧૯૯૩, ૧૯૯૪, ૧૯૯૫, ૧૯૯૬, ૧૯૯૭, ૧૯૯૮, ૧૯૯૯, ૨૦૦૦, ૨૦૦૧, ૨૦૦૨, ૨૦૦૩, ૨૦૦૪, ૨૦૦૫, ૨૦૦૬, ૨૦૦૭, ૨૦૦૮, ૨૦૦૯, ૨૦૧૦, ૨૦૧૧, ૨૦૧૨, ૨૦૧૩, ૨૦૧૪, ૨૦૧૫, ૨૦૧૬, ૨૦૧૭, ૨૦૧૮, ૨૦૧૯, ૨૦૨૦, ૨૦૨૧, ૨૦૨૨, ૨૦૨૩, ૨૦૨૪, ૨૦૨૫, ૨૦૨૬, ૨૦૨૭, ૨૦૨૮, ૨૦૨૯, ૨૦૩૦, ૨૦૩૧, ૨૦૩૨, ૨૦૩૩, ૨૦૩૪, ૨૦૩૫, ૨૦૩૬, ૨૦૩૭, ૨૦૩૮, ૨૦૩૯, ૨૦૪૦, ૨૦૪૧, ૨૦૪૨, ૨૦૪૩, ૨૦૪૪, ૨૦૪૫, ૨૦૪૬, ૨૦૪૭, ૨૦૪૮, ૨૦૪૯, ૨૦૫૦, ૨૦૫૧, ૨૦૫૨, ૨૦૫૩, ૨૦૫૪, ૨૦૫૫, ૨૦૫૬, ૨૦૫૭, ૨૦૫૮, ૨૦૫૯, ૨૦૬૦, ૨૦૬૧, ૨૦૬૨, ૨૦૬૩, ૨૦૬૪, ૨૦૬૫, ૨૦૬૬, ૨૦૬૭, ૨૦૬૮, ૨૦૬૯, ૨૦૭૦, ૨૦૭૧, ૨૦૭૨, ૨૦૭૩, ૨૦૭૪, ૨૦૭૫, ૨૦૭૬, ૨૦૭૭, ૨૦૭૮, ૨૦૭૯, ૨૦૮૦, ૨૦૮૧, ૨૦૮૨, ૨૦૮૩, ૨૦૮૪, ૨૦૮૫, ૨૦૮૬, ૨૦૮૭, ૨૦૮૮, ૨૦૮૯, ૨૦૯૦, ૨૦૯૧, ૨૦૯૨, ૨૦૯૩, ૨૦૯૪, ૨૦૯૫, ૨૦૯૬, ૨૦૯૭, ૨૦૯૮, ૨૦૯૯, ૨૧૦૦, ૨૧૦૧, ૨૧૦૨, ૨૧૦૩, ૨૧૦૪, ૨૧૦૫, ૨૧૦૬, ૨૧૦૭, ૨૧૦૮, ૨૧૦૯, ૨૧૧૦, ૨૧૧૧, ૨૧૧૨, ૨૧૧૩, ૨૧૧૪, ૨૧૧૫, ૨૧૧૬, ૨૧૧૭, ૨૧૧૮, ૨૧૧૯, ૨૧૨૦, ૨૧૨૧, ૨૧૨૨, ૨૧૨૩, ૨૧૨૪, ૨૧૨૫, ૨૧૨૬, ૨૧૨૭, ૨૧૨૮, ૨૧૨૯, ૨૧૩૦, ૨૧૩૧, ૨૧૩૨, ૨૧૩૩, ૨૧૩૪, ૨૧૩૫, ૨૧૩૬, ૨૧૩૭, ૨૧૩૮, ૨૧૩૯, ૨૧૪૦, ૨૧૪૧, ૨૧૪૨, ૨૧૪૩, ૨૧૪૪, ૨૧૪૫, ૨૧૪૬, ૨૧૪૭, ૨૧૪૮, ૨૧૪૯, ૨૧૫૦, ૨૧૫૧, ૨૧૫૨, ૨૧૫૩, ૨૧૫૪, ૨૧૫૫, ૨૧૫૬, ૨૧૫૭, ૨૧૫૮, ૨૧૫૯, ૨૧૬૦, ૨૧૬૧, ૨૧૬૨, ૨૧૬૩, ૨૧૬૪, ૨૧૬૫, ૨૧૬૬, ૨૧૬૭, ૨૧૬૮, ૨૧૬૯, ૨૧૭૦, ૨૧૭૧, ૨૧૭૨, ૨૧૭૩, ૨૧૭૪, ૨૧૭૫, ૨૧૭૬, ૨૧૭૭, ૨૧૭૮, ૨૧૭૯, ૨૧૮૦, ૨૧૮૧, ૨૧૮૨, ૨૧૮૩, ૨૧૮૪, ૨૧૮૫, ૨૧૮૬, ૨૧૮૭, ૨૧૮૮, ૨૧૮૯, ૨૧૯૦, ૨૧૯૧, ૨૧૯૨, ૨૧૯૩, ૨૧૯૪, ૨૧૯૫, ૨૧૯૬, ૨૧૯૭, ૨૧૯૮, ૨૧૯૯, ૨૨૦૦, ૨૨૦૧, ૨૨૦૨, ૨૨૦૩, ૨૨૦૪, ૨૨૦૫, ૨૨૦૬, ૨૨૦૭, ૨૨૦૮, ૨૨૦૯, ૨૨૧૦, ૨૨૧૧, ૨૨૧૨, ૨૨૧૩, ૨૨૧૪, ૨૨૧૫, ૨૨૧૬, ૨૨૧૭, ૨૨૧૮, ૨૨૧૯, ૨૨૨૦, ૨૨૨૧, ૨૨૨૨, ૨૨૨૩, ૨૨૨૪, ૨૨૨૫, ૨૨૨૬, ૨૨૨૭, ૨૨૨૮, ૨૨૨૯, ૨૨૩૦, ૨૨૩૧, ૨૨૩૨, ૨૨૩૩, ૨૨૩૪, ૨૨૩૫, ૨૨૩૬, ૨૨૩૭, ૨૨૩૮, ૨૨૩૯, ૨૨૪૦, ૨૨૪૧, ૨૨૪૨, ૨૨૪૩, ૨૨૪૪, ૨૨૪૫, ૨૨૪૬, ૨૨૪૭, ૨૨૪૮, ૨૨૪૯, ૨૨૫૦, ૨૨૫૧, ૨૨૫૨, ૨૨૫૩, ૨૨૫૪, ૨૨૫૫, ૨૨૫૬, ૨૨૫૭, ૨૨૫૮, ૨૨૫૯, ૨૨૬૦, ૨૨૬૧, ૨૨૬૨, ૨૨૬૩, ૨૨૬૪, ૨૨૬૫, ૨૨૬૬, ૨૨૬૭, ૨૨૬૮, ૨૨૬૯, ૨૨૭૦, ૨૨૭૧, ૨૨૭૨, ૨૨૭૩, ૨૨૭૪, ૨૨૭૫, ૨૨૭૬, ૨૨૭૭, ૨૨૭૮, ૨૨૭૯, ૨૨૮૦, ૨૨૮૧, ૨૨૮૨, ૨૨૮૩, ૨૨૮૪, ૨૨૮૫, ૨૨૮૬, ૨૨૮૭, ૨૨૮૮, ૨૨૮૯, ૨૨૯૦, ૨૨૯૧, ૨૨૯૨, ૨૨૯૩, ૨૨૯૪, ૨૨૯૫, ૨૨૯૬, ૨૨૯૭, ૨૨૯૮, ૨૨૯૯, ૨૩૦૦, ૨૩૦૧, ૨૩૦૨, ૨૩૦૩, ૨૩૦૪, ૨૩૦૫, ૨૩૦૬, ૨૩૦૭, ૨૩૦૮, ૨૩૦૯, ૨૩૧૦, ૨૩૧૧, ૨૩૧૨, ૨૩૧૩, ૨૩૧૪, ૨૩૧૫, ૨૩૧૬, ૨૩૧૭, ૨૩૧૮, ૨૩૧૯, ૨૩૨૦, ૨૩૨૧, ૨૩૨૨, ૨૩૨૩, ૨૩૨૪, ૨૩૨૫, ૨૩૨૬, ૨૩૨૭, ૨૩૨૮, ૨૩૨૯, ૨૩૩૦, ૨૩૩૧, ૨૩૩૨, ૨૩૩૩, ૨૩૩૪, ૨૩૩૫, ૨૩૩૬, ૨૩૩૭, ૨૩૩૮, ૨૩૩૯, ૨૩૪૦, ૨૩૪૧, ૨૩૪૨, ૨૩૪૩, ૨૩૪૪, ૨૩૪૫, ૨૩૪૬, ૨૩૪૭, ૨૩૪૮, ૨૩૪૯, ૨૩૫૦, ૨૩૫૧, ૨૩૫૨, ૨૩૫૩, ૨૩૫૪, ૨૩૫૫, ૨૩૫૬, ૨૩૫૭, ૨૩૫૮, ૨૩૫૯, ૨૩૬૦, ૨૩૬૧, ૨૩૬૨, ૨૩૬૩, ૨૩૬૪, ૨૩૬૫, ૨૩૬૬, ૨૩૬૭, ૨૩૬૮, ૨૩૬૯, ૨૩૭૦, ૨૩૭૧, ૨૩૭૨, ૨૩૭૩, ૨૩૭૪, ૨૩૭૫, ૨૩૭૬, ૨૩૭૭, ૨૩૭૮, ૨૩૭૯, ૨૩૮૦, ૨૩૮૧, ૨૩૮૨, ૨૩૮૩, ૨૩૮૪, ૨૩૮૫, ૨૩૮૬, ૨૩૮૭, ૨૩૮૮, ૨૩૮૯, ૨૩૯૦, ૨૩૯૧, ૨૩૯૨, ૨૩૯૩, ૨૩૯૪, ૨૩૯૫, ૨૩૯૬, ૨૩૯૭, ૨૩૯૮, ૨૩૯૯, ૨૪૦૦, ૨૪૦૧, ૨૪૦૨, ૨૪૦૩, ૨૪૦૪, ૨૪૦૫, ૨૪૦૬, ૨૪૦૭, ૨૪૦૮, ૨૪૦૯, ૨૪૧૦, ૨૪૧૧, ૨૪૧૨, ૨૪૧૩, ૨૪૧૪, ૨૪૧૫, ૨૪૧૬, ૨૪૧૭, ૨૪૧૮, ૨૪૧૯, ૨૪૨૦, ૨૪૨૧, ૨૪૨૨, ૨૪૨૩, ૨૪૨૪, ૨૪૨૫, ૨૪૨૬, ૨૪૨૭, ૨૪૨૮, ૨૪૨૯, ૨૪૩૦, ૨૪૩૧, ૨૪૩૨, ૨૪૩૩, ૨૪૩૪, ૨૪૩૫, ૨૪૩૬, ૨૪૩૭, ૨૪૩૮, ૨૪૩૯, ૨૪૪૦, ૨૪૪૧, ૨૪૪૨, ૨૪૪૩, ૨૪૪૪, ૨૪૪૫, ૨૪૪૬, ૨૪૪૭, ૨૪૪૮, ૨૪૪૯, ૨૪૫૦, ૨૪૫૧, ૨૪૫૨, ૨૪૫૩, ૨૪૫૪, ૨૪૫૫, ૨૪૫૬, ૨૪૫૭, ૨૪૫૮, ૨૪૫૯, ૨૪૬૦, ૨૪૬૧, ૨૪૬૨, ૨૪૬૩, ૨૪૬૪, ૨૪૬૫, ૨૪૬૬, ૨૪૬૭, ૨૪૬૮, ૨૪૬૯, ૨૪૭૦, ૨૪૭૧, ૨૪૭૨, ૨૪૭૩, ૨૪૭૪, ૨૪૭૫, ૨૪૭૬, ૨૪૭૭, ૨૪૭૮, ૨૪૭૯, ૨૪૮૦, ૨૪૮૧, ૨૪૮૨, ૨૪૮૩, ૨૪૮૪, ૨૪૮૫, ૨૪૮૬, ૨૪૮૭, ૨૪૮૮, ૨૪૮૯, ૨૪૯૦, ૨૪૯૧, ૨૪૯૨, ૨૪૯૩, ૨૪૯૪, ૨૪૯૫, ૨૪૯૬, ૨૪૯૭, ૨૪૯૮, ૨૪૯૯, ૨૫૦૦, ૨૫૦૧, ૨૫૦૨, ૨૫૦૩, ૨૫૦૪, ૨૫૦૫, ૨૫૦૬, ૨૫૦૭, ૨૫૦૮, ૨૫૦૯, ૨૫૧૦, ૨૫૧૧, ૨૫૧૨, ૨૫૧૩, ૨૫૧૪, ૨૫૧૫, ૨૫૧૬, ૨૫૧૭, ૨૫૧૮, ૨૫૧૯, ૨૫૨૦, ૨૫૨૧, ૨૫૨૨, ૨૫૨૩, ૨૫૨૪, ૨૫૨૫, ૨૫૨૬, ૨૫૨૭, ૨૫૨૮, ૨૫૨૯, ૨૫૩૦, ૨૫૩૧, ૨૫૩૨, ૨૫૩૩, ૨૫૩૪, ૨૫૩૫, ૨૫૩૬, ૨૫૩૭, ૨૫૩૮, ૨૫૩૯, ૨૫૪૦, ૨૫૪૧, ૨૫૪૨, ૨૫૪૩, ૨૫૪૪, ૨૫૪૫, ૨૫૪૬, ૨૫૪૭, ૨૫૪૮, ૨૫૪૯, ૨૫૫૦, ૨૫૫૧, ૨૫૫૨, ૨૫૫૩, ૨૫૫૪, ૨૫૫૫, ૨૫૫૬, ૨૫૫૭, ૨૫૫૮, ૨૫૫૯, ૨૫૬૦, ૨૫૬૧, ૨૫૬૨, ૨૫૬૩, ૨૫૬૪, ૨૫૬૫, ૨૫૬૬, ૨૫૬૭, ૨૫૬૮, ૨૫૬૯, ૨૫૭૦, ૨૫૭૧, ૨૫૭૨, ૨૫૭૩, ૨૫૭૪, ૨૫૭૫, ૨૫૭૬, ૨૫૭૭, ૨૫૭૮, ૨૫૭૯, ૨૫૮૦, ૨૫૮૧, ૨૫૮૨, ૨૫૮૩, ૨૫૮૪, ૨૫૮૫, ૨૫૮૬, ૨૫૮૭, ૨૫૮૮, ૨૫૮૯, ૨૫૯૦, ૨૫૯૧, ૨૫૯૨, ૨૫૯૩, ૨૫૯૪, ૨૫૯૫, ૨૫૯૬, ૨૫૯૭, ૨૫૯૮, ૨૫૯૯, ૨૬૦૦, ૨૬૦૧, ૨૬૦૨, ૨૬૦૩, ૨૬૦૪, ૨૬૦૫, ૨૬૦૬, ૨૬૦૭, ૨૬૦૮, ૨૬૦૯, ૨૬૧૦, ૨૬૧૧, ૨૬૧૨, ૨૬૧૩, ૨૬૧૪, ૨૬૧૫, ૨૬૧૬, ૨૬૧૭, ૨૬૧૮, ૨૬૧૯, ૨૬૨૦, ૨૬૨૧, ૨૬૨૨, ૨૬૨૩, ૨૬૨૪, ૨૬૨૫, ૨૬૨૬, ૨૬૨૭, ૨૬૨૮, ૨૬૨૯, ૨૬૩૦, ૨૬૩૧, ૨૬૩૨, ૨૬૩૩, ૨૬૩૪, ૨૬૩૫, ૨૬૩૬, ૨૬૩૭, ૨૬૩૮, ૨૬૩૯, ૨૬૪૦, ૨૬૪૧, ૨૬૪૨, ૨૬૪૩, ૨૬૪૪, ૨૬૪૫, ૨૬૪૬, ૨૬૪૭, ૨૬૪૮, ૨૬૪૯, ૨૬૫૦, ૨૬૫૧, ૨૬૫૨, ૨૬૫૩, ૨૬૫૪, ૨૬૫૫, ૨૬૫૬, ૨૬૫૭, ૨૬૫૮, ૨૬૫૯, ૨૬૬૦, ૨૬૬૧, ૨૬૬૨, ૨૬૬૩, ૨૬૬૪, ૨૬૬૫, ૨૬૬૬, ૨૬૬૭, ૨૬૬૮, ૨૬૬૯, ૨૬૭૦, ૨૬૭૧, ૨૬૭૨, ૨૬૭૩, ૨૬૭૪, ૨૬૭૫, ૨૬૭૬, ૨૬૭૭, ૨૬૭૮, ૨૬૭૯, ૨૬૮૦, ૨૬૮૧, ૨૬૮૨, ૨૬૮૩, ૨૬૮૪, ૨૬૮૫, ૨૬૮૬, ૨૬૮૭, ૨૬૮૮, ૨૬૮૯, ૨૬૯૦, ૨૬૯૧, ૨૬૯૨, ૨૬૯૩, ૨૬૯૪, ૨૬૯૫, ૨૬૯૬, ૨૬૯૭, ૨૬૯૮, ૨૬૯૯, ૨૭૦૦, ૨૭૦૧, ૨૭૦૨, ૨૭૦૩, ૨૭૦૪, ૨૭૦૫, ૨૭૦૬, ૨૭૦૭, ૨૭૦૮, ૨૭૦૯, ૨૭૧૦, ૨૭૧૧, ૨૭૧૨, ૨૭૧૩, ૨૭૧૪, ૨૭૧૫, ૨૭૧૬, ૨૭૧૭, ૨૭૧૮, ૨૭૧૯, ૨૭૨૦, ૨૭૨૧, ૨૭૨૨, ૨૭૨૩, ૨૭૨૪, ૨૭૨૫, ૨૭૨૬, ૨૭૨૭, ૨૭૨૮, ૨૭૨૯, ૨૭૩૦, ૨૭૩૧, ૨૭૩૨, ૨૭૩૩, ૨૭૩૪, ૨૭૩૫, ૨૭૩૬, ૨૭૩૭, ૨૭૩૮, ૨૭૩૯, ૨૭૪૦, ૨૭૪૧, ૨૭૪૨, ૨૭૪૩, ૨૭૪૪, ૨૭૪૫, ૨૭૪૬, ૨૭૪૭, ૨૭૪૮, ૨૭૪૯, ૨૭૫૦, ૨૭૫૧, ૨૭૫૨, ૨૭૫૩, ૨૭૫૪, ૨૭૫૫, ૨૭૫૬, ૨૭૫૭, ૨૭૫૮, ૨૭૫૯, ૨૭૬૦, ૨૭૬૧, ૨૭૬૨, ૨૭૬૩, ૨૭૬૪, ૨૭૬૫, ૨૭૬૬, ૨૭૬૭, ૨૭૬૮, ૨૭૬૯, ૨૭૭૦, ૨૭૭૧, ૨૭૭૨, ૨૭૭૩, ૨૭૭૪, ૨૭૭૫, ૨૭૭૬, ૨૭૭૭, ૨૭૭૮, ૨૭૭૯, ૨૭૮૦, ૨૭૮૧, ૨૭૮૨, ૨૭૮૩, ૨૭૮૪, ૨૭૮૫, ૨૭૮૬, ૨૭૮૭, ૨૭૮૮, ૨૭૮૯, ૨૭૯૦, ૨૭૯૧, ૨૭૯૨, ૨૭૯૩, ૨૭૯૪, ૨૭૯૫, ૨૭૯૬, ૨૭૯૭, ૨૭૯૮, ૨૭૯૯, ૨૮૦૦, ૨૮૦૧, ૨૮૦૨, ૨૮૦૩, ૨૮૦૪, ૨૮૦૫, ૨૮૦૬, ૨૮૦૭, ૨૮૦૮, ૨૮૦૯, ૨૮૧૦, ૨૮૧૧, ૨૮૧૨, ૨૮૧૩, ૨૮૧૪, ૨૮૧૫, ૨૮૧૬, ૨૮૧૭, ૨૮૧૮, ૨૮૧૯, ૨૮૨૦, ૨૮૨૧, ૨૮૨૨, ૨૮૨૩, ૨૮૨૪, ૨૮૨૫, ૨૮૨૬, ૨૮૨૭, ૨૮૨૮, ૨૮૨૯, ૨૮૩૦, ૨૮૩૧, ૨૮૩૨, ૨૮૩૩, ૨૮૩૪, ૨૮૩૫, ૨૮૩૬, ૨૮૩૭, ૨૮૩૮, ૨૮૩૯, ૨૮૪૦, ૨૮૪૧, ૨૮૪૨, ૨૮૪૩, ૨૮૪૪, ૨૮૪૫, ૨૮૪૬, ૨૮૪૭, ૨૮૪૮, ૨૮૪૯, ૨૮૫૦, ૨૮૫૧, ૨૮૫૨, ૨૮૫૩, ૨૮૫૪, ૨૮૫૫, ૨૮૫૬, ૨૮૫૭, ૨૮૫૮, ૨૮૫૯, ૨૮૬૦, ૨૮૬૧, ૨૮૬૨, ૨૮૬૩, ૨૮૬૪, ૨૮૬૫, ૨૮૬૬, ૨૮૬૭, ૨૮૬૮, ૨૮૬૯, ૨૮૭૦, ૨૮૭૧, ૨૮૭૨, ૨૮૭૩, ૨૮૭૪, ૨૮૭૫, ૨૮૭૬, ૨૮૭૭, ૨૮૭૮, ૨૮૭૯, ૨૮૮૦, ૨૮૮૧, ૨૮૮૨, ૨૮૮૩, ૨૮૮૪, ૨૮૮૫, ૨૮૮૬, ૨૮૮૭, ૨૮૮૮, ૨૮૮૯, ૨૮૯૦, ૨૮૯૧, ૨૮૯૨, ૨૮૯૩, ૨૮૯૪, ૨૮૯૫, ૨૮૯૬, ૨૮૯૭, ૨૮૯૮, ૨૮૯૯, ૨૯૦૦, ૨૯૦૧, ૨૯૦૨, ૨૯૦૩, ૨૯૦૪, ૨૯૦૫, ૨૯૦૬, ૨૯૦૭, ૨૯૦૮, ૨૯૦૯, ૨૯૧૦, ૨૯૧૧, ૨૯૧૨, ૨૯૧૩, ૨૯૧૪, ૨૯૧૫, ૨૯૧૬, ૨૯૧૭, ૨૯૧૮, ૨૯૧૯, ૨૯૨૦, ૨૯૨૧, ૨૯૨૨, ૨૯૨૩, ૨૯૨૪, ૨૯૨૫, ૨૯૨૬, ૨૯૨૭, ૨૯૨૮, ૨૯૨૯, ૨૯૩૦, ૨૯૩૧, ૨૯૩૨, ૨૯૩૩, ૨૯૩૪, ૨૯૩૫, ૨૯૩૬, ૨૯૩૭, ૨૯૩૮, ૨૯૩૯, ૨૯૪૦, ૨૯૪૧, ૨૯૪૨, ૨૯૪૩, ૨૯૪૪, ૨૯૪૫, ૨૯૪૬, ૨૯૪૭, ૨૯૪૮, ૨૯૪૯, ૨૯૫૦, ૨૯૫૧, ૨૯૫૨, ૨૯૫૩, ૨૯૫૪, ૨૯૫૫, ૨૯૫૬, ૨૯૫૭, ૨૯૫૮, ૨૯૫૯, ૨૯૬૦, ૨૯૬૧, ૨૯૬૨, ૨૯૬૩, ૨૯૬૪, ૨૯૬૫, ૨૯૬૬, ૨૯૬૭, ૨૯૬૮, ૨૯૬૯, ૨૯૭૦, ૨૯૭૧, ૨૯૭૨, ૨૯૭૩, ૨૯૭૪, ૨૯૭૫, ૨૯૭૬, ૨૯૭૭, ૨૯૭૮, ૨૯૭૯, ૨૯૮૦, ૨૯૮૧, ૨૯૮૨, ૨૯૮૩, ૨૯૮૪, ૨૯૮૫, ૨૯૮૬, ૨૯૮૭, ૨૯૮૮, ૨૯૮૯, ૨૯૯૦, ૨૯૯૧, ૨૯૯૨, ૨૯૯૩, ૨૯૯૪, ૨૯૯૫, ૨૯૯૬, ૨૯૯

ક્રિંમતજ કહી આપે છે. માત્ર મહાભારતજ નહિ, પરંતુ હિંદી તેમજ મરાઠી ભાષામાં મહત્વના વિષયો ઉપર ઉંડા અભ્યાસ અને આયાસપૂર્વક તેઓ ઉત્તમ માસિકો પ્રસિદ્ધ કરી રહ્યા છે. આવી વિદ્યતા, શ્રમશીલતા, વિચારણા, શોધકૃતિ, સાદાઈ અને કથા પણ ટોળદમામ પગર કામ કંઈ જનારા, એમના જેવા દેવહૃતસમા વિદ્વાન આ તરફ તો પાકે. ત્યારે ખરા !

લોકમાન્ય તિલક મહારાજના વિચાર:-આ મથાળાવાળી બાબત તિલક મહારાજે લખેલી, 'ભારતીય યુદ્ધ' નામક મરાઠી પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાંથી લીધી છે. માત્ર મહારાષ્ટ્રનાજ નહિ, પરંતુ સમગ્ર ભારતના તિલકરૂપે શોભનાર સ્વનામધન્ય તિલક મહારાજનું નામ ગુજરાતમાં કેાને અજ્ઞાત હોય ! મહાભારતના તો એ નિત્યના પાઠક, રસરહસ્યનું પાન કરનાર અને બને તેટલું વધારે અમલમાં મૂકી બતાવનાર રાષ્ટ્રગુરુ હતા. જે પણ વિષય હાથમાં લે, તેમાં એ બને તેટલા ઉંડા અભ્યાસી અને એકનિષ્ઠ રહેતા. જે પુરુષ એવાદેશદશાની અંગત માહિતીપૂર્વક લોકહિતના ઉંડા વિચારક અને પાયાબૂત પ્રવૃત્તિધારક હોય; જે પુરુષ, જગતભરમાં જેના જોડા નહિ એવા અધોના રચનાર, સર્વ અગ્રેસરો કરતાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ ધરાવનાર અને ગીતાને સમયાનુસાર કમંથોગરૂપે ચોલ તેના પ્રચારમાટે પણ શ્રમ અને ધનવ્યય ઉઠાવનારા હોય; જે પુરુષ 'દેસરી' જેવા ઉપયોગી અને અત્યંત સ્વદેષ મૂલ્યવાળા વર્તમાનપત્રના પ્રયોજક, પ્રવર્તક અને તેને નિર્ધન મહારાષ્ટ્રમાં ધરોધરને પ્રીતિપાત્ર સલાહકાર બનાવનાર હોય; સરકારની વધારે વિલક્ષણ નીતિ છતાં પણ જે પુરુષ ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દેનાર, દેશહિતાર્થે સજા ચહેનાર અને તેમ કરીને 'દેસરી' તેમજ 'તિલક' નામને શોભાવનાર તથા અન્ય પ્રકારે પણ ભારતવાસીઓમાં લોકસેવાને નમુનો બની બાજુનાર હોય; એવા બધા રાષ્ટ્રસેવક તો ભારતવર્ષમાં એકમાત્ર નરદેસરી તિલક મહારાજજ હતા. એમનું જીવન એક આ મુઠ્ઠો પણ સ્વપ્ન સૂચવી રહ્યું છે કે, આસામાન્ય રાષ્ટ્રસેવક નીવડવા ઈચ્છનારે પોતાના કપિમુનિઓ અને મહાત્મા-વીરાત્માઓનાં કથન-વર્તનને તો સર્વથી પ્રથમ અને સારી પેઠે શીખવાં-શીખવવાં જોઈએ. વેદ, મહાભારત, ગીતા અને રામાયણાદિ મહત્ત્વપૂર્ણ અધો ઉપરાંત રાજર્ષિ શિવાજી મહારાજ, અને તેમના ગુરુદેવ રામદાસ જેવા પ્રજાપિંના આદર્શભૂત આચારવિચારો એમણે કેટલા ઉંડાણથી શ્રમજી લીધા હશે, તે એ ઉપરથી પણ સ્પષ્ટજોઈ કે મહારાષ્ટ્રમાં ગણપતિના તહેવારો, દસરતી અખાટા અને શિવજયંતિ વગેરે મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્યોના તેઓ ઉંડા વિચારક સાથે પ્રચારક પણ બની શક્યા હતા. એમની પણ જીવતાં જીવત જન્મતિથિ દરવર્ષે ધામધૂમથી ઉજવવા-દેલાવવા માગનારા મિત્રો, નોકરો, આશ્રિતો વગેરે મહાજન હશે; પરંતુ

* એ મહોદયનું સ્વર્ગ 'સ્વાધ્યાય મંડળ' મુકામ ઓળખ, હસ્તો સતારા છે. એ મંડળના આત્મા તેઓ છે. તેમના તરફથી હિંદીમાં નીકળના માસિકનું નામ યૈદિક ધર્મે છે; તથા મરાઠી માસિકનું નામ પુરુષાર્થ છે. જેમને વેદ, યોગ, બકિત, આરાધ્ય, પ્રસાદિના સંબંધમાં મદરના બેના વાંચવા દોષ, તેમણે એ માસિકોના જરૂર માલક થવું જોઈએ. 'યૈદિક ધર્મ'ની હિંદી ભાષા જુદા સરક અને ગુજરાતી પાઠકો સમજી શકાય તેવી છે. મહાભારતના મુળ સ્તોત્રોમાં કપિમુનિઓએ જે અપારવિદ્યા અને અનિ ઉન્નતદશ્ય દાવ્યાં છે; તેની મજા માણવા ઉરાતન જેમને ભારતમાવાની રાષ્ટ્રભાષા-હિંદીનું પણ આસ્વાદન લેવું દોષ, તેમણે તો આર્થિક અજ્ઞતા દોષ તો અત્ર નરકનું આ મહાભારત લેવાનું અર્થ રાખીને પણ એજ સ્વજનનું મહાભારત ખરીદવું જોઈએ. મૂલ્ય એનું રૂ. ૫૦) રૂપાણું છે, તે નરને માટે અને પ્રથમથી પેમા બરી દેનાર માટે છે. માટે એના ઈન્ડુકે સત્તર માલક થવું જોઈએ. એ મહાભારતના નીકળેલા જો. નરતજ મળી જઈ ખાકોના નીકળે તેમ તેમ મળશે. પાછળથી એની ક્રિંમન ધાતું કરીને ૭૫) દરાવેલી યાદ રૂ. માટે ૧૦૦) દોષ તેમણે નરતજ એ દેકાણે લખીને જોઈની દરકન મેળવવી.

આ નરકેસરી તેથી કુલાઈ જાય, તથા વધારે માન લેવામાટે-ઉપર ઉપરની ના, ને અંદર હાની મા! એવું કરવાવાળા ખુબાખુબ ક્રીતિ પ્રેમી ન હતા. કેઈ પણ બાળતમાં અંતરના અભાવસૂચક સાચા નકાર તો જુદીજ જાતના હોઈને તેનું પાલન પણ થયા વિના રહેતુંજ નથી. તિલક મહા-રાજનું જીવનવૃત્તાંત ગુજરાતવાસીઓએ પણ અનેક પ્રકારે જાણવા-સમજવા જેવું છે. x

મહાભારતવિષેના વિચારસંગ્રહમાં લોકમાન્ય ઉપરાંત કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, મ૦ ગાંધીજી, પંડિત રામજીલાલ શર્મા, પંડિત જયગોપાલ વિદ્યાલંકાર, લોકહિતનિરત લાલ હંસરાજજી, પંડિત નરદેવશાસ્ત્રી, પ્રૌઢ દાવર, કવિરાજ ન્હાનાલાલ, જગતપદ વિવેકાનંદજી, ઈન્દિયન પ્રેસ પ્રયાગ, પંડિત રાજારામ, પંડિત ઇશ્વરીપ્રસાદ શર્મા, શ્રીયુત રામદેવજી અને સાધુચરિત નારાયણ હેમચંદ્ર, એમના વિચારો અપાયા છે; તે પણ વાંચવાવિચારવા જેવા છે.

દુઃકમાં એજ કહેવાનું કે, આ ઉપયોગી લખાણોવાળાં ચારસો પૃષ્ઠ વાંચ્યા-સાંભળ્યા વિનાજ મહાભારતનું વાચન-શ્રવણ આદરવું, એકલે તો વગર આંખે હિંદના સ્વર્ગ-કારમીરમાં વિચરવા જેવું જાણવું. એ લેખો માત્ર મહાભારત વાંચવા પૂર્વેજ નહિ, પરંતુ વાંચી રહ્યા પછી પણ ક્રમમાં ક્રમ એકવાર વાંચવા-સાંભળવા જોઈએ. વધારાનાં આ ચારસોકે પૃષ્ઠ પાછળ સમય, શ્રમ અને ખર્ચ તદ્દન વધારાના અને અલ્પધાર્યો હોવા છતાં તે યવા દીધો છે; તે ઉપરથી પણ એ લેખોની અગત્ય પાડક બંધુઓના ધ્યાનમાં આવી જઈને એકવાર તો એમાંનો એકે એક લેખ વાંચશેજ; તથા એમાંના જે જે વિચારો વધારે અગત્યના અને ઉપકારક લાગે તેને તેઓ બીજાઓમાં પણ પ્રચલિત કરવા ચૂકશે નહિ. અહતત, જેમ બધા પાંડકો એકજ કક્ષાવાળા હોતા નથી; તેમ લેખો પણ બધા એકસરખા મહત્ત્વના હોતા નથી; અને હોય તોપણ તે સર્વ કોઈને તો તેવા લાગેજ નહિ.

ઉપલા લેખો પૈકી જે જે ગુજરાતીમાં લખાયલા હતા, તે તો લગભગ જેમના તેમ લેવાયા છે અને બાકીના લેખો સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે લેવાયા છે. એ સર્વ લેખોના લેખક તેમજ પ્રકાશક મહાશયોનો આ સ્થળે હૃદયપૂર્વક ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

મહાભારત શ્રેય સમૂળગો વાંચે-સાંભળે નહિ, તેના કરતાં તો ભલે જે કોઈ નવલકથાની ચુંકે જેમ તેમ વાંચી-સાંભળી જાય તે પણ સાફ છે; પરંતુ એ બાળતમાં વિદ્વાનોના હિતાવશ વિચાર અને સલાહસૂચનાદિ વાંચ્યા-સાંભળ્યા પછીજ જેઓ મહાભારતને મનનપૂર્વક વાંચે-સાંભળે, તેમને માટે તે અનેકગુણ લાભદાયક નિવડે, એ પણ સ્પષ્ટજ છે.

મહાભારતરૂપી મહાલયના આંતરિક ભાગમાં યોજના, રચના, હેતુ, સ્ફુરણ, વ્યવસ્થા, ઉપકારકતા, ઉપયોગ તથા ચારિત્રચિત્રો અને આખ્યાનપ્રતિભાઓ વગેરે જે જે રહેલાં છે તે વિષે; તેમજ એ મહાલયનાં ઓસરી, આંગણાં અને ભાગજગીયા વગેરે બાહ્ય ભાગોવિષે પણ પાંડક બંધુએ જે પ્રથમથીજ માહિતી મેળવી લીધી હોય; તથા મહાલયની આંતરબાહ્ય રચનામાં વપરાયલી કળા-કુશળતા અને ઉપકારકતા વગેરે ઝીણવટથી જોવા-અમજવા આદિ તેણે ઉપયોગી ચર્ચામાં પણ પહોંચી લીધાં હોય; તો તો એ તમામ દ્રશ્ય-સ્પર્શ તેને એવાં સાફ રોખાય-અમજાય; અને તેના પરિણામે જ્ઞાન-સારિત્ર, ગુણ-સામર્થ્ય અને આનંદ-ઉત્સાહ પણ એટલાં બધાં જાગવા-ખીલવા પામે, કે કહેવાની વાતજ નહિ.

એકાદ ગામડીએ: જમર પૂછ્યેગાછ્યે વટોદરાના રાજમહેડના આંગણામાં પુચી જાય

x એમનું એ ચરિત્ર મહાશય: કેટલાક જાણેનાં નીકળેલું છે. પૂતળા 'કેસરી' કાવંચમાં તે મળે. એ જાત દિ'તિમાં પણ નીકળે છે. એનું નામ લોકમાન્ય તિલક જા ચરિત્ર, ૪૪ ૮૫૦, ૮૫૧, ૮૫૨, ૮૫૩, ૮૫૪, ૮૫૫, ૮૫૬, ૮૫૭, ૮૫૮, ૮૫૯, ૮૬૦, ૮૬૧, ૮૬૨, ૮૬૩, ૮૬૪, ૮૬૫, ૮૬૬, ૮૬૭, ૮૬૮, ૮૬૯, ૮૭૦, ૮૭૧, ૮૭૨, ૮૭૩, ૮૭૪, ૮૭૫, ૮૭૬, ૮૭૭, ૮૭૮, ૮૭૯, ૮૮૦, ૮૮૧, ૮૮૨, ૮૮૩, ૮૮૪, ૮૮૫, ૮૮૬, ૮૮૭, ૮૮૮, ૮૮૯, ૮૯૦, ૮૯૧, ૮૯૨, ૮૯૩, ૮૯૪, ૮૯૫, ૮૯૬, ૮૯૭, ૮૯૮, ૮૯૯, ૯૦૦, ૯૦૧, ૯૦૨, ૯૦૩, ૯૦૪, ૯૦૫, ૯૦૬, ૯૦૭, ૯૦૮, ૯૦૯, ૯૧૦, ૯૧૧, ૯૧૨, ૯૧૩, ૯૧૪, ૯૧૫, ૯૧૬, ૯૧૭, ૯૧૮, ૯૧૯, ૯૨૦, ૯૨૧, ૯૨૨, ૯૨૩, ૯૨૪, ૯૨૫, ૯૨૬, ૯૨૭, ૯૨૮, ૯૨૯, ૯૩૦, ૯૩૧, ૯૩૨, ૯૩૩, ૯૩૪, ૯૩૫, ૯૩૬, ૯૩૭, ૯૩૮, ૯૩૯, ૯૪૦, ૯૪૧, ૯૪૨, ૯૪૩, ૯૪૪, ૯૪૫, ૯૪૬, ૯૪૭, ૯૪૮, ૯૪૯, ૯૫૦, ૯૫૧, ૯૫૨, ૯૫૩, ૯૫૪, ૯૫૫, ૯૫૬, ૯૫૭, ૯૫૮, ૯૫૯, ૯૬૦, ૯૬૧, ૯૬૨, ૯૬૩, ૯૬૪, ૯૬૫, ૯૬૬, ૯૬૭, ૯૬૮, ૯૬૯, ૯૭૦, ૯૭૧, ૯૭૨, ૯૭૩, ૯૭૪, ૯૭૫, ૯૭૬, ૯૭૭, ૯૭૮, ૯૭૯, ૯૮૦, ૯૮૧, ૯૮૨, ૯૮૩, ૯૮૪, ૯૮૫, ૯૮૬, ૯૮૭, ૯૮૮, ૯૮૯, ૯૯૦, ૯૯૧, ૯૯૨, ૯૯૩, ૯૯૪, ૯૯૫, ૯૯૬, ૯૯૭, ૯૯૮, ૯૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૫, ૨૯૬, ૨૯૭, ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૪, ૩૯૫, ૩૯૬, ૩૯૭, ૩૯૮, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૨૮, ૪૨૯, ૪૩૦, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૧, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૫૬, ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૬૮, ૪૬૯, ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૭૩, ૪૭૪, ૪૭૫, ૪૭૬, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૮૭, ૪૮૮, ૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૪, ૪૯૫, ૪૯૬, ૪૯૭, ૪૯૮, ૪૯૯, ૫૦૦, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૩, ૫૦૪, ૫૦૫, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૧૫, ૫૧૬, ૫૧૭, ૫૧૮, ૫૧૯, ૫૨૦, ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૨૩, ૫૨૪, ૫૨૫, ૫૨૬, ૫૨૭, ૫૨૮, ૫૨૯, ૫૩૦, ૫૩૧, ૫૩૨, ૫૩૩, ૫૩૪, ૫૩૫, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૩૮, ૫૩૯, ૫૪૦, ૫૪૧, ૫૪૨, ૫૪૩, ૫૪૪, ૫૪૫, ૫૪૬, ૫૪૭, ૫૪૮, ૫૪૯, ૫૫૦, ૫૫૧, ૫૫૨, ૫૫૩, ૫૫૪, ૫૫૫, ૫૫૬, ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૫૯, ૫૬૦, ૫૬૧, ૫૬૨, ૫૬૩, ૫૬૪, ૫૬૫, ૫૬૬, ૫૬૭, ૫૬૮, ૫૬૯, ૫૭૦, ૫૭૧, ૫૭૨, ૫૭૩, ૫૭૪, ૫૭૫, ૫૭૬, ૫૭૭, ૫૭૮, ૫૭૯, ૫૮૦, ૫૮૧, ૫૮૨, ૫૮૩, ૫૮૪, ૫૮૫, ૫૮૬, ૫૮૭, ૫૮૮, ૫૮૯, ૫૯૦, ૫૯૧, ૫૯૨, ૫૯૩, ૫૯૪, ૫૯૫, ૫૯૬, ૫૯૭, ૫૯૮, ૫૯૯, ૬૦૦, ૬૦૧, ૬૦૨, ૬૦૩, ૬૦૪, ૬૦૫, ૬૦૬, ૬૦૭, ૬૦૮, ૬૦૯, ૬૧૦, ૬૧૧, ૬૧૨, ૬૧૩, ૬૧૪, ૬૧૫, ૬૧૬, ૬૧૭, ૬૧૮, ૬૧૯, ૬૨૦, ૬૨૧, ૬૨૨, ૬૨૩, ૬૨૪, ૬૨૫, ૬૨૬, ૬૨૭, ૬૨૮, ૬૨૯, ૬૩૦, ૬૩૧, ૬૩૨, ૬૩૩, ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૬, ૬૩૭, ૬૩૮, ૬૩૯, ૬૪૦, ૬૪૧, ૬૪૨, ૬૪૩, ૬૪૪, ૬૪૫, ૬૪૬, ૬૪૭, ૬૪૮, ૬૪૯, ૬૫૦, ૬૫૧, ૬૫૨, ૬૫૩, ૬૫૪, ૬૫૫, ૬૫૬, ૬૫૭, ૬૫૮, ૬૫૯, ૬૬૦, ૬૬૧, ૬૬૨, ૬૬૩, ૬૬૪, ૬૬૫, ૬૬૬, ૬૬૭, ૬૬૮, ૬૬૯, ૬૭૦, ૬૭૧, ૬૭૨, ૬૭૩, ૬૭૪, ૬૭૫, ૬૭૬, ૬૭૭, ૬૭૮, ૬૭૯, ૬૮૦, ૬૮૧, ૬૮૨, ૬૮૩, ૬૮૪, ૬૮૫, ૬૮૬, ૬૮૭, ૬૮૮, ૬૮૯, ૬૯૦, ૬૯૧, ૬૯૨, ૬૯૩, ૬૯૪, ૬૯૫, ૬૯૬, ૬૯૭, ૬૯૮, ૬૯૯, ૭૦૦, ૭૦૧, ૭૦૨, ૭૦૩, ૭૦૪, ૭૦૫, ૭૦૬, ૭૦૭, ૭૦૮, ૭૦૯, ૭૧૦, ૭૧૧, ૭૧૨, ૭૧૩, ૭૧૪, ૭૧૫, ૭૧૬, ૭૧૭, ૭૧૮, ૭૧૯, ૭૨૦, ૭૨૧, ૭૨૨, ૭૨૩, ૭૨૪, ૭૨૫, ૭૨૬, ૭૨૭, ૭૨૮, ૭૨૯, ૭૩૦, ૭૩૧, ૭૩૨, ૭૩૩, ૭૩૪, ૭૩૫, ૭૩૬, ૭૩૭, ૭૩૮, ૭૩૯, ૭૪૦, ૭૪૧, ૭૪૨, ૭૪૩, ૭૪૪, ૭૪૫, ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૪૮, ૭૪૯, ૭૫૦, ૭૫૧, ૭૫૨, ૭૫૩, ૭૫૪, ૭૫૫, ૭૫૬, ૭૫૭, ૭૫૮, ૭૫૯, ૭૬૦, ૭૬૧, ૭૬૨, ૭૬૩, ૭૬૪, ૭૬૫, ૭૬૬, ૭૬૭, ૭૬૮, ૭૬૯, ૭૭૦, ૭૭૧, ૭૭૨, ૭૭૩, ૭૭૪, ૭૭૫, ૭૭૬, ૭૭૭, ૭૭૮, ૭૭૯, ૭૮૦, ૭૮૧, ૭૮૨, ૭૮૩, ૭૮૪, ૭૮૫, ૭૮૬, ૭૮૭, ૭૮૮, ૭૮૯, ૭૯૦, ૭૯૧, ૭૯૨, ૭૯૩, ૭૯૪, ૭૯૫, ૭૯૬, ૭૯૭, ૭૯૮, ૭૯૯, ૮૦૦, ૮૦૧, ૮૦૨, ૮૦૩, ૮૦૪, ૮૦૫, ૮૦૬, ૮૦૭, ૮૦૮, ૮૦૯, ૮૧૦, ૮૧૧, ૮૧૨, ૮૧૩, ૮૧૪, ૮૧૫, ૮૧૬, ૮૧૭, ૮૧૮, ૮૧૯, ૮૨૦, ૮૨૧, ૮૨૨, ૮૨૩, ૮૨૪, ૮૨૫, ૮૨૬, ૮૨૭, ૮૨૮, ૮૨૯, ૮૩૦, ૮૩૧, ૮૩૨, ૮૩૩, ૮૩૪, ૮૩૫, ૮૩૬, ૮૩૭, ૮૩૮, ૮૩૯, ૮૪૦, ૮૪૧, ૮૪૨, ૮૪૩, ૮૪૪, ૮૪૫, ૮૪૬, ૮૪૭, ૮૪૮, ૮૪૯, ૮૫૦, ૮૫૧, ૮૫૨, ૮૫૩, ૮૫૪, ૮૫૫, ૮૫૬, ૮૫૭, ૮૫૮, ૮૫૯, ૮૬૦, ૮૬૧, ૮૬૨, ૮૬૩, ૮૬૪, ૮૬૫, ૮૬૬, ૮૬૭, ૮૬૮, ૮૬૯, ૮૭૦, ૮૭૧, ૮૭૨, ૮૭૩, ૮૭૪, ૮૭૫, ૮૭૬, ૮૭૭, ૮૭૮, ૮૭૯, ૮૮૦, ૮૮૧, ૮૮૨, ૮૮૩, ૮૮૪, ૮૮૫, ૮૮૬, ૮૮૭, ૮૮૮, ૮૮૯, ૮૯૦, ૮૯૧, ૮૯૨, ૮૯૩, ૮૯૪, ૮૯૫, ૮૯૬, ૮૯૭, ૮૯૮, ૮૯૯, ૯૦૦, ૯૦૧, ૯૦૨, ૯૦૩, ૯૦૪, ૯૦૫, ૯૦૬, ૯૦૭, ૯૦૮, ૯૦૯, ૯૧૦, ૯૧૧, ૯૧૨, ૯૧૩, ૯૧૪, ૯૧૫, ૯૧૬, ૯૧૭, ૯૧૮, ૯૧૯, ૯૨૦, ૯૨૧, ૯૨૨, ૯૨૩, ૯૨૪, ૯૨૫, ૯૨૬, ૯૨૭, ૯૨૮, ૯૨૯, ૯૩૦, ૯૩૧, ૯૩૨, ૯૩૩, ૯૩૪, ૯૩૫, ૯૩૬, ૯૩૭, ૯૩૮, ૯૩૯, ૯૪૦, ૯૪૧, ૯૪૨, ૯૪૩, ૯૪૪, ૯૪૫, ૯૪૬, ૯૪૭, ૯૪૮, ૯૪૯, ૯૫૦, ૯૫૧, ૯૫૨, ૯૫૩, ૯૫૪, ૯૫૫, ૯૫૬, ૯૫૭, ૯૫૮, ૯૫૯, ૯૬૦, ૯૬૧, ૯૬૨, ૯૬૩, ૯૬૪, ૯૬૫, ૯૬૬, ૯૬૭, ૯૬૮, ૯૬૯, ૯૭૦, ૯૭૧, ૯૭૨, ૯૭૩, ૯૭૪, ૯૭૫, ૯૭૬, ૯૭૭, ૯૭૮, ૯૭૯, ૯૮૦, ૯૮૧, ૯૮૨, ૯૮૩, ૯૮૪, ૯૮૫, ૯૮૬, ૯૮૭, ૯૮૮, ૯૮૯, ૯૯૦, ૯૯૧, ૯૯૨, ૯૯૩, ૯૯૪, ૯૯૫, ૯૯૬, ૯૯૭, ૯૯૮, ૯૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૫, ૨૯૬, ૨૯૭, ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨

તો ચોટીદાર તો વળી બહુ તો (જે તે દયાળુ હોય તો) બાગબગીચામાંનાં ઝાડ-ખીડ જેવા દે; પરંતુ તે છતાં પણ તે તેને 'ગામડીઓ ગમાર' તો જરૂર જ ધારે. અસ્તુ: એ તો થવું હોય તે ચાય; પરંતુ એ ગામડીઓ તો એ બાગબગીચાનાં દૃશ્યથી ખુશ ખુશ જ થઈ જઈને ઘડીભર એ સ્થાનને સ્વર્ગધામની પણ ઉપમા આપી દે. આ પ્રમાણે તેને મુખલાલ તો ઘડીભર મળેજ; પણ એમ નહિ કરતાં જો તે એ મહેલની બાહ્યાંતર રચના, યોજના, દૃશ્ય, વસવાટ, વહીવટ, દેશકાળ, રીતભાત, રાજ્ય, રાજકુટુંબ, વહીવટદાર, નોકરચાકર ઇત્યાદિ વિષે પ્રથમથી જ જરૂરી માહિતી મેળવી ચૂક્યો હોય અને તે પછીજ તે સ્થળમાં પ્રવેશ્યો હોય; તો તો વળી એને ઘણું ઘણું જોવા-સમજવાનું અને ઘોટઘોટાં માનવો સાથે હળવામળવાનું પણ મળી જાય; અને તેથી એને સારા સારા સ્થાયી લાભ પણ મળી જાય.

એકાદ પત્રાવળીનેજ દયો. ભલે એ પત્રાવળીમાં કોઈ પરમ કુશળ રસોઇયાની વાનીઓ પીરસાઇ હોય; અને તેની સાથે કોઇ કુશળ પીરસણીઆએ તેમાંની પ્રત્યેક વાનીના બૂદા બૂદા સ્વાદ, ગુણ, ખાવાના ક્રમ અને લાભાલાભ વગેરે પણ બતાવ્યા હોય; છતાં પણ જો તે ગામડીઓ તેના તરફ ધ્યાન નહિ આપતાં જે પણ હાથમાં આવે તે મોઢામાં મૂક્યો જાય; તો તો પછી તેનીજ મૂળતા કે બીજું કંઈ ન કરે નારાયણ ને મીઠામરચાનીજ ઢગલીઓ પ્રાથમિક કેળીઆરૂપે તેના મુખમાં પહોંચી જાય; તો તો તે બિચારે “ બહુ આ હાળુ રાજ સ્થાપ્યનું ખાવાનું ! એણે તો મારીને મોઢું જ બગાડી નાંછ્યું ! ” એમ કહીને નાસી જાય તોપણ નવાઇ નથી.

માટે પુનઃ પણ કહેવાનું કે, પાઠકર્તાનું જોવું ન થતાં મહાભારતરૂપી આ અતિઉપકારક ગ્રંથને લાભ તેમને વધારે ઉંડાણથી, વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે સહેલાઇથી પ્રાપ્ત થાય; એટલાજ સાડ ઉપરોક્ત માહાત્મ્ય અને લેખો વગેરે અપાયું છે; અને તેથી કરીને વાંચનારે પણ એમાંનો એકેએક લેખ વાંચ્યા વિના મૂકવો નહિ.

વાંચનાર બહુ ! આ પ્રમાણે જે ચારસોક પૃષ્ઠનો થોડકો આમાં આ સેવકે ઉમેરી લીધો છે, તેમાં તેનું પેતાતનું તો ‘મુસાલાઇનું’ વા ને પાણી જેવું જ હોઇને મુદામાલ તો ભિખારીવેડાથીજ ચોળ્યો છે. મહાનુભાવો અને વિદ્વાનોના વિચારોમાંથી જે પણ ઠીકઠાકે જેવું લાગ્યું તે પ્રથમ તો ઝોળીમાં ભરી લેવાયું; અને પછી તેમાંથી તાછી તાછીને જે જે વાનીઓ તમારે માટે કંઈપણ વધારે ઠીક લાગી તેજ આ પત્રાવળીઓમાં (પૃષ્ઠોમાં) પીરસાઇ છે.

મહાભારતનું ભાષાન્તર, તેમજ ઉપર જણાવેલા લેખોની મળીને જે હજારો પત્રાવળીઓ તૈયાર થઈ, તે દરેક પત્રાવળીને પાછી એકની અનેક બનાવી દેવા માટે છાપખાનામાં અપાઇ ગઇ; અને અપાયા પછી ગ્રેસના ભૂત-ભૂતેશ્વરાદિએ પણ તેના ઉપર (સં. ૧૯૮૨ ના શિયાળાથી માંડીને આ ભાદ્રપદ સુધીનાં) પોણાબે વર્ષ સુધી યત્ર, મત્ર, તત્ર વગેરે એવાં તો ચાલુ કરી દીધાં કે જેથી (તેમજ વિષુવત્ ભવાનીની શક્તિ-ભક્તિ તો પ્રથમથીજ પ્રાપ્ત હતી તેથી) એ દરેકે દરેક પત્રાવળીમાંથી એકની અનેક બની ગઇ ! છાપખાનું સંસ્થાનું રહું, તેથીજ આ કાર્ય આ પ્રકારે ઉઠી શક્યું; અને આ મહાભારતરૂપી મહાવાટિકાઓ એકમાંથી અઢી હજાર જેટલી બની ગઇ ! આ પ્રમાણે તૈયાર થયા પછી એ પ્રત્યેક મહાવાટિકાને પાછી સાત સાત ઉપવાટિકાઓમાં (સાત ભાગોમાં) વહેંચી નખાઈ છે; અને તેથી એ ઉપવાટિકાઓની સંખ્યા તો ખાસી અઠાર હજાર થઈ ગઈ છે. એ પેટાવાટિકાઓમાં જો કે ગોઠવાઇ છે તો સરાસરી સાતસો-સાડીસાતસો પત્રાવળીઓ (પૃષ્ઠસંખ્યા); પરંતુ તે દરેક પત્રાવળીને એમાં એવી રીતે એક ઉપર એક ગ્રંથી લેવાઇ છે, કે જેથી એટલી બધી પત્રાવળીઓ છતાં પણ તેમાંથી જમવાનું તો એડીવેળાએ એકજ માનવથી બની શકવાનું !

હા, એક બીજો સ્ત્રોત છે ખરો. તે એ કે, એકાદ સારા અવાજવાળો પીરસણીઓ ચોળવા.

માં આગ્યો હોય; તો તે પોતાની યજ્ઞયાંત્રદ્વારા એક તરફથી વિવિધ પ્રકારની વાનીઓ મનરૂપી મોટા ઘોઘીઆમાં ગણાટાબંધ ભરતો ચાલે; ને બીજી તરફથી ઘાંટારૂપી મજબૂત સૂંઢદ્વારા એવી તો સફાઈથી પીરસતો ચાલે; કે જેથી એકી વેળાએ સાતસો તો શુ' પણ સાત કે સત્તર હજાર જેટલી પણ જ્ઞાનલિપ્તિઓની જમાત ભમી ગઈ હોય તો તેટલાને પણ તેમાંની દરેકે દરેકે વાની, તુરતાતુરત એકની અનેકરૂપે નિવડતી ચાલી એકસાથે દશેદિશામાં પહોંચતી ચાલે ! વળી એથી કરીને આનંદાસ્વાદ પણ એમાંથી જરા સરખો ઘટવા નહિ પામતાં એ લગ્ન લિપ્તિઓના મનૈક્યને લીધે ઉલટો વધારેજ આવ્યા કરે ! હા, એટલું ખરું કે, એ વિશાળ શ્રોતા-સમાજ સુખ-શાંતિથી તથા ઐક્યપૂર્વક બેસવા-જમવાવાળો હોવો એઈએ વળી દરેક ઇચ્છુકે પોતાના કણુ-કટોરાઓ પણ તે જ્ઞાનામૃતના પ્રવાહ તરફ, તથા જબરદસ્ત પીરસણીયાની વાણીરૂપી સૂંઢ તરફ એવા એકાગ્ર ચિત્તે ધરી રાખવા એઈએ, કે જેથી તે દ્વારા પીરસાતું કથામૃત અને તેની સાથે બેડાયેલી બીજી પણ જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક વાનીઓ તે કટોરામાં જઈ પડતાંજ પાછી ત્યાંથી બાહ્ય-હડાપેરે નાચતી ફેદતી સીધેસીધી હૃદયમંદિરમાં પધારી ભય

આ પ્રમાણે જો આ પત્રાવળીઓના લાભ કેાઈ લઈ બાણે-અર્થાત એમાંની અતિ હિતાવહ વાનીઓને જે કેાઈ જરા મનથી કણુપાત્રદ્વારા આરોગે, અને બીજા કાનદ્વારા કહાડી નહિ નાખતાં અંદર મનબુદ્ધિ સુધી પહોંચી જવા દે; તો તો વળી એમાં એવો બહુઈ ચમત્કાર છે કે આ સમય સંસારને તપાવી રહેલા ત્રિવિધ તાપ તો તેના તનમનમાં ટકવાજ માગે નહિ ! એટલુંજ નહિ પણ જો તીવ્ર ઇચ્છા હોય તો તો પછી તે પ્રબળ શત્રુજી પણ સહાનેજ માટે પલાયન થઇ ભય, અને એમ થયું એટલે તો પછી આ પવિત્ર પત્રાવળીઓના તે ભાવિક ભોક્તા પણ સહાને માટે તૃપ્તાત્મા, શાન્તાત્મા, સિદ્ધાત્મા, સર્વાત્મા અને નરનો નારાયણ સુદાં બની ભય !

વાંચનાર બંધુ ! તમારાં અને તમારા પૂર્વજોનાં કેાઈ પુણ્યપ્રતાપેજ તે દયાના અમાપ સાગર શીડરિએ આવા પ્રકારની ભાતભાતની પત્રાવળીઓ અને વાડી-મહાવાડીઓ તમારે માટે તૈયાર કરાવી છે. જોને તૈયાર કરનારા પણ કેવા ? જો તો રહ્યા બ્યાસ અને વાટમીક જેવા ચોજેથર મહાપિંઓ. એમણે આપ સર્વ માટે આવી જે જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક અને દુષ્ટિપુટિદાયક ઉત્તમાત્મક પત્રાવળીઓ બનાવી છે; તે એવી તો કાળજીથી, ચોગસકિતથી અને કળાકીશદયથી તેમણે બનાવી છે કે જેથી કરીને તે સાક્ષાત્ પ્રભુની પોતાનીજ પ્રસાદીરૂપ બની રહી છે !

આવી અનુપમ પત્રાવળીઓના એ મૂળ પ્રણેતાઓ બહુગર પણ જબરાજ હોવા એઈએ કેમકે જે પણ પત્રાવળી પીરસાઈ ગઈ તે બહુજ સ્વાદિષ્ટ બનવા ઉપરાંત યુષ્ણીદાર પણ એવી બની રહી છે, કે તેને ક્યાંસુધી ફાડી તોડીને ફેંકી દેવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી ગમે ત્યારે અને ગમે તેટલી વાર તથા ગમે તેટલી પેઢીઓ સુધી તેમાંનાં માલપાણી કઢાયા કરે તોપણ ન તો તેમાંની કેાઈ વાની વડવાત્ર એાઈ યાય; કે ન તો જરા સરખો સ્વાદ એાછો થાય ! અરે એાણું યથાળી વાન તો રહી, પણ એમાંની દરકેાઈ અથવા ગમે તેટલી પત્રાવળીઓને પુનઃ પણ એકની અનેક બનાવવી હોય; અને પાછી તેમાંથી પણ એકની અનેક-એમ ગમે તેટલી વાર ગમે તેટલી સંખ્યામાં બનાવવી હોય, તો તેમ પણ બન્યાજ કરે ! હા, એમાં જરેથર (ધનક્રમેર) એવા ગોરેરવ (યુદાપીયન) ફૂત એકાદ વિશાળ કાપાવાળો અને કેક નિલાયનથી આવી પહોંચેલો કાગા બન જેવો સજાત્ર પણ તંત્રમંત્રથી સાધી લેવો એઈએ; તથા તેની સાથે એકાદ-બે દરિયારૂડી ભૂતો, પાંચપંદર દ્રવો અને એકાદ દગ-ભૂતેથરને પણ એવા પ્રકારના સાધી દેવા એઈએ કે જે જંત્રમંત્રને તંત્રના દુગરમાં પ્રવીણ અને લીન તથા નિયમિત રહે એવા હોય. વાંચનાર કાઈએને ! આ અમરું જે પણ આકાર પ્રકારથી આ સાતમાન ઉપરાંતિએ.

વાળી મહાભારતરૂપી અનેકાનેક મહાવાટિકાઓ શ્રીહરિએ તમારે માટે તૈયાર કરાવી છે, તેને સાલ તમે જેટલો પણ લેવાય તેટલો ઔપધવાટિકા કરતાં પણ વધુ મહત્ત્વની વાટિકા સમજીને સારીપેઠે તથા સાચા મનથી લેજો; અને ધીબજો પણ લે તેમ કરજો; તથા પુનઃ પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે, એમાં (મહાભારત અને રામાયણમાં) પીરસાયેલી વાનીઓને પકાવનાર પાકશાસ્ત્રી (રસોધારી) એવા તો રસાયનશાસ્ત્રી અને રસસિદ્ધો માંહેલા હતા કે જે શ્રિદાતાઓના કહેવા મુજબ જે કોઈ માનવ ચાલે, તે આ ને આજ જન્મમાં મોટા પદ પર મૂકાલે તેમ છે. અર્થાત્ એમની ઉચ્ચતમ નીતિરીતિને અનુસરનારા માનવનાં સર્વ દુઃખદારિદ્રોને સદાકાળે માટે પલાયન થઈ જઈ નાશજ પામવું પડે છે. એ પ્રાતઃસ્મરણીય વ્યાસ ભગવાન અને મહર્ષિ વાલ્મીકિના અપૂર્વ જ્ઞાનઆશ્રિતમાંથી ઉદ્ભવેલી મહાભારત ને રામાયણરૂપી પત્રાવળીઓ એવી તો પ્રયોગ-સિદ્ધ અને રસાયનિક વાનીઓથી ભરપૂર છે કે જેવી વાનીઓ અને પત્રાવળીઓ જગતભરમાં કોઈથી પણ બનાવી શકાઈ નથી અને બનવાની પણ નથી.

હવે આ પત્રાવળીઓના રસેશ્વર પ્રણેતાઓ જેમ બ્રાહ્મણ છે; તેમ એમાંની દેવભાષામય દિવ્ય વાનીઓને હાલના જમાનાને બંધણેસતી બનાવવાવાળા-ગુર્જર ભાષામાં ફેરવી આપનારા પણ બ્રાહ્મણપુત્રોજ છે. તેમના હાથની આ ભાષાંતરરૂપી રસોધારી બ્રાહ્મણીઆ હોવા ઉપરાંત સદાને માટે તાણ તાણ ને આભરછેટથી તો પ્રથમથીજ સુખ છે. જેથી આશા છે કે, જ્ઞાન-આશ્રિતના ભોજનેન્દ્ર પ્રત્યેક પાઠકને તે જરૂર ભાવશે. પછી તો સાચી ભુખ સાથે; સાચા સુખાનંદના વેગે ભૂતપેરે વળગી પડેલા દુઃખાનંદ સાથે; અને અનિત્ય જડ તથા દુઃખરૂપ પદાર્થો સાથે બંધાયેલી નિત્યશુદ્ધિ, ચેતનશુદ્ધિ અને સુખશુદ્ધિરૂપી કુશુદ્ધિ સાથે જેને જેવી લેણાદેણી !

પાઠકબંધુ! આ પ્રમાણે આ મહાભારતરૂપી મહાવાટિકા જે પણ રૂપરંગમાં તમારી આગળ રજુ કરાઈ છે; તેને માટે જે કાંઈ પણ થોડાઘણા ઉપકાર માનવાની વૃત્તિ તમને થઈ આવે, તે સર્વથી પ્રથમ તો તેના આદ્યપ્રણેતા એવા તે તમારા પૂર્વજ ઋષિમુનિઓનાજ માનજો. અને તેથી પણ આગળની હેટઓદ્ધિસ સુધી પહોંચી શકો તેમ હો, તો તો તે અકથ્ય મહિમાવાળા પરમાત્મદેવને પણ અનેકાનેક પ્રણિતિપૂર્વક અપાય તેટલો યશ આપજો, કે જે દેવાધિદેવના એકેક રૂપાટામાં અનેકાનેક ઋષિમુનિઓ વસતાથકા સન્નિધાનંદમય મહાપદને માણી રહેલા છે.

પરંતુ એ તો ઋષિમુનિઓની પેઢી તરફની વાત થઇ. જેમની દૃષ્ટિ ત્યાંસુધી પહોંચી શકે, તેમને તો આ સેવકનાં અનેકાનેક નમન-વંદન છે. પરંતુ આ કળિકાળમાં તો કોઈ વિરહ માનવનીજ દૃષ્ટિ ત્યાંસુધી પહોંચી શકે તેવું હોઈને ધણાખરાઓની દૃષ્ટિ તો આ દશ્ય પદાર્થો તરફજ હોય છે. માટે એવા સજ્જનોને પણ સૂચવવાનું કે, તે પરમ પિતાને અથવા મહાન ઋષિમુનિઓને બદલે કોઈ વર્તમાન યુગનાજ માનવોને આ મહાભારતપ્રકાશનને યશ આપવો હોય, તો તો તે મહાભારતની આગલી ગુજરાતી આવૃત્તિના અમદાવાદનિવાસી અનુવાદક-પ્રકાશકને, તથા તે કામમાં સહાયક બનવાનું સૌભાગ્ય ધરાવનાર સફળત ભાઈશંકર-ન્દાનાભ. ધને આપવો જોઈએ. (કેમકે તેમણે મહાભારત કહાડ્યા પછીજ અન્ય પ્રકાશકર્તા વૃત્તિ તે તરફ ગઇ હતી.) એઓ પછી એ યશ સફળત ઈન્દારામ સૂર્યરામ અને તેમના અનુવાદકોને આપવો જોઈએ. (કેમકે એ બંને રચણેથી નીકળેલાં ગુજરાતી ભાષાન્તરો જોવાથીજ મહાભારતનો વિશેષ ખ્યાલ આ સેવકને આગ્યો હતો.) અને તે પછી પણ આ સેવકને તે બાબુપરજ રહેવા દઈને અત્ર તરફના અનુવાદક બંને વિદ્વાન સજ્જનોને-સફળત શાસ્ત્રકરુણાશંકર તથા વિપમાન શાસ્ત્રી ત્રિવિજયશંકર મયાશંકરને- યશભાગી ગણવા જોઈએ.

એ સિવાય આ મહાભારત બાપવામાં નીચેના સજ્જનો તરફથી કેટલેક અંશે આર્થિક સત્કાર મળ્યો છે, તે પણ જાતી વાદ કરવું જોઈએ કે:-

કેમકે એવી દેવભાષા મહામહેનતે લખેલા, તથા અનુવાદકળામાં પ્રવીણ ભૂદેવો આવી મળ્યાં તોજ આવા ભાષાંતરરૂપે આ ગ્રંથ નીકળી શક્યો છે.

સંભવ છે કે, આમ છતાં પણ કોઈ પાઠક આ એવકને યશભાંગી બનાવવા માગે. માટે હવે આ મહાભારતપ્રકાશનમાં તેણે કાંઈ આપ્યું છે કે ઉલટું લીધું છે, તે પણ કહી દઉં છું. પેલા સુસાભાષને તો નાત જમારવામાં “વા ને પાણી” પણ કદાચ તેમના ઘરનાં હશે; પણ આ ભિખારીભાષને તો ઘરજ નહિ, ત્યાં ‘ઘરનું’ તો હોયજ શું! એનો તો ઘરબાર ઉપરાંત હવાપાણી ઉપરનો પણ બધો હક્ક ખુચવી લેવાયો છે; અને તેમ કરીને પેલા મહાન ચારે પોતાનું કહેવું સત્ય કરી બતાવ્યું છે કે, “એના ઉપર હું વધારે કૃપાકરું છું, તેનું સર્વસ્વ બાદબંધન લઈ લઉં છું” માટે આ સેવકથી તો હવે ‘તેજ પ્રુષ્ઠ તરે દાર’ એટલુંજ કહી શકાય તેમ છે. આ કહેવું વધારે માન મેળવવા માટે નથી, પણ સાચી વાત કહીને શ્રાંતિ ભાગવા માટે છે. કેમકે તમે તરફ આ મહાભારત પહોંચી જતાં સુધીમાં તેનાથી જો કાંઈપણ બન્યું હોય, તો તેથી કરીને તેને તો ઉલટું તમારી સેવાનિમિત્તે સમયનો સફળ્યકરવાનું સફળાચ્ચજ મળ્યું છે. માટે જો બદલ એને તો ઉલટો તમારો, તમારો પ્રુષ્ઠોદયનો અને તે વિશ્વ નિયંતાનો આભારજ માનવાનો છે. હા, તમારી વધારે અગત્યની સેવા થવામાં તેને તેની એક કમનસીબી હજી પણ નડયાજ કરે છે. તે એ કે, તેને સ્વ-પર ઉભય માટે જે નીતિ-રીતિ અધિક હિતાવહ સમભર્થ-અનુભવાઈ છે; તેનીજ પાછળ મંડી પડવાને બદલે તે તેના કરતાં આ ઉત્તરી અને સ્વપ્રકૃતિવિરુદ્ધની બાબતમાં બધો સમય ગાળી રહ્યો છે !

હવે ખામીઓવિષે પણ બે શબ્દો કહેવાના છે. તે એ કે, ખુદ પ્રભુસિવાયની સર્વ કોઈ કૃતિ-અકૃતિઓમાં ખામી તો કોઈ ને કોઈ રૂપે હોય છેજ; તેમ આ પ્રકાશનમાં પણ હોઈ શકે. પરંતુ જો બદલ જો આ સેવકનેજ અપયશ આપવાનું કોઈ પાઠકને મન થઈ જાય; તો તેમને પણ વિનંતિ છે કે પ્રથમ તો તેમણે તેમના પોતાના પાક્કિત-પોષિત પાપામુરને જ એ ધનામ આપી દેવું ઘટે છે, અને પછી જશ વધારે શણા બનીને એને બદલે તેમના પેલા દુબળા પાતળા બની ગયેલા પ્રુષ્ઠદેવનેજ પાળી પોષીને એવો તો પ્રબળ અને શતો માતો બનાવી દેવો, કે જેથી તે પેલા આગળ પાછળ ભરાઈ બેઠેલા બળવાન પાપામુદોનો તો બધ ધાબજ કાઢી નાખે! અને તેમ થયું એટલે તો પછી જોઈ લેજો કે શ્રીહરિ એવા એવા મુયોચ્ય યોગેશ્વરોને સમાજસેવામાં નિયુક્ત કરી દેશે, કે જેથી પાઠક ભાઈઓ, તેમના પૂર્વજો, અને ભવિષ્યની પણ અનેક પેઢીના વંશવારસો મુદ્દાં તમારા ઉપર ખુશ ખુશ થઈ જવાના અને તમારાં ઉપશોધપરી શુભગાન કર્યા કરવાના !! જો તમે આ સેવકનું આ પ્રકારનું કાંઈ પણ

કસકતાની સ્વખુશાલ કંપનીવાળા શ્રેષ્ઠ સ્વખુશાલ મોનીયંદ, કે જેમના તરફથી ભારે પત્ર ૪/૨૨ પટે તારે તારે યા. દયદભર સુધીની રકમ આ સંસ્થાને ઉઠી દાખલ અપાતી રહે છે; તેના આ બાજનમાં પણ ઉપયોગ થયો છે. આઝોક માલક તરફનાં નાણાં કે જે મોરોઝાને મદાભારત ઉપારવા માટેના પછી મળ્યા છે; તોપણ તે કોઈ ને કોઈ રીતે ઉપયોગીજ થયાં છે. એમાં સવજોમો વમેમોનાં જખુનોક માલક વડોદરાની નેત્રુજ લાખજેરીવાળા મીનુત મોનીમાઈ તરફ સિદ્ધાન્ત અખીનની પ્રજાપદી તથા વડોદરાની પુસ્તકાલય મદાલક સદાશી મળી દારા મળ્યાં છે.

અ: મેરક અવખુખામર દોરાશી અપવસપાત તો અનેક રીતે છેજ. જગાં જાતી બાજનમાં તે એટલા મોટા પેનાને માથે અપવસ નથી લેતા દુઝતો; કે, તેના નવમનમાં પાતી લ.વાત નદિ ખત મરંપરે તેનેજ આરી મદનની બાજનમાં નિમિત્ત નરીકે વાંચો, તે જો તમારા પુત્ર ઉત્તમ દેવ તે: પુત્રજ નદિ. અને કોઈ પોત્ર માનવનેજ તેજે પમંક કમો દેવ. પાંદુ દે કા:ક દહ ૧૫ પુત્રવજ ખીરલે: તે. ના કાંઈ સપનથી તમારે મારે નેતમ: વડેલે મારે દહ ૧૫ અવતરજ નાતી છે.

કામકાળ જાળવશે તો તો આ મેલોલેલો લિધુ તમને ચોતાના મહેરબાન-કદરદાન સમજશે. માત્ર શેર અન્નથીજ કાંઈ તેને તમે રાજ રાજ કરી નાખવાના નથી, કે જેથી તમે તેની પાસે “અન્નદાતા” પણાનું મહિરાપાન એક છાંટો પણ ચાખી શકો! એવી તેવી બ્રાહ્મ જાણતોમાં તો તે “એક રોટી લુંગા, ને દો ગાલી ફુંગા” એવા અકલ્પના ઓથમીરો માંહેલો એક છે.

વાંચનાર! એક ખીજ વાત પણ પાછો ફરીથી કહી લઉં છું. તે એ કે, આરોગ્યનો આ નિયમ તો તમે જાણતાજ હશે કે, પ્રથમ ઘોડું કે આડું-લવણ અને પછી થોડાક કોળાઆ દાળસાતના લીધા હોય, તોજ પછી પત્રાવળીમાંનાં માલમિષ્ટાન્ન વધારે રોચક પાચક નીવડે છે. માટે મહાભારત વાંચવા પહેલાં દરવખતે કૃષ્ણાર્પણ, મંત્રલાચરણ, વેદિક પ્રાર્થના, મહર્ષિ-ઓને સ્મરણાંજલિ, પરમેશ્વરસ્તોત્ર, સ્તવપંચક, મહાભારતમાહાર્ગ્ય, પરમાત્મધ્યાન, ભારત-સાવિત્રી, એમાંનું પણ ઘોડું-ઘણું રોજ રોજ વાંચજો-સાંભળજોજ. કેમકે તે તમારા ચિત્તમાં સંસ્કારસંવર્ધન તથા શુચિ-રુચિ અધિકાધિક ઉપજાવશે. અને તે પછી ખીજ લેખાદિમાંનું પણ ઘોડું-ઘણું પ્રાથમિક અપૂર્ણ જેવું સમજીને વાંચતા-સાંભળતાજ રહેજો. હરહમેશ એવો તેવો પ્રાથમિક વિધિ કયાં પછીજ મહાભારતરૂપી સુદામ માલપાણી ઉડાવવાનું રાખજો. વળી એ સ્તોત્રસ્તવનાદિમાંનું જનને તેટલું તમે કંઠસ્થ પણ કરી લઈને ભાવભક્તિપૂર્વક ગાતા સંભળાવતા રહેશો, તો તો વળી તમારા જેવું-ખીજું દાતા-લોકતા પણ કોણ! કેમકે એકવાર એવી વસ્તુ મગજમાં ભરી લેવાઈ, એટલે તો પછી તે ગમે ત્યારે અને ગમે તેટલી વાર તથા ગમે તેટલી મોટી પંગતને એકી વેળાએ જમવા-પીરસવાની તમને સાવ સુગમતા થઈ રહેવાની!

નાણું તો તમે આ સંસ્થાને આ પત્રાવળી બદલ માત્ર એકજ વાર અને તે પણ માત્ર કાગડી, છાપનાર, મકાનદાર, વ્યવસ્થા કરનાર, વેચનાર, જાહેરાત છાપનાર અને વેચનાર સાટનાર વગેરેને વહેંચી આપવા માટે આપે છે. પરંતુ તેના બદલામાં આ આન્તરિક લોભનનાં માલપાણીથી ભરપૂર એની પાંચહજાર જેટલી પત્રાવળીઓ તમને એવા પ્રકારની પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાંની દરેકે દરેક તમારે માટે સદા સર્વત્ર તાજ ને તાજ રહેવાની! વળી એની સાથે, તે સાત પેઢીસુધી કામ આપે એવી પાકી રસોઈથી ભરપૂર હોઈને વિવિધ વાનીઓથી મહેકી રહેલી છે. આ પત્રાવળીઓ અને મહાવાટિકાઓ કાંઈ તમારે માટે માત્ર બે પાંચ વર્ષ સાફ તૈયાર કરાઈ નથી, પણ એ તો તમારી સાત પેઢી સુધી પણ પહેાંચી શકે એટલામાટે, અને જોઈએ તો રોજરોજ ને ધડીએ ધડીએ પણ માલપાણીના હાંડા ટોપણ કાઢી આપ્યા કરે એવી અજબ પ્રકારની જાડું વસ્તુતરીકે ચોળમલી છે. માટે વધારે નહિ તો રોજ રોજ ધડી બે

* ચોતાના તનમનધન ઉપર મહેરબાની કરીને જે કોઈ સમજી માનશે, (કોઈપણ બાબતમાં આ સેવક ઉપર ચરુપણ ચમકવાનું નદિરાખતાં) માત્ર વદિવટી વ્યથ અને દેખરેખ ઉપાડી લે, તો તો આ સંસ્થાના દાસતા મૂલ્ય કરતાં અર્ધોઅર્ધ પણ મૂલ્ય ધડી ગળ; અને દરૂ ધર્મ-નિનિવર્ધક વાંચનનો ખજો વધારે પ્રચાર થાય તેમ છે. વળી એ સાથે કાગળ, છપાઇ વગેરેનો જોતો પણ ઉપાડી લેનારા નીકળી આવે, તો તો વળી આવા ગ્રંથો નામમાત્રની-આની બેજાની જેટલી-ફિંમને પણ ને ચાપાટે લોકોને ન મળે! પણ એ તો ભાઇ પરધર્મી મીઝનરીઓ દિંદુનનિના દાંડા બાજવા માટે જે જે રીતે જે જે થાન કરી રહ્યા છે, તે તે બાબતો જ્ઞેવા-સમજરા જેટલી આપણા વર્તમાન રાષ્ટ્રમેલકામા લાગણી ને અકલ્પ જ્યારે આવવાની હોય, ધનવાનોનું પુણ્યશક્તિનું જ્ઞનામાન્ય નથીજ જ્યારે ખુશવાનું દોષ અને સાથે સામાન્ય વાંચકોનું પણ પાનીયું કરવાનું દોષ, ત્યારનીજ થાન છે!! જ્યારે તો આ સેવકને પણ સામાન્ય વાંચનારાઓ કરતાં અનેકજુા મેરાપાત્ર એવા જ્ઞબજુ-જ્ઞનાથ અને યદીજ મામડીઆઓનીજ સેવાના વિચારો બદ આપ્યા કરે છે. હા, જ્યારે મને તેવે પદે તો એવું નેવું કરવાની દાનગજ નથી. બદ તો માત્ર ચક્રધંડાલની પેઢે વાનોનાજ વર્ષ કયાં કરે, એવો જ્ઞચખુનો સામર અને માંડપણની મામર જેવો તે છે.

ઘડી પણ આ મહાભારત-વાટિકામાંથી ધર્મનીતિમય સુવાસ-ઉદ્વાસ તથા સાચી ઉન્નતિદાવક મીઠી તીખી વાનીઓ રોજરોજ જરાતરા પણ જમતાજ રહેલો. ભગવાન તમારું ભણું કરે !

પણ વળી માલની જોડે 'પાણી' શબ્દની શી જરૂર ? પાણી એટલે પેલું છાંયે પાણી કહેવાય છે તે તો નહિ ને ? હા ભાઈ, એના જેવું પણ કંઈક ખરૂંજ. કેમકે એમાં પણ નિશો તો જરૂર રહેલો છે. હા, એ નિશો કાંઈ સ્થૂળ મદિરા પેઠે દુઃખદારિદ્ર દરિયામાં કે ધનવૈભવજન્ય મોહમદિરાના નર્કાગારમાં ડૂબાવે એવો નથી. એ તો એ દુષ્ટ સ્થળોમાંથી ઉદ્ધાર કરીને તમને સત્ય ઉન્નતિના શિખર તરફ જેવંચાવળે, ધરૂંછે તેને વિમાન કરતાં પણ વધુ ત્વરાવાળાં વૈરાગ્ય અને અભ્યાસરૂપી પેડાંપર આરૂઠ કરવા-વાળો, તીવ્ર મોક્ષેચ્છારૂપી ભેરાવર શક્તિ-સ્પીરીટ ધરાવનારો અને કોઈ જીવતાભગવા પરમાત્મદર્શીને શોધાવનારો કે જેથી લાવનારો પણ નિવડે; એવા ધર્મનીતિના અદ્ભુત નિશા-વાળો છાંટોપાણી એ મહાભારતરૂપી મહાપાત્રમાં ભરેલો છે. શ્રવણમનદ્વારા વારંવાર પીવાયા કરતી જ્ઞાનાનંદમય મદિરાની સાથે એ અનુપમ નિશો તો સદા જોડાયેલોજ રહેવાનો. એ સોમરસ તમારે કદાચ આખો દહાડો પીધા કરવો હશે, તો તેમાં પણ આ મહાધર્મિહૃત અડોક-અખોલ્લ સમન્વિષ્ણુ સાતે અંધ તમારી સેવાભાટે એકપણે તૈયાર સમજવા ! તમારે ત્યારે પણ, જેટલો પણ અને જેટલી પણ વાર તે છાંટોપાણી લેવો હોય, તેટલો લીધાજ કરજો. પરંતુ હા, એની પણ પહેલાં પેલાં અતિ ઉદાર રામાયણમૈયાના દૃઢયપાત્રમાં ઉભરાયા કરતો પેલો જ્ઞાન-ચારિત્રનો ડબલ નિશો આપી દેનારો, અને લોભમોહાદિ પ્રબળ શત્રુઓનું જડમૂળમાંથી સત્યાનાથ કાઢી નાખવાવાળો જે અજળ જેવો છાંટોપાણી, તે પણ તમે આખ્યો છે ને ? ન આખ્યો હોય તો તે તો વળી જરૂર જરૂર તથા અને તેટલો વધારે વધારે આખતા-ઉડાવતા રહેજો. એમ ત્યાં રામાયણ અને મહાભારતરૂપી ગંગાચમુનાનો જોગ લાગ્યો; કે પછી તો તમારા દૃઢયશેત્રમાં ત્રીજાં સરસ્વતી મૈયાનો-બ્રહ્મવિદ્યાનો-પણ ઉજ્જવ આપોઆપ પણ થઈ આવ-વાનોજ ! અને એમ ત્યાં ત્રિપુટીનું એક્ય થયું, ત્યાં પછી તમારાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખદારિદ્ર અને દૈન્યરૂપી ત્રિપુટીને સદાને માટે ભાગીજ જવું પડવાનું ! ભગવાન તમારું ભણું કરે !

હે વાંચનાર ભાઈ-બહેનોના અંતર્યામી ! હે ભક્તજનોના દુરમનોની (દુઃખ, દારિદ્ર્ય, દૌર્બલ્ય અને દુર્ગુણરૂપી) ચંડાળચોકડીનું મર્દન કરનારા જનાર્દન ! આપ અને આપના હરિજનોના ગુણગાનથી ભરપૂર એવા આ મહાભારતને આપેજ સર્વ સંયોગ-પ્રયોગ પ્રેરીને પ્રસિદ્ધ કરવા-કરાવવાની કૃપા કરી છે; તો તેની સાથે આપ સર્વેશ્વરને અનેકાનેક પ્રવૃત્તિપૂર્વક એ પણ પ્રાર્થના છે કે, વાંચનાર-સાંભળનાર ભાઈબહેનો વગેરે અમે સર્વના દૃઢયમાં, આપના પોતાના તેમજ આપના જનોના ગુણમાહાત્મ્યનું સદાય શ્રવણ-સ્મરણ થયા કરે; આપને તથા આપના જનોને અનેકાનેક નમનવંદન થયા કરે અને ભાવભક્તિ ભાગ્યા-ભાગ્યા કરે એવી પણ કૃપા અમે સર્વપર વર્ષાવનાજ રહેજે; તથા આપ જે અપાર કૃપા વર્ષાવી રહ્યા છો તેનું અમે સર્વને અધિકાધિક ભાન કરાવતા રહેજે; કે જેથી તેનો અધિકાધિક લાભ લેવાની અમે સર્વમાં શુદ્ધિ-સુદ્ધિ આવે તે કરુણાનિધિ પરમપિતા ! આપ એવા અમર્ય છો કે:-

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંચું લેપયતે ગિરિમ્ । યન્કૃપા સમહં વંદે પરમાનંદમાધવમ્ ॥
અર્ચાનં જેમની કૃપા મુજાને પણ બેસતો કરે છે; અને પાંચગાને પણ પર્વતો એ ગંગાવે છે. માટે આપ સમ્પ્રદાનંદસરૂપ પરમાનંદ આધવને અનેકાનેક વંદન દેા. હરિ ઓ ભગવાન

મ.ગુ.પ્ર.જન-મ.૧૯૩૧
સંવત ૧૯૮૩

દેવમ.ને મેરો.પેરો.પત્તાદિ અનેક જગત્પ્રેરો. સંવત
સિન્ધુ-અખંદાનંદના સર્વને જગત્પ્રિમાનંદ

મહાભારતવિષે વિદ્વાનોના મનનીય વિચાર

૧-લોકમાન્ય તિલક મહારાજના વિચાર*

આજ ભગભગ એ દળદર વર્ષથી જે મહાભારતના આધારે ભારતવર્ષના સર્વ પ્રાંતોના કવિ, પુરાણી, કીર્તનકાર વગેરે પોતાનાં કાવ્ય, કથા અને કીર્તન રસપૂર્વક કરતા આવ્યા છે; તે એક એવા અંશ છે કે જે દિમાસપથી કન્યાકુમારી સુધી અને સિંધુથી તે બ્રહ્મપુત્ર સુધીના પ્રાચીનકાળના હાપને દેશોમાં આખાવટ્ક-સર્વ કાંઇને એકસરખો પ્રયિ થયેલો છે. જે કે રામકથા પણ ભારત-કથાના જેટલીજ ભારતવર્ષમાં લોકપ્રિય છે; પરંતુ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તો મહાભારતનીજ યોગ્યતા વધારે છે એમાં સંદેહ નથી. કારણ એ છે કે, રાષ્ટ્રના લોકોના વ્યવહારમાં રોજ રોજ જે અનેક પ્રકારના પ્રસંગો ઉભા થયા કરે છે અને તેમને જે જે સંકટોમાંથી પાર પડવું પડે છે; અથવા તો જે જે વિધિ અને મુખ્યદુઃખોનો તેમને અનુભવ કરવો પડે છે; તે જાળીજ જાળતોનું મહાભારતમાં યથાર્થ વર્ણન સમાવ્યું છે. વળી એટલુંજ નહિ પણ એવા અનેકવિધ પ્રસંગો આવતાં મનુષ્યમાત્ર પોતાનું કેવું વર્તન રાખે કે જેથી આ લોક અને પરલોકમાં પણ તેનું કલ્યાણ થાય; આપણા પૂર્વજો એવે પ્રસંગે કેવું વર્તન રાખતા; એવે પ્રસંગે અમારા ધર્મ શું છે, નીતિ શું છે અને જો બનેનું નાસ્તમ્ય વિચારીને તેનો અમારે વ્યવહારમાં કેવી રીતે અમલ કરવાનો છે; લૌકિક મુખ-સાધન કરતાં પારલૌકિક મુખ-સાધન કયારે અને કેવી રીતે વધારે મદત્તવનાં હોય છે; એકબીજા વચ્ચે એ સાધનોનો કેવો સંબંધ છે અને તેમના વચ્ચેનો વિરોધ કેવી રીતે દૂર કરી શકાય છે; એ વગેરે અનેક મદત્તવના પ્રશ્નોનો ઉકેલ, આ અંશમાં ભગવાન વેદવ્યાસે પોતાની સાદાજીવ અને સરળ ભાષામાં, પ્રાસાદિક વાણીમાં અને નાનું જાળક પણ સમજી શકે એવાં મનોરંજક ઉદાહરણોના રૂપમાં અત્યંત સુંદર અને માર્ગિક રીતે આપ્યો છે. એ ઉપરાંત આ અંશની વિશેષ ખુબી તો એ છે કે, તે પંચતંત્રની જેટલેટલું કથાઓથી ભરપૂર નથી; અથવા મનુસ્મૃતિ કે યાત્રાચંદ્રિકા સ્મૃતિની જેટલેટલું ધર્મવિષયક આગાઓ કે અર્થોઓથી ભરપૂર નથી કે જેથી તે આખાસ-વદની સામાન્ય સમજણમાં ઝટ ઉતરે નહિ. મહાભારત અંશ તો પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસનેજ આધારે રચાયેલો દોઢને પ્રાચીન સંસ્કૃત સાદિત્વમાં તેને ‘ઇતિહાસ’ તરીકે પણ વર્ણવેલો છે. દરે જવાંચીન ઇતિહાસકારોને પણ દર વિશ્વાસ ખેડો છે કે, બીષ્મ, યુધિષ્ઠિર, બીમ, અર્જુન, ક્રીષ્ણ, દુર્યોધન વગેરે જે આ આર્ષ મહાકાવ્યના નાયક, ઉપનાયક કે પ્રતિનાયક છે; તે પણ બધા કપોલ: દરિપત નથી પણ ઇતિહાસિક પુરંચો છે.

હાપરંતુ પૂરી થઇ કળિયુગની સરજાન થાય તે પહેલાં-અર્થાત્ ભારતવર્ષ અત્યંત વૈભવવાળી અને ઉન્નત રિશ્તિએ પહોંચ્યા પછી ન્યારથી તેની ઉતરની દશાનાં પૂર્વદશાજી દેખાવા લાગ્યાં; તેજ સમયે એ મહાપુરોએ આર્ષર્વ દેશને પવિત્રકર્ષોદનો. કારણકે તેમનાં ચરિત્ર એટલાં ઉદાત્ત, બોધપ્રદ અને મનોરંજક હતાં કે તે ઉપરથી મોટે ભાગે એમજ લાગે છે કે, આ કળિયુગના આરંભમાં

પરમેશ્વરે એ મહાપુરુષોને એટલાજ માટે ખાસ ધરાદાપૂર્વક ઉત્પન્ન કર્યા હતા કે એ સમય પછી ભારતવર્ષની જે દુર્દશા ચલાવી હતી તે ચલા છતાં પણ (જેમ જગતમાંથી અન્ય પ્રજાઓનાં નામ-નિશાન ઉપડી ગયાં છે તેમ-આર્યપ્રજા અને તેનો સર્વોત્તમ આર્ય ધર્મ પણ જડમૂળમાંથી ઉપડી ગયો નહિ; અને “ભાગ્યું ભાગ્યું તોયે ભર્ય” ની ચોટ કાંઈ પણ તેનું સાચું બીજ-મૂળ-જળવાયું રહીને) ભારતવર્ષના (થોડા ઘણા પણ) લોકો ધર્મોચ્ચરણમાં પ્રવૃત્ત રહી શકે.

ભગવાન વેદવ્યાસની વાણી કાવ્યદષ્ટિએ તો રસભરી છેજ; પરંતુ તેની સાથે એ વાણીરૂપી કુંદનમાં જે હીરા જડેલા છે તે પણ તેજસ્વિતાદિ ગુણોમાં કાંઈ જોવા તેવા નથી. આજ કરણથી મહાભારત ગ્રંથ અને તેના નાયક-ઉપનાયક વગેરે મહાપુરુષો, તેમને હજારો વર્ષ વીતી જવા છતાં પણ આર્યભૂમિનાં આખાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોના હૃદયમાં પ્રિયજ થતા આવ્યા છે.

દુઃકમાં કહીએ તો મહાભારત એ એક અત્યુત્તમ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ છે. આર્યભૂમિના અતિશ્રેષ્ઠ મહાકવિએ પોતાની પ્રાસાદિક વાણીથી તે રચ્યો છે અને તેના નાયક અમારા પૂર્વજોમાં પણ મહાપુરુષ ગણાયલા હોવાથી અમને વર્તમાન આર્યલોકોને પણ એ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ સ્વભાવ-થીજ અત્યંત પ્રિય લાગે એમાં નવાઇ નથી. કેમકે એ ગ્રંથ અત્યુર્વિધ પુરુષાર્થને સાધ્ય કરવામાં અમને સેકંડો-હજારો-વર્ષોથી અચૂક માર્ગદર્શક થતો આવ્યો છે. બીજાં પણ રાષ્ટ્રોમાં પ્રાચીન કાળમાં આ જાનના ગ્રંથો રચાયા હશે; પરંતુ અમને મહાભારતનાં કથાનકોમાં જેવું પોતાપણું લાગે છે; તેવું અન્ય દેશોના કથાગ્રંથોમાં નથી લાગતું. પૃથ્વી ઉપર ભાગીરથી કરનાં પણ વધારે મોટી અનેક નદીઓ છે; પણ જેમણે આર્યભૂમિમાં જન્મ લીધો છે, તે મનુષ્યોમાંથી તો ગંગા જેવી પવિત્ર ખીણ કોઈ પણ નદી નથી. રાષ્ટ્રીય ગ્રંથનું પણ એજ પ્રમાણે સમજી લેવું. આજ સુધીમાં આ આર્યભૂમિમાં આર્યધર્મસિવાયના અનેક ધર્મો આવ્યા છે અને તેથી આખા દેશના લોકોના ધર્મવિચારોમાં ઝાઝા ભેદ પડી ગયા છે; પરંતુ તે છતાં પણ ભારતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમાં આર્ય-ધર્મના અનુયાયીઓના સમાજ અત્યારે પણ જે ધર્મનીતિના વિચારોથી તથા વ્યવહારિક તત્ત્વોથી બંધાયેલા છે; તે તત્ત્વ, તે નીતિ અને તે ધર્મ ઇત્યાદિનું મૂળ મહાભારતમાંજ મળી આવે છે.

ભારતવર્ષના દક્ષિણી પ્રાંતોની દ્રાવિડી ભાષા છોડી દઈએ તો બીજા પ્રાંતોના ભાષાભેદ ધણે ભાગે મહાભારતના ગ્રંથકાળ પછીજ વધારે ફેલાયો હશે, એવો ભાષાસાસ્ત્રીઓનો સામાન્ય મત છે. કોઇ પૂછે કે, મહાભારત સેતુગંધ રમેશ્વરથી દિમાલયસુધી સોને માટે એકસરખોજ પ્રમાણુત્ત કેમ મનાય છે? તો તેનું કારણ એ છે કે, પાંડવોનો કાળ એ ભારતવર્ષના ભાગ્યદાયક કાળ હતો. ભારતખંડની જવારના પરાક્રમી દેશોના લોકો સાથે તે સમયે વૈદિક ધર્મીઓનો સંબંધ ચાલુ હતો અને તે સમયનાં તમામ સગ્ગ રાષ્ટ્રોમાં ભારતવર્ષને અગ્રચાન મણેવું હતું. એ સમયની નીતિ, એ સમયનો ધર્મ, એ સમયનું વ્યવહારશાસ્ત્ર અને એ સમયના અવતારી મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર, તે સમયના પણ જગતભરનાં સર્વ રાષ્ટ્રોમાં સર્વમાન્ય ધર્મ પડે; તોપણ તે ખુદ ભારતવર્ષમાં-અને તે પણ તેમના પછીના ઉત્તરના કાળમાં-તે સર્વમાન્ય અને સિરસાવર થાય, એમાં તો આમર્ષજ થું છે!

અરજુ. દિનદાસ કિંવા તત્ત્વજ્ઞાનતરીકે અથવા પ્રાચીન શાસ્ત્રીય પરિભાષા મુજબ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારે પુરુષાર્થનું જાન પ્રાપ્ત કરાવનારતરીકે પણ આ ગ્રંથનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં જોઈએ છે. ભારતભૂમિમાં ચારે તરફ જે દિકુસમાજ થા આર્યસમાજ ફેલાયેલો છે; તેના જવાબતરીકે આ ગ્રંથને ગણીએ તો તેમાં પણ જરૂરે અનિચયોક્તિ નથી. અમારામાંથી અનેક જનના માણસો અનેક કારણોથી તેનું અધ્યયન અને અભ્યાસનું દબાવણ કરના આવ્યા છે. કૌલિયામ જેવા કવિઓએ પોતાની અધિકૃત કવિતાચરિત્રને માટે જે કથાનકોને પ્રમાણુત્ત ગણીને લીધાં છે, તેમાંનાં પણ જેટલાં કથાનકો આ રીતનિર્ધારિતમાંજ છે. ઉત્તરભારતવર્ષના ખાટોએ રાજપૂતાનાના રાજપૂત વંશીની કરનાને પાંડવો અવતાર માટે આજ જેવોઅર્થિતામણિ મહાભારતનો ઉપયોગ કર્યો છે; અને અર્ચ્યોન ધર્મદાતાકરોએ તથા રાજનીતિજ્ઞેએ પણ ધર્મ, નીતિ અને વ્યવહારનાં લોકોપયોગી સમર્પક પ્રમાણુ; અને વચને: આ સર્વોપજીવી અંગારમાંથીજ ઉદ્ભવ કરેલાં છે. તત્ત્વજ્ઞ નરે તેમને ને: તેને માટે પણ જરૂરેજ એજ વ્યવહાર પડે છે. તત્ત્વજ્ઞે, આ ગ્રંથને ‘પાંચમો વેદ’ કહેવામાં આવે છે તે પણ તત્ત્વજ્ઞે એજ છે. વ્યવે પોતેજ આ ગ્રંથવિષે કહ્યું છે કે, “જે આમાં છે તેજ

અથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં છે અને જે આમાં નથી તે ક્યાંય પણ નથી. "x તેમનું" આ કથન કંઈ અતિશયોક્તિભર્યું નથી. ભારતવર્ષમાં નાનાં બાળકે-બાળકીઓના કેમળ ચિત્તથી લઇને અનુભવથી ધારણના વૃદ્ધોનાં ચિત્ત સુધી, સૌ કોઈ ઉપર જે મંથે આજ્ઞાસુધી સંગ્રોહ અસર પાડી છે; તેના કર્તાનાં બુદ્ધિવેશ, પ્રતિભા અને સામર્થ્ય કેટલાં અઘોરિકાં હોવાં નોંધએ તે વિશેષ સમજવ-વાની જરૂર નથી. તદ્દન અર્વાચીન કાળમાં-અર્થાત્ શ્રી સિવાજી મહારાજના સમયમાં (આજથી થોડાંક સૈકાં પૂર્વે) જે દેશો-નતિ, રાષ્ટ્રો-નતિ અને ધર્મો-નતિ ચલેલી; તેમાં પણ એજ મંથ કારણરૂપ થયેલો છે. પેશાઈમાં પણ ધર્મ, વ્યવહાર તથા રાજનીતિ શીખવવામાં અમારા તરફ (મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં) એજ મંથનો ઉપયોગ કરતા હતા. ધર્મવિષયમાં સર્વમાન્ય યદ્યંત્રેશી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પણ મૂળે તો મહાભારતમાંનીજ છે ને ! બારમી સદીના અરસામાં જે ધર્મજનગૃતિ ચલેલી તેમાં પણ તેનુંજ ભાષાંતર કારણભૂત થયું હતું. આથી કહી શકાય છે કે, ભારતવર્ષમાં ઉન્નત પુરુષાર્થનાં બીજ સદૈવ કાયમ રાખી, પ્રસંગાનુસાર તે બીજેમાંથી થોડાં અંકુર ઉત્પન્ન કરવાની બાજતમાં આ મહાભારત નામક રાષ્ટ્રીય મંથજ સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત ભાષાંતરદાર કારણભૂત થયો છે. શરૂઆતમાં અગ્રિયમાં પણ-અર્થાત્ જ્યાંસુધી આપણા દેશમાં પૂર્વ-પરંપરા યોદ્ધીયણી પણ ચાલુ હતી ત્યાંસુધી-આ મહાભારતમાંનીજ કથાઓ ઐતિહાસિક હકીકતોના રૂપમાં ઇકરંને ભણાવતા હતા; પણ એ રિવાજ હવે બંધ થતો જાય છે. જ્યાં મોડી અક્ષરો તરફજ દુર્લભ છે ત્યાં પછી પાંડવોની અતિ ઉપકારક હકીકતોને જાણવા-માનવાની કે શીખવા-શીખવવાની તો કોનેજ પડી હોય ? પરિણામ તેનું એજ આવ્યું છે કે, જે સાધારણ વાતો અથવા ધર્મનીતિનાં તરવો, સ્વરાજ્યના સમયમાં નાનાં બાળકો સુધી પણ (વગર ખર્ચે) પહોંચી જતાં અને તે તેમને) અનાવાસે સમજાઈ જતાં; તેજ તરવો અને તેજ વાતો આજે એક પણ વિદ્યાર્થીને (જે તે પુષ્કળ પૈસા ખર્ચીને ફોલેજમાં જાય, અને જઈને પણ બીજા ભાષાતરિકે જે સંસ્કૃતને પસંદ કરે; અને ભણવા માંડ્યા પછી પણ જે તેના પાઠ્યપુસ્તકમાં ક્યાંક તે પ્રાચીન પૂર્વજોની અસામાન્ય વાતો કે તરવોનો ઉલ્લેખ તેના વાંચવામાં આવી જઈ કંઈપણ ગિરાસા જગવા પામે; તોજ તેને પોતાના જીપાટલની ઝરૂરેને) પૂછવાનું મન થાય કે, " સાહેબ ! આ તરવો અને આ વાતો મૂળે કયા દેશનાં હશે અને કયા મંથમાંનાં હશે ? " આજના દૌરગ્રેયન વિદ્યાર્થીને કાં તો આમ છેકજ અજાણ્યાની પેઠે પૂછવું પડે છે; અથવા તો એકાદ શબ્દકાંપમાંથી બોળી કાઢીને યાદ કરવું પડે છે !

ભારતવર્ષમાં અત્યારે જ્યારે એક તરફ રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જેટલાં પણ સાધન મળી આવે તેટલાં બોળી કાઢવાને આપણે તત્પર થયા છીએ; ત્યારે બીજા તરફ અત્યંત અશ્વેસા-ની વાત છે કે, જે રાષ્ટ્રીય મંથનો આજે સેકડો-હજારો વર્ષથી હિંદુસમાજને સંગઠિત કરવા પાછળ અત્યુત્તમ ઉપયોગ થતો આવેલો; તેની આપણા આજના નવજીવાનોજ અવગણના કરી રહ્યા છે ! આવી સ્થિતિમાં આ તરફ કેટલાક સમયથી આ મંથના અનુવાદો, તેમજ સંક્ષિપ્ત ગદ્ય-પદ મંથો એજ દેનુથી પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા છે, કે જેથી ઉપયુક્ત સૌચનીય સ્થિતિ કંઈક અંશે પણ દૂર થાય; પોતાના પૂર્વજોના વૈભવ, શરતા, ઉદાત્ત વિચાર અને મહત્તા નથી પ્રજ્ઞના મનમાં થોડા સમયે ઉતારાય; મહાભારત જેવા રાષ્ટ્રીય મંથપ્રત્યે તેમના મનમાં આદરભાવ પેદા થાય; અને તેદારા તેઓ પોતાના આચરણ મુખારી દેશકલ્યાણ સાધવાને તત્પર થાય. x x x x

પના, અષ્ટિન શુકલ ૧૦,
શાખે ૧૮૨૬. વિ. સં. ૧૯૩૦

બાલ ગંગાધર તિલક

૨-પંડિત રામજીલાલ શર્માના વિચાર*

જે જાતિ પાસે પોતાનો પુરાણો ઇતિહાસ નથી; જે જાતિ પાસે તેના પૂર્વજોનાં મંત્રચરિત્રોનો સંગ્રહ નથી; અને જે જાતિ પાસે પોતાના મહાન પૂર્વજોની કીર્તિને યાદ કરાવનારો નથી; તે જાતિ મુડદાલજી બને છે-રહે છે અને તે સભ્ય સંસારમાં કદી પણ મરતક ઉંચું કરી શકે છે. હિંદુજાતિને માટે મહાગૌરવની વાત છે કે, તેની પાસે પૂર્વજોનો કોય વિષમાન છે. પાસે કર્મવીર પૂર્વજોની સાચી કહાણીઓ મોજૂદ છે; તેની પાસે તેનો સાચો ઇતિહાસ-પૂરો તો કેટલાક સમયનો પણ-હયાત છે; અને છે તે પણ જેવા તેવા રૂપમાં નથી, પરંતુ ઉન્નત અને તેના સાધનશૂત ઉચ્ચ ભાવનાઓ તથા ઔદાર્યોદિ દિવ્ય ગુણોને જગાડી દે એવા જ રૂપમાં હયાત છે. વાંચનાર બંધુ! તમે જાણો છો કે, એ કયો ગ્રંથ છે? એ ગ્રંથ તે આ મહાભારત.

જે જાતિ પાસે આ મહાભારત જેવો જગતભરમાં જોડાવગરનો અનુપમ ગ્રંથ હોય; તે કદી પણ પડતી દશામાં રહી શકે નહિ. જે જાતિ પાસે પોતાના પૂર્વજોનાં એવાં તેજસ્વર્તિદાયક અને અનુકરણીય વીરચરિત્રો હોય; તેનું નામ સભ્ય જાતિઓની ઐશીમાંથી જા રહી શકે નહિ. પરંતુ, ત્યારે એ ઉપરથી તો અહીં એજ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે, મહાભારત જેવો ગ્રંથ હયાત હોવા છતાંપણ આજે હિંદુજાતિ કર્તવ્યશ્રદ્ધ કેમ થતી જાય છે? ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બાલમ્હાર્યારી ભીષ્મપિતામહ, મદાપોદો અર્જુન, મદાવજી ભીમ, ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર, મદાપંડિત સદેવ, મદાનીતિલ વિદુર, મદાપરાક્રમી કર્ણ અને યુદ્ધવિસારક દ્રોણાચાર્ય આદિ મદાભાજોની અનેકાનેક વીરકથાઓ ધરાવનારો મહાભારત ગ્રંથ મોજૂદ છતાં પણ આજે હિંદુજાતિ શામાટે દુર્ગતિમાં રૂખી રહી છે? ગીતા જેવું અમૃતમય સિદ્ધાંત હયાત હોવા છતાં હજી પણ હિંદુજાતિ પોતાના પૂર્વજોનાં નામ ઉપર શામાટે કંઈક લગાડી રહી છે?

કારણ એવું માન એજ છે કે, હિંદુજાતિએ મહાભારત ગ્રંથ વાંચવો-સાંભળવો છોડી દીધો છે; અને પોતાના પૂર્વજોની અનુકરણીય ગુણગાથાઓનું ગાન બંધ કરી દીધું છે. આથીજ હિંદુજાતિ-માંથી પોતાના પૂર્વજોનું ગાન-ગૌરવ ઓછું થઈ ગયું છે. એને તો દલે એટલી પણ ખબર નથી રહી કે, એને ત્યાં કેવા કેવા રાજનૈતિક, ધાર્મિક, વીર, પરાક્રમી, પ્રબુદ્ધર્ષી, નિર્ભય, વિરક્ત અને સાદસિક મનુષ્યો થઈ ગયા છે? પોતાના મહાન પૂર્વજોનું મદત્વ ખૂંચી જવાથીજ આજે હિંદુજાતિ ભીળ-ઝોની મદદ માટે તલસ્પર્શ કરે છે; અને વિદેશીઓના કેટલાક ઉપશક્તિયા ગુણો ઉપર મુગ્ધ બની જઈ તેમનેજ કૃષ્ણ રાજનૈતિક, મદાપરાક્રમી અને સાદસિક માની બેસે છે!

મદાભારતની કથા અવશ્યમેવ જાણી જોઈએ. પરંતુ વર્તમાન કળિકાળનો સમય મદાકલિન હોવાથી હિંદુજાતિમાં ભીળ દલકા વાચનનો જોડો પ્રચાર થાય છે તેટલો અને મદાભારતનો જોડો પ્રચાર થયો જોઈએ તેટલો થતો નથી.

કથા કહેવા-સાંભળવાનો પ્રચાર આપણા દેશમાં પદેશમાં થોડો થયો દત્તો તેટલો પણ દલે તેરલો નથી; અને બહુજી દુઃખની વાત છે કે, દલે એ પ્રથા છેકજ નાશ પામી ચાલે છે!! એવી કથાઓ સર્વ કોણના દિનમાટે એટલી બધી ઉપકારક થાય છે કે એનાવડે તો દરોરેકે મારીના લોભ પળીજ સદેશથી અને અનેક પ્રકારનું ઉપશોષક સિદ્ધાંત મેળવી શકે છે. ભારતવર્ષમાં આજેજ બધારે આ પ્રથાનો સર્વ જગ્યાએ પ્રચાર દત્તો; ત્યારે જનજન બધાંજ માણસો પોતાના પૂર્વજોનો મદિમ: જનજનાં દત્તો અને તેમના હલકા પૂર્વજોનું ગૌરવ પણ ટકી રહ્યું દત્ત. પણ કાલકાળની કુદિય મનિષીએ બધી વાતો દલે તો છેકજ સુમધાય થી મળે છે અને થી જન છે. કથાની એ પરમેષ્વરોથી પ્રથાને (દલે આપને સવેશ:જ થી જનને દત્ત) "આપું આપું ને. ને ભારત" દલ:જ છે તે પળાવનથ:ન લલ જન તં:સુધીમાં) દત્તપદ પાછી સંલગ્ન કરી દેવી જોઈએ.

પ્ર. એ મદેશ: કો. ૧૯૪૪ માં મદાભારત: કથા:દલ: પ્રલિદ કરેલા: મદા:પરે:ક નિદી મદા:માન: ના નિદેશ:દલ:દો આ સર્વ:સુદ્ધ:દલ:દો દલ: છે એ પુન:જની રાજ:જન જન: લેલા: મુદ્ધ:દલ: દલ:દો દલ:વરે:મ: ને. ૧૯૪૪. ૫૧૧ ૧) ૧૧૭ દિન: ૨૪-૨૫૫૫.

મહાભારત જેવા લાભદાયક મંથની કથા ને કોઇ સુયોગ્ય વક્તા પામેથી સાંભળવાની મળે; તો તેથી સર્વ કોટીનાં આખાવજ્ઞ સ્ત્રીપુરુષો સહેલાઈથી તેનો લાભ ઉઠાવી શકે તેમ છે; અને શું ભણેલા કે શું અભણ, બધા લોકો મહાભારતની કથા સાંભળીને તેનો મર્મ પણ સમજી શકે તેમ છે; તેમાંથી ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ મેળવી શકે તેમ છે; અને પોતાના હૃદયમાં પોતાના પૂર્વજ્ઞેના ગુણ-ગૌરવની સ્થાપના કરી શકે તેમ છે.

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, જેમ રામાયણનો પ્રચાર (ગંગાપુત્રના તરફના પ્રદેશમાં) ઘેરઘેર થઇ ગયો છે; તેમ મહાભારતની કથાનો પ્રચાર પણ ઘેરઘેર થઈ જાય. કેમકે પ્રત્યેક મનુષ્ય આ લાભદાયક કથાનો મર્મ સમજે એવા પ્રયત્નની ધણીજ આવશ્યકતા છે. ભારતવાસીઓમાં હાલમાં કંઈક એવીજ ભાવનાઓ (અને તેમને અધ્યાત્મતાના છેકળ ઉંડા ખાડામાં નાખી દઇ સદાને માટે સત્યાનાશ કોટી નાખે એવી અવળીજ સુદ્ધિ) પેદા થવા લાગી છે; અને તેથી કરીને તેઓ પોતાના પ્રાચીન ગુણગૌરવને જડમૂળથી વિસરી જવા લાગેલા સાદ જણાય છે. હિંદુજાતિ એજ કારણથી આજે મૃગતૃષ્ણામાં આમથી તેમ ભટકવા કરે છે; સૂર્યના પ્રકાશને તજી કેરોસીન અને વિજળીના તેજદાર દીવાઓથી પોતાનાં નેત્રાનું તેજ ગુમાવી રહી છે; પારસમણિ તજીને પથ્થર-કંકર પાછળજ ગાંડી ગમાર અને કંગાલની સરદાર બનવા મથી રહી છે; પોતાનાં પ્રાચીન જ્વાહીરો વિદેશમાં સિધાવી જઇને ત્યાં તે કોટીના મૂલ્યે વેચાઇ જતાં સગી નજરે જોવા-વાંચવા છતાં પણ પોતાને મોટા નસીબદાર સમજીને પશ્ચિમના બનાવટી રતનાભાસો પાછળજ તે વધારે ને વધારે લટું થતી ચાલે છે; અને અમૂલ્ય શિક્ષણથી ઉભરાતી રામાયણ અને મહાભારતની સાચી કથાઓ નહિ વાંચતાં પ્રેમલા-પ્રેમલીઓની કલ્પિત કદાણીઓમાંજ લગની લગાવીને અધ્યાત્મતામાં ફળતી ચાલે છે!

શું આનો કોઇ ઉપાયજ નથી, કે જેથી હિંદુજાતિ ફરીથી પોતાના પૂર્વજ્ઞેને માર્ગે ચાલવા લાગે? અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો હજી પણ જો તેમના હાથમાં, તેમના પૂર્વજ્ઞેના મહત્ત્વ અને ગુણગૌરવથી ભરપૂર એવા મહાભારત અને રામાયણના ગ્રંથ આપવામાં આવે; અને જો તેમાં વર્ણવાયેલી તેમના પૂર્વજ્ઞેની વીર કદાણીઓ તેમના વાંચવા-સાંભળવામાં આવે; તો હજી પણ તેમનો બચાવ થવાનો સંભવ છે. અત્યારે એથી વધારે સારો અને સુગમ ઉપાય દેશાનુનતિમાટે બીજો કોઇ પણ નથી. જો હવે આ પ્રમાણે નહિ કરવામાં આવે, તો પછી ભારતવાસી હિંદુ-આર્યોમાં માથું ઉંચું કરવાના ઉચ્ચ અભિલાષો કદીપણ જાગવાના નથી.

રામજીલાલ રામા

* આ શું જેવી તેવી તક છે? જેવી તેવી સમસ્યાઓ છે? જેવી તેવી સમાજસુધારણા છે? જેવી તેવી લાભ છે? જનસમાજને તો એવી તેવી બાબતોની પરવાજ નથી; પરંતુ દાસના સમાજ-સુધારકો અને રાષ્ટ્ર-સેવકોની પણ (જીવંતમાં તો) વહુમુખી એટલી ઉંડી અતિ મતિ જણાતી નથી; તો પછી બીજીની તો વાતજ શી? તેઓ એટલા બધા ગાંડા તો ચોરાજ છે, કે જેથી પોતાનાં ચરિત્રો અને ગુણગાનેની મોટા-મમતા ત્યજી દેને તે સ્વમાને પદોંથી અપેક્ષા છુટાપુટા પૂર્વજ્ઞોં ગુણચારિત્ર ચરણવવા-ફેલાવવાનું, મોટીપીટીયા બહુજર બળ્યાવરવા કષાકારીને વધારવા-સંકારવાનું અને તે મહાન પૂર્વજ્ઞની જ્યંતિઓ તથા રામાયણ-મહા-ભારતની કથાઓ તેમજ સમગ્રો રચણે રચણે ફેલાવી જન્મીને તે પૂર્વજ્ઞના કતમોનમ આચારવિચારો અને નામો તથા કાર્યોને જગાડવાનું કામ પોતાનેજ દાધે કરે : અને તેમ કરીને તેઓ પોતાને દાધિજ પોતાને પોતાના કરતાં ગાળા દેખાડવાનો પ્રયોગ આદરે : દેશ કાચે ફળેલો દોષ તો આજ બધે ફળે; પણ પોતાન પંડીત પ્રતિષ્ઠા, લોકપૂજ, ઈન્દ્રિયસંતોષ વગેરેનાં મૂળને તે સ્વધામ પદોંથી અપેક્ષા છુટા પૂર્વજ્ઞ ગુણચારિત્ર (તે અને તેટલાં માણસપદ દોષ તોપણ) ગાળા-ચરણવવાનું તેમને પારદેશ કેમ? કારણ કે તેનું તેનું કાર્ય કરાવવા જ્યાં ન કરે નારવળ ને કદાચ કોઈ કોઈ તેજસ્વી માનવોજ પાછી આગ્યા; તે તો પછી એ બિચારા ભંડાઓના નામ, કામ અને જ્યંતિઓ આ સંસારમાંથી કપાતીજ નવ ને! પણ આપ.મ.ઉં! આ ગેરક પેતેજ જેવાં તેજા કંઠા કરવા કદાચવનું ઊઠીને આમ રામાટે બીજીની વાત કરતે દરે! કારણ કે, તે નેદોંડો અને અવગુણોનો સાગર છે.

૩-પંડિત જયગોપાલ વિદ્યાભંડારના વિચાર

મહાભારત ગ્રંથની પ્રશંસા કરવી; એ તો સર્થ દેખાડવા માટે દીવો ધરવા જેવું છે. જો હું એ વિષે ટુંકમાં કંઈ કહેવા માગું તો તો એટલુંજ કહું કે, જે હિંદુ સંતાને મહાભારતને વાંચ્યું કે સાંભળ્યું નથી; તે ગમે તો સંસારમાંની સર્વ વિદ્યાઓ ભણી ચૂક્યા હોય તોપણ કશુંયે નથી ભણ્યું. એમજ સમજવું; અને જેણે મહાભારત વાંચ્યું-વિચાર્યું છે તથા પોતાના હૃદય-મંદિરમાં ધારણ કર્યું છે; તેને બીજું કોઈપણ પુસ્તક વાંચવાવિચારવાની જરૂર નથી.

સમુદ્રમાં જેમ હીરા, મોતી, છીપ, ચંખ, પરવાળાં વગેરે અનેક પ્રકારની સંપત્તિઓ ભરી પડી છે; તેમ મહાભારતરૂપી વિચારસાગરમાં પણ જેના વડે ચારે પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય, એવાં જ્ઞાન-ચારિત્રવર્ધક હીરાતેજો સર્વ પ્રકારનાં ભણી પડ્યાં છે. *

ધર્મનીતિ, રાજનીતિ, માનવી સમ્યક્તા, દુષ્કર્મોનું પરિણામ, પુણ્યોનું ફળ, સંસારના આરંભથી મહાભારતના સમયસુધીના રાજ-મહારાજાઓના ઇતિહાસ, તેમનાં વીરત્વ તથા વૈરાગ્ય વગેરે સર્વ પ્રકારના આચાર તથા વિચાર આ મહાભારતમાંથી મળી આવવાના.

મારી તો એટલે સુધી ખાતરી છે કે, આખા ભારતવર્ષમાં-એટલુંજ નહિ પણ સમસ્ત સંસારમાં મળીને પણ-હાલમાં જેટલું પણ સાહિત્ય દેખાય છે; તે ગમે તો હિંદી, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન, અરબી, ફારસી, જાપાની કે ગમે તે ભાષામાં હોય; તોપણ તે સર્વનો મૂળ આધાર તો મહાભારતજ છે.

સાચી વાત તો એ છે કે, મહાભારત એ અમારી આર્થિકનીતિની રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ છે; અને બધાં સુધી તે અમારી પાસે છે, હાંસુધી આર્થિકનીતિ કદીપણ નષ્ટ થવાની નથી. હજારો વર્ષોથી પીડાતી અને વિદેશી રાજ્યકર્તાઓથી કચરાતી આ જ્ઞાતિ હજી પણ નાહુદ ઘર્ષ નથી તેનું કોઈ પણ ખાસ કારણ હોય તો તે એકમાત્ર રામાયણ અને મહાભારતજ છે. આ સંસારસમુદ્રને તરી જવા માટે મહામુનિ વ્યાસદેવજીએ ખરેખર મહાભારતરૂપી એક જળરહસ્ય બનાવી આપ્યું છે.

મારું કામ અત્રે મહાભારતની સમાલોચના કરવાનું નથી; પરંતુ માત્ર એટલુંજ દર્શાવવાનું છે કે, આર્થ સંતાનોએ મહાભારતને વાંચવા-સમજવાની અને તેને અનુસરતી વર્તણૂક બનાવવાની જરૂર શામાટે છે ?

પાંડકજંજી ! મહાભારતકાળમાં આર્થિકનીતિ સમસ્ત સંસારમાં રાજ્ય કરતી હતી, એ તો તમને મહાભારત વાંચવાથી તરતજ સમજાઇ જશે. હોરવ અને પાંડવોના યુદ્ધમાં ભારતના સખા પ્રાંતોના રાજામહારાજાઓ એકત્ર થવા ઉપરાંત એનનો રાજ પણ આવે છે; અમેરિકા(પાતાક)નો રાજ પણ આવે છે અને દરિવર્ષ(યુરોપ)ની સેનાઓ પણ એમાં એકત્ર થાય છે ! વળી કાળીક, કંદહાર, સક અને દુણ (ફારસ) ઇત્યાદિના પણ લડવૈયાઓ ત્યાં એકત્ર થાય છે; અને એ સર્વને લીધે કુરુક્ષેત્રનું મેદાન તો જાણે સંસારની સમસ્ત જ્ઞાતિઓના યોદ્ધાઓની એક અપૂર્વ પ્રદર્શિની જેવીજ બની રહે છે ! ! આર્થિકનીતિના આટલા બધા અબુધ્ધ અને અસ્થિરનું જો કોઈપણ ખાસ કારણ હોય તો તે એકમાત્ર આપણા પ્રાચીન આર્થોની સમ્યક્તા, મનોજન અને સરીરજનની શ્રેણામાંજ હતું; અને એ શ્રેણીઓનાં કારણ તેમનાં અપ્રત્યક્ષ, આત્મશ્રાવન, વેદાધ્યાસ અને ઉત્તમોત્તમ ભાવનાઓમાંજ રહેલાં દવાં. મહાભારતમાં એ સર્વ બાબતોને વ્યાખ્યાઓ અને ઉપદેશોરૂપે

૦ એમને મહાભારતના કાશ્મીરે દિલીમાં સંવત ૧૯૦૨ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ “કમિશનર મહાભારત” માંની જુઓમાંથી આ વિષયે સ્વચ્છંદપુરાણરૂપે લીધા છે. એ યુગ્મક મજાતું કોણ ? “પ્રાસંગિક સામાન્ય ભાષા” કે શકાભયે દરખાસ્ત, મુ. લાહોર. એ પ્રમાણે છે.

* અને કે.જી. હીરાનોની જગ્યા આપવી, એ પણ તેને જગતી જગ્યા જેવું છે; કમો કે.જી. હીરાનોને ક્યાં સોચ્યું-દબાચ્યું-કે લખ્યું એવું મૂલ્ય કદીયે તેણે આપ્યું નથી. કે.જી. હીરાનોને ક્યાં ક્યાં એટલા દબાવેલા અર્થોને તેણે આપ્યા ક્યાં ક્યાં મહાપુરુષને ખરી શાખ નહિ; અને કે.જી. હીરાનોને પાત્ર ૧૧૧.૧૦ પાત્ર ૧૧૧.૧૦ના રેકૉર્ડિંગ નથી બલ તેની તો કિંમત જનની પોરે નુકસાની જનની પોરે ! અને કિંમત જનની દેવ તેણે આપ્યો કેરી સર્વને આવડે તે તે પછી પછી એટલું જુ. ૧૧૧.૧૦ છે :

વર્ણવવાને બદલે સાચા બનેલા બનાવોદ્વારા વર્ણવી છે; અને તે પણ એવી ઉત્તમ શૈલીથી વર્ણવી છે કે જાણે આત્મારે આપણી નજર સામેજ એ બનાવો બની રહ્યા હોય એવો આપણને ભાસ થઈ આવે છે. મહાભારતમાં આપણા પૂર્વજોનાં ચરિત્રચિત્રોને આ પ્રમાણે બહુજ તાદરૂપ રીતે આલેખવામાં આવ્યાં છે.

માત્ર બ્રહ્મચર્યનેજ લ્યો. પિતામહ બીજા પોતાના પિતાને પ્રસન્ન કરવાને ખાતર આંગૂળ અશ્વચારી રહે છે; રાજગાદીના હક્કનો રાજપુત્રીથી ત્યાગ કરે છે; એકસોપચીસ વર્ષની વયે પણ એવું પ્રખર-પ્રબળ યુદ્ધ કરે છે કે પાંડવી સેનાના છઠ્ઠા છૂટી જાય છે; અને સ્ત્રીગતિને ધર્મ-શાસ્ત્રે અવધ્ય કહેલી હોવાથી તેમજ શિખડીનો ચહેરો સ્ત્રી જેવો હોવાથી-અથવા તો પૂર્વજન્મમાં તે સ્ત્રી હોવાથી-ધર્મસ લીખેપિતા પોતે આદર્શ બળવાન છતાં પણ તેના ઉપર હાય ચક્રાવરણને બદલે તેને હાથે મરવાવુંજ પસંદ કરે છે ! વળી પોતે ઉત્તરાયણસમયેજ દેહ છોડવાનું ઉત્તમ માનતા હોવાથી તે સમય આવતાં સુધી-મહીનાઓ સુધી-બાણશ્યા ઊપરજ પડ્યા રહે છે; અને તે છતાં પણ દુઃખનો એક પણ ઉચ્ચાર તેમણે કર્યો નથી ! વળી એાશીકું કંઈયું તે પણ બાણનું કંઈયું અને પ્રાણ તજ્યા તે પણ રવેચ્છાએ તજ્યા !!

વાંચનાર બંધુ ! તારા પૂર્વજ આર્યોમાં આટલું બધું આત્મિક અને શારીરિક બળ હતું અને આર્યોને તેમના એ ઉભય પ્રકારના બળપરાક્રમેજ આ સમગ્ર સંસારના સ્વામી બનાવી દીધા હતા. બાલમાતા સ્ટ્રીટ લાહોર સં-૧૯૮૨ જયગોપાલ

૪-ઈડિયન પ્રેસ (પ્રયાગ) તરફના વિચાર

મહાભારતમાં જે શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે; બ્યવહારની બાબતમાં જેવો ઉપદેશ અપાયો છે; અને જે કામોથી દૂર રહેવાની શિખામણ અપાઈ છે; તેને માન્ય કરવાથી ધણા માણસો શરવીર થયા છે; ધણાઓને અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે; અને ધણાઓએ એવાં કામ કર્યાં છે કે જેથી તેઓ જગતપુન્ય થઈ શક્યા છે. આ હકીકત જોતાં મહાભારતને સાચા ધનનો ખજાનો કહે છે તે વાત પણ ખોટી નથી; તો પછી એવી તે કયા બાબત હોય કે જે એમાં સમાયતી હોય નહિ ? એમાં બધા જટિલ અને કૂટ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરેલું છે અને કઠિનમાં કઠિન ચુંચવણો ઉકેલવાના માર્ગ દર્શાવેલા છે. જે હિંદુઓ એમાંના ઉપદેશનું બરાબર પાલન કરે તો તેમનાં સધળાં દુઃખ-દારિદ્ર્ય દૂર થઈ જાય; વિપત્તિઓ ટળી જાય અને તેમના સૌભાગ્યસુખનો ઉદય થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

પણ મહાભારતના એ અમૂલ્ય ઉપદેશો સામાન્ય જનતાને પહોંચી શકે કેવી રીતે ? કેમકે મહાભારતરૂપી ખજાનો ઉપર સંસ્કૃત ભાષાનો એવો જબરદસ્ત પહેરો છે કે જે પહેરો વટાવી જવાનો અધિકાર માત્ર પંડિતોનેજ છે. વળી એ પણ સ્પષ્ટજ છે કે, સંસ્કૃત જાણનારાઓની સંખ્યા બહુજ યોદી હોવાથી; અને તેથી કિંમત પણ સંસ્કૃત મહાભારતની વધારે હોવાથી સંસ્કૃતદ્વારા તો તેના ઉપદેશ જનતાને પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. આ પ્રમાણે એ ઉપદેશો પ્રાપ્ત નહિ થવાથી, અને તેને લીધે આપણામાં મનોબળ અને ચારિત્રબળ ઘટી જવાથી આપણે બહુજ દીનદીન થઈ ગયા છીએ; એ મહાદુઃખની વાત છે. જે અંધમાં વર્ણવેલા ઉપદેશો સ્વીકારવાથી અને આચરવાથી

“ કોઈ અદી એમ પૂછે કે, દરે કોઈ એવું બળ કોણેજ આવે તેમ છે ? તો જણાવવાનું કે, તે એકેએકે છે અને લગની લાગી છે પણ કોને ? લગની વેપારી અમેસરોને લાગી છે તેમજ લૂંટવા-લૂંટાવવાની, લૂંટવા લાગવાની અને બદ્ તે કોઈ કોઈને લગની લાગે છે તેમજને આવરી બેઠેલાં દુઃખદાસિદ્ધિનાં અનેકવિધ પુષ્કોમાંથી એકાદ પાંડુજ તોડવા એકોજને તેમાંજ એકાદ દેશોદાર થઈ જવાનો ડોળ અને ઉપદેશ કરવાની ! વળી જમિનુમિત્તોનાં શિક્ષણ શીખવા-શીખવવાની અને પાળવા-પાળાવવાની, તથા દબરો અનાય સંતાનોનાં વનમનને વળ જેવાં બનાવીને તેમાંથી દેશના સાચા સજ્જનોનીકે તેમ કરવાની તો પડી છેજ કોને !! દીન-દુઃખી અને અનાદિ બસે કાંઈ મનમાં દોષ તો આજ મરે; પણ લોકોમાંથી લાગી દેશરોને એવાં તેવાંઓની સેવામાં વાપરવા કરતાં ન ખર્ચ ધનિકપુરોને અતિપુર જનાવવા પાછળ, કે જેથી કરીને ગદાગદ પોતાની છત્રીઓ, કાંઈક અને જમનિયા આજુ શી પોતાના અગ્નિ-ચરોતનું નામ આ જગતમાં અમર થઈ જાય !

અવશ્યજ્ઞસામર ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

તે તે માનવોનો દુઃખકેશમાંથી ઉદ્ધાર થયો; સુખદાયક જ્ઞાનચારિત્ર પ્રાપ્ત થયું; અને તેમનાં નામ સંસારમાં પ્રખ્યાત થઈ ગયાં; એવા અતિ ઉપકારક ઉપદેશો આપણા દેશમાં મેળુદ છતાં આપણે તેને લાલ ઉઠાવી શકતા નથી; તો તો પછી ધન-ધાન્યના છતાં ભંડારે અપવાસી રહેવા જેવીજ વાત એ તો થઈ ને!!

કોઈ પૂછે કે, મહાભારતમાં શું છે? તો તેને દુઃખ ઉત્તર તો એજ આપી શકાય કે, એ મહા-પુરાણમાં સર્વ કંઈ છે. જે એમાં છે, તેજ ખીજે મળી શકે છે; અને જે એમાં નથી તે ક્યાંય પણ મળવું અસંભવિત છે. મહાભારતમાં રાજ્યોના વંશનું વર્ણન છે; તેમને અદ્ભુત કીર્તિ-કથા છે; તેમની ભૂલોનું પણ વર્ણન છે અને તે ભૂલોને સુધારવાના ઉપાય પણ દર્શાવેલા છે. વળી એમાં ઋષિઓની કથાઓ છે; તેમની તપશ્ચર્યાઓનાં વર્ણન છે; તેથી ચતા વિશ્વહિતના ઉદ્દેશ્ય છે; અને જે જે ઋષિઓ તપોબ્રહ્મ થયેલા તેનાં પણ કારણો દર્શાવેલા છે. આ પ્રમાણે એક સામાન્ય માનવ જે સાધનાદારા પ્રયત્ન કરતો કરતો કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ માનવ થઈ શકે છે, તે એમાં દર્શાવેલું છે; તેની સાથે એ પણ દર્શાવ્યું છે કે, ગમે એવા મહાબળવાન માનવ હોય તોપણ જો તે વિવેકશ્રદ્ધ પ્રભુતા, રાજ્ય, ભાઈ, ભાંડુ, સ્વજન, પરિવાર વગેરે ગમે તેટલું હોય તોપણ તેમાંનું ગ્રાહ્યપ્રેમ તેની રક્ષા કરી શકતું નથી. આવા સત્ય સિદ્ધાંતોને સાખીત કરનારા બનાવોનાં અનેક શ્રવણો, જાગતાં વર્ણનો મહાભારતમાં છે. વળી અનેક પ્રકારનાં તપોવન, ઉપવન, સરાવન, નદીઓ, પર્વતો, વન, આકાશ, પાતાળ તથા સર્વ પ્રકારના ભેડોનાં અને ભવનોનાં વર્ણન એમાં આબેદુખ છે. એમાંથી તમને નવસકથાની મજા, ઇતિહાસનો આનંદ તથા નાટક અને કાવ્યની પણ રસિકતા પ્રાપ્ત થશે. નીતિના ઉપદેશ, કુટિલ નીતિની ચાલબાજી, રાજનીતિના દાવપેચ, છળરહિત નિર્મળ વ્યવહારના ઉપદેશ, ભેટો સાથે વર્તવાની રીતિ, વૃદ્ધો-વૃદ્ધીએને પ્રુચ્છ માનવાનાં અને સ્ત્રીઓને અનાદર કરવાનાં માઠાં પરિણામ, એ વગેરે મહાભારતમાં બહુજી પ્રુખીથી દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ મધ્યમાં ન્યાં યુદ્ધની ચર્ચા ચાલતી જોશે, ત્યાં તેનો પણ તમને પૂર્ણ ઉત્કર્ષ થશે. દેખાશે; તથા સર્વ જાતનાં હથિયારો, અભ્યુદયો, સ્વારીઓ અને સેનાઓનાં પણ આબેદુખ વર્ણન દેખાશે. ન્યાં મહાવિદ્યાનાં વર્ણન વાંચશે, ત્યાં તમને કુરુતીના જાત જાતના દાવપેચ પ્રાપ્ત થશે. ન્યાં ચાલાકીનું વર્ણન વાંચશે, ત્યાં તેનું પણ એવું વર્ણન મળશે કે જે વાંચીને તમે કિંમિ થઈ જશો. એમાં તમે તીર્થોનાં માદાત્મ્ય જોશો; તીર્થયાત્રા કરવાના લાલ જોશો; અને કથી યાત્રામાં તથા ક્યાં અનુષ્ઠાનમાં શી શી દરકતો છે તે પણ યથાવત્ આલેખાયેલું જોશે. ક્યાંક આપ એમાં દિગ્વિજય થતો જોશે તો ક્યાંક યજ્ઞસમારંભ થતો જોશે. ક્યાંક વિચિત્ર સલામતપ બધાપરો જોશે તો ક્યાંક દાનભોજનાદિનો અપૂર્વ મહોત્સવ ચાલતો જોશે. એમાં તમને જે રથો અનેક પ્રુદ્ધકાર્ય જોવા મળશે; ત્યાં કેટલીક એવી વાતો પણ દેખાશે કે જે જોઈને તમને દુઃખ પણ ઉપજશે અને દુરાચારીઓ ઉપર બહુ ક્રોધ ઉપજશે; પરંતુ ઉપરે એ સર્વનું પરિણામ જોશે, ત્યારે તમને આનંદ પણ અપર થશે. કેમકે તમે જોશો કે, ઉપરે તો અપર્મની દાર અને ધર્મનીજ જીત થઈ છે; અસત્ય ઉપર સત્યનોજ વિજય થયો છે અને અનીતિને નીતિએજ દાર અપર થઈ છે. ધર્મમાં આવી જતીને કે અધર્મના મદમાં જઈ જઈને જેમણે સાધુ માણસોને સનાધ્યાં છે. અધર્મથી શુદ્ધ કરીને નિર્દોષ બાળકો પણ મારી નાખ્યાં અને નિરપરાધી સ્ત્રીઓની આખર લીધી; તેમની પેનાની પણ આખર એટલી બધી અનાદળી અને એઆખર થઈ કે તેમની પાછળ તેમનું નામ ફેનાર પણ રહેતો પામ્યું નહિ!

આવા આ મહાન મધ્યને વાંચવાથી મનુષ્યને દુરાચારથી દૂર રહી સદાચારી થવાનું શિખર મળે; અધર્મથી દૂર રહી ધર્મમાં થવાનો ઉપદેશ મળશે; અને ખીલોનાં જગત્ પ્રેરણા-નિગરાના આનાયવન એધર્મને નેગરવા-નોમવવાનું જગત્ દરનેસાદુ-સીધું અને સરળ જીવનજીવન રસ-સાગરના ઉત્સાહ મળશે. આ એક એવો અસામાન્ય મધ્ય છે જે જે વાંચવામાં તમને એક સરસીમાં પડેલાં અને તેની સર્વ જાગજાગના ઉપદેશ તો મનમાંજ મળે. વળી આમાં એવી ને એક પણ વાત નથી કે જે તમારું નવમાર પણ નુકસાન કરે. કેમકે એમાં જે કંઈ છે તે જેમનું ને જે તેનાં નમરં જાગજાગ થવાનું; અને અદિત તે: થવાનું નહિ.

મહાભારતના રચનાર પોતે પણ ભારતવાસીજ દના, એટલે તેમણે તેમાં ભારતવાસીઓના ચારિત્રનાં અને સ્વભાવનાં વર્ણન આગેદ્વજ આપ્યાં છે. વળી ભારતીય નીતિરીતિના ગુણ-દોષ ઉપર પણ એમાં અસરકારક ચર્ચાઓ અને વિવેચનો છે; અને ભારતનાં નદ-નદી, પદ્મા, મેદાન, જંગલ અને પશુપક્ષીઓનાં પણ અસામાન્ય વર્ણન છે. આવા દરેક પ્રકારની વિશેષતા ધરાવવા-વાળા મહાભારત ગ્રંથના ભારતીય ભાષાઓમાં અનુવાદ થાય, એમાં તો કાંઇ મોટી વાતજ નથી; પણ મોટી વાત તો એ છે કે, જગતની સઘળી ઉન્નત ભાષાઓમાં આપણું મહાભારત ઇલાહ પૃથ્વી છે !

૫-પંડિત ઈશ્વરીપ્રસાદ શર્માના વિચાર

મહાભારતમાં સર્વ રસોનો યથારથાને સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. મુંગારથી તે વેરાઅ-મુધીના બધા રસોડું એમાં એવું મુંદર મિલન થયું છે કે ભારતના પ્રાચીન વીરોની આ પવિત્ર કથા બહુજ મનમોહક, હૃદયપ્રાપ્ત અને પ્રભાવશાળી બની રહી છે; અને તેથી કરીને અત્યંત પ્રાચીન કાળથી અઘાપિપર્યવતના બધા પંડિતોનો એજ મત છે કે, જે કંઈ મહાભારતમાં છે તેજ બીજે ક્ષેત્રે જોવામાં આવે છે; અને જે તેમાં નથી તે ક્યાંય પણ નથી. x x x x વાત પણ ખરી છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચારે વર્ણના લોકોએ જાણવા જેવાં શિક્ષણ એમાં ભરેલાં છે. પ્રાચીનકાળથી મોટા-મોટા કવિઓ, મહાકવિઓ અને નાટકકારો મહાભારતના આધારથીજ અનેકાનેક કાવ્ય, મહાકાવ્ય અને નાટકો લખતા આવ્યા છે; અને તે છતાં પણ હજુસુધી એ ભંડાર ખાસીજ થતો નથી ! આજે પણ એ અખૂટ ભંડારમાંથી ભારતની જૂદી જૂદી ભાષાઓના કવિઓ અને લેખકોને અનેક પ્રકારની સામગ્રી મળ્યા કરે છે; અને એનેજ આધારે તેઓ પોતાની પ્રતિભાનો વિકાસ કર્યા કરે છે. આથીજ લોકો કહે છે કે, ઉચ્ચ કાવિના કવિઓમાં જે કંઈ કાવ્ય-કુશળતા અને રચનાના ચમકારાદેખાય છે, તે બધું ભગવાન કૃષ્ણદેવાયન વ્યાસજીજ ઉત્પિઠ છે.

મહાભારતના એકેએક પાત્રનું ચરિત્ર અદ્ભુત છે. એ બાળતનું નિરીક્ષણ કરવાથી આપણને આપણા હેશ અને સમાજની દગ્ગરો વર્ષ પહેલાંની અવસ્થાનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ સમયનો વર્ણાશ્રમ ધર્મ જેવો દત્તો અને તે વખતના ક્ષત્રિયો જેવા શરવીર, પરાક્રમી અને સત્યસંકલ્પ દત્તા; એ સર્વ આપણા લક્ષમાં આવી જાય છે. અને તેથી આ ગ્રંથ વાંચીને આપણા પૂર્વજોનાં ઉત્તમ ચરિત્રોથી પરિચિત થવું એ પ્રત્યેક હૃદયનું-નદિ નદિ, પ્રત્યેક ભારતવાસીનું-સુખ્ય કર્તવ્ય છે.

ભીષ્મપિતામહની અસૌકિક પિતૃભક્તિ, ધીરૂષ્ણની વિજયશક્તિ રાજનીતિ, યુધિષ્ઠિરની પ્રસંસા-પાત્ર સત્યનિષ્ઠા તથા દ્રોણ, કૃષ્ણોપનિ, કર્ણ, અર્જુન અને બીમ વગેરે વીરોની અદ્ભુત વીરત્વપૂર્ણ કથાઓ વાંચીને કથા ભારતવાસીના મુરદાસ પ્રાણોમાં પણ નવજીવનનો સંચાર નદિ થાય ! પોતાના પૂર્વજોના ગૌરવનું રક્ષણ કરીને ગર્વથી કેની ઊતી નદિ ફૂલી ઉઠે ! મારે જે આપણને આપણા ભૂત-કાળના મહત્ત્વનું યથાર્થ ચિત્ર જોવાની અભિલાષા હોય તો આપણે મહાભારત જરૂર વાંચવું જોઈએ. જો સંસારના એ મહાવીરોની વીરકથા વાંચીને આપણા મુરદાસ પ્રાણોમાં નવીન સંજીવની શક્તિ ભરવાની ઇચ્છા હોય તો મહાભારતનો પાઠ અવશ્ય કરવો જોઈએ; અને સત્ય વાત તો એ છે કે, જેણે મહાભારત નથી વાંચ્યું તેણે ભારતવાસી હોવાનું જ વ્યર્થ છે.

૬-મહાત્મા ગાંધીજીના વિચાર

મેં આ પહેલાં ‘મહાભારત’ નો સંપૂર્ણ ગ્રંથ વાંચ્યો ન હતો. કેમ કે કોઈ વાર થોડું થોડું તેનું હોય તે જુદી વાત. મેં તો ઉચરો તેની વિરહમાંજ મન બાંધી દીધો હતો કે, એમાં મારપીટ, લડાઈ અને ઝડપડાઈની કદાબીઓ દરો; અને એવાં લાંબાં વર્ણન દરો કે મારાથી વાંચી પણ નહિ શકાય અથવા હું વાંચવા બેસીશ તો મને નિદ્રાજ આવશે ! એથી કરીને મહાભારતનાં છ દગ્ગર પાનાનાં મોટા પોવાં જોઈને પ્રથમ તો હું ગભરાયો હતો. પરંતુ પછી જ્યારે મેં તેને વાંચ્યું તાર કંઈ ત્યારે તો પછી અત્યંત લાજનિવાય એ એટલું બધું મનમોહક થઈ પડ્યું; એમાં એટલી બધી રંગ લાગી ગઈ કે એકવાર સરે ક્યાં પછીએ ગ્રંથ પૂરો કરવાને હું અધીરજ બની ગયો અને એ સંપૂર્ણ વાંચી રહ્યા પછી એ વિષેના મારા પહેલાંના ખ્યાલો ખોટા થયાં.

એ અંથ મેં ચાર મહીનામાં (પરોડા જેવમાં) પૂરા કર્યો ત્યારે મને લાગ્યું કે, આ મહાભારતને કાંઈ ઉપમા આપવી હોય તો તે ગદ્યા-ગાંઠમાં મુંઝવે જવાહીરાની એકાદ તિલોરીની ન આપી શકાય પણ અમૂલ્ય રત્નોની એકાદ અખૂટ ખાણ સાથેજ તેને સરખાવી શકાય; કે જે ખાણને જેમ જેમ વધુ ને વધુ ઉડી જોદીએ તેમ તેમ તેમાંથી કિંમતી જવાહીર વધુ ને વધુજ નીકળતાં જાય.

૭-દેશહિતનિરત લાલા હંસરાજજીના વિચાર

(પંડિત સંતરામજીએ લખેલા 'સચિત્ર મહાભારત' પુસ્તકની ભૂમિકામાંથી)

મહાભારત એક જાડા હી અદ્ભુત ઔર વિચિત્ર ગ્રંથ છે. ઇસમેં જિન ઘટનાઓં કા વર્ણન હે વે ભારત કે સગ પ્રાન્તોં સે સંબંધ રખતી હે; ઔર ભારત કી પ્રસિદ્ધ કથાઓં મેં સે કોઇ હી એસી હોગી જિસકા બીજ ઈસ ગ્રંથ મેં ન પાયા જતા હો. ધર્મ, અર્થ, કામ ઔર મોક્ષ સંબંધી જિતને ઉપદેશ ઇસ ગ્રંથ મેં વિસ્તૃત રૂપ સે ત્રિપિલ્લ હે, વેસે સંસાર કી કિસી પુસ્તક મેં બી દિખાઇ નહીં દેતે. સમાજ કી રક્ષા, સ્થિતિ ઔર ઉત્થતિ કે જે ઉપાય વર્ણન કિયે મહે હે અથવા જે ઉચ્ચ આદર્શ વ્યક્તિઓં ઔર સમુદાયોં કે સામને રખે ગયે હે, ઉનકી દુશ્મના ક્રિતિ તા સે હી કિસી અન્ય પુસ્તક કે અંતર્ગત હોગી.

મહાભારત કા પ્રભાવ ભારતવર્ષ પર મહાન હે. અંધકાર કે સમય મેં જળ વિદ્યા કા દ્વાર ઇસ દેશ મેં હો ગયા થા, તજ બી મહાભારત લોગોં કી દષ્ટિ સે ઓગ્રજ નહીં હુઆ થા. પ્રત્યેક માતા-પિતા અપને સંતાન કે મનોં કો ઇસકી કથાઓં સે પ્રસન્ન કરતે હુએ. ઉનકે આત્માઓં કો ધર્મ, શૌર્ય, જ્ઞાન ઔર ઉત્સાહ સે રંજિત કરતે થે. સદસોં પંડિત નગરોં ઔર ગ્રામોં મેં ધૂમતે હુયે રાત્રિ કે સમય જહોં, યુવકોં, કુમાર ઔર કુમારિયોં કે હૃદયોં ઔર મસ્તિષ્કોં કો અપની કથાઓં સે આદર્શ ઔર પ્રકાશિત કરતે થે. ઇસ કથા કી રીતિ સે દિંદૂ જનતા કે અંદર ઓળા સમાનતા, જાતિત્વ ઔર સદાનુભૂતિ કે ભાવ ઉત્પન્ન હોને સે જાતિ બસવાન બનાઇ જતી થી. મહાભારત જેસા પ્રભાવશાલી ગ્રંથ હંમારે પૂર્વજોં કે હાથ મેં એક તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર થા, ઔર ઉન્હોને અપને ઇસ શસ્ત્ર કા ઉપયોગ ઉત્તમરીતિ સે કિયા થા. દિંદૂ જાતિ બની હી પુરાની જાતિ હે. ઉસકે જીવન મેં અનેક ઘટનાઓંને અપના મુંઝ દિખાયાયા હે. ઉન ઘટનાઓં કો સુઝઝાને ઔર જાતિ ઔર ધર્મ કી રક્ષા કે કિયે દમારી જાતિ કે મહાપુરુષોં કો અનેક ઉપાય જાતને પડે હે. એસા પ્રતીત હોતા હે કિ જાતિ કી વિશેષ આપતિયોં કો દૂર કરને કે કિયે દેશ કી વિદ્વત સંસાઓં ઔર રાજ્યમંડલોં ને સમય કી આવશ્યકતાનુસાર મહાભારત મેં પરિવર્તન કિયા. દુર્ઘટનાયેં તબી દૂર હો સકેતી હે કિ જળ જાતિ કે અંદર ઉનકો જીવનેશાયે વિરોધાભાવ ઉત્પન્ન કિયે જાવે. દમારે રાજ્યઓં, મહારાજ્યઓં ઔર પંડિતોં ને શુદ્ધ ભાવ મેં ઇસ મહાપુસ્તક મેં અધિક ન્હાન કરકે કથાઓંદારા વિશેષ ભાવોં કા પ્રચાર ઔર સંચાર દિંદૂ જાતિ મેં કિયા. પરંતુ જિન્હોને મહાભારત મેં પરિવર્તન કિયે, ઉન સખે ભાવ શુદ્ધ નહીં થે. જળ જાતિ સે મનમતાનતરોં ઔર સંપ્રદાયોં કે ફેસને મેં દિંદૂજાતિ કે મિશ્ર મિશ્ર વિભાગોં મેં પરસ્પર કસદ ઔર દંપ દેશ ગયા, તજ સંપ્રદાયી પંડિતોં ને ઇસ કથાગ્રંથ કો અપને વિચારોં કા સદારા ઔર પ્રમાણ બનાકર ઇસમેં જાડન કુલ દસ્તકેપ કિયા. આજકાલ પુસ્તકોં મેં દસ્તકેપ કરના ક્રિતિ હે; કયોંકિ મુદ્દબજત મોજૂદ હે. જે પુસ્તક એક વાર ૭૫ જાતી હે, ઉમમેં ન્હાનપિક દોના અસંભવ હે. પરંતુ જળ દસ્તકેપ મેં હી પુસ્તક પ્રવૃત્ત કિયે જાતે થે, તજ તે પ્રત્યેક ભેજક કે કિયે સુચમ થા કિ વદ અપની ઔર સે કુલ શ્લોક બનાકર પુસ્તક મેં મિખરે; ઔર જાતે કે કિયે જે પુસ્તકોં મિખી જાવે વે ઈન શ્લોકોં કો મૂલ પુસ્તક કા ખાત સમજ કર મજ પુસ્તક મેં સમિમિત્ત કર લેવે. જાન દોના હે કિ મહાભારત મેં પૂર્વોક્ત દોનોં કારણે સે જાડન સા પ્રતિમ ખાત મોજૂદ હે.

હત પ્રતિમ ખાત મેં હત પ્રકારે બી વિચારવર્તમાન હે કિજે દુનિ ઔર ભુદિ કે વિદ્ હે. એમેં વિચારોં કે પ્રચાર મેં દિંદૂજાતિ કો દાનિ પડ્યજતી રહી ઔર અધિક દાનિ પડ્યજતે હી સંભવના હે. ૫.૫૬ હોત અપને પતિન આચર્યોં પર સન્નિજન દોને કે રક્ષાન મેં મહાભારત કે પતિન વિચારોં કો અન્ય દેશ અપની સન્નિજન કો કિયે હી ક્રેટા કરને હે. હતી પ્રકાર કે વિચારોં ને

તત્ત્વદર્શી, આત્મદર્શી, વિદ્યાસંપન્ન, યોગી, શરવીર, દૃઢચક્ષુ, જ્યેષ્ઠ મદાન આત્મા કૃષ્ણ કે ભોગ-
વિદ્યાસ મેં રત કામાતુર સ્વરૂપ મેં દિગ્દ્ભ્રમલિ કે સામને પ્રગટ કિયા હે. ઇસ વિષે પરમ આવ-
ચક હે કે મહાભારત કે ઉસકે અપને અસત્ત્વી સ્વરૂપ મેં ભોગો કે સામને પ્રકાશિત કિયા નવે.

લાઠીર
તા-૨૨-જનવરી ૧૯૨૫

હંસરાજ

૮-પંડિત નરદેવશાસ્ત્રી વેદતીર્થના વિચાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સમયનું ભારતવર્ષ

(કલકત્તાના “હિંદુપ્રેસ”ના દાક્ષિણ્ય નીકળેલા શ્રીકૃષ્ણાંક ઉપરથી અનુદિત)

ધન્યભાગ્ય છે પવિત્ર ભારત-ભૂમિનાં કે જ્યાં અનંતકાળથી સમયે સમયે મર્યાદા-પુરુષોત્તમ
માર્ગદર્શક મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થતા રહ્યા છે, કે જેમને માર્ગેચાલીને સંસાર સુખ-શાંતિનું ધામ બની
ચકે તેમ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એવાજ અવતારી પુરુષોમાંના છે. તેમની ગીતાએ તેમને અને તેમની સાથે
આ ભારત-ભૂમિને પણ અજર-અમર બનાવી દીધી છે. આજે જન્માષ્ટમીનો પવિત્ર દિવસ છે. મહાકવિ
કાલિદાસના કથનાનુસાર “અયો દિ લોકાન્મયુદયાય લાદદામ્” આવી વિશ્વતિનો જન્મ લોક-
કલ્યાણ અથવા લોકોત્થાપનનેજ માટે થાય છે. લોકસંમદના ઉપદેશ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ
લોકોત્થાપનના કારણરૂપ ન થાય એ તો બનેજ કેમ ? આજે અમે આ જન્માષ્ટમીના પ્રસંગે
કૃષ્ણ ભગવાનના સમયના ભારતવર્ષ ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીએ તો તે એક સમયોચિત કાર્યજ થશે.
આસો, પાઠક ! આપણે તે સમયના ભારતવર્ષ ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીએ.

સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્ય

એ સમયે ભારત-ભૂમિ ઉપર તો ભારતીય રાજ-મહારાજાઓનું સ્વરાજ્ય તો હતુંજ, પરંતુ એ
બાળવાન સ્વરાજ્યને લીધે સમસ્ત ભૂમંડળ ઉપર પણ આર્ષ રાજાઓનું સામ્રાજ્ય હતું. આર્ષજનિ-
ની સભ્યતા એ સમયે સર્વશ્રેષ્ઠ સભ્યતા ગણાતી હતી. ભારતીય રાજમહારાજાઓ ભક્ષે આપસ
આપસમાં દ્રેષ રાખતા હતા; પરંતુ પ્રજાને માટે તો તેઓ એકસરખા સુખદાતા હતા. મગધદેશના
જરાસંધને, એદિદેશના શિશુપાલને અને દસ્તિનાપુરના દુર્યોધનને ખરાબ દર્શાવવામાં આવે છે;
પરંતુ એ રાજાઓ એકજાણ રાજ સાથે વેર રાખતા હતા, અને પ્રજાને તો પુત્ર પ્રમાણે પાળતા હતા.
રાજાઓને રાજાઓ માટેજ હરિયાદ હતી, પરંતુ પ્રજાને પોતાના રાજાવિશે કંઈ પણ સંકા રહેતી
નહિ. કંઈ કૃષ્ણાધી કરતો હતો, તેણે તેમને કુઝા દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે પોતાની પ્રજાની
દૃષ્ટિમાં કોઈ પણ રીતે નુકસાનકારક ગણાયો નથી. એ સમયે રાજ-મહારાજાઓ શરદ્રક્ષત્રુમાં
અદાષ્ટાઓ કરતા હતા. યત્ર દારી જતાં અથવા યત્ર પામતાં તેનું રાજ્ય ધીનથી લઈ પોતાના
રાજ્યમાં જોડી દેવાની શરૂઆત નહોતી. તેઓ શરણાગતને છોડી દેતા હતા અને જો તે યુદ્ધમાં
દારી જાય તોપણ થોડીજ ખંડછી લઈને તેને છોડી દેતા હતા; અથવા તો યુદ્ધમાં મરાયા બાદ તેના
પુત્ર વગેરેને રાજ્યગાદીએ બેસાડીને પાછા કરતા હતા. અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પૃથ્વી ઉપર પરિભ્રમણ કરવાને
ધોરો છોડે મુકાતો હતો. જેનો થોડો અટકાવનસિવાય પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરીને પાછો આવતો, તેનું
સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર સામ્રાજ્ય ગણાતું હતું.

એ સમયે પ્રજાને પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય પ્રકટ કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર હતો. આમ
સ્વતંત્ર મત પરવરવાને બાંધ રાજ-મહારાજાઓએ કદી પણ પ્રજાને સતાવી નથી. શાસનપદ્ધતિ
રાજસત્તાક હતી; પરંતુ આજ્ઞાકાંચની હદવાની પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ કરતાં તો તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ હતી.
રાજ-મહારાજાઓ દાવની પેઠે મીથિમાંનું નદિ પણ વિદ્યામલા, રાજસભા અને ધર્મસભાદારા
રાજ્ય કરતા હતા. એ સભાઓમાં જનનાના સાચા પ્રતિનિધિરૂપે વિદાન આપણો, સંવારારીઓ
અને અધિમુનિઓ મજબરીકે વિરાજતા હતા. રાજાઓ પણ ઋષિ-મુનિઓના સાથ અને ધાકથી
મેરો નો પૂજના કે કોઈપણ અવતરનું કામ નેમની સાથે મરજન કર્યાં સિવાય કરતાજ નહિ.

પ્રજ્ઞા

પ્રજ્ઞા સર્વ પ્રકારે મુખી હતી તથા રાજદંડના લાયકી પોતપોતાનાં વર્ણાનુસૂચ કાર્યોમાં તત્પર રહેતી હતી. તેના ઉપર સ્વધર્મરક્ષક અને પોષક રાજ્યપદ્ધતિ હોવાથી પ્રજામાં છળ, કપટ અને દંભનું નામ સરખું જ ન હતું. રાજ્યો પ્રજા પાસેથી આવકનેા છૂટા અથવા મોઢા ભાગ લેતા હતા, પરંતુ આજકાલના જેવા કરોની અતિશયતા નહોતી. રાજ્ય આજકાલના રાજ્યોની જેમ વેપાર કરતા ન હતા. આજકાલ તો આપણા રાજ્યકર્તાઓ પક્ષા વેપારી છે. એટલે પ્રજાને ભાગ રાખના લંડારમાંજ જાય છે અને પ્રજા જુએ મરે છે. રાજ્ય અને પ્રજાને એકજ ધર્મ હતો; તેથી જાને પરસ્પર એક જેવાજ ભાગતા હતા. દેશની સંપત્તિ એ સમયે હાલની જેમ સાત સમુદ્ર પાર ચાલી જતી નહોતી; પરંતુ વિદ્યા, કળાકૌશલ્ય, વેપાર વગેરેની વૃદ્ધિ થવાથી ભારતવર્ષ સમસ્ત સંસારનું કેન્દ્ર બની રહ્યો હતો. આજે તો આપણે માથે સંપૂર્ણ વિદેશી, વિદ્યાર્થી અને તેથી અસ્વાભાવિક રાજ્ય-શાસન-પદ્ધતિનું ચક્ર જોરથી ધુમી રહેલું છે; અને તેથી સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્ય જાને નાશક થઈ ગયાં છે, એટલે પછી પ્રજા તો મુખી હોવાજ શી રીતે ?

સ્વશિક્ષણ

સ્વરાજ્યને લીધે એ સમયે ભારતવર્ષજ સ્વશિક્ષણનું કેન્દ્ર હતો. સમસ્ત સંસારના લોકો અહીં આવીને ચારિત્ર-શિક્ષણ લઈને સ્વદેશ જતા હતા. અહીં વેદવેદાંગેનું શિક્ષણ અપાતું હતું. અહીંનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ એટલું બધું ઉન્નત થયેલું હતું કે સમસ્ત સંસારના વિદ્વાનો અહીં આવીને આપણા ગુરુઓને મરણે પડતા હતા.

एतद्देश-प्रसूतस्य सकाशाद्व्रजज्मनः। स्वं स्वं चरितं शिक्षेरन् प्रथिव्यां सर्वमानवाः॥ (મત્ત)

આ પ્રમાણે અહીં અહારે વિદ્યા અને મોસક કળાઓનું સામાજ્ય તો હતુંજ, પરંતુ એ ઉપરાંત અલ્પવિદ્યા અને આત્મવિદ્યાના પણ શિક્ષકો ભારતવર્ષસિવાય બીજે ક્યાંય મળતા નહિ. આ પ્રમાણે એ સમયે આર્થજનિતીની સમ્યક્તા સમસ્ત સંસારને મુખશાંતિ આપનારી અને સર્વશ્રેષ્ઠ હતી. અહીંના ઋષિમુનિઓ દેશદેશાન્તરોમાં જઈને સ્વશિક્ષણ અને સ્વધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા; શિક્ષણ અદ્વિત આપવામાં આવતું; અને જ્ઞાન-વિક્રય નિંદારપદ મળતો હતો.

શિક્ષણ પૂર્ણ થતાં મુખી વિદ્યાર્થીઓએ અલ્પચારી રહેવું પડતું હતું. અધ્યયન સમાપ્ત થયા પછી તો કોઈ કોઈકજ જન્મધર્મનું નૈમિષિક અગ્રચારી રહેતા હતા; અને બાકીના ક્રમાનુસાર ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ આશ્રમોમાં રહીને તે પછીજ સંસારને ત્યાજ કરીને નિરુત્તિમાર્ગ પ્રવણ કરતા હતા. આજકાલ વિદેશી અને વિદ્યાર્થીઓ તરફની અસ્વાભાવિક શિક્ષણપદ્ધતિથી આપણા દેશના નવ-જુવાનોની જે દુર્ગતિ થઈ રહી છે, તે આપણે પ્રતિદિન સગી આંખે જોઈએ છીએ. આપણા નવ-જુવાનોનાં હૃદય અને મગજ જાને વિદેશી અને વિદ્યાર્થી થઈ ગયાં છે. અને તેનું દાનિકારક પરિણામ એ આવ્યું છે કે, તેમનામાંથી સ્વાવધાન અને સ્વાભિમાન કુમળાપ થઈ ગયાં છે. તેઓ સદાયે પરાવધાની થઈને પોતાને દીન, લીન અને પરાધીન માની બેસા છે, અને હોય છે પણ એવાજ.

તે પ્રાચીન સમયે ભારત સ્વશિક્ષણને પોષતું હતું. પોતાનુંજ રાજ્ય અને પોતાનુંજ કામ હતું. તેથીજ સ્વવંચનાનું સામાજ્ય હતું. આદ્યજ્ઞ નિર્મિત્યન રહીને વિદ્યાજ્ઞાન આપતા હતા; શિક્ષો રાજકાર કરતા હતા; વૈષ્યો વેપાર કરતા હતા; અને યજ્ઞો સેવા-ભાવમાં તત્પર રહેતા હતા. આથીજ સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યનો રથ જડું ઉત્તમ રીતે ચાલતો હતો. આજકાલ તો આ સ્વધર્મ-નાશક અને સ્વરાજ્ય-વિરોધી રાજ્યમાં બધું એથી ઉતર્યું અને ઉપડ્યુંજ થઈ રહ્યું છે. આજે તો બધાજ આદ્યજ્ઞ, વૈષ્ય, યજ્ઞ, વૈષ્ય અને બધાજ યજ્ઞ ! કોઈ પ્રકારની કશી બચસવાજ રહી નથી !

આચાર-વ્યવહાર

ઉપરાંત સમયે પ્રજાના આચાર અને વ્યવહાર મર્યાદા હતા. રાજદંડ જોરથી મુખ્ય કરતો હતો. લોભ-ક્રોધ-મદ-મત્ત રહેતા હતા. કપટ-ચતુરતા વિષય, ધર્મજ્ઞતા અને ચારિત્ર્ય કુદિને લીધે પરસ્પર દેવ-મોહા હતા. દેવ-પૂજા દેવ-જી રી રીતે જોઈ જેમને દેવનીય નવાય. કર્મ-કાંડ અને પુનર્જન્મનું મિથ્યાનિષ્ઠા દા વિષય દેવ, તેઓ સ્વકર્મ-વ્યવહારમાં તત્પર જોમ ન રહે ! તેમને તત્ત્વ-વર્ણ અને આદ્યજ્ઞ રહેતા હતા તેઓ. કુલપતેકે પ્રવન મળતા હતા. એ વખતે બધા

વિવાદ જેવી કુપ્રથાઓ તો દત્તીજ નહિ. લોકો હૃદયુષ્ટ રહેતા અને તેમનાં સંતાન પણ જાગવાન થતાં હતાં. જે કે પ્રજાનો ધર્મ વૈદિક હોતો, છતાં પણ નાસ્તિક, લોકાપતિક વગેરે વિવેકશાળી માન્યતા-વાળાઓ પણ નિર્ભયતાથી રહેતા હતા. કુળધર્મ, જાતિધર્મ, દેશધર્મ એ સર્વનો ખ્યાલ રાખીને રાજ-મહારાજાઓએવી ઉત્તમતાથી શાસનચક્ર ચલાવતા હતા કે જેથી રાજ-પ્રજા બન્ને મુખી રહેતાં હતાં.

વિજ્ઞાન

વિજ્ઞાનમાં તો એ સમયના ભારતવાસીઓ હાલના પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવેત્તાઓ કરતાં દબરેગણા આગળ વધેલા હતા. તેઓ વિમાન બનાવવાનું જાણતા હતા અને તેના ઉપર સુખપૂર્વક મુસાફરી કરતા હતા. શસ્ત્રાસ્ત્ર બનાવવામાં, ચક્રાવવામાં, ફેંકવામાં અને તેને ધ્વજાનુસાર રોકવામાં તેઓ સિદ્ધ હતા. અનેક પ્રકારના રથ બનાવવામાં અને વાહન યોજવામાં તેઓ અત્યંત કુશળ હતા. તેમના પહેરવેશ ઉપરથી અંશે કદી રાણીએ છીએ કે, તે વખતના જેવાં વિવિધ પ્રકારનાં મુંદર વસ્ત્રો તો હાલમાં કોઇકનાજ નસીબમાં હોય ! તેમનાં આશ્રુપણ ઉપરથી માલમ પડે છે કે, સમસ્ત સંસારનાં ઉચ્ચ કોટિનાં રત્નો આપણા પૂર્વજોના લંકારમાં હતાં. તેમનાં વાહન પણ અપૂર્વ હતાં. સારાંશ કે જળ, રથજ અને આકાશમાં પણ તેઓની ગતિ હતી. મહાભારતના યોદ્ધાઓ, તેમનાં વાહનો, તેમના પહેરવેશો, તેમના રાણુગારો અને તેમનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રોનાં વર્ણન વાંચવાથી અમારી વાતોને ટેકો મળે છે. વાસ્તુવિદ્યામાં તેઓ ફેટલા નિપુણ હતા તે મયાસુરની બનાવેલી સભાનું વર્ણન વાંચવાથી સમજાય છે. કેવી અપૂર્વ એ સભા ! વાસ્તુવિદ્યાની પરાકાષ્ઠાનાં તેમાં દર્શન થયે; એટલુંજ નહિ પણ કુરોધનને પાંડવોનો ભય લાગ્યો ત્યારે તે એક તળાવમાં જળની વચ્ચે અનંદપૂર્વક સ્નાન ગયો હતો ! આ જાતની જળસ્થાન વિદ્યા તો હજી સુધી પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનીઓના પણ ખ્યાલમાં નથી આવી. ફેટલું ફેટલું લખી શકાય ! એ સમયના લોકોના આચાર, વ્યવહાર અને વિજ્ઞાન વગેરે અપૂર્વજ હતાં.

રાજનીતિ

બાણસમ્યા ઉપર પડેલા ભીષ્મ પિતામહે યુધિષ્ઠિર વગેરેને જે ઉપદેશ આપ્યો અને જે અપૂર્વ-તાથી રાજધર્મનું વર્ણન કર્યું; તેની ઉપમા સમસ્ત સંસારમાં ક્યાંયે મળે તેમ નથી. એવા રાજ-ધર્મના ઉપદેશ હાલમાં કોણ જાણે છે ?

यदिहास्ति तदम्यत्र, यन्नेहास्ति न नत्कचिच्च।

બસ ઉપલા ઋષિવાક્ય પ્રમાણે એટલુંજ કહેવું પૂરતું છે કે, જે કાંઈ આ મહાભારતમાં કહેલું છે, તેનુંજ ઉચ્છિષ્ટ સર્વ જગ્યાએ છે; અને જે વાત આમાં નથી તે સમસ્ત સંસારમાં ક્યાંયે મળી શકશે નહિ. આપણો ધર્મ, રાજધર્મ, યુદ્ધધર્મ, આચાર, વિચાર, વ્યવહાર, વિદ્યા, કળા, વિજ્ઞાન, નીતિ અને રાજનીતિ એમાંથી કોનું કોનું અને શું શું વર્ણન કરીએ ?

હાલમાં તો આપણા રાજ્યકર્તાઓને-તેમનાથી જૂદા પ્રકારનાં ધર્મ-કર્મ, જૂદા દિત-સંબંધ અને જૂદી સંસ્કૃતિ ધરાવતી પ્રજાના કષ્ટાલુની કંઈજ ચિંતા નથી, અને હોય તોપણ તે નામ-માત્રનીજ છે. તેઓ તો અમારા મહાભારતના એક નીતિના આચાર્ય કણિકની નીતિ પ્રમાણે ચર્ચી રહ્યા છે. કણિકનો મન એવો છે કે, પ્રથમ તો કોઇને કંઈ આશાજ આપવી નહિ; અને આપી તો તેમાં કોઇને કોઇ બદનાનાં બનાવીને વિષ્ણુજ કષ્ટ કરવો. અને ત્યાંસુધી તો રહે ક્રૂરવૃંજ નહિ; ક્રૂરવૃંજ તો સદાજે ફળવું નહિ અને ફળવું તોપણ એટલે ઉંચે ફળવું કે જેથી સેનારના હાથમાં યોગ્યજ ફળ આવે ! વળી એ યોગ્ય ફળો પણ પોતાની મેળે તો કદી મરવાનાંજ નહિ !! જ્યારે પાંડવોનો દૂત ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે અર્જુન રાજ્ય માગવા સંબંધી સદેશો લાવ્યો, ત્યારે કણિક ધૃત-રાષ્ટ્રને ઉપલીજ વાન સમજતી હતી. આપણા વર્તમાન રાજકર્તા “આસાં કાલવર્તી કુપાસી” એ પ્રમાણે બરાબર કણિકનાજ રાદ ઉપર ચાલે છે. આપણને અયોગ્યજ મળવા રહીને તથા આશામાં ને આશામાંજ રાખ્યા કરીને તેમણે ખારસાં પચાસ વર્ષ આગળ નાખ્યાં ! અને એ પછી કંઈક આપવા લાગ્યા તેમાં પણ ફેટલી બધી અડચણો !!! અમારીજ વસ્તુ અમને સોંપવામાં જ્યારે આવી રહ્યા છે, તો પછી કશાંય પોતાનીજ કોઇ વસ્તુ આપવાની દેન તો તો કોણ. જાણે શુંનું મુંબે કરન ! અસ્તુ. આ પ્રમાણે સિંહાવશેષન કરવાથી બચવાન શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં બ્યારવર્ષની કેવી રીતિ

મહાભારતવિષે વિદ્વાનોના મનનીય વિચાર

હતી, તે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. માત્ર તેના બેનાર જોઈએ. ભગવાન કૃષ્ણચક્રે પોતાના લોકસંગ્રહદ્વારા સમસ્ત સંસારને કર્મચોગમાં જોડાઈ રહેવાનો જે ઉપદેશ આપેલો છે; તે સમસ્ત સંસારને માટે મહાપ્રલય સુધી દીવાદાંડીરૂપ થશે. તે ઉપદેશ કેવો છે? તે નિશ્ચિત અને પ્રવૃત્તિનો મધ્યમ માર્ગ છે. સંસારમાં રહીને સંસારનાં કામ કરવા છતાં પણ કેવી રીતે તેના દોષોથી અલિપ્ત રહીને જોશ-સુખ મેળવી શકાય તેજ દર્શાવવાનો ગીતાનો ઉદ્દેશ છે. ભારતવર્ષનું સર્વ કાંઈ ભલે જઈ રહે, પણ તેની ગીતા અને તેના કૃષ્ણ ન બચ, એટલે બસ! કેમકે:—યત્ત ધર્મસ્તત્ત્વ કુળ્લ: યત: કુળ્લસ્તતો જય: ॥ અથવા તો—યત્ત કુળ્લસ્તત્ત્વ ધર્મ: યતો ધર્મસ્તતો જય: ॥

૯-પ્રોફેસર દાવરના વિચાર

મહાભારત આધ્યાત્મિક પુસ્તકતરીકે પણ અદ્વિતીય છે. મહાભારત એ માત્ર મહાકાવ્યજ નથી, પણ 'એ-સાઇકોલોજીકલ' (એટલે કે વિશ્લેષક) પણ છે; કેમકે તેમાં દરેક વિષયને લગતું જ્ઞાન સમાયજી છે. વળી મહાભારત એ મહાકાવ્ય નહિ પણ વિરાટકાવ્ય છે. હોમરને ઇતીયક લખવામાં પાંચ-દશ વર્ષ ગયાં, પણ મહાભારત લખવામાં તો (ભારતવાસીઓને) ૩૦૦૦ વર્ષો ગયાં છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના બગીચામાં રામાયણ અને મહાભારત એ એક કલ્પવૃક્ષસમાન છે; કારણ કે એમાંથી જે પણ માગો તે મળશે. રામાયણ અને મહાભારતમાંના રામ અને કૃષ્ણ, એ માત્ર પવિત્ર બ્રાહ્મણ કે જે (પાશ્ચાત્ય) પ્રજાઓનું પુસ્તક કહેવાય છે, તે પણ જ્યાં જ્યાં ૧૬ પુસ્તકોનું અનેકું છે.

૧૦-કવિરાજ ન્હાનાલાલના વિચાર

રામાયણ અને મહાભારતની ભાષાશૈલી એ ભરતખંડની ભાષાશૈલી છે. દિવંતી ભાષાશૈલી યુરોપ સમજી શકશે નહિ. યુરોપ દમેશાં પોતાનાંજ ચરમાંથી જુએ છે. રામાયણ અને મહાભારતનાં અગાધ જળ માપવાના એ વામનજના પ્રયાસ હતો સફળ થયા નથી. મહાભારત અને રામાયણ એ સાગરસમા છે. સાગરની આલુઆલુના દેશ-પ્રદેશો નહિ બતાવે તો સાગરનું ચિત્ર અપૂર્ણ રહેશે. આકલ્યાઓ સાગરની આલુઆલુના દેશપ્રદેશો સમાન છે. x x x સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાભારત અને રામાયણ એ ધનિદાસ છે, મહાકાવ્ય નથી. સિંધુપાવવધ વગેરે મહાકાવ્યો છે. પર્વ, પર્વ સારામાં સાઈ મહાકાવ્ય પણ એ મહાભારત કે રામાયણની સરખામણીમાં ઉપ્પડી શકે તેમ નથી. મહાભારતનાં એ પર્વથી કાલિદાસે જમવિખ્યાન શાકુંતલ લખ્યું. એક પર્વ-ગાખ્યાનમાંથી યુજરાતનો મહાકવિ ગ્રેમાનંદ જન્મેલો. સર્જન પૂર્વે કીધું, તેનું પૃથક્કરણ પશિમે પુ' છે. ઇતીયક અને મહાભારત વચ્ચે જમીન અને આરમાનો બેઠ છે.

૧૧-જગતવંદ્ય સ્વામી વિવેકાનંદજીના વિચાર

“આ વીરસપ્રધાન મહાભારત કાવ્યનાં યનાવધિ પાત્રો તથા રામાયણનાં પાત્રો, એ તેમનાં પર્વો આપેલો આરનો સમય દિવું પ્રજાનો ત્રિપ વારસો છે. તેમના પર્વવિચારો નૈનિક કલ્પનાઓનો પાત્રો એમાંજ રહેલો છે. કેમકે ખર્ષે જોતાં રામ:પણ અને મહાભારતના પ્રાચીન મધ્યે તે આવડેલન નહા આવડેલિવિષે માલિની આપનાશ ઉત્તમ મનોરો છે. પૂર્વ જમિનુનિઓએ એમાં જેવી આદર્શજન સંસ્કૃતિ આપેલી છે તે બંને મારે નિ ઉપદેશ સમય માનવજનિને પણ દવે તીવ આદર્શ ઉત્પાન થશે.

મિશુની મહામણ અને માગણી

રામાયણ, મહાભારત, વેદ, ઉપનિષદ, દરિદ્રાંશ, ભાગવત, દર્શનશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર અને
દેવતાઓ વગેરેને લગતા ઋષિમુનિનૃત પ્રથે, એ અમૂલ્ય વસ્તુ હોવા છતાં પણ
શ્રીદરિએ કૃપા કરીને તે આપણેમાટે આ યંત્રમુગમાં એટલા બધા સુવ્રત કરી દીધા છે કે જે
તેમને માટે આપણા ગૃહસ્થાશ્રમીઓમાં પાણીના જેટલું (રોજના જે ચાર પૈસા જેટલું) પણ
ખર્ચવાની ઇચ્છા પ્રગટે; અથવા અકિંચન પ્રભુપ્રેમીઓમાં વગરપૈસે પણ મેળવવાની તીવ્રચ્છા
ઉદ્ભવીને તે ધનવાનોપ્રત્યે નહિ તો પ્રભુપ્રત્યે પણ ઉંડા હૃદયથી પ્રાર્થના કરાવે; તો તેમને પણ
એવા સદ્ગ્રંથ શ્રીદરિ કોઇ પણ પ્રકારે મોકલેજ મોકલે. આમ કોઇ પણ પ્રકારે આવેા ગ્રંથરૂપી
સન્નિવ્રત એક વાર મેળવેા, એટલે તો પછી તે આપણે એવો વહાદાર સાથી અને આસાંકિત
અનુચર બની રહેવાનો કે જન્મભારાસુધી ન તો કાંઇ પ્રગર માગે કે ન તો કાંઈ અન્નપાણી
માગે! તેને જ્યાં પણ ખેસાડીએ ત્યાં સમાધિનિષ્ઠ મુનિ પેરે અગભાવે બેસી રહે; જ્યારે પણ
પૂછીએ ત્યારે આપણા પૂજ્ય પૂર્વજોની, પ્રાતઃસ્મરણીય અવતારોની અને મોટા મોટા ઋષિમુનિ-
ઓની તથા વીરવીરાંગનાઓની અત્યંત સુખકારક અને દિતાવદ્ એવી જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક વાતો
તેને જેવી પણ મનોરંજક અને અસરકારક વાણીમાં સોંપાયથી હોય તેવીજ આબેદુજ, મનોરંજક,
અસરકારક અને અસરસ્થ:સંભળાવવા માટે! વળી સત્યસુખનો માર્ગ પૂછીએ ત્યારે તે પણ જુગજૂના
જોગીઓનીજ કૃતિ અને વાણીમાં કહી સંભળાવે; અને માર્ગદર્શક દિવ્ય દીપકનું કે ભોમીઆ
મહાસમીનું કામ લેવું હોય ત્યારે તેને માટે પણ હજુમાત્રનીયે દીવલિના તૈયાર!

આવા ઋષિમુનિનૃત પ્રથે એ ખર્ચ જેતાં તો સાદાત્ત શ્રીદરિનાજ સદેશવાહક-કાસદરપે છે.
કેમકે પરમાત્મદેવનીજ પ્રેરણાનુસાર દષ્ટા મદર્પિઓએ એ અદ્વૈતરહો રચેલા છે; અને તેમ હોવા-
થીજ તે દિગ્ગ્જનિનો અમૂલ્ય ખજાનો, માર્ગદર્શક ભોમીઓ અને વ્યવહારપરમાર્થ ઉભયને દર્શાવવા-
વાળો જ્વલંત દીપક બની રહેલો છે; તથા સ્પષ્ટિ દયાત દરી ત્યાંસુધી પણ તે તેવાજ રહેશે. હા, જો
ખજાને પણ આપણે પાખંડી ગુરુદાસો અને ક્રાંતિપ્રેમી, વાણિજ્યકુસળ કે એક આંખવાળા આગે-
વાનોનાજ કંદામાં ફરી રહીએ; અને એ અનુપમ ખજાનોસ્વરૂપ પણ ખર્ચ કે શ્રમથી કાઢવા-ભોગવવા
છઠ્ઠીએ નહિ; ત્યાંસુધી તો સાદાત્ત શ્રીદરિ પણ આપણા કપાળમાં લખાયેલી દુઃખદારિદ્રી બેઠીએ
તોડવાને અશક્તજ રહેશે. કારણ કે જે જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક પ્રથે સાદાત્ત શ્રીદરિનાજ ઉપદેશરૂપ
હોય; જે પ્રથે વાસ્તવિક અને વ્યાસ ઇન્દ્રેવા મદર્પિઓએ પરમાત્માથીજ પ્રેરાઇને આપણને
હોય; જે અનુપમ વારસારૂપે રચી આપ્યા હોય; અને જે પ્રથે આપણી દિગ્દુ સંતાનોની સેવા જન્યવવાને
એક પગે ટાંપી રચ્યા હોય; છતાં પણ જે આપણે તેનો લાલ સેવા છુટીએ નહિ; તો તો પછી
દશ પણ આપણે 'અકર્મી'ના પડિયા કાણુ 'ની પેઠે કર્મના કૂટેસાજ રહેવાના! અત્યારસુધી તો થયું
તે થયું, પણ દવે તો જરૂર જાગે. નહિ તો આપણું દિગ્દુત્ત અને દિગ્દુસ્તાન, આપણા પોતાના
અને આડંબરી ધર્મગુરુઓના તથા મિથ્યાભિમાની અગ્રેસરોના અધુરા જ્ઞાન-ચારિત્ર અને દુર્બળ
તન-મનના પ્રતાપે દવે દુઃખ અને અધોગતિના એવા તો ઉંડા મહાસાગરમાં ગારત થઇ જશે
કે પછી સદાકાળને માટે સત્યાનાશજ યયું જાણજે!! માટે દવે તો આપણે આપણા દાસના બેઠાં-
ઓના ગુણજાનનાં પોથાં, પ્રેમતા-પ્રેમલીનાં પોથાં તથા રક્તિવાળી રાતોના રાગડા ત્વજ દહને
આપણા તનમાં ને મનમાં મિતરૂપે ધુસી બેઠેલા અજ્ઞાન અને અવગુણરૂપી શત્રુઓનેજ ઓળખ-
વાનું તથા દૂર દરવાનું થીવો; અને એ જાળનમાં આપણને તથા અન્ય સર્વને મોટી મદદ મળે
તેટલા સાર રોજરોજ ઉંડા હૃદયથી પ્રબુપ્રાર્થના કરવા ઉપરાંત ઈશ્વરી પ્રકાશથી ભરપૂર પ્રથેના
નિવપાા, સ્વાધ્યાય અને બને તેટલું અનુસરણ પણ કરવા કરાવવા તરફ ખ્યાન આપો. વળી
કુળ, કુટુંબ, સગાંવહાણાં, નાનગળ અને સર્વ દિગ્દુ ભાષ્યદેવોમાં તેની બેઠ-વડાપણી કરવા કરાવવા

તરફ પણ અધિકાધિક ધ્યાન આપે; કે જેથી તમારૂં, તમારી સંતતિનું, તમારી દિલ્લમિત્તું અને તમારા શત્રુઓનું પણ કલ્યાણનું થાય !

મહાભારત અને રામાયણનું નામ આપણા દેશમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છતાં પણ તેની અસામાન્ય મહત્તા અને ઉપકારકતાનો ખ્યાલ થોડાજ માણસોને હોય છે. વળી સ્વાર્થસાધુ ગૌરંગો તરફ ગોટપીડીયા શિક્ષણથી રંગાયેલા વર્ગ તો એવા પ્રથમે ગપસપ જેવા ગણી કાઢીને મોટે ભાગે તેનાથી દૂરજ રહે છે. એટલુંજ નહિ પણ જેમ કોઈ એક એકાદ છુટ્ટું છોકરું એકાદ સમ્રાટના ધનવૈભવની આંકણી કરવા બેસે; અથવા તો એકાદ કાચકીવડે અમાપ મદાસાગરનું પાણી માપવા બેસે; તેમ કોઈ કોઈ તો વળી એમાંનાં અતિ અસામાન્ય, મહાન, પરમ પવિત્ર અને પ્રાતરમરણીય પાત્રોને રસ્તે જનારાં સામાન્ય માનવ જેવાંજ સમજી લઈને તેમના અમાપ જ્ઞાનચારિત્રને ચોનાના કુલ્લક-વેંતીઆ જ્ઞાનચારિત્રવડે માપવા બેસે છે અને તેમનામાં ખામીઓ પણ શોધવા-દર્શાવવા મંડી પડે છે ! મોટે આ કારણથી પણ સમર્થ વિચારકો અને અભ્યાસીઓએ આ પ્રાચીન પ્રથેની મહત્તા અને ઉપકારકતાનાં મુક્તકંઠે ગુણગાન કર્યું છે, તે આપણીનાં પુરોહિતો જેઠામાં જેઠામાં આપ્યાં છે.

વાંચનાર માનવજાતિ ! આવા અતિ ઉપકારક પ્રથો પરમાત્માએ પોતેજ મહાન અધિમુનિઓના હૃદયમાં રહીને લખાવેલા સમજાવે અને તે બદલ એ મહાન દષ્ટાએનો અને મહાન પ્રજાનો નિત્યપ્રતિ ઉંડા હૃદયથી આભાર માનવા ઉપરાંત એ હાથ જોડીને તેમના શ્રીચરણમાં નમસ્કાર પણ કરતા રહેજો. કેમકે આવા રમરણુવંદનથી તમારાં હૃદય અને વર્તન અધિકાધિક ઉચ્ચગામી થતાં ચાલશે અને સચ્ચિદાનંદ શ્રીહરિની તમને કૃપા અને સહાયતા પ્રાપ્ત થશે.

હા, એટલું ખરૂં કે, તે આભાર મોડાના સંબોધવડે માનવા ઉપરાંત શુભ કૃતિઓથી પણ માનવા લેઈએ. કેમકે એમ કરવાથીજ પરમાત્મદેવની કૃપા મેળવી શકાય તેમ છે. આ શુભ કૃતિ કેવી સમજણ અને ઉદારતાથી થવી જોઈએ; તે વિશે પણ આપણા વંદનીય અધિમુનિઓનાં વચન-વર્તન કહે છે કે:-**યોડયં નિજપરો વેસિ ગણના લઘુચેતસામ્ ! ઉદારચારતાનાં હુ વલ્લુધૈવ કુટુંબકમ્ ॥** અર્થાત્ સાંકડા મનવાળાજ ‘આ મારું’ અને ‘આ પારકું’ એમ સમજે છે. ઉદાર ચરિત્રવાળા તો આખા જગતને કુટુંબરૂપે માને છે. મોટે હે ભાઈઓ અને બહેનો ! એટલું વિશાળ તમારૂં હૃદય નજ થયેલું હોય, તો પછી નીચેની વાત તો ધ્યાનમાં લેજોજ લેજો.

જે દયાસાગર પ્રજા પાસે અધિકાધિક દયા પામતી હોય, તે તમારૂં હૃદયપાત્ર એટલું પણ મોટું રાખજો, તેટલા પ્રમાણમાં તે પણ અવસ્થ પામી શકશે. મોટે હે ભાઈ ! વધારે નહિ તો તમારાં કુટુંબી, પડોશી અને સગાંસંબંધીઓને પણ આપણા પ્રયુક્તાક્ષરોને પામેલા અધિમુનિઓએ સર્વ કોઈના ભલા માટે રચી આપેલી પરમપાવતી કથાઓ રોજ ઘડી બે ઘડી પણ નિત્યપ્રતિ વાંચવા-સંભળાવવાનો લાભ મળે તેમ કરજોજ કરજો. કેમકે એ કથાઓ આપણા મહાન પૂર્વજો, અવતારો અને પ્રાતરમરણીય વીર વીરાંગનાઓને લખતી છે; અને આપણા હૃદયને જ્ઞાનચારિત્રના રંગમાં રંગાડીને નિર્મળ તથા પવિત્ર બનાવનારી છે. આવી ઉત્તમ કથાઓમાં વર્ણવાયેલાં ઉત્તમ જ્ઞાનચારિત્રની કદર, ઈચ્છા અને પ્રાપ્તિ કરવાની જરૂર પ્રત્યેક પ્રોતા અને વક્તાને ચોનાના પંક માટે પૂજ્ય થોડીપણી જણાશેજ. કોઈપણ માનવ એવું તો નજ માની રાખે કે, અમારા જોશીને કોઈ એ કથાઓમાં વર્ણવેલા પાત્ર જેવા થવાય ! જોઈ તો એ વિશે લખવું પણ ફરજી ! કથામાં એજ કે, જે પણ માનવો સાચા મનથી જેવું પણ થવા કે મેળવવા પારે, જેવું પણ વિચારે, જેવું પણ પ્રાર્થે, તેવું તેઓ પણ જરૂરજ પામી શકે છે અને તેનાં જરૂર બની શકે જો. મોટે હે પુરુષ સમ ! દે સંતામૈવાનાં વારસ આ-માના ! દે અધિમુનિઓનાં શુભ સંતાન ! તમ પૂર્વજોના શુભ માવા-સંભળવામાં જરા બની તો જુઓ : મુન્નાન ! દે બહેન અને ભાઈ ! સાધી તો જુઓ એ આપણા સમર્થ પૂર્વજો સાચેની સાચી સમાધ ! અર્થાત્ અને દિગ્ મુકુટમણિ અને અધિમુનિનાં પણ હૃદય દરી હેનાર એવા તેમના યુગચારિત્રના ઉત્તમ વ મેળવવા તારા જે તમારૂં કોઈ પણ ખ્યાન હોય; તમારા પૂર્વજોપ્રત્યે કોઈ પણ માન ચોનાને અને ચોનાના ધર. કુટુંબ કે જે ઉન્નત કરવા-કરાવવા તરફ કોઈ પણ તાન દે. ઉન્નતિ અને મ.મા મુખનું કોઈ પણ ખ્યાન દોષ; તે તો જરૂર તને આ મદાભારત અને રામાયણમાંથી તે સ્વ-પ્રત્યક્ષ વડનને દોષજો-સાધજો અને-માનુજો-

તરફ પણ અધિકારિક ખ્યાન આપો; કે જેથી તમારું, તમારી સંતતિનું, તમારી દિલ્લનું અને તમારા શત્રુઓનું પણ કલ્યાણ જ થાય !

મહાભારત અને રામાયણનું નામ આપણા દેશમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છતાં પણ તેની અસામાન મહત્તા અને ઉપકારકતાનો ખ્યાલ થોડાજ માણસોને હોય છે. વળી સ્વાયંસાધુ ગૌરાંગી તરફના ગોટપીડીઆ શિદાણથી રંગાયેલા વર્ગ તો એવા પ્રથમે ગપસપ જેવા ગણી કાઢીને મોટે ભાસે તેનાથી દૂરજ રહે છે. એટલુંજ નહિ પણ જેમ કોઈ એક એકાદ ઘુલું છોકરું એકાદ સમ્રાટનાં ધનવેલવની આંકણી કરવા બેસે; અથવા તો એકાદ કાચલીવડે અમાપ મદાસાગરનું પાણી ભરવા બેસે; તેમ કોઈ કોઈ તો વળી એમાંનાં અતિ અસામાન્ય, મહાન, પરમ પવિત્ર અને પ્રાતરભરણીય પાત્રોને રસ્તે જનારાં સામાન્ય માનવ જેવાંજ સમજી લઈને તેમના અમાપ જ્ઞાનચારિત્ર્યને પોતાના કુલક-વેંતીઆ જ્ઞાનચારિત્ર્યવડે માપવા બેસે છે અને તેમનામાં ખામીઓ પણ શોધવા-દર્શવવા મંદી પડે છે ! મારે આ કારણથી પણ સમર્થ વિચારકો અને અભ્યાસીઓએ આ પ્રાચીન પ્રશોની મહત્તા અને ઉપકારકતાનાં યુક્તકંઠે શુભચિન્તન કર્યું છે, તે આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં લોકવાર્તામાં આવ્યાં છે. વાંચનાર માનવશ્રમ ! આવા અતિ ઉપકારક પ્રથો પરમાત્માએ પોતેજ મહાન ઋષિમુનિઓના હૃદયમાં રહીને લખાવેલા સમજાવે અને તે બદલ એ મહાન દ્રષ્ટાઓના અને મહાન પ્રભુનો નિત્યપ્રતિ ઉંડા હૃદયથી આભાર માનવા ઉપરાંત બે હાથ જોડીને તેમના શીયરણમાં નમસ્કાર પણ કરતા રહેજો. કેમકે આવા સ્મરણવંદનથી તમારાં હૃદય અને વર્તન અધિકારિક ઉચ્ચગામી થતાં આવશે અને સચ્ચિદાનંદ શીઠરિની તમને કૃપા અને સહાયતા પ્રાપ્ત થશે.

હા, એટલું ખરું કે, તે આભાર મોહાના સંપ્રદાયે માનવા ઉપરાંત શુભ કૃતિઓથી પણ માનવો લેખે. કેમકે એમ કરવાથીજ પરમાત્મદેવની કૃપા મેળવી શકાય તેમ છે. આ શુભ કૃતિ કેવી સમજણ અને ઉદારતાથી થવી જોઈએ; તે વિષે પણ આપણા વંદનીય ઋષિમુનિઓનાં વચન-વર્ણન કહે છે કે-યોડયં નિજપરો વેત્તિ ગણના લઘુચેતસામ્ ! ઉદારચારિતાનાં બુદ્ધિયુક્ત કુરુદયકમ્ ॥ અર્થાત્ સાંકડા મનવાળાજ 'આ મારું' અને 'આ પારકું' એમ સમજે છે. ઉદાર ચરિત્રવાળા તો આખા જગતને કુડંબરૂપે માને છે. મારે હે ભાઈઓ અને બહેનો ! એટલું વિશાળ તમારું હૃદય નજ થયેલું હોય, તો પછી નીચેની વાત તો ખ્યાનમાં લેજોજ સેજો. જે દયાસાગર પ્રભુ પાસે અધિકારિક દયા પામવી હોય, તો તમારું હૃદયપાત્ર એટલું પણ મોડું રાખજો, તેટલા પ્રમાણમાં તે પણ અવશ્ય પામી શકશે. મારે હે ભાઈ ! વધારે નહિ તો તમારાં કુડંબી, પડોશી અને સર્ગસંબંધીઓને પણ આપણા પ્રયુક્તસાક્ષારને પામેલા ઋણિઓ સર્વ કોષનાં લક્ષા મારે સ્ત્રી આપેલી પરમપાવની કથાઓ રાજ થઈ બે થઈ પણ નિત્ય પ્રતિ વાંચવા-સંભળાવવાનો લાભ મળે તેમ કરજોજ કરજો. કેમકે એ કથાઓ આપણા મહાન પૂર્વજો, જીવનારો અને પ્રાતરભરણીય વીર વીરાંગનાઓને લખતી છે; અને આપણા હૃદયને જ્ઞાનચારિત્રના રંગમાં રમાડીને નિર્મળ તથા પવિત્ર બનાવનારી છે. આવી ઉત્તમ કથાઓમાં વર્ણવાયેલાં ઉત્તમ જ્ઞાનચારિત્રની કદર, ધ્વજા અને પ્રાપ્તિ કરવાની જરૂર અત્યેક જોના અને વજાને પોતાના પંડ મારે પણ થોડીપણી જણાશેજ. કોઈપણ માનવ એવું તો નજ માની રાખે કે, અમારા જેવાંથી તે કોઈ એ કથાઓમાં વર્ણવેલા પાત્ર જેવા થવાય ! અહીં તો એ વિષે લખવું પણ કેટલું ! દુઃખમાં એજ કે, જે પણ માનવો સાચા મનથી જેવું પણ થવા કે મેળવવા પારે, જેવું પણ વિચારે, જેવું પણ પ્રાર્થે, તેવું તેઓ પણ જરૂરજ પામી શકે છે અને તેવાં જરૂર જતી શકે છે. મારે દે પ્રપ્ર રામ ! દે સીતામેવાનાં વારસ ઓ-માના ! દે ઋષિમુનિઓનાં શુભ સંતાન ! તમારા પૂર્વજોના શુભ ચારા-સાંભળવામાં જરા જતી તો જુઓ યુવાન ! દે બહેન. અને બાપ ! જા સાંધી તો જુઓ એ આપણા સમર્થ પૂર્વજો સાથેની સાચી સમાધ ! આર્પત અને દિલ્લતાં મુદતમજી અને ઋષિમુનિનાં પણ હૃદય દરી ભેનાર એવા તેમના શુભચરિત્રના ઉત્તમ વારસાને મેળવવા તાર જે તમારું કોઈ પણ ખ્યાન દોવ; તમારા પૂર્વજોપ્રથમે કોઈ પણ માન દોવ; પોતાને અને પોતાના પર. કુટુંબ દે ને ઉત્તમ કરવા-કરાવવા તરફ કોઈ પણ તાન દોવ; સાચી ઉત્તમ અને સાચા મુખનું કોઈ પણ બાન દોવ; તો તો જરૂર તમે આ મહાભારત અને રામાયણનાં રાખા-જુમાંથી તે સ્વ-દુષ્ટપદ વાંચાને દેખજો-સાંધજો અને-મ-જુને-માજુતને.

શ્રીમદ્ભારત અને રામાયણ વાંચી-નંચાવીને, ગાઇ-ગરરાવીને અને સાંભળી-સંભળાવીને તમારાં રોમેરોમમાં-અણુએ અણુમાં સાચું આર્થત્વ-દિ-કુલ-ભગી હો, અને તે ધરનાં તેમજ બકારનાં માનવોમાં દેલાય; વાણીવર્તનમાં વર્તાય તથા ગરીબમાં ગરીબ અભણોમાં પણ તે દેલાય તેમ કરજોજ કરજો. આ મેલાયેલા લિલ્હુની તમારાપ્રત્યે એજ મુખ્ય લિલ્હુ છે. બારનવાસી દેવાયા છતાં તમે શું એક યાચક-લિલ્હુઓ-ને પાછો વાળશો ? ટુકડામાંથી પણ ટુકડો આપ્યા વિના એક લિલ્હુને પાછો દાદવાથી તો તે તમારું-શુદ્ધચાત્રીનું-એકકું કરી રાખેલું પુણ્ય પોતાની સાથે લેતા નય છે, એ તો ખબરજ દરો; પણ ધીરજ રાખજો. આ લિલ્હુ કાંઈ માંડા ગુરૂને એકો નથી કે અનંત અંશ્યના સાગર થીલરિએ સર્વ કોઈ માટે તથા સદાકાળ માટે ખુલ્લું રાખી મૂકેલું દિવ્ય સંપત્તિનું સુલભ મદાયત મેળવવાનું મૂકી દઇને તમારા દુષ્ણ-પાતળા પુણ્યને લઇ નય ! એ તો ઉપલી લિલ્હુ તમેપ્રત્યે એટલાજ માટે યાચે છે, કે જેથી તમને પોતાને પણ એ અખૂટ અને સર્વોપરિ ખળનો જ્ઞાન થાય, મેળવવાનો યત્ન સેવાય અને પ્રાપ્ત પણ થાય. વળી એટલુંજ નહિ પણ અલારે તમે સુખને નામે દુઃખનેજ જે અધિકાધિક ઇચ્છી તથા સેવી રહ્યા હો; તે તમારી જૂઠ્ઠા એવી તો ભાગી નય કે જેથી સાચું મુખ્ય શું છે અને ક્યાં છે, તે પણ તમને સત્તર સમજાય; અને દુઃખમાત્રની આત્મતિષ્ઠી નિવૃત્તિપૂર્વક પરમ સન્નિહાન-દમય અક્ષરધામની-મોક્ષપદની સદાસર્વદા માટે પ્રાપ્તિ થાય.

પણ લિલ્હુ તો ખોખામાં માગે-ઝોળોમાં માગે-પાત્રમાં માગે ! બતાવ તે તારી પાસે છે ?

સજ્જન મિત્ર ! જરૂર જણાવે કે, તમારા પોતામાં અને સર્વ કોઈમાં જે હૃદય છે, તેજ આ લિલ્હુની ઝોળીઓ છે-પાત્રો છે-ખોળા છે. કેમ, હવે તો તેમાં કાંઈ સારું સારું અપરી-મૂકી નાખવાની મહેરબાની કરશેને ! જગદીશ્વર તમને જ્યારે રોજરોજ સાંઠ સાંઠ ધરી જેટલી અમૂલ્ય બક્ષિસ આપે નય છે; તેના નોકર સૂર્ય, ચંદ્ર, પ્રકાશ છં તરફથી પણ તમને પ્રાણતત્ત્વની, અન્ન-પકવાનની અને જળ, વાયુ વગેરેની અસાધારણ પ્રમાણમાં રોજ રોજ મદદ મળે નય છે; તો શું એ ૬૦ પરીમાંથી રૂપિયે આની-અર્ધી આની જેટલો જે-ચાર ધરી સમય, પણ આ યાચકની તમારે ત્યાં મૂકી રાખેલી ઝોળીઓમાં જ્ઞાનચારિત્રામૃત સિંચવા ખાતે નહિ આપી શકે ! અમારા અલારના બાણીના દેશસેવકો તો-ઈશ્વરે જેમને માત્ર નિમિત્તભૂતજ બનાવી રાખેલા છે એવા બાણશત્રુઓ તરફ અને બાણધનનીજ તરફ બાળી રહ્યા છે. આંતરશત્રુઓ તરફ, આંતરિક વ્યાધિઓ તરફ અને તે સર્વનાં મૂળ-બીજ-રૂપ એવા અજ્ઞાન તથા વિપરીત જ્ઞાનસુધી તો તેમની છુદ્ધ પદોંચી વળે અને આચરણમાં ઉતરે ત્યારની વાત ત્યારે ! બીજી ગમે તેમ હોય, પણ એવા આગેવાનો અને ધર્મશુદ્ધોના હૃદયમાંથી સ્વાર્થકુશળતા અને ઉપશ્ચ્ચ યોગ્યતાઓ તથા યોજનાઓ ધ્યાનપ્રમજ થાય; અને તેને કેકાણે આંતરિક શત્રુને સંહારવાવાળાં સાચે-સાચાં જ્ઞાત્રજ્ઞ અને યજ્ઞજ્ઞાનાં તેજસ્-ઓજસ્ સત્તર ભગી હો તેજ દહાડો વળે. 'મોટાભા' પણાનાં મિથ્યાભિમાન દેશને દબાવનાં-ભ્રામવનાં-અટકીને હવે તો જ્ઞાન-ચારિત્રના ઉંડા મદા-સાગરમાં ડૂબી મરે તેજ સારું થાય. પ્રજા હવે એવી તેવી પણ આસા-ઉગેદ આપીજ રહ્યા છે. કેમકે ઈશ્વરી કૃપાના કેમજ અંકુરસખા રામલક્ષ્મણ જેવા બાળક લાલોના અને વ્યાસ-વસિષ્ઠ-નારદ-વિશ્વામિત્ર અને શુક-જનક જેવા ભારિ ઉપકારક મૂકી-ત્યાગીઓના ચળકતા મહેરાઓ હવે ઉત્તના-ખીસના દોષ એવું પણ કોઈ કોઈ રચેજ દેખાય છેજ. પ્રજા કરે ને વર્તમાન સમાજ-સેવો પણ પ્રથમ પોતાને પરમાત્મદર્શી બનાવે, કે જે મૂળભૂત યોગ્યતા આવે તેજ તેઓમાં દેશરાના જગમુખી અને આખા ઉપાયો સુધી પદોંચી જવાનું સાચું બળ આપી શકે તેમ છે.

વાંચનારપ્રત્યે પુનઃ પણ એજ દેવાવું કે, તમે પણ તમારી આસપાસનાં બાળક, સ્ત્રી, જ્ઞ, અમળ વગેરેને મદાભારત અને રામાયણ જેવા ધર્મગ્રંથ રોજ રોજ થોડે થોડે પણ બનતા પ્રકારે વાંચી સંભળાવશો, તો તેમનામાં ધર્મનીતિના ઉચ્ચ સંસ્કારો પડવા સાથે તમારું પોતાનું પણ પલ્લ પલ્લ બનું થશે; અને કોઈપર પવિત્ર પ્રેરણારૂપી વિજળી ગ્રંથકનાં નજરોનજર પણ તે પુણ્યને દગલો બેઠને તમે આશ્રય પામશો.

પણ ભાઈ ! કદાચ એટલું પણ કરવું ન બને કે ન રહે, તો આમાંનાં ચિત્રો અને તેની નીચેની ઘોંટી ઘોંટી કીટીઓ તો જરૂર ભેંસંટોકરાં વગેરેને બનાવજો સંભળાવજો; અને તે ઉપર-ચો માણમે શું બોલ દેવો થશે, શું કરવું થશે, શું ન કરવું થશે, તે વગેરે પણ સમજાવવા તરફ

લેજો. શું આ વિશ્વને આવા પ્રકારની-૬૦ ધડીમાંથી છેવટ ધડી 'એ' ધડીની-પચીસમા પચાસમા ભાગની-પણ બિહા નહિ આપો ? પ્રશ્ન તમારું કયાણ કરો !

હે વાંચનાર બાહ્યદેવો ! ઉપથી બાજતમાં એટલું જરાતર તો શું, પણ જો તમે ધારી-આદરી જોસો તો તો તમે એટલું બધું કરી શકો-આપી શકો-કે જેથી શ્રીકરિતું સર્વસ્વ તેના બદલામાં પામી શકો; અને સાક્ષાત્ શ્રીદરિના જમણા હાથ જેવા પરાપકારી પણ બની શકો એમાં સંશય નથી. માટે અમારાથી શું બને ? એવું જરાપણ ધારના નહિ. લુઓ, જરા કાન દબને સાંભળો. તે પરમપિતા અને જગદંબા મૈયા વહી રવાં છે કે:-“ હે ભારતમૈયાનાં પુત્રપુત્રીઓ ! તમારી સદાપમાટે અને સદાકાળ તમારી પૂટે એકપણે ખડાં છીએ. અમેએ તમારેમાટે અને સર્વ કોઈને માટે સર્વ પ્રકારના અર્થધર્મનાં અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન-ચારિત્રનાં સદાત્રત સદાને માટે ખુશાં રાખ્યાં છે. દુઃખજ એ છે કે, અમે પાસે આટલાટલી અખૂટ સંપત્તિ છતાં પણ તેના ઇચ્છુક-યાચક તો હજારો-લાખોમાં માત્ર કોઈકજ હોય છે ! માટે અમારું માનો તો હજી પણ જાગે, ઉઠે, અને તમારાં અમે તરફનાં બારીબારણીને-અમારી છેક નજીકમાં આવેલા તમારા હૃદયદારને-તરતજ સાફ સુતરાં અને ખુશાં કરી નાખો ! તમે અત્યારસુધી વગરસમજ્યે એ દાર નાહકનાં વારસી રાખ્યાં છે; તે જો હવે પણ તમે કંઈક સમજી ચયા હો તો તરતજ ચારે તરફથી ખોલી નાખો; કે જેથી અમારા જ્ઞાનચારિત્રચરણી પ્રકાશને તમે સારી વેડે પામી શકો; અધિકારને લીધે ઘૂસી ગયેલાં ચામાચીટીયાં, છીટીમંકોટી, સાપવીંછી વગેરે આપોઆપજ ભાગી જાય; આંતરિક આરોગ્યની પવિત્રતા વધતી જાય; અને અમારો સાક્ષાત્કાર સાધી સન્નિવહાનંદમય બનાય ! હે બંધુ અને બહેન ! જો આ સર્વ સમજવા-આચરવા જેટલું જોર તમને તમારામાં ન હોખાતું હોય, તો પછી અંદર અધારામાં રહીને પણ જરા અમે તરફ ચિત્ત તો ફેરવો ! અને જરા સાચા ભાવથી તો પોકારો ! એટલે એટલું કળ-અળ તો તમારાં હૃદયકપાટ બંધ છતાં પણ અમે મોકલી આપીશું, કે જેથી કરીને તમે તમારાં બારણાં ઝટ ખોલી શકો; અધિકાર વગેરેને તગડી શકો તથા પરમ સત્યનો પ્રકાશ પામી અમારાં પણ દર્શન મેળવી શકો ! માટે જરા અમે તરફ સાચા મનથી વળી લુઓ અને પછી જોઈ જ્યો કે તમારે માટે અમારી પાસે કેવું કેવું અને કેટલેટલું અખૂટ અર્થધર્મ ભરેલું છે ! તમે આ પણ સાંભળ્યુંજ દરોકે, ખુદા મહેરબાન તો બંદા પહેલવાન ! અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એમાંનું જે કાંઈ પૂર્ણ વિશ્વાસથી અને હક્કદાવાપૂર્વક તથા અનન્ય-ભાવથી અમારી પાસે જે કોઈ ચામે છે; તે સર્વ કાંઈ અવસ્થમેવ મેળવી શકે તેમ છે. લુઓ, ગીતામાં હું કુખીજીનેને તથા દુનિયાદ પદાર્થના પ્રેમીઓને પણ-જો તેઓ મ્હારાજ યાચક બની રહે તો-મારા ભક્તમાજ જણું છું. શું તમારી પાસે તીવ્ર ઇચ્છા પણ નથી ? જો ના હોય તો તે પણ માગી જ્યોને ! તે પણ મળશેજ ! માટે બાહ્ય મારા ! આખું તેવું પણ સમજી જાઓ, માગી જાઓ અને મેળવી જાઓ !”

પરંતુ સાચા જિજ્ઞાસુ-મોક્ષાર્થીને માટે મદાન અધિમુનિઓ નીચેની પણ એક ખાસ શ્વાનમાં રાખવા જેવી વાત યચવી ચયા છે કે:-

અભિમાનં સુરાપાનં ગૌરવં ધોર રૌરવં । મતિષ્ઠા મુકરી વિષ્ઠા વિર્ણી ત્યક્ત્વા મુર્ખી મયેન્દ્ર ॥

અર્થાત્ મેટાજિજ્ઞાસુએ તો હું આવો છું, તેવો છું, અમુક છું, તમુક છું, એવા અભિમાનને મતિ-રાપાતજ સમજવું; ગૌરવને ધોર રૌરવ નરક સમજવું; અને મોક્ષપ્રતિષ્ઠા-મોક્ષકીર્તિને આતિશા સમજવી. આ પ્રમાણે એ વખે લૌકિક પદાર્થોને પ્રચુના માર્ગમાં અંતરાય નાખનારા સમજને માનવ જ્યારે એનો ત્યાગ કરે છે; ત્યારજ તે સાચું જ્ઞાન, વેદજગ અને અટલ-અનુપમ સુખપ્રાપ્ત કરી શકે છે. હા, આ જગતમાં એવા પરમ સત્યના પ્રેમી તથા અનાતમ વસ્તુચિન્તિના રિષ્ટ આનન્દ તે; હજારો લાખમાં કોઈકજ દોષ છે; અને એવું દોષાધીન સાચા અંતરે સામાન્ય જન-વચને ‘તિરાની દુનિયા’ કહી છે. તિરાના ‘ન’ કંઈકનું કંઈક આમે, કંઈકનું કંઈક નિહા કરે, તેણે, અને એને જાણ્યોનાં દનરે ના જેવું દોષું નથી.

તો એ લાભ, પરમ આસ્તિક, બળવાન અને સદ્ગુણી માતાપિતાના ગૃહસિદ્ધિમંથીન મળી રહેતો. અને તે પછી એ લાભ મામમાંના માન-લાટ, ચારણ, સાતી, પુરાણી, ધર્મોચાર્ય, મદંત, માત્રાગુ, પંડિતો, મદંસો તેમજ અતિથિઅભ્યાગતો પાસેથી પણ સદગ્ને સદગ્ને મળ્યા કરતો. બ્રિજો, મેળાઓ અને યાત્રાએ નીકળતા સંધી પણ એ બાબતમાં બદુજ

સમાજમાં ઓઝો, બાળકો, વૃદ્ધો, યુવકો, ખેડૂતો તેમજ ગરીબચુરબાં જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક આર્ચસંસ્કૃતિથી પોપાયા કરતા; સારે મનુષ્યો કેવાં રાન રહેતાં ! તેઓ આખું આયુષ્ય ધર્મનીતિથી તથા મુખસંપત્તિપૂર્વક ચોમાં તો શું પણ ગામના ભંગી શુદ્ધમાં એવું બળ અને આરોગ્ય ! ભણીગણીને કુરકુરીઆં પેદા કરી જલ્પનારા પાંચ-દશ યુવકો પણ હિં !

પણ પુષ્કળ માણસો જલ્પે છે કે, આજથી પચાસ અને સો વર્ષ પહેલાં દેવ, દુષ્કાળ, મોધારત, તનમનની દુર્બળતા, કુસંપ, ઝેરવેર, સ્વાર્થ-ગ્રપંચ અને લોભલાલચ વગેરે ન હતાં; અને એના સામા છેડાની જ, સંપ, હેતુમીત, ઉદારતા, સાદાઈ, પરોપકાર, સરળતા, સદાનુભૂતિ, કરતાં બધાં વધારે હતાં. એ સમયે એવી રિચિતિ હોવાનું મુખ્ય કારણ પ્રકારોદ્ધારા લોકોને જ્ઞાનચારિત્ર્યનું સિદ્ધિ પૂર્ણ છૂટથી તથા સ્વાભાવિક જે આપણેનાના કે મોટા પ્રત્યેક મામમાં બ્રાહ્મણોને, ભટ્ટ ચારણોને તેમજ ગરાસો પળના જોઈએ છીએ; તે સર્વ એવા ઉચ્ચક્ષ અને નિઃસ્પૃહ રદાન રાજકર્તાઓ, ધનિકો તથા ગામલોકોદ્ધારા તેમના ચલચારિત્ર્ય અને નિષ્પાત્રેલાં હતાં. આજે તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તો એ જ્ઞાનચારિત્ર્ય પણ ાછળ પાછળ તેમની જમીનજમીરો પણ ખોવાતી ચાલી છે ! !

તાં પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ દશ પણ એ વર્ગોને સચેત અને સુસંસ્કૃત યોગી બનાવી શકાય તેમ છે; અને માનવસમાજ પોતે તંગી વેડીને ર સદાપકોને રોટલો આપી શકે તેમ છે. એમાં પણ જે અનેક બાળકો, જ્ઞાનાં હોઈને જે તે પ્રકારે છવન ગાળતાં હોય તેમનીજ સેવા અને જેની નિર્ધનતા વગેરે સ્વીકારીને સર્વભાવથી આચરવામાં આવે તો ધારીગર અને છે' તેમ જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન સિદ્ધક-રક્ષકના પોતાના પરથી ધારણા મુજબના જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન, મજબૂત અને સેવાયુક્તિવાળા અવરમ સારા પ્રમાણમાં ઉપજી આવે, એમાં નવાઈ નથી. રાષ્ટ્રસેવાની પદ્ધતિ બાન જૂલી તેની પાછળ મચી પડનારા સજ્જનોમાટે શું આ જે નજાયાં નિરાધારો મોટે ભાગે તો દેશને માટે કષ્ટકારક, ચોર, ભામટા, ધારી, પાખંડી, દમ અને દરામી બેખધારીજ બની જવાનાં; તેમનામાંથી વચાનું કામ કેટલું બધું શક્ય અને મદત્તનું છે !

અને સંમદરત્તિને દૂર કરી પ્રજાનેજ સર્વસ્વ માની શકનારા જ્ઞાન-જ્જનો પણ જે સર્વભાવે એકનિષ્ઠાથી અને સતતપણે ઉપર જણાવ્યા માવવા ઇચ્છે; તો દાસની થીમંતમેવી તથા લંટારાવર્ધક અનેક યાગા-રિંગો જે વિધાનક કાર્ય બજાવી રહી છે; તેને બદલે સમાજના સત્ત્વરે પરિજ્ઞાન આત્માવિના રહેજ નહિ. આવા કૃષિપ્રાધાન્ય દેશમાં એવા ની પાને બીજ મામી તેમને મોટા ભા જનાવવાનું કામ પણ જ્યાંમુદ્ધી ન આવે નહિ, ત્યાંમુદ્ધી બજાવવુંજ પડે. ઉચ્ચ લાવનાવાળા, આસ્તિક અને પ્રજા આવી બાજનો માટે પણ કેષ્ટને કેષ્ટ મામ જોવી આપેજ. દેશને ઉદય રવે અનિવાર્ય હોવાથી સાચી લાગણીવાળા અને સંપત્રી નરદેવનાઓને

શકે તો સમયદાન તો કરી શકે ખરેખરે ! માટે એ રસ્તે પણ આ મથો અલગ્ય તેમજ અલગ્ય મજુરો, ખેડુતો, અંત્યજને અને બાળકોને તથા યુવકો અને જુદોને વાંચી સંભળાવવાનો માર્ગ તારીમાટે તો બહુજ સરસ છે. કેમકે આ પ્રકારનું કામ તો સેંકડો-હજારો ને લાખોના દાનથી પણ વધારે મહત્વનું છે. વળી એથી તો તારી માટે એક પંથ ને દો કાળ જેવું યશે. એક તો એથી કરીને બીજાઓનાં હૃદયોમાં ઉત્તમ સંસ્કારો રોપવા-સીંચવાનું શ્રેય મળે છે; અને બીજું એ કે, એમ કરનારનું પોતાનું હૃદય તો વળી શ્રોતાઓ કરતાં પણ વધારે સંસ્કારી અને પવિત્ર બનતું ચાલે છે. હા, એ કામ નિષ્કામભાવથી બળવડું જોઇએ એટલું તો ખરું.

ધનધામનાં લોભલાલચ, માનવહૃદયને પાપપ્રપંચમાં પણ એવાં દૂષાવી દે છે; ધર્મનીતિથી એવાં તો બ્રષ્ટ કરી મૂકે છે; કે તેમના હૃદયમાં સાચી લાગણી, સાચી દયા, સાચી સત્યની ભૂખ, સાચું સત્-પાતન, સાચી સરળતા કે પોતાની ઓછપને કજૂલ કરવા જેટલું હૃદયબળ તેનામાં રહેવાનું પામતું નથી. વળી તે અવશ્યજોને સહયુજ માનીને એવાજ મિત્રો અને નોકરો શોધી લે છે કે જેથી કરીને તે મોટરે ચઢીને કે પાપરૂપી ભારે પૈસાતળે ચઢાઇ પીસાઇને સીધેસીધા રૌરવ નરકમાં જીવાવી જાય ! અલબત્ત, પામરો પણ કાંઈ એટલા બધા નીચ હોતા નથી. હિંદુભૂમિમાં અવનરવાને લીધે પણ મરણ અને નરકના ભાવિ ભય કાંઈ કાંઈવાર તેમને પણ સતારી જાય; એટલી યોગ્યતા તો ધણીખરા પામરોમાં પણ રહેલીજ હોય છે; અને તેથી કરીને તેમને પણ જો કાંઈ છાપરે ચઢાવનાર, નામ કેાતરાવનાર કે મોટાભા બનાવનાર વગેરે મળી જાય; તો તો વળી થોડું ધણું ધન પણ આપેજ આપે ! જેઓ આવી રીતે લોકકર્મની માટે પણ થોડું ધણું ખર્ચાં શકે છે; તેમનું હૃદય પણ પૂરું નહિ તો અધુરું પણ જો વિષયી કેરીનું હોય; અને આની બેઆની જેટલું પણ જિજ્ઞાસ કેરીનું હોય; તો તો તેવાઓને પણ અપિચ્છિનિઓનાં ઉત્તમોત્તમ જીવનકલ્પન પર્ષદ પડ્યા વિના રહેતાંજ નથી. વળી કેટલાકોને તો તે એટલાં બધાં મળી જાય છે કે જેથી કરીને તેમનું જીવન દિવસાનુદિવસ ફેરવાતું ચાલીને પરમ ઉત્તમ પણ બની રહે છે !

ઉપલી સમજણથીજ આ સંસ્થાદારા મુખ્યત્વે ધર્મનીતિના મથો નીકળે છે અને ઉપર જે બે કાવ્ય-વચન ટાંકેલાં છે, તે પણ એવાજ સમજનોમાટે છે. માટે તે ઉપરથી કાંઈએ એમ ન સમજવું કે, પોતાની પ્રતિષ્ઠા-ગૌરવ-નામના-કે કીર્તિને ખાતર પણ જેઓ દાનપુણ્ય-લોકસેવા-રાષ્ટ્રસેવા છું કરતા હોય, તેમનો વિશદ કે હલકાઇ કરવાનો અર્દી જરાપણ ઉદ્દેશ છે. ઉદ્દેશ જો કાંઈ પણ હોય તો તે એજ છે કે, તેઓ જે કાંઈ રહું કરતા હોય તે વધારે સમજણથી, વધારે કાળજીથી અને વધારે આવકતથી વિચારે તથા આચરે; અને જેઓ ભારતવાસીઓપર જામી ગયેલાં દુઃખનાં અનેકવિધ આઠ-કે જેની ઉપર પત્ર, પુષ્પ અને ફળ પણ ફાંટી રવાં છે; તેનેજ-ઉપર ઉપરનાં અનિષ્ટોનેજ-માત્ર ચૂંટી નાખવા પાછળ મંડી પડ્યા હોય; તેઓ તેજ મદેનતનો અને તેજ ઉચ્ચ શક્તિનો ઉપયોગ તે જોનાં જરૂરજોજ બોદી કાઢવા પાછળ કરે ! અસંગતલેખ દેવેન દિવ્યા !

કાંઈ એમ કહે કે, રામાયણ અને મદાભારત ઇત્યાદિ મદાન મથો દેશમાં વિવિધાન હોવા છતાં પણ ભારતવાસીઓની કુદૃષ્ટા કેમ થઈ અને અત્યાર સુધી કેમ ટપી રહી છે ? ઉત્તર રપટજ છે કે, એવા મથોમાં દર્શાવેલા અનુમતસિદ્ધ આચારવિચાર (માન-આરિય) ધર્મનાં આચારાનુજ એ પરિણામ છે. પરમાં પુષ્કળ ખાતરો દોરા છતાં પણ તેનાથી અતાન મનુષ્ય ન જન્મ, અ-ન-ન કરતો મરી જાય; અથવા તો તે ખાતરનો ફરપોશ કરીને કાંઈ એ કરનાં પણ જો મોને મરે; તો તેમાં પણ એ ખાતરનો રોપ તો નજ રહી શકાય; એનુંજ આર્થમથોવિરોધ પણ સમજવું, પરંતુ તેની માથે આ વાન પણ ખચલાની નથી કે, પતી પતીને પણ એ માન-આરિય જેટલું પ્રમાણમાં કાવમ રહી શક્યાં છે; તે પણ એ મદાન આર્થમથોવિરોધ અને પૂર્વજોના-જ પ્રતાપ છે. એમના પ્રાપેજ ભારતવર્ષ ભારતવર્ષનીજ અને હિંદુજનિ હિંદુનજી જન્મર મુશી દવાની પડતી શક્યાં છે; અને નહિ તો જન્મ અને પ્રાચીન પ્રાજ્યોની પોં હિંદુજનિ પણ નામદન જનીને આજે મુમયમાન કે અસ્તિત્વનેજ મિઠાવતી દેવ !

આમે-સ્ત્રી વાન છે, જન્મ કેરીજ ઉપરજ આજેની પોં રામાયણ, મદાભારત, મેઘાદનુ વગેરેની કથાને પણ અનેક પ્રકારે મદેન. નવની મંચમનનું ભારતવાસી-

પરંતુ કશ્વરૂપાથી દશ પળ, જનુ નદિ તો કાઠ કાઠ પળ એવા અસામાન્ય વાનાંકારો,
 નનાંકારો વગેરે દયાન દશીજ; અને તેઓ છે ત્યાંમુખીજ તેમના વૃન્નરને ઉતેજ અનેક
 આસિન કરીને મરતો અટકાવવાની તક છે. એવી પ્રત્યેક વ્યક્તિ ભારતવૃં મોંધું
 નિ મધું તેમ એ પન પળ જગું રહેડ, તો કરી તેને ઉપગવવું મુરકેલ છે.
 કારો, કોર્નકારો, વાનાંકારો, પુરાણીઓ, ભાટચારો, જગતો, વ્યાસરો,
 જનુદશીઓ, કાપડીઓ, વગેરેનો પળ દિવસાનુદિવસ ઘટારોજ થતો ચાલે છે.

અને જે જે હોંશિયાર માણસો જ્યાં છે તેમનું સ્થાન ખાલી જરૂર છે. અનેક પ્રયત્નો કરીને અને સેક્ટો-દળોના વર્ગચુક્રી ઉપકારક થતી આવીને હિંદુનતિને જડમૂળથી ઉખટી જતી જટકા-વી શકનારી હિંદુસંસ્કૃતિનાં આ સાધન અસરે તો, મોટે ભાગે દીનહીન સ્થિતિમાં અને જડમૂળથી ઉખટી જવાની તૈયારીમાં જ છે; પણ આગલા સમયમાં જ્યારે તે પોતાના ઉન્નત સ્વરૂપમાં હશે ત્યારે તો કેવી અદ્ભુત અસર અને જનશ્રુતિ રાખનારાં હશે, તથા લગાઇ વખતે કેટલું બધું નેત્ર યોગ્યતા અને ઉપકારકતા રહેલી ન ગણાય. પરંતુ એવાં એવાં પણ એ સાધનોમાંથી સારી સારી વ્યક્તિઓને શોધી, ઉત્તેજને તથા સચવી કેળવીને ઉત્તિપ્રદ દિવ્ય સંસ્કારોથી તરબોળ બનાવવામાં આવે; અને જે તેમનો યોગ્ય લાભ સેવામાં આવે; તથા તેમની સંખ્યા વધે તેમ કરીને જનસમૂહને છૂટથી તેમનો લાભ આપવામાં આવે; તો તો દેશની નષ્ટ થવા બેઠેલી એ શુભ સંસ્કૃતિમાં કંઈ ને કંઈ ચેતન પૂરાતુંજ રહે અને ખાદી ઉપરાન્ત ઉચ્ચ મુરારી વગેરે પણ જે જે પ્રયત્નિન કરતું હોય તેમાં એવા માનવો કેટલા બધા ઉપયોગી થાય; અને તેની સાથે એ લોકો પોતે પણ પોતાને અરનાં જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય, કળા અને ઉપકારકતામાં કમે કમે કેટલાં બધાં ખીસતાં-પુસતાં આતે એ શુદ્ધ દેશહિત માટે ઓછી અગત્યને, ઓછા વિચારણીય અને ઓછા આચરણીય પ્રશ્ન છે! હવે આગળ કરતાં તો ઉચ્ચીજ કક્ષાના સમાજસેવકો દેખાય છે; પરંતુ જ્યાં પહોંચ્યું છે, અને તેમાં જેટલું બાકી છે; તે જેતાં તો તેમના આચારવિચારો હજી પણ આગળ વધવાની ખાસ જરૂર છે; તે દર્શાવવાજ આટલું અહીં લખ્યું છે.

લોકરચિત્રને વશ બની રાષ્ટ્રીયતાના નામ નીચે પણ ગોટપીડીઆ ચોખણપટ્ટીવાળા રાજાઓ અસવીને લાખોની ખરબાદી કરવી અને દેશમાંના ગરીબોનાં લોહી અનેક પ્રકારે પીવાવાળા લોકોની સંખ્યા તથા આવડતને વધાર્યા જવી; એના કરતાં તો ઉપર જણાવ્યા જેવી વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને ખીસવીને દેશના ખરા આધારરૂપ સ્ત્રીવર્ગ, ખેડૂતો, અંત્યજને તેમજ ખીન નિરાધાર, ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકોનીજ સંગીન સેવા બજાવવામાં રાષ્ટ્રનું સાચું અને સંગીન હિત રહેલું છે. સમજીએએ હવે તો એવાંજ કાર્યોની પાછળ ધનના દગ અને સુખોજ સેવાભાવી જીવનો અર્પણ કરવાં-કરાવવાં થઈ છે.

ભારતમાતાનો સાચો સપૂત બંકિમચાત્ર કે જે આર્પસંસ્કૃતિનો મદન અભ્યાસી અને દિમાયતી હતો; વર્તમાનયુગનો જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન મદાવિદાન હતો; જેનું રોમેરોમ દેશદાનથી ફરી રહેલું હતું અને જેના પછી દેશમાં તેનો જોડો પાક્યો નથી એવો એ અસામાન્ય સાહિત્યસેવક હતો. આનંદમદ તથા કૃષ્ણચરિત્રાદિ જેવા અનેકાનેક પ્રેરક મથોનો તથા ‘વદેમાતરમ્’ જેવા રાષ્ટ્રીય ગીતનો જે પ્રભેદા હતો; એવો સમર્થ સાહિત્યસત્રાડ પણ એવા સિદ્ધજી અને સિદ્ધિનો-વિશેષ કહે છે કે:—“લખનાં-વાંચનાં આવડે તેજ સિદ્ધિ અને ન આવડે તે અશિદ્ધિ; એવું જરા પણ સમજતા નહિ. પાઠશાળાઓ અને નિઠાવોમાં બંધવારિના પણ જ્ઞાનની શક્તિ થઈ શકે છે. આપણા દેશમાં પૂર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના જે કેટલાક ખાસ માત્રો દત્તા; તે આજે હુતપ્રાપ્ત થઈ ગયા છે. ‘કથા’ અને ‘દરિદ્રાર્નવ’ એ પૂર્વકાલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક મુખ્ય ઉપાય હતો. પ્રાચીન સન્નારીઓ કથાકારોના મુખથી પુરાણ તથા દંતિકાસની વાતો સાંભળતી અને તેથી કરીને પુરાણ-દંતિકાસમાં જ્ઞાનનો જે ઉત્તમ બંદાર છુપાયેલો છે, તે તેમની પાસે ખુલ્લો થઈ જતો. અત્યારના આપણા યુગસિદ્ધિ ગજાના પુરોહો કરનાં પણ અનેક વિષયો પૂર્વકાળની સન્નારીઓ બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. ભોમચિત્રાસમાંજ જીવનની સાર્થકતા સમજાવવાની, કાળા મોવાળી આ વીસમી સદીએ તે એક દાયમાં તોષ-અંકુક અને બીજા દાયમાં કળ-કારખાનાંએને મારણ કરીને સેક્ટો સિલિન, અર્ધસિલિન તથા અસિલિન પુરોહો સંસ્કારકારી બદલ કર્યા છે.”

પોતાનું નામ પણ ન ગળી બલુનના પ્રાચીન-મુખ્ય અમરન રામકૃષ્ણ પરમહંસ, જીવ-પતિ સિદ્ધાંત અને મદન અકબર જેવાઓ જે અસામાન્ય જ્ઞાનચારિત્ર્ય અને ગરીબજન મારવાના દત્તા; તે સારા કાંઈ જાણે! આર્પસંસ્કૃતિના એ સમયના અત્યંતજ્ઞાનની બદારના ઉત્તમ મોવાળી-નેજ એ મર્યાદા દેતો.

વળી એ સાર્થકોને જાન માત્ર જાનએ તોજ છે કમને કમ એવું ન હતું. એ જાન તે જાન

કેાઇને મળી શકતો. પ્રથમ તો એ લાભ, પરમ આસ્તિક, બળવાન અને સદ્ગુણી માનાપિતાના આચાર, વિચાર, હેતુર અને ગૃહશિક્ષણમાંથીજ મળી રહેતો. અને તે પછી એ લાભ ગામમાંના જ્ઞાન-ચારિત્ર્યસંપન્ન કુળપુરોહિત, ભાટ, ચારણ, શાસ્ત્રી, પુરાણી, ધર્માચાર્ય, મદંત, યાત્રાશુ, પંડિતો, મંડળેશ્વરો, સંતસાધુઓ, પરમદસો તેમજ અતિચિત્તવિગ્મતો પાસેથી પણ સદંતરે સદંતરે મળ્યા કરતો હતો. વારતહેવારોની ઉજવણીઓ, મેળાઓ અને યાત્રાએ નીકળતા સંઘો પણ એ બાબતમાં બહુજ મદદગાર થતા હતા.

એવે એવે પ્રકારે જનસમાજમાં સ્ત્રીઓ, બાળકો, ટૂકો, યુવકો, ખેડૂતો તેમજ ગરીબચૂરજાં વગેરે તમામ વર્ગો જ્યારે જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક આર્થસંસ્કૃતિથી પોષાયા કરતા; ત્યારે મનુષ્યો કેવાં સુખી, સદ્ગુણી અને બળવાન રહેતાં ! તેઓ આખું આયુષ્ય ધર્મનીતિથી તથા સુખસંપત્તિપૂર્વક ચુલ્લરતાં; અને ગરાસીઆઓમાં તો શું પણ ગામના લંગી મુદ્દામાં એવું બળ અને આરોગ્ય રહેતું કે અત્યારના આપણા લાણીમણીને કુરકુરીઆં પેદા કરી જાણનારા પાંચ-દશ યુવકો પણ તેવા એકને પહોંચી શકે નહિ !

આ વાત તો આજે પણ પુષ્કળ માણસો જાણે છે કે, આજથી પચાસ અને સો વર્ષ પહેલાં દેશમાં આજના જેટલું દારિદ્ર્ય, દુષ્કાળ, મોંઘારત, તનમનની દુર્બળતા, કુસંપ, ઝેરવેર, સ્વાર્થ-પરાયણતા, વિશ્વાસિતા, ળગપ્રપંચ અને ભોલલાઇ વગેરે ન હતાં; અને એના સામા છેડાની સંપત્તિ, સુખશાન્તિ, સુકાળ, સંપ, હેતુમીત, ઉદારતા, સાદાઇ, પરાપકાર, સરળતા, સદાનુભૂતિ, આસ્તિકતા વગેરે ફાલના કરતાં મણાં વધારે હતાં. એ સમયે એવી રિથિતિ હોવાનું મુખ્ય કારણ એજ હતું કે ઉપર જણાવેલા પ્રકારોદારા લોકોને જ્ઞાનચારિત્ર્યનું શિક્ષણ ખૂબ છૂટથી તથા સ્વાભાવિક રીતે મળ્યા કરતું હતું. આજે આપણેનાના કે મોટા પ્રત્યેક ગામમાં બ્રાહ્મણોને, બૃહ ચારણોને તેમજ અહમદિરવાળાઓને જે ગામગરાસો પળના ભેઇએ છીએ; તે સર્વ એવા ઉચ્ચક્ષ અને નિઃસ્પૃદ લોકશિક્ષકોના ચરણમાં કદરહાન રાજકર્તાઓ, ધનિકો તથા ગામલોકોદારા તેમના ગુણચારિત્ર્ય અને ઉપકારકતા ઉપર એવારી નંબાયેલાં હતાં. આજે તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તો એ જ્ઞાનચારિત્ર્ય પણ ખાઇ મેહા છે અને તેની પાછળ પાછળ તેમની જમીનજમીરી પણ ખોવાતી ચાલી છે ! !

પરંતુ આ સર્વ છતાં પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ હજી પણ એ વર્ગોને સચેત અને સુસંસ્કૃત કરીને સમાજસેવામાટે ઉપયોગી બનાવી શકાય તેમ છે; અને માનવસમાજ પોતે તંગી વેડીને પણ પોતાના એવા સુયોગ્ય સદાયકોને રોટલો આપી શકે તેમ છે. એમાં પણ જે અનેક બાળકો, માનપિતા કે પાશકપોષકવિનાનાં હોઇને જે તે પ્રકારે જીવન ગાળતાં હોય તેમનીજ સેવા અને સુશિક્ષણનું કાર્ય તેમનાજ જેવી નિર્ધનતા વગેરે સ્વીકારીને સર્વભાવથી આચરવામાં આવે તો 'હારીગરનો ઠાકરો સહેજે હારીગર બને છે' તેમ જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન શિક્ષક-શક્ષકના પોતાના શિક્ષણ અને આચરણ ઉપરથી ધારણા મુજબના જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન, મજબૂત અને સેવાશક્તિવાળા સમાજસેવકો તેમનામાંથી જવરચ સારા પ્રમાણમાં ઉપજી આવે, એમાં નવાઇ નથી. રાષ્ટ્રસેવાની સાચી દાનપાળા અને પંડુ બાન જૂસી તેની પાંછળ મચી પડનારા સજ્જનોમાટે શું આ એાછી આકર્ષક તક છે ! જે નજારાં નિરાધારો મોટે ભાગે તો દેશને માટે કષ્ટકારક, મોર, ભામટા, છુદ્દા, બીખારી, વ્યભિચારી, પાખંડી, દગ અને દરામી બેખધારીજ બની જવાનાં; તેમનામાંથી ઉત્તમ સમાજસેવકો બનાવવાનું કામ કેટલું બધું શક્ય અને મદરવનું છે ?

લૌકિક સ્વાર્થ અને સંમદરતિને દૂર કરી પ્રભુનેજ સર્વસ્વ માની શકનારા જ્ઞાન-ચારિત્ર્યસંપન્ન યોગ્ય સજ્જનોને પણ જો સર્વભાવે એકનિશાથી અને સતતપણે ઉપર જણાવ્યા જેવી એકાદ સંસ્થા જમાવવા ઇચ્છે; તો દાઘની ધીમંત્રસેત્રી તથા લૂંટારાવર્ધક અનેક શાળા-પાઠશાળાઓ અને મોડિંગો જે વિધાનક કાર્ય બજાવી રહી છે; તેને બદલે સમાજના સત્પતિની દિશામાં અસાધારણ પરિણામ આપ્યાવિના રહેજ નહિ. આવા કૃષિપ્રાધાન્ય દેશમાં એવા કામમાટે જુદાંજુદાં ધનિકોની પાસે બીજા માત્રી તેમને મોટા બા બનાવવાનું કામ પણ જ્યાંયુદ્ધી કુદગ કૃષિકાર બનવામાં આવે નહિ, ત્યાંયુદ્ધી બળવતુંજ પડે. ઉચ્ચ ભાવનાવાળા, આસ્તિક અને પરિશ્રમી સમાજસેવકને શ્રમ આવી જાવો માટે પણ કેાઇને કેાઇ માગે પોથી આપેજ. દેશનો ઉદય દવે કેાઇ પણ પ્રકારે થયો અનિવાર્ય દોષથી સાચી લાગણીવાળા અને સંપન્ન નરદેવનાઓને

માટે કાંઈ ને કાંઈ ઉકેલ પોતાની ઉચ્ચ લાવનાઓ પાર પડે એવા મળીજ આવે. હા, ઉચ્ચ દ્વાંતોને ખાતર પડે અકિચનતામાં અને જરૂર પડે તો જૂનમાં પણ સુખ માનવા જેટલું ચારિત્ર્ય તેમનામાં હોવુંજ જોઈએ.

જગતકર્તાને જે કાંઈ કરવું છે, તે તો ચવાનુંજ છે. માત્ર જેમનું પરમ ભાગ્ય હશે માં હથિયારરૂપે ખની ચક્રશે; અને આત્મો-નતિકે પરમ યશ જેમાંનું જે પણ જોઈતું હોય તે જીગી થશે.

હે સર્વત્ર રમી રહેલા પરમ ગ્રભો ! સર્વપર આપની અધિકાધિક કૃપા ઉતારજો અહીં રાખેલાં દિવ્ય રત્નોને પણ હવે લોકસેવામાં વાપરજો; કે જેમના જ્ઞાનચારિત્રો પ્રત્યે કાંઈ પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા મૂળ શત્રુઓની સામે તથા અયોગ્ય રૂઢિચિંત્તા સામે કાંઈ પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા મૂળ શત્રુઓની સામે પણ લડવા માંડે; જગતના સર્વ ધર્મો અને મહિના કસેશ-કુસંપ છં બાલશત્રુઓ સામે પણ લડવા માંડે; જગતના સર્વ ધર્મો અને જૈકયપ્રદાયક રહસ્યો પ્રવર્તે, રાગદ્રવ્ય, ભય્યાલિમાન અને અછલનાં બારદાનોની ટીકા જનસમાજ સત્વર ફેરે, અને પરમ ખેયને પામી ચૂકેલા એવા સાચા ચિકિત્સક પુરુષો દારવણી તેમને સત્વર પ્રાપ્ત થાય. વાંચનાર ! તમે પણ રોજ આવી પ્રાર્થના કરશો અને તમારા વંશવારસોનું પણ એથી વધારે વહેતું અને વધારે પ્રમાણમાં લેવું થશે.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં જે જે લેખો તેમજ ઉતારા જેમના અને જેમાંથી લીધા નાં નામ જનતાંસુધી તે તે સ્થળે આપેલાં છે. અહીં એ તમામ લેખકો તથા તેના અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની આ લેખ સમાપ્ત કરીએ છીએ. હરિઃ ઓમ તત્સત્

સંવત ૧૯૮૩-આવણ માસ

ब्रह्मर्षि गुरु वसिष्ठ तथा महाभक्त हनुमान सहित

श्रीरामपंचायतन

“ श्रीराम पञ्चमन जानकी, जय गोलो हनुमान की ! ”—मुद्रक और प्रकाशक:—सरजू साहित्य मुद्रणालय—बनारस/वाराणसी

श्रीरामपंचद्वय रूपान्तर भक्त मन, हनुमान् भक्तमण्डलान्तरः नयकं जलोत्थनं कंच मुखा, करकंच परकंच जालं
 इदं अगलित अभिमत छवि, नवनील मीरदुर्गद्वयं, पटप्रीति मानदुर्गद्वयं शक्तिशुक्ति, भौमि जनकमुखावर्ग
 दश मुकुट पंचाल दिनक शाय, उदाह भोग विमुक्तः, आशानमुत्र नाशायद्वय, संयामर्जनं दशद्वय
 रत्न दीपकानु दिनेश, दानव दानव दुष्ट निवेदनः, कपुनंद आनंदद्वय, वांगमर्षद्वय दशद्वय
 श्रीराम, शंकर शेष मुनिमन्त्रजनः, मम हृदयकंच निवस कर, कामर्षि मन्त्रद्वय मन्त्र

ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત

ત્રેતા કાવ્ય નિવંધ કરિવ સતકોટિ રમાયન ।
 હક અક્ષર ઉદ્ધરેં વ્રહ્મહત્યાદિ પરાયન ॥
 અવ ભક્તનિ સુખેદન વહુરિ લીલા વિસ્તારી ।
 રામચરન રસ મત્ત રદત્ત અહનિસિ વ્રતધારી ॥
 સંસાર અપારકે પારકો સુગમ રૂપ નવકા લયૌ ।
 કલિકુટિલ જીવ-નિસ્તારહિત વાલ્મીકિ તુલસી ભયૌ ॥

ઉપોદ્ધાત

ભક્તમાળાવાળા પદ્મ સંત નાભાસ્વામીના ઉપદેશ ઉદ્દગાર દેવા મુંદર અને ભાવપૂર્ણ છે !
 કાશીની મુપ્રતિષ્ઠિત નાગરી પ્રચારિણી સભાએ ગોસ્વામી તુલસીદાસજીની
 ત્રણસો વર્ષની જયંતિના અવસરનિમિત્તે સં. ૧૯૮૦ ના વર્ષમાં 'તુલસી-અંધાવલી' ત્રણ
 ખંડોમાં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એ અંધાવલીમાં ગોસ્વામીજીના જીવનવૃત્તાંત તથા રામાયણાદિ
 અંધોના સંજ્ઞાધર્માયથાશક્ય વિસ્તાર તથા વિવેચનપૂર્વક જે જે હકીકતો, નિર્ણયો વગેરે સમા-
 વવામાં આવ્યું છે, તે એવું સમયોચિત કાર્ય થયું છે કે તેનાં વખાણ કરીએ જોઈલાં જોઈયાં.
 ઉપદેશ તુલસી-અંધાવલીના ત્રીજા ખંડમાં તેની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવનારૂપે ગોસ્વામી તુલ-
 સીદાસજીને લગતી હકીકત તથા સમાલોચના અહીંસાકે પૃથ્વી સમાયલી છે, તે વાંચવાથી
 તેના વિદ્વાન લેખક પરિત રામચંદ્ર શુક્લ, ગોસ્વામીજીના સંજ્ઞાધર્મમાં દેવા ઉડા અભ્યાસી
 અને પરિશ્રમી હોવા જોઈએ તે જણાઈ આવે છે.

એ ત્રીજા ખંડમાં બીજા ત્રણસોથી વધુ પૃષ્ઠનિર્ણયોના રૂપમાં સમાયલાં છે; તે પણ ગોસ્વા-
 મીજીના જીવનતેમજ કાવ્યશ્રવણ ઉપર હોઈને ઉડા વિચાર તથા અભ્યાસપૂર્વક સારા સારા વિદ્વા-
 નોને હાથે લખાયલાં જણાય છે અને તે તે લેખકોના શ્રમ તથા ધર્મપ્રેમમાટે માન ઉપજાવે છે.

ગોસ્વામીજી રચિત 'રામચરિતમાનસ' શ્રંથ પોતેજ એક એવી અદ્ભુત-અતુલ્ય-
 વસ્તુ છે કે તેમના અમર દેહની ઉપમા પણ તેને આપી શકાય અને તેમનું સર્વોપરી સ્મા-
 રક પણ તે શ્રંથ પોતેજ બની રહેલો છે. કેમકે ખ્રિસ્તીઓના દૃઢ્યમાં ખ્રિસ્ત અને તેનું બાઈ
 બલ જેટલું વસ્તુ છે; તેના કરતાં પણ હિન્દીભાષા બોલનાર બંધુઓના દૃઢ્યમાં તુલસીદાસ
 રામાયણે ઘણાજ વધારે વાસ કર્યો છે.

ઉપદેશ નાગરી પ્રચારિણી સભાએ અને અનેક વિદ્વાનોએ મળીને ઉપદેશ શ્રંથ
 પ્રસિદ્ધ કરવામાં ગોસ્વામીજીનું અને તેમના ઉપદેશ અમર દેહરૂપ અને સ્વયંભૂ સ્મારકનું
 જે ભાવભર્યું પૂજન થયું છે; તેનાં જેટલાં પણ વખાણ કરીએ તેટલાં જોઈયાં છે.

પરંતુ ગોસ્વામીજીનું અને તેમના રામાયણરૂપી અમર દેહનું સર્વોપરી પૂજન કરનાર
 તો વળી તેમને લગતો એક બીજો અસ્તિશ્રંથ હરી શકાય તેમ છે. ગોસ્વામીજીના સદાચારી,

ગાસ્વાળી દલસીદાસજીનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત

ગાસ્વામી દલસીદાસજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનકાવ્ય

[illegible]

આં લખનૌના નવલકિશોર પ્રેસ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલાં ગોસ્વામીજીનાં ચરિત્રો કરતાં નાગરિક
 'રામચરિતમાનસ' ની શરૂઆતમાં ઉપરોક્ત છેલ્લા અધ્યાયમાં
 અત્યારસુધીમાં હિંદીમાં પ્રકાશિત થયેલાં ઉપરોક્ત ચરિત્ર વિશેષ પ્રમાણભૂત
 રિલ્ડી સભા તેમજ નવલકિશોર પ્રેસદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલાં ઉપરોક્ત ચરિત્રો વિશેષ પ્રમાણભૂત
 હોવાથી મોટે ભાગે તેના અનુવાદરૂપે અને તેના જ આધારે, પરંતુ જ્યાં જ્યાં સંક્ષેપ, વિસ્તાર,
 ટિપ્પણ્ય ઇત્યાદિ કરવાની જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં સંપૂર્ણ છૂટ લઈને યથામતિ આ સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર
 યોજાયું છે. ગોસ્વામીજીના ચરિત્રવિષે કેટલીક આખતોમોટો બૃદ્ધ બૃદ્ધ લેખકો વચ્ચે હજી
 મતભેદ પણ્ય છે; પરંતુ તેમાં ઉત્તરના નેટલો સમય, સ્થાન અને જીન સંયોગ હતા નહિ.
 ઉપરોક્ત બંને થયો આ ચરિત્ર યોજવામાં અત્યંત ઉપયોગી થવા બદલ તેના મુયોગ્ય
 યોજકો, શોધકો, લેખકો, અનુવાદકો અને પ્રકાશક મહાશયોનો આ સ્થળે અમે નેટલો
 ઉપકાર માનીએ તેટલો ઝોછા છે.

ગોસ્વામીજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાંત

જિ.કે. 'વલ્લેપરવા' નામના ગામમાં સર્વ સાતિન

ગાસ્વામીજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાંત

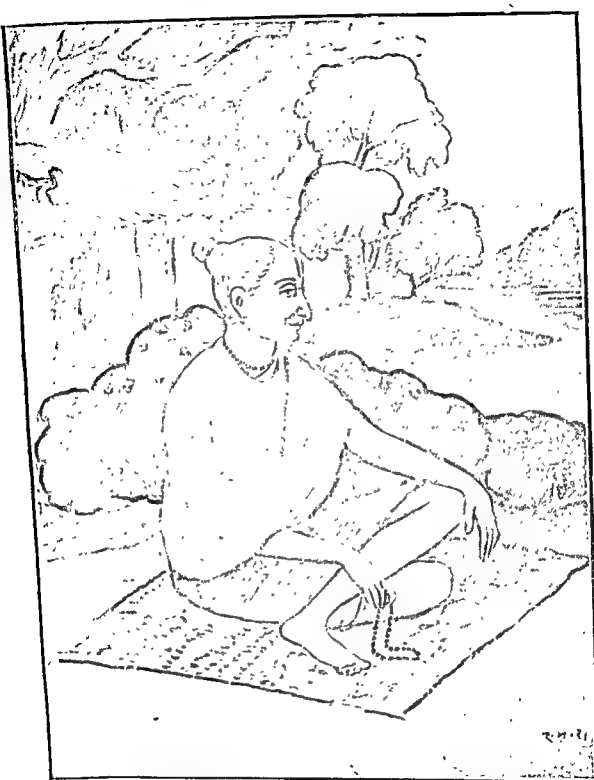
પ્રસિદ્ધ રાજપુર શહેરની નજીક યમુનાકિનારે 'હૂબેપુરવા' નામના ગામમાં સર્વ જ્ઞાતિના લોકો ઉપરાંત રાજપુર રાજ્યના રાજ્યશુલે પલ્લ રહેતા હતા. તેઓ પરાશરજોત્રી સરયૂપારી બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ બહુ વિક્ષાન, ધનધાન્યસમૃદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત હતા તેમનું નામ રત્નનાથ મિશ્ર અને તેમનાં ધર્મપત્નીનું નામ હુંવસી હતું. માતાના ગર્ભમાં ગાર-તેર માસ રહ્યા પછીજ સંવત ૧૫૫૪ ના શ્રાવણ સુદિ સાતમે સુધ્યાસમયે તુલસીદાસજીનો જન્મ થયો હતો. તેઓ જન્મિતા શ્રી સમાચાર મળતાં રાજ્યશુલે તરફથી ચો કોઇનો ઉચિત સત્કાર થયો. તેઓએ ગાર માણસો ભેડાહતા અને ચાચકોને દાનથી સંતુષ્ટ કરવા લાગ્યા. તેઓએ ગાર માણસો ભેડાહતા અને ચાચકોને દાનથી સંતુષ્ટ કરવા લાગ્યા.

મિત્ર અને તેમનાં ધર્મપાળાં તુલના કરીને સંધ્યાસમયે તુલસીદાસના ઉચિત કાવ્યો સંવત ૧૫૫૪ ના શ્રાવણ મુહુર્તે સાતમે સંધ્યાસમયે તુલસીદાસના ઉચિત કાવ્યો પુત્રોત્પત્તિના શુભ સમાચાર મળતાં રાજ્યશુર તરફથી ચો કોઇનો ઉચિત કાવ્યો જો સમયે તેમની પાસે ગામના પંચ જે-ચાર માણસો બેઠા હતા અને યાચકોને દાનથી સંતુષ્ટ કરવામાં આવતા હતા; પરંતુ એટલામાં જ ઘરમાંથી એક દાસી દોડી આવી અને કહેવા લાગી કે:-“મહારાજ! ઘરમાં આવો. આપના પુત્રે બીજાં બાળકોની જેડે જન્મતાંની સાથે રાજાને બહે “રામ” એવો ઉચ્ચાર કર્યો છે. વળી દાંત પળ તેના મુખમાં બનીએ આવી ગયેલા જણાય છે અને બળે પાંચ વર્ષનો હોય તેવો જણાય છે. ત્યાં બેઠેલી સ્ત્રીઓ કહે છે કે, આ તો કોઇ રાજાસેજ જન્મ લીધેલા હાશે છે. હવે સ્ત્રીમાતાને એવું સાંભળીને બહુ જ દુઃખ થાય છે; માટે આપ જલ્દી ઘરમાં આવો અને તેમને આશ્વાસન આપી માંત કરો.”

માટે આપે મહત્વના સંચયકરણ પદ્ય પ્રસંગોનું નામ લેવાયું છે. આમાંથી પાછા વાઘા નવા; અને ત્યાં એકલાં થયેલાં સમાવેશમાં, મિત્રો, જણા વિવાદ થયા પછી સૌ એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે, તબુ દિવસ પછી જો આ પુત્ર જન્મી તો આ પ્રશ્નને માટે ફરી વિચાર કરી ચોક્કસ લાગે તે કવચું.

જો પછી સાવળ મુદિ ૧૧ નો આદ્ય થઈ રાત જ્યાં માના દૃઢપણે તેમની પ્રિય દામીને ન જવા નવા એ મુજ પુત્રો:પના દિવસ જામાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં તેમ પગ લગ્ન કરે.

એ પછી સાવળ મુદિ ૧૧નો આડ થઈ રાત બાજીએ તેમની પ્રિય દામીની
 ન જ્યા જ્યા એ મુજ પુનઃપાના દિવસ આમાં હોવા છે, ત્યાં ત્યાં તેમ વળવળાવે છે.

राम चरितमानस मुकवि, मूर्तिमान् विश्वास ।
ज्ञान शिरोमणि भक्तवर, ये हे तुलसीदास ॥

કહ્યું કે:-“હે સખિ! હવે આ પ્રાણપ્રશ્ની ઉડવા ઇચ્છે છે. તું આ મારાં ઘરેણાં તથા મારા વડાલા પુત્રને લઇને હમણાંજ ‘હરિપુર’ તારી સામુને ત્યાં ચાલી જા; અને ત્યાં સર્વ પ્રકારે તેનું પાલન-પોષણ કરજે. જો તું નહિ લઇ જાય તો મારા મરણ પછી મારા આ પકિતમૂર્ખ જેવા પતિ તો જરૂર આ બાળકને ફેંકી જ દેશે; માટે અત્યારે સતોરાતજ તું કોઈ જાણે નહિ તેમ નીકળી પડીને ત્યાં પહોંચી જાય તો સારું.”

આ પ્રમાણે માતા હુલસીએ દાસીને વિનંતિ કરી; અને પોતાનાં સર્વ ઘરેણાં તથા પુત્ર તેના ખોળામાં સોંપી દઇને તેને વિદાય કરી દીધી. પછી હુલસીમાતાની તબિયત બહુજ ગંગડી આવી. તેમણે બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશનું સ્મરણ કરી પ્રાર્થના કરી કે:-“હે ભગવન! આપ મારા સર્વસ્વનું-પ્રિય પુત્રનું રક્ષણ કરજો.” પછી બ્રહ્મમુદ્રામાં તેમણે દેહ મૂક્યો.

પાંચ ઘડી દિવસ ચઢતાંજ સુનિયા દાસી ‘હરિપુર’માં પોતાની સાસુ પાસે પહોંચી ગઈ; તથા તેમને નમન કરીને સર્વ હકિકત કહેતાં તેણે સઠ યઇને કહ્યું કે, ‘તે’ બહુજ ઉત્તમ કામ કયું છે. તારે ઘેર પહેલું વેતર વીધાયેલી ગાય છે, તેનું દૂધ પાઇને આ માતાવિનાના બાળકને જીવાડ.’ પછી તે પ્રેમપૂર્વક બાળકનું પાલન કરવા લાગી. આ રીતે પાંચ વર્ષ અને પાંચ મહિના વીતી જવાડ, પછી તે પ્રેમપૂર્વક બાળકનું પાલન કરવા લાગી. આ રીતે પાંચ વર્ષ અને પાંચ મહિના વીતી ગયા અને બાળક બોલવા તથા હરવાકરવા લાગ્યો; પરંતુ એ અરસામાં એ દાસીને સાપ કરડવાથી તેના દેહ પડ્યો અને એ બાળક અનાથ બની રહ્યો. હરિપુરના લોકોએ દાસીના મૃત્યુના સમાચાર સંભળ્યું અને એકલી આખ્યા અને તેમના પુત્રને બોલાવી લેવાની પ્રાર્થના કરી; પરંતુ સંભળ્યુંજ નહોતું જવાબ આપી દીધો કે:-“જે બાળક પોતાના પાલકપોષકનેના નાશ કરી દે, તેને લઇને હું શું કરું?” હરિપુરવાસીઓમાં પણ આ ઉત્તરથી એવોજ વહેમ પેસી ગયો કે, તે બાળકને જે કોઈ રાખશે તેને તુકસાન થશે. આથી હવે તેને કોઈ પણ રાખતું નહોતું.

આ પ્રમાણે વહેમી વિચારને લીધે આ ભાવી મહાન સંતાને રાટલાનો કે આટલાનો કાંઈપણ આશ્રય નહિ મળવાથી તે જિઆરે અનાથ બાળક ક્યારેક આ દ્વારપર તો ક્યારેક પેલા દ્વારપર ભટકતો ફરતો અને ક્યારેક કોઇ કાંઈ આપતું, તે ખાઈ લેતો.*

બાળકની દીનદીન દશા જોઇને જાણે શ્રીજગન્નાતાનેજ દયા આવી હોયને! તેમ એક બ્રાહ્મણખાઈ આવીને તેમને અવડાવી જતાં હતાં. આ રીતે બીજાં જે વર્ષો વીતી ગયાં. +

એ સમયે ચિત્રદ્રુમાં સ્વામી અનંતાનંદજીના પ્રિય શિષ્ય સ્વામી નરહરિનંદજી* કુટી ખાંધીને રહેતા હતા. તેઓ ભગવાનના અનન્ય ભક્ત હોઈ તહીન દશામાં રહેતા હતા;

* ગોસ્વામીજીએ પોતાની એ સમયની દીનદીન દશા દર્શાવતાં સ્વમુખેજ કહ્યું છે કે:-

“ખારે તે ભક્ત ગિવજ્ઞાન દાર દાર દીન, જનત દીં ચારિ ફલ ચારિ દિં ચતકકો.”

અર્થાત્ તે સમયે દીન-અનાથ એવો હું ઘેરે ઘેર તિરસ્કાર પામતો ભટકતો ફરતો અને જે દિવસ ચાર ચાનકી-કે ચણા પણ મળી જતા, તે દિવસ જાણે ચારે પુરુષાર્થ (ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ) મળ્યા હોય એમ માનતો ફરતો!

+ આખું ગામ વહેમી વિચારનું લાં આ બાલજી બાળને ક્યાંથી આ બાળકમાટે દયા આવી દશે! મળ પ્રથમાં તો સાક્ષાત્ પાર્વતીજી જમાડીને અશોષ ચઢ જતાં એમ કહ્યું છે; પરંતુ તે ભોક્ષાવકા ઉપરથીજ લખેલું સમજીને ઉપરમુજબજ લખ્યું છે. એ ખાઈ કોઈ પૂર્ણ માની કે વહેમરહિત જિજ્ઞાસુ દશે, કે પછી તેવા પુરુષનાં આત્મકિત કે વિધવા દશે; અને તેથી એમજ માનતાં દશે કે:-“આવા નિરાધાર બાળકને અન્નપાણી આપવાથી તે કાંઈ મરી જતાનું દશે! પુણે તો પાપજ દેશાય.” વાંચનાર ભાઇબહેન! આવા વખતમાં તમને તો આવૃત્તેથી જોઇએ તેટલી તકો મળી આવે તેમ હોવાથી તે જરૂર સોધતાં-સાધતાં રહેજો.

* શ્રી નરહરિનંદજી થી અનંતાનંદજીના પ્રિય શિષ્ય દત્તા; અને શ્રી અનંતાનંદજી પરીદ્ર શીરામાનંદ સ્વામીના ખાર શિષ્યોમાં મુખ્ય દત્તા.

ગાસ્વામી વૃત્તસીદ્ધાંતનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત

ને શ્રીહરિને સાક્ષાત્કાર પામીને કૃતાર્થ થયેલા હતા. આ અનાથ બાળકની નિરાધાર દશા તેમના સાંભળવામાં આવતાંજ તેમને બહુજ લાગણી થઈ આવી.

એ સમય આજથી ચારસો વર્ષ અગાઉનો છે, કે ન્યારે ભારતવર્ષમાં અનાથ, ઘી, દૂધ વગેરે હાલના કરતાં દશવીસગણું સસ્તું હોઈ માણસો પણ બહુજ ઉદાર હતાં; એટલે પછી અન્નવિના તો ભાગ્યેજ કોઈ ભૂખે મરતું હશે. આથી માત્ર વહેમનેજ લીધે એક બાળકને અતિ હુબ્બી અવસ્થામાં આવી પડેલા સાંભળતાંજ નરહરનંદ જેવા પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર પામેલા સંતને ઉડી લાગણી થઈ આવે, એમાં આશ્ચર્ય નથી.

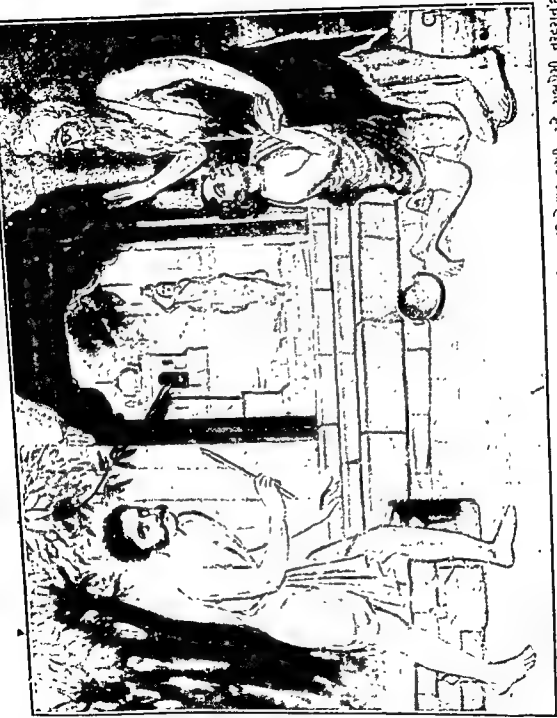
હાલ આપણા દેશમાં તો એવા નિરાધાર, હુબ્બી અને જ્ઞાન-ધાન-પાન-વસ્ત્ર-ઔષધ-ઈત્યાદિ વિના હુબ્બી થનારા તો શું પણ મરી સુધાં જનારા માનવ તથા બાળકોની સંખ્યા લાખોની હોય છે; એટલે પછી દરવર્ષે લાખો લોક સદાને માટે ભીખારી, ભેખધારી અને ચોરીજારી કરનારા પણ એવી સ્થિતિવાળામાંનાજ મોટે ભાગે બન્યા કરે તેમાં પણ નવાઈ શી ! પણ પડી છે કેને? મોટામોટા દેશસેવકો પણ રજસપ્રકૃતિગત કીર્તિલોક ધરાવતા હોય; એટલે પછી માખાપવાળાજ હજારો લાખો વિદ્યાર્થીઓને લાણુવવા-અવશવવાનું અને ઝડ મોટા ભામાં ખપી શકાય, ઇત્યાદિ મેળવી શકાય, એવું તેવું કરવાનું મૂકીને દીનહુબ્બીઓની અને નિરાધારોની તેમને શી પડી હોય ! 'નિસકે તડમે' લઈ, ઉસકે તડમે' હમ !

ઉપરોક્ત નરહરનંદજી પણ હાલના જેવા અનેક મોટાથી ઓલી બાણનારા વાણીકુશળો, ધનવાનો, લકધારી, મકધારી, ભેખધારી ઇત્યાદિ ની પેઠે ઉપર ઉપરના ડાળડિમાકથી બંધાનામાં નહિ ખપવા ઇચ્છતા હોય; અને હાલના કરતાં અનેક બાળકો સારા એવા તે જમાનામાં હાલની પેઠે લાખો તો શું પણ થોડા પણ અનાથ, છેક રખડી પડેલા અને ભૂખે મરી જવાનાજ નહિ હોય; એટલે પછી લોકવહેમનાજ પ્રતાપે થયેલી બાળકની અવદશા સાંભળીને વંદનીય નરહરનંદજી તો અંતર્યામી પ્રભુની પ્રેરણાને અનુસરીને તરતજ હરિપુર પહોંચી ગયા ! એક ઘર આગળ એક અનાથ છોકરાડે પે તે ભાવી મહાન પુરુષ નિરાધાર ભિખારીની હાલનામાં ઉલેલો હતો, એક વહેમી ઘરઘણી તેના તરફ લાકડી બતાવીને 'આદ્યો જ અડી'ઈ એમ બરાડી રહ્યો હતો અને એવામાંજ નરહરનંદજી પહોંચી ગયા ! તરતજ તેમણે તેને પોતા તરફ ખેંચી લઈને તથા બીજા હાથ લાકડી સામે આડો ધરીને તે દીન-અનાથને સનાથબનાવી દીધા અને કહ્યું કે- "શમજોલા ! તું શોક ન કર પરમ કૃપાળુ પિતા સર્વ પ્રકારે તારી સંભાળ લેશે." પછી ગામનાં મનુષ્યોની સમતિ લઈને બાળકસહિત તે અયોધ્યામાં આવી પહોંચ્યા.

પછી સંવત ૧૫૬૧ ના માધ્યુદિ પંચમી (વસંતપંચમી)ને દિવસે સરયૂતટપર યત્રે પવીત યત્ર કરાવીને તે વિપ્રબાળકને તેમણે યત્રોપવીત તથા ગાયત્રીમંત્ર આપ્યો અને શ્રીરામ નામનો પણ ઉપદેશ કર્યો.

પછી ત્યાં સ્વામીજી હનુમાનવીલાપર દશમહિનાપર્યંત રહ્યા. તેઓ પોતાના શિષ્યને વિદ્યાધ્યન અને ગ્રામ્યાથી સૂત્રો કહે કરાવવા લાગ્યા. હવે આનાના બાળકમાં અહંજ-પારજનિ સેવાબુદ્ધિ તથા બ્રહ્મભાવનો વિકાસ થતો એમને સ્વામીજી બહુજ પ્રસન્ન રહેતા અને તેમજ દેવાણું ઇચ્છતા. બાળકે પણ તેમના આગળ દંડ્ય યોલીને પોતાની સર્વ કરુણકૃપા આપ્યાઈ એ સાંભળીને બહુજ આશ્ચર્યચકિત થયા; નેત્રોમાં અશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં; અને શિષ્યને દંડ્યચાલે સાંધીને ઉત્તમ ઉપદેશ કર્યો.

ત્યારપછી તેમનજનુનો આરંભ થતાંજ સ્વામીજી ત્યાંથી શિષ્યસહિત નીકળ્યા; માત્રમાં કથાપુરાણ કરેલા કરેલા સરયૂ-યોધરાના સંજમપર સફરખેત (વારાહસેત્ર)માં આવ્યા ત્યાં આપો પ.૧૫૫૩ નિવાસ કર્યો પડે છે અને પૂર્ણિમાના સ્નાનને અદિમા છે

બાળકઃ વૃદ્ધસીદાસને વહેમને ટીધે દુકાડે ન આપતાં સર્વ કાલ પૂતકારી કહાડે. આથી તે બહુ દુઃખી રહે. પ્રભુપ્રેમી નરહરનંદ સ્વામી
એ પણ સંભળવાનું દરિદ્ર પહેાન્યા. ત્યાં એક માનવને તેની પાછળ પડેલાં બોઈ તેમણે શોક્યો. અને બાળકને આશ્રયમાં લઇ નિરાધારનો આધાર બન્યા;

પોતે પાંચ વર્ષ પર્થત જપ-તપપરાયણ રહ્યા અને શિષ્યને શિક્ષણ પણ આપતા રહ્યા. એ પછી જ્યારે તે બાળકની બુદ્ધિ રૂઠે પ્રકારે પ્રવીણ થતી જણાઈ, ત્યારે સ્વામીજીએ સમાચારોને પણ આદંબ કરી દીધો. બાળકને પણ તેના શ્રવણથી જાદુજ આનંદ અને બોધ મળવા લાગ્યો.

આવી રીતે શિષ્ય સુશિક્ષિત થયા પછી પર્વ આવતાં પોતે શિષ્યસહિત કાશીજી તરફ જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં પ્રારબ્ધાનુસાર તેઓઃઅનેક સ્થળે રોકાતા, અધિકારી જનોને ઉપદેશ કરતા તથા દીન જનોનાં દુઃખ દૂર કરતા વિચરતા વિચરતા કાશીજી પહોંચી ગયા. ત્યાં તેમણે પરમ શુભ સ્વામી રામાનંદજીના સ્થાનપર ઉતારો કર્યો.

તેમણે પરમ ગુરુ સ્વામી રામાનંદજીના સ્થાનપર હાજર થયા.
કાશીપુરીમાં મનોહર પંચગંગા ઘાટપર યતીન્દ્ર રામાનંદજી પુષ્કળ વખત રહ્યા હતા.
એ સુંદર ઘાટપર 'શ્રેષ્ઠ સનાતનજી' નામના મહાત્મા એ સમયે રહેતા હતા. તેમનું
શરીર તો વૃદ્ધ હતું; પણ મનોભાગ યુવાનના જેવું હતું. તેઓ વેદો અને શાસ્ત્રોના અદ્વિતીય
જ્ઞાતા હતા. તેમના તેજસ્વી મુખપદ્મમાંથી બહુ પ્રકાશનાંજ કિરણો વહ્યા કરતાં હોય એમ
લાગતું હતું. સિદ્ધશા અને તપશ્ચર્યાને માટે તેઓ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતા. તેમણે આપણા ચરિત્ર-
નાયક બાળપ્રદ્યયારી તુલસીદાસજીમાં સુંદર સરળ સ્વભાવ વગેરે લક્ષણો જોઈને તેમને
પોતાની સકળ વિદ્યાઓના સર્વોત્તમ-મુદ્યોગ્ય પાત્ર માન્યા; અને સ્વામી નરહરિનંદજીને કહ્યું
કે:-“હિ મુનિરાજ! આપ કૃપા કરીને આપના શિષ્યને અહીંજ રાખો. તેની વૃત્તિ સાંસારિક
નથી; પરંતુ મંત્રના ધ્વનિ અને ઇષ્ટધ્યાનમાં મગ્ન રહેનારી છે. હું તેને ચાર વેદ, છ શાસ્ત્ર,
ઈતિહાસ, પુરાણ, કાવ્ય વગેરે શીખવીને એવો ધુરંધર વિદ્વાન બનાવી દઈશ કે આપ પણ
તેનાં યથોગાન સાંભળીને પ્રસન્ન થશો.”

તેનાં યશોગાન સાંભળીને પ્રસન્ન થયા.”

તે મહાત્માનાં હિતપૂર્વ વચનો સાંભળીને સ્વામી નરહરનંદ તેજ વેળા પવિત્ર ગંગાતટ-પર તે જાળશ્રદ્ધધારીને જોલાવીને બહુજ પ્રસન્નતાપૂર્વક તેઓને સોંપી દીધા; અને પોતે કેટલોક સમય ત્યાં રહ્યા પછી જ્યારે સૂતલાધ્યના અધ્યયનમાં તેમનું ચિત્ત ખૂબ લાગેલું જણાયું તથા તેમને માટે કાંઈપણ ચિંતા જેવું ન જણાયું, ત્યારે તેઓ ચિત્તકૂટ ગયા.

આ રીતે ગોસ્વામીજીએ ત્યાં પંદર વર્ષ અધ્યયન કરી સમગ્ર શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો સમજી લીધા. વિદ્યાશુરની પણ તેમણે તનમનથી સેવા કરી અને શુરેનું શરીર પંચત્વ પામ્યું ત્યારે તેમની અંત્યેષ્ટિક્રિયા પણ કરીને આચાર્યશ્રવણથી તેઓ નિવૃત્ત થયા. શુરેનું શરીર પંચત્વ પામતાં એ સ્થાનમાંથી તેમનું મન ઉઠ્યું થયું અને પર્યટન કરતા કરતા પોતાની જન્મભૂમિ તરફ ચાલી નીકળ્યા. ફરતા ફરતા પોતાની જન્મભૂમિ રાજપુર પહોંચી જઈ તેમણે પોતાનું તરફ ચાલી નીકળ્યા. ફરતા ફરતા પોતાની જન્મભૂમિ રાજપુર પહોંચી જઈ તેમણે પોતાનું ચર જોયું, તો માત્ર તેનું ખંડિયેરજ ઉભું હતું અને ઘરમાંનું કોઈ પણ હયાત ન હતું. પછી તેમણે વિધિપૂર્વક શ્રાદ્ધ અને પિંડદાન કર્યું. ગામલોકોના આગ્રહથી મકાન પણ તેમણે સ્વધારી લીધું અને તેમાં નિવાસ કરી શ્રીરામાયણની કથા વાંચવા લાગ્યા.

સુધારી લીધું' અને તેમાં નિવાસ કરતાં વ્રાતનાનિકૃષ્ણે કહ્યું કે :—
યમુનાજીના સામા દિનારાપર ‘તારિપતો’ નામના ગામમાં ભરદ્વાજગોત્રના એક સરથૂ-
પારી બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. તેઓ યમદવિલીયા(કર્તિક સુદિ જીઞ)ના પર્વ પર સહકુટુંબ યમુના-
સ્નાન કરવા આવ્યા હતા. સ્નાનદાનથી નિવૃત્ત થઇને તેઓ જ્યાં પડિત તુલસીદાસજી કથા કરતા
હતા ત્યાં આવ્યા. તેઓ ગોસ્વામીજીને જોઈને બહુજ પ્રસન્ન થયા અને તેમના સંગે ગામ-
લોકોને કેટલીક પૂછપરછ કરીને ખાજા પોતાને ઘેર આપ્યા ગયા. પછી તેઓ વૈશાખ માસમાં
ફરીને ગોસ્વામીજી પાસે આવ્યા અને હાથ જોડીને કહ્યું કે :—“અહીં આપની કથા શ્રવણ કરી-
ને મારે ગામ ગયા પછી તો સ્વપ્નમાં પણ આપજી મને દેખાવા લાગ્યા અને જાગૅ જાગૅભાજ
આપના કરતાં હાય તેમ લાગ્યું કે, મારે મારી કન્યાનો વિવાહ આપ સાથેજ કરવો. આથી હવે
આપની પાસે જે અર્ચા કર્યામાટે આવ્યો છું; મારે આપ મારી પુત્રીસાથે વિવાહ કરો.”

ગોસ્વામીજી ભણ્યા ત્યારે (૨૦ વર્ષ મુઘી) ભણ્યા પછુ જુગ, અને (૨૬ વર્ષની ઉંમરે) પરણ્યા ત્યારે વિપયાસક્ત પછુ જુગ ગન્યા. તેમની ગેરહાજરીમાં એક દિવસ સ્ત્રીનું ભાઈસાથે પિયર વડુ ઘતાં તેઓ પછુ તેજ સત્રે ત્યાં પહોંચી ગયા અને બારણું ખખડાવ્યું ! સ્ત્રીએ અવાજ બોળખતાંજ બારણું ખોલ્યું; અને આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું કે:—

“ લાજ ન લાગત આપકો, દોડે આથે હો સાથ, ધિક ધિક એસે પ્રેમકો, કહા કહું મેં નાથ; અરિધ-ચરમ-મય દેહ મમ, તામે જીવી પ્રીતિ, એસી જો શ્રીરામમેં હોત ન તા ભવભીતિ. ”

એ સાંભળતાંજ તુલસીદાસના મનમાં અચાઉ સંતોષવા અને કષિવિધાના જે ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ પડેલા, ને તાબ્લ થઈ ગય, અને બાણ પ્રભુએ પાનેજ ઉપદેશ શરૂ કર્યા હોય તેમ પૂર્વજન્મનો અપુરો યોગ પૂર્ણ કરવા મારે ન્ય થી તસ્તજ પરબાર્યા આશી નીકળ્યા.

ના સહારતુજ કરતી હતી. એકવાર ગોસ્વામીજીનું પણ તેણે આતિથ્ય કર્યું હતું. આ પ્રસંગે તેને અત્યંત આત્મિક વધા ઉદાર સ્વભાવ જોઇને અને તેની છેત્રા નિર્ધનતા તથા શિષ્યા અને રંટીઓના નિર્વાહનું સાધન જોઇને ગોસ્વામીજીને જોટલી બધી લાગણી થઈ આવી કે તેના પરિવારને " જે વસ્તુ ઉપર તું વારો હાથ મૂકીશ, તે વસ્તુ મને તેટલી વાપરો છતાં મૃત્યુ નહિ " એવા આશીર્વાદોના પણ તે ભગવદીય શ્રાદ્ધજીની મુકદ્દમા મુખરી બાપ, તે તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

ગોસ્વામીજીને વાઢનીકિ સમાયણુ એટલો બધી પ્રિય હતી કે જગત્પુરીમાં નિવાસ કરીને વાઢનીકિ સમાયણની પ્રત સ્વદસ્તેજ ઉતારીને તેયાર કરી હતી. ત્યારપછી તેઓ રામેશ્વર ગયા. ત્યાંથી દ્વારકાં અને બહરીનારાયણ ગયા. ત્યાં નારાયણજીને અને મદપિ બ્યાસ જેવા ઇશ્વરના અવતારમુખા અસામાન્ય મહાત્માઓનાં પણ ગોસ્વામીજીને દર્શન થયાં. તેમના મુખે તેમજે માનસસુદૌષ્ણની બહુજ પ્રશંસા આંબજવાળી અત્યંત દુર્ગમ માર્ગ ત્યાં પણ માનસસુદૌષ્ણની યાત્રા કરી. તે પરમ પવિત્ર સ્થાનપર કેટલાક દિવસ રોકાઈ રિત્ય સ્તોત્રના અમાગમનો જાનિ ઉત્તમ કાળ તેમજે લીપે. ત્યાંથી પછી તેઓ મુમુરુ પાંતપર જઈને પાછા માનસસુદૌષ્ણ આવી પહોંચ્યા; અને એ રીતે કેડાસની પ્રશિષ્ટા કરી.

ઉપદેશ રીને ચોટ પડે, હથ મામ અને સત્તર જિમમુખી તીર્થવાસા કરીને પછી બવવનમાં આવી ચાતુર્માસ પૂજા થતાંમુખી રજાઃ અહીં તેઓ જદુજ ઉમાદેવી ગમાયવની કથા કસ્યા અને તે અનેક વનવાસી ક્રમેઃ આવીને પ્રેમપૂરેક થવજ કસ્યાઃ તે વનવાસીએ તમા ઉપર એક પ્રેમ મ્હેનેઃ કહેઃ શ્રીજિજ્ઞાસીશ્ચ ચરીન્તી કિંવા કથાં પછી પારમાં જવેતુ' જગ તે વૃદ્ધની નદિરે ઠાઠી નામવા કથા અને તે જગથી તે પ્રેમની તુષા શાલ થતી દની. તે પ્રેમે જગથી લીધું કે, જે મુનિવા જ્ઞાનમાં પેને પેતાના જીવનાશમાં વિશ્વ કોતુ' તેજ મુનિ આ રી. એક દિવસ તે પ્રેમે માટે થાને મદામને કહ્યું કે, આ પત્ની મોતનેા અને કુષા કરીને ત મ આપી. આપ જેવતી મોત અને કુષા કિત્તુ તે. મારી આવી હથામાંથી ઉઠાર થવા વગર રહે નહિઃ માટે આપ જે કાંઈ કંઈ, કસમવદીઃ તે દુઃ જીવનથી બચવોઃ આ મ પત્ની મેજા પીજી એ મેને કહ્યું કે - "અને તે. એક દિવસ મથકજીવન રજાનંતો ત પ્રથમ રી. કે જે બીજી કોઈ વસ્તુ થકુદને નથી" આ મ પત્નીને કહે કહ્યું કે - "હવે દનુષ નજી નિશ કે. તે બનુ વરણ પાળા કરીને આ પત્ની કસ બચવર આ પેરે રહેવે મોથી પડેવ આ પેરે રી અને મોથી પછડા બચ રે, મ કે બચવા એમને આ પેરેમન કાળુ પાડી જી તેમને પ્રેમજ કસે, મોતે આ પત્ની કસ કાંઈ થકે" તેજ પ્રીતિને એક કસ તે કરીને દનુષ નજીને કહ્યું મથકજીવન રજાનંત કસવા કિંવ તેમનાં નામજ કાંઈ કહ્યું કે - "તર્જ વિચારક જગને મર્દઆવથી બચવર બચવર જલ્દ મોતનિષ નાશીન અનેક કિરતે જગર આપને તેમનાં રજાનં થઈ."

[illegible]

પાછળથી હનુમાનજીએ ભેદ જતાંઓ કે, તેઓ શ્રીરામલક્ષ્મણ હતા. આ ગ્રાંખણીને ગોસ્વામીજી બહુજ પસ્તાયા અને તેમનાં પુનઃદર્શનમાટે ઘણાજ આતુર બની ગયા. હનુમાનજીએ પછી “પ્રાતઃકાળમાં પુનઃ દર્શન થશે” એમ કહી તેમને વિશ્વાસ બંધાવ્યો અને ધીરજ આપી.

સંવત ૧૬૦૭ ની મૌની અમાવાસ્યાને દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ગોસ્વામીજી રામઘાટ-પર બેઠા હતા. તે દિવસે પર્વ હોવાથી મેળો ભરાવાને લીધે ત્યાં બહુજ ભીડ હતી. પુષ્કળ સંતમહાત્માઓ એકઠા થયા હતા. ગોસ્વામીજી અત્યંત પ્રેમપૂર્વક ચંદન ઘસી રહ્યા હતા. આ સમયે બે મનોહર રાજકુમારો ગોસ્વામીજી પાસે આવીને બોલ્યા:—“ બાળાજી ! મને પણ ચંદન લગાવો. ” આ વિષે નીચેના સુંદર દુહો પ્રસિદ્ધ છે કે:—

“ ચિત્રકૂટકે ઘાટપર, ભઈ સંતનરી ભીર; તુલસીદાસ ચંદન ધિસે, તિલક કરે રઘુવીર. ”

ગોસ્વામીજી શ્રીરામચંદ્રને જોતાંજ અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયા અને ચંદન ઘસવું છોડી દઈને શ્રીભગવાનની અપાર શોભાને નિરંજતા તક્ષીન થઈ ગયા! શ્રીભગવાને ફરીથી પણ એજ વચન કહ્યું કે:—“ બાળાજી ! મને પણ ચંદન લગાવો. ” આમ કહ્યા છતાં પણ જ્યારે ગોસ્વામીજીએ ઉંચું જોયું નહિ, ત્યારે શ્રીભગવાને પોતાનેજ હાથે ચોરસીઆપરથી ચંદન લઈને તિલક કર્યું અને તુરત અંતર્ધાન થઈ ગયા. પછી જ્યારે ગોસ્વામીજીની વૃત્તિ બહિર્મુખ થઈ અને જોયું કે શ્રીભગવાન નથી, એટલે તેઓ વ્યાકુળ થઈને ત્યાંજ પડી ગયા અને તે દિવ્ય મૂર્તિ નેત્રદ્વારા હૃદયમાં સ્થિર થઈ ચૂકેલી હતી તેમાં એવા નિમગ્ન થઈ ગયા, કે કોઈએ છેક રાત્રે ત્યાં આવીને તેમને જગાડ્યા ત્યારેજ ગોસ્વામીજી એ દશામાંથી જાગ્યા. પછી તે જાગ્રત કરનાર સંતે તેમનું રૂઢે પ્રકારે સમાધાન કરીને તથા શ્રીરામચરિત્રામૃત વર્ણન કરીને તેમને ખૂબ સંતુષ્ટ કર્યા. આ જગાડનાર ઇત્યાદિતરીકે મૂળઅંધર્મા તો શ્રીહનુમાનજીનુંજ નામ આપેલું છે.

હવે ગોસ્વામીજીની વિદ્રતા સાંભળીને એટલા બધા મનુષ્યો આવવા લાગ્યા, કે ઘણીજ ભીડ થવા લાગી. આ ભીડ પોતાના ભજનમાં વિશ્નકારક જણાવાથી પછી ગોસ્વામીજી ગુફામાં અલગજ રહેવા લાગ્યા. આથી તેઓનાં દર્શન નહિ મળવાથી પુષ્કળ જનો નિરાશ થઈ પાછા જવા લાગ્યા. એક દિવસ સ્વામી દરિયાનંદજી તેમને મળવા આવ્યા. તેમને પણ ગોસ્વામીજીનાં દર્શન થયાં નહિ; પરંતુ તેઓ બીજા લોકોની પેઠે ત્યાંથી પાછા ન ચાલ્યા જતાં કોઈ વાર અવશ્ય દર્શન થશે એમ વિચારી ત્યાંજ ટકી ગયા. પછી જ્યારે ગોસ્વામીજી લઘુશંકા કરવા માટે બહાર નીકળ્યા, ત્યારે સ્વામી દરિયાનંદજી તેમની સન્મુખ હાથ જોડી નમસ્કાર કરીને ઉભા રહ્યા અને કહ્યું:—“ હે નાથ ! આપ ક્ષમા આપજો; પરંતુ આપ લઘુશંકા કરવા બહાર નીકળો. અને સાધુસંતોને દર્શન આપવામાટે કેમ બહાર નીકળતા નથી ? દર્શનાર્થે આવી નિરાશ થઈ પાછા ફરતા સજ્જનોને બહુ દુઃખ થાય છે; માટે હું બહાર એક નિવાસ-સ્થાન બનાવી આપું છું; તેમાં આપ દિવસે નિવાસ કરો કે જેથી દર્શનાર્થે આવનારાં સૌ કોઈને આપના દર્શનથી આનંદ થાય. ”

ગોસ્વામીજીએ સ્વામી દરિયાનંદજીની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો અને નિવાસસ્થાન તૈયાર થતાં તેમાં રહેવા લાગ્યા. ત્યાં તેમને આગલા સ્થાન જેવી ભીડ નહિ નડતાંજેઓ સંસ્કારી હોય, ધર્મપ્રેમી હોય, પ્રભુપ્રેમી હોય; અર્થાત્ સાધક કે સિદ્ધ કોટીના હોય તેવાજ સજ્જનો મોટેભાગે તેમનાં દર્શનસમાગમમાટે આવવા લાગ્યા. મહાત્મા ચાદવપ્રકાશજી, અનન્ય માધવજી, વેળીમાધવદાસજી, ચિત્રમુખાચાર્યજી, કર્ણવેશજી, ચંદાનંદજી, તપસ્વી મુરારિજી, દિગંબર પરમહંસજી, વિરહી ભગવંતજી, ચૌભાગ્યવતી દેવીજી, પિલવાનંદજી, દેવજી, દિનેશજી અને દશિષુ નિવાસી પિંડલે સ્વામી; આ સર્વ એક પછી એક આવતા ગયા અને ગોસ્વામીજીના દર્શનસમાગમથી રંગાઈને અસાનનિદ્રાથી તેમજ અભિમાનથી રહિત થયા અને પરમ શાં-

તુલસી સોઇ ચળ ભાંતિ આપકો, પૂજ્ય પ્રાન્તો ખ્યારો;
જાતો હોઇ સનેહ રામ સોં, સોઇ મતો હમારો. ॥ ૫ ॥

કવિત્વ

સો જનની સો પિતા સો બ્રાત, સો ભાગિનિ સો મુત સો હિત મેરો;
સોઈ સંગો સો સખા સોઈ સેવક, સો ગુરુ સો ગુર સાહજ બેરો.
સો તુલસી પ્રિય પ્રાણસમાન, કહાં લોં જનાય કહોં બહુતેરો;
જો તજિ દેહકો ગેહકો નેહ, સનેહ સો રામકો હોય સમેરો.

કહેવાય છે કે આ ઉત્તર વાંચીને મીરાંબાઈ મહેલનો ત્યાગ કરીને તીર્થાટનમાટે નીકળી પડ્યાં અને પોતાનું શેષ જીવન પ્રજ્ઞાના શુભગાનમાં તથા ધ્યાનભજનમાંજ ગાળ્યું.

“ ભક્તભાળ ” ના કર્તા નાભાજી એક પ્રસંગે તેમને મળવા આવ્યા, ત્યારે ગોસાંઈજી ધ્યાનમાં હતા, તેથી નાભાજી સાથે તેમને મેળાપ થઈ શક્યો નહિ; એટલે તરત નાભાજી વૃંદાવન ચાલ્યા ગયા. જ્યારે આ વાત ગોસાંઈજીના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેમને ઘણો પસ્તાવો થયો. આથી નાભાજીને મળવામાટે તેઓ પોતેજ વૃંદાવન ગયા. નાભાજીને ત્યાં તે દિવસે વૈષ્ણવોનો ભંડારો હતો, છતાં પણ ત્યાં તેઓ વિના આમ ત્રણે પહોંચી ગયા; પરંતુ કોઈએ તેમને નહિ ઓળખવાથી કે બીજા કારણથી તેમનો આદરસત્કાર કર્યો નહિ. નાભાજી મને અભિમાની ધારણે, એમ વિચારીને તુલસીદાસજી તો વેરાગીઓની પંગતને છેક છેડે જઈને બેસી ગયા. કદાચ પરિચોપત્રાણું પણ કોઈએ તેમના આગળ નહિ મૂક્યું હોય તો ચાર પુરી હાથમાં પણ તેમણે લઈ લીધી હોય; પરંતુ ખીર શામાં લેવી ? આથી ગોસાંઈજીએ ઝટ એક વૈષ્ણવનું ખાસડું હાથમાં લઈ આવીને પીરસનાર પ્રત્યે કહ્યું કે આમાં પીરસો; સંતાના ઉપાન કરતાં બીજું કંઈ ઉત્તમ પાત્ર હોઈ શકે ? તેમનું તેજ અને નિરભિમાનતા જોઈને સર્વને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું; પરંતુ તરતજ ગોસ્વામીજી બોલ્યા કે:—

“તુલસી જાહે સુખતો, ધોબેઉ નિકેસ્ત રામ; તાકે પગડી પગતરી, મેરે તનકો આમ.”

આ વચન સાંભળતાંજ નાભાજીએ ઢોડી આવીને તેમને હૃદયસાથે ઘાંખ્યા અને બોલ્યા કે, આજે તો મને ભક્તભાળનો સુમેરજ મળી ગયો !

અનેક પ્રજ્ઞાતિ હો એવા જ્ઞાનભક્તિના અવતારસમાન સંતમહતોને ! હે નાથ ! હવે તો ભારતીય સંતાનોના સાચા ઉદ્ધારમાટે અત્યંત અનુપમ એવા પરમ પદને ધ્વજવા-મેળવવા-વાળા શ્રાવ સાચા અને ઉત્તમ જિજ્ઞાસુઓ, નિષ્કામ ભક્તો તથા સુક્રાંતમાઓ અધિકાધિક પ્રકટાવજો; અને અવતારમાં ખપવા ખપાવવા મથી રહેલાં પાખંડોથી સર્વ કોઈને બચાવજો.

કેટલાક દિવસો પછી તેમની પાસે નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં એક બાળક આવવા માંડ્યો અને સુંદર કંઠથી ગીતો ગાઈને ગોસ્વામીજીને સંભળાવવા લાગ્યો. તે ગાનથી તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને ચાર નવીન પદો જનાવીને તેને આપ્યાં. બીજે દિવસે તે બાળક તે પદો કંઠે કરીને આવ્યો અને તે ગોસ્વામીજીને સંભળાવ્યાં. આવી રીતે તે રોજ નવાં પદ કંઠે કરતો અને આવીને ગોસ્વામીજીને ગાઈ સંભળાવતો હતો. આવી રીતે તે રોજ નવીન પદ રચી આપવામાટે ગોસ્વામીજી પ્રત્યે પ્રાર્થના કરતો અને તેમને નિત્ય એક નવીન પદ જનાવી આપવું ચડતું. આમ આ બહાને નવીન નવીન પદો રચાતાં આવી, ગોસ્વામીજીના હૃદયમાં પરમ સુંદર ભાવો જાગવા-ખીડવા લાગ્યા. પછી સંવત ૧૬૨૮માં તેમણે તે સર્વ ગીતોની સંકલના કરીને એક ગ્રંથ તૈયાર કર્યો અને તેનું નામ “શ્રીરામગીતાવળી” રાખ્યું. પછી “શ્રીકૃષ્ણગીતાવળી” પણ તેમણે રચી અને પછી તે બંને ગ્રંથોનું સંશોધન કરીને તેને અત્યંત પ્રેમથી લખીને તૈયાર કર્યાં. એ પછી તેમના અંતરમાં અંતર્યામીની પ્રેરણા થતાં તેઓ ત્યાંથી તીર્થરાજ પ્રયાગ તરફ

સ્વાના યદ્ય ત્યાં રોકાયા. આ સમયે ત્યાં મકસ્તાનને માટે ચોખી, તપસ્વી, સંન્યાસી તેમજ ચતુર તથા મૂર્ખ-સર્વ પ્રકારના લોકો એકઠા થયા હતા. પર્વની સમાપ્તિ થયા પછી છઠ્ઠે દિવસે તેમણે મુંદર અશ્વવટની શીતળ છાયાનીચે બે ઉત્તમ મુનિઓને લોકેલા લેયા. તે બંને પરમ તપસ્વી હોઈ તેમના મુખની કાંતિ એવી અગ્રી રહી હતી કે બધે પૂર્ણિમાની અમૃતમયી ચંદ્રકાંતિ પ્રકાશી રહી હોય ને! ગોસ્વામીજી તો બંને મુનિઓને ભેટાંજ દંડવત પ્રણામ કરી હાથ લેટીને ઉભા રહ્યા. તરતજ તેમાંના એક મુનિએ તેમને પેતાની પાસે આસન આપીને બેસવા સૂચવ્યું. ગોસ્વામીજી તે આસનને બાજુપર મૂકી ભૂમિપરજ બેસી ગયા; અને પેતાની આજ્ઞાબાજુ આપ્યા પછી તે એક મુનિઓવિષે તેમને પૂછી લઈને માહિતી ચેજી. તે બંને મુનિઓ ત્યાં એકાંતમાં પરસ્પર શ્રીરામકથાની ચર્ચા કરી રહ્યા હતા, કે ને કયા ગોસ્વામીજીએ શ્રીરામકથાનંદજી પાસે ચક્રસ્ત્રોત્રમાં શ્રવણ કરી હતી. ગોસ્વામીજીએ તેમના વચ્ચેની ચર્ચાથી આશ્ચર્યચકિત થઈને રામકથાનું શુભ સંકલ્પ તે મુનિઓને પૂછતાં મદરિં યાસવકથયે કહ્યું કે, “સાક્ષાત્ મદારેવજીએ ‘રામચરિતમાનસ’ રચેલું હોય તેમણે પાર્વતીજીને અને પછી કાકભુગુંડજીને ઉપદેશેલું. એ પછી જ (યાસવકથયે) તે બુધ્ધજી પાસે લઈને પ્રાપ્ત થયું અને પછી તે શ્રીભરદ્વાજપિને શ્રવણ કરાવ્યું છે.”

આવી રીતે ભગવાન યાસવકથયે મુનિ પાસે રામચરિતમાનસના સંકલ્પની પર-પરા સાંભળીને ગોસ્વામીજી તેમના શ્રવણમાં પડ્યા અને બંને મુનીયશે પ્રસન્ન થયા. એ પછી તેમણે પ્રશન્નતાપૂર્વક તે બંને મુનિઓ વચ્ચેના સંવાદ સાંભળ્યો. પછી બીજે દિવસે પણ ગોસ્વામીજી પાછા તે રથાને ગયા; પરંતુ નથી બંને મુનિઓ કે નહોતી વડની મુંદર છાયા કે પર્વકુંડી! આ જોઈ તેઓ પરમ આશ્ચર્યચકિત થયા અને બંને મુનિઓના મુંદર રામાવનું સ્મરણ કરતા ત્યાંથી વિદાય થયા.

પછી ત્યાંથી ગોસ્વામીજીને જવાનું દર્શન તો અયોધ્યાજી; પણ ભગવતીગણી કાશીજી ના માર્ગે થઈ ગયા. કેટલેક દર ગયા પછીજ તેમને માતૃમ પડ્યું કે, પોતે માર્ગે ભૂલી ગયા હિ. પછી તેમણે વિચાર કર્યો કે, દરે આજ માર્ગે ચાલ્યા જવું કે પાછા ફરવું? ઉપરે તેમણે નિર્ણય કર્યો કે, દરે ને થયું તે થયું. દરે તો આજ માર્ગે કાશીજી જઈ

... વચ્ચેના સંવાદ સાંભળીને ગોસ્વામીજી તેમના શ્રવણમાં પડ્યા અને બંને મુનીયશે પ્રસન્ન થયા. એ પછી તેમણે પ્રશન્નતાપૂર્વક તે બંને મુનિઓ વચ્ચેના સંવાદ સાંભળ્યો. પછી બીજે દિવસે પણ ગોસ્વામીજી પાછા તે રથાને ગયા; પરંતુ નથી બંને મુનિઓ કે નહોતી વડની મુંદર છાયા કે પર્વકુંડી! આ જોઈ તેઓ પરમ આશ્ચર્યચકિત થયા અને બંને મુનિઓના મુંદર રામાવનું સ્મરણ કરતા ત્યાંથી વિદાય થયા.

મહેશ્વરનાં દર્શન કરીને પછીજ અયોધ્યા જઈશું. આમ વિચાર કરી તેઓ આગળ ચાલ્યા. ચાલતાં ચાલતાં ગંગાજળના તટપર પહોંચ્યા. પછી કિનારે કિનારે ચાલવા માંડયું; અને સાયં-કાળ થઈ જતો ત્યાં તેઓ રોકાઈ જતા. આ રીતે પ્રવાસ કરતા તેઓ વારિપુર અને દિગપુરની વચ્ચે આવેલ સીતામઢી* નામના સ્થળે પહોંચ્યા. અહીં આસન કરતાંજ અચાનક તેમની ચિત્ત-વૃત્તિનો પ્રવાહ બદલાઈ ગયો. ન લાગે ભૂખ કે ન લાગે તૃષ્ણ કે ન આવે નિદ્રા! વિશિષ્ટ-ગાંડા—ના જેવી તેમની દશા થઈ ગઈ! પૂર્વના પુનિત સંસ્કારો જાગૃત થઈ આવ્યા! ત્યાં સીતા-વટનીનીચે તેઓ ત્રણ દિવસ રહ્યા અને ત્યાં સુદર કવિત્ત્વદ્વારા જે ઉદ્દગાર કાઢીને તેઓ આગળ ચાલ્યા, તેની પહેલી અને છેલ્લી પંક્તિઓ નીચે મુજબ હતી—છે.

“જહાં વાસ્તીકિ ભયે વ્યાપતે મુનીંદ્ર સાધુ, મરા મરા જ્યે સિખ સુનિ ઋપિ સાતપ્રી;”

“રામ ભગતનકો તો કામતરુ તેં અધિક, સીયવટ-સેયે કરતલ ફૂલ ચારિ હૈ.”

આ આશુ* કવિત્ત્વ ભેતાં જણાય છે કે, શ્રીરામચંદ્રજી સીતાજીનો ધોખીનાં વચનો-પરથી ત્યાગ કરેલો ત્યારે લક્ષ્મણજી તેમને અહીં મૂકી ગયેલા હોવા જોઈએ; અને વાદમીકિ-સુનિનો આશ્રમ તથા લવકુશનો જન્મ વગેરે આ સ્થળેજ હશે.

વાંચનાર! છેલ્લી લીટીના છેલ્લા ભાગપરથી તો એમજ લાગે છે કે, ભગવાન બુદ્ધ અમુક વૃક્ષ તળે પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામેલા, તેજ અનુભવ ગોસ્વામીજીને આ સ્થળે થયેલો હોવો જોઈએ, કે જેના પેટામાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારે ફળ રહેલાં હોય છે—હથેલીમાં આવી પડે છે.

“રામ ભગતનકો તો કામતરુ તેં અધિક, સિય વટસેયે કરતલ ફૂલ ચારિ હૈ.”

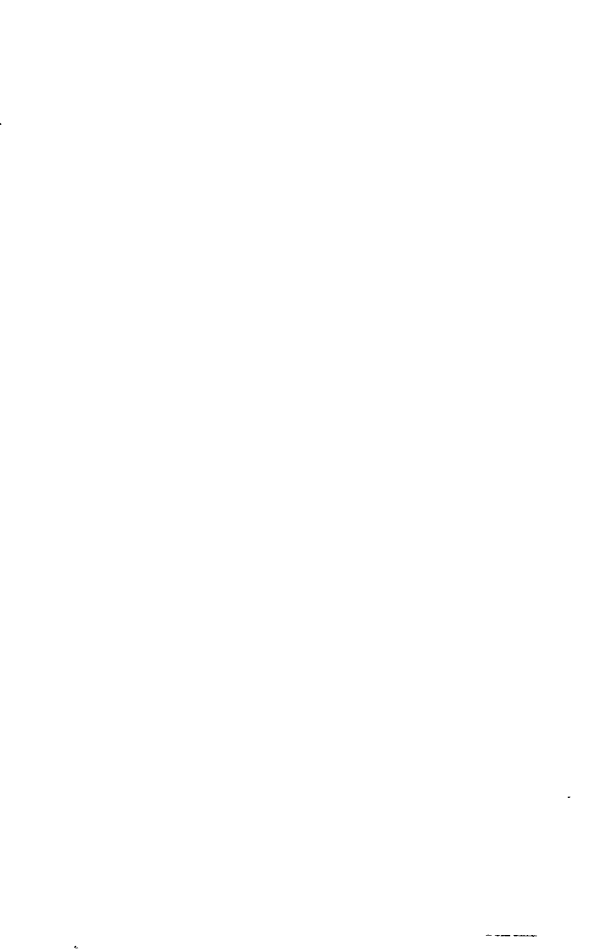
માર્ગમાં વિધ્યાચળ (ચુનારગઢ)ના રાજાને કેદખાનામાંથી છોડાવી ગોસ્વામીજી કાશી ધામ પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે પ્રહ્લાદધાટપર એક બ્રાહ્મણને ઘેર નિવાસ કર્યો. ત્યાં તેમના હૃદયમાં ઉમંગનો પ્રવાહ ઉછળવા માંડ્યો અને તેઓ શ્રીરામચરિતમાનસનુંજ વર્ણન કરવા લાગ્યા; પરંતુ દિવસે રથેલી કવિતાનું સાવધાનતાપૂર્વક રક્ષણ કર્યા છતાં રાત્રે તેનો લોપ થઈ જતો હતો. નિત્ય નિત્ય આવી રીતે કવિતાનો લોપ થતો જોઈ ગોસ્વામીજી ચિંતામાં પડ્યા અને હવે શું કરવું તે સમજ શક્યા નહિ. પ્રભુપરાયણ માનવની આવી સાત્ત્વિક ચિંતા અને મુંઝવણનો પ્રભુ ઉકેલ બતાવીને—ત્રેણા-સ્ફુર્તિ* આપીને દૂર કરવા કૃપા કરેજ કરે. આ પ્રસંગે એક સપ્તાહ-સુધી ગોસ્વામીજીને એ મુંઝવણ ચાલ્યાપછી આઠમા દિવસે ભૂતપતિ શ્રીમહાદેવજીએ તેમને સ્વપ્નમાં આજ્ઞા કરી કે:—“તમે તમારી માતૃભાષા (હિંદી)માંજ કાવ્યની રચના કરો.” ગોસ્વામીજીએ પોતેજ આ વિષે ગાયું છે કે:—

“સપનેદુ સૌંચેદુ મોદિપર, જો દરગૌરિ-પસાવ; તો દુર હોઈ જો કહેઉં સખ, બાપાભનિત પ્રભાવ.”

* આ સ્થાન બી. એન. ડબ્લ્યુ. રેલ્વેની બનારસ-અલ્હાબાદ શાખામાં ‘મીઠા’ સ્ટેશનની પાસે છે. અઘાપિપયંત વારિપુર અને દિગપુર બંને ગામોનાં તેજ નામ આસ્થાં આવે છે. ત્યાં કાશીના રાજાએ બંધાવેલાં બે મંદિરો છે. તેની પાસે એક ખેનર છે, કે જેમાં વાળના જેવું કાશું બારીક પાસ ઉગે છે. આ ઘાસને કાષપિણુ પશુપક્ષી ખાતાં નથી. લોકો કહે છે કે, એ સીતાજીના કંથ છે, ખરેખર આ સ્થાન જોવા યોગ્ય છે.

આ ટીપણી શ્રીમાન “બાલકરમ વિનાયક”ની ટીપણીના અનુવાદ છે.

x વાંચનાર! સ્વપ્નમંદિ તે શું પણ જનમત અવસ્થામટે પણ આવું બની શકે; અને તેમાં પણ આ તો તુષાર અને તુષારીત અનુભવાનૃતનાં ચટકાં—છાંટાજ સમજવા. તારે એ કૃપાને લાયક થવું જોઈ! થવું હોય તો એકવાર બીજું સર્વ ભૂતી જળને બની જન એનીજ પાછળ મારો! અને ડહાપણ, અનિત્ય ધન-ધામ-સ્તુતિ નિંદા-ભિષ્યાભિમાન દત્તાદિની પાછળ ડહાપણ ડહોળ્યા કર-

दासी संसायी नृमोदाय ॥ ज्ञान ३९ स
 ननमन नै दग्निमन्ति गन, नर नर दिये निराम ।
 गन-नाम गान्धर्व ज्ञान, फविद नृमोदाय ॥

ફર ચાલ્યા ગયા. પછી ત્યાં તેઓ આસન લગાવી ધ્યાનમગ્ન થઇ ગયા અને પોતાનું શરીર ત્યજી દઇ પરમધામમાં ગયા. તેમની આ અપૂર્વ લીલા જોઇને ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે:-“હિ ધનુર્ધર શ્રીરામચંદ્રજી ! આપની ખવિહારી છે.”

તે સ્થાનપર સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા પ્રભુજીએજ રચી રાજેલી અને તેમજેજ આજ્ઞા કરેલી સમજીને ગોસ્વામીજી પણ ત્યાંજ રહી ગયા; અને દહ સંઘમપૂર્વક સમય વીતાવવા લાગ્યા. કેવળ એકજ વેળા અને તે પણ માત્ર દૂધપરજ તે રહેતા. આ રીતે પ્રભુભજન કરતાં બે વર્ષ વીતી ગયાં; અને આન્તર્યાતિમાં વિશેષ ને વિશેષ વૃદ્ધિ થવા લાગી.

એ પછી સંવત ૧૬૩૧નો આરંભ થયો. ત્રેતાયુગમાં શ્રીરામચંદ્રજીના જન્મની તિથિને દિવસે જે શુક્ર, રાશિ, લગ્ન, યોગ વગેરે પડ્યાં હતાં, તેજ સંવત ૧૬૩૧ની રામનવમી (ચેત્ર સુદિ નવમી) ને રોજ પણ પડ્યાં. આ મંગળમય દિવસે મંગળવારના પ્રાતઃકાળમાં જાણે શ્રી-હનુમાનજીએજ પ્રકટ થઇને અભિષેક ન કર્યો હોય ! તેમ સંસારના કલ્યાણને માટે શ્રીગોસ્વામીજીને અભિષેક થયો; તથા જાણે શ્રીશંકર, પાર્વતી, ગણપતિ, સરસ્વતી, નારદ, શેષ, સૂર્ય, શુક્રાચાર્ય અને બૃહસ્પતિએ આશીર્વાદ આપ્યા હોય, એમ અનેક ઋષિમુનિ જેવા સંત-મહાત્માઓએ મંગળમય આશીર્વાદ આપ્યા. આ પ્રકારના વિધિપૂર્વક શ્રીરામચરિતમાનસની રચનાનો આરંભ થયો કે જેના શ્રવણથી મદ, દંભ, કાર્મહિક વિકારો અને સર્વ પ્રકારના સંશયો નિવૃત્ત થઇ જાય છે.

આ પવિત્ર દિવસથી આરંભી બે વર્ષ, સાત મહિના અને છઠ્ઠીસ દિવસે એટલે સંવત ૧૬૩૩ના માર્ગશીર્ષમાસમાં શ્રીરામવિવાહને દિવસે જવસાગરથી પાર ઉતારવાવાળાં સાત કાંડ-રૂપી સાત વહાણો બનીને તૈયાર થઇ ગયાં-અર્થાત્ પાખંડ-પ્રપંચને ફર કરવા, પવિત્ર સાત્વિક ધર્મની વૃદ્ધિ કરવા, કલિયુગનાં પાપો નાશ કરવા, હરિભક્તિની છટા દેખાડવા, મતમતાંતરના વાદવિવાદો મટાડવા, પ્રેમના પાઠ ભણાવવા, પ્રભુભજનની લગ્નની લગાડવા, સજ્જનોમાં આનંદ વધારવા અને વૈદિક ભક્તિમાર્ગ સૂઝાડવામાટે સાત સોપાન-પગથીઆં-રૂપી સાતે કાંડયુક્ત રામચણ્ડગ્રંથ તૈયાર થયો. મંગળવારને દિવસે મધ્યાહ્નસમયે “શુભમિતિ” “હરિઃ કૃતત્સત્” એમ લખી પુસ્તકની સમાપ્તિ કરવામાં આવી અને દેવગણોની જેઠે સર્વ કોઇએ જયજયકાર અને પુષ્પવૃષ્ટિ કર્યાં.

શ્રીરામકથાની રચનાથી સર્વ કોઈ પ્રસન્ન થયા અને સર્વ કોઇના મનમાં તેને-રામકથા-ને-રામચરિતમાનસને-સ્થાન મળ્યું. સર્વ સંપ્રદાયના ઉદારચિત્ત મહાપુરુષોએ તેને શિ-રોધાર્ય ગણ્યું અને સર્વેએ શુદ્ધ મન-વચન-કર્મથી ગોસ્વામીજીના ચરણમાં નમન કર્યું.

આ વેળા જનકપુરના પ્રસિદ્ધ સંત સ્વામી શ્રીરૂપાણજી અયોધ્યામાં આવેલા હતા. તેઓ જનકની કાંટીના પુરુષ હતા. તેમણે સૌથી પ્રથમ શ્રીરામચરિતમાનસનું શ્રવણ કર્યું અને ગોસ્વામીજીએ તેમનેજ સૌથી પ્રથમ પંક્તિના અધિકારી જોયા.

ત્યારપછી સંડીલાવાળા સ્વામી નંદલાલજીના શિષ્ય દયાલુદાસજી માનસની એક પ્રત લખીને પોતાના ગુરુ પાસે લઇ ગયા અને તેમને તેનું શ્રવણ કરાવ્યું. પછી યસુનાતટપર ત્રણ વર્ષપર્યંત રસજાનજીને શ્રવણ કરાવ્યું. ત્યારથી આ ગ્રંથની અનેક પ્રતો લખવામાં આવી. કેટલીક બીજા લોકોએ અને કેટલીક પોતે ગ્રંથકારે પણ લખી.

ત્યારપછી ગોસ્વામીજી કાશીપુરી ગયા અને શિવપાર્વતીના મંદિરમાં રામચરિતમાનસનું શ્રવણ કરાવ્યું.

શ્રીમહેશ્વરની કાશીનગરીમાં ગોસ્વામીજીની એ રામકથા-રામચરિતમાનસપર શિ-વજીએ સદી કર્યાના સમાચાર ફેલાઈ ગયા. આથી સર્વ ઔપુરુષો દોડ્યાં દોડ્યાં ગો-

રક્ષણ કરતા જોતાંજ તે બચીત થઈને પાંદા ફર્યો; અને પછી 'લીંતમાં મુકી મારનારને પોતાનેજ સામું વાગે' તેવુંજ થયું. ભેરવે તે વટેચર મિથુનોજ પ્રાણ-લીધો! *

પંડિતોનો ઉપલો પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ થયો, ત્યારે તેઓ એકઠા થઈ સ્વામી શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી પાસે ગયા અને કહ્યું કે:—“શ્રીમદ્દેવરે ‘શ્રીરામચરિતમાનન’ને પ્રામાણિક અંથ માન્યો, પરંતુ તે અંથ કયી કોટિનો છે તે દર્શાવ્યું નથી; માટે વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ અને ઇતિહાસમાંના કોની બરોબરી એ કરી શકે એમ છે, એ વાતનો પણ નિર્ણય થવો જોઈએ.” આના ઉત્તરમાં સ્વામીજીએ કહ્યું કે:—“પ્રથમ હું એ પુસ્તક મંગાવીને જોઈ લઉં, તે પછીજ કહી શકું.” પછી તેમણે ગોસ્વામીજી પાસેથી તે અંથ મંગાવી લીધો અને આદિથી અંત સુધી જોઈ ગયા. પરિણામે તેઓ એટલા તો પ્રસન્ન થયા કે અંથ પાછો મોકલ્યો તેની સાથે નીચેનો એક શ્લોક પણ રચીને ગોસ્વામીજી ઉપર મોકલી આપ્યો કે:—

જયતિ સચ્ચિદાનંદઃ

“આનંદકાનને હાસ્મિન્ જંગમસ્તુલસીતરુઃ । કવિતામંજરી માતિ રામધ્રમરમૂપિતાઃ ॥”

અર્થાત્ આ શ્રીરામચરિતમાનસરૂપી આનંદવનમાં તુલસીદાસજી જંગમ વૃક્ષરૂપ છે અને તેમાં શ્રીરામચંદ્રજી પ્રમરથી શોભાયમાન કવિતારૂપી મંજરીઓ પ્રકાશી રહી છે. જ્યારે પંડિતોએ સ્વામીજી પાસે ફરીવાર આવીને નિર્ણયમાટે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે સ્વામીજીએ તેઓને ઉત્તર આપ્યો કે:—“આ નિર્ણય પણ ખુદ શ્રીમહાદેવજીનેજ શામાટે નથી પૂછી લેતા ?” એટલે પંડિતોએ રાત્રે શિવજીના મંદિરમાં જઈ શિવજીની પાસે સૌથી ઉપર વેદો, તેની નીચે શાસ્ત્રો, પછી પુરાણો અને તે સર્વની નીચે શ્રીરામચરિતમાનસ ગોઠવીને દરવાજે બંધ કરીને ઠરાવ્યું કે સવારે મંદિર ખુલતાં જે અંથ એની ઉપર જણાય તેનેજ સર્વોપરી માનવો. પ્રાતઃકાળ થતાં મંદિરનાં દાર ખુલ્યાં અને ઘણાં મનુષ્યો જોવામાટે તટી પડ્યાં. હવે વેદોની પણ ઉપર શ્રીરામચરિતમાનસ અંથ આવેલો જોઈને ગોસ્વામીજીની નિંદા કર્યા કરવાવાળા પંડિતો બહુજ લલિત થઈ ગયા. તરતજ તેઓ ગોસ્વામીજીના ચરણમાં પડ્યા અને પોતાનો અપરાધ ક્ષમા કરાવીને તથા તેમનું ચરણોદક લઈને સૌ કોઈ પોતપોતાને ઘેર ગયા. કોઈ મુકવિએ ઠીકજ કંઈયું છે કે:—

“બ્રહ્મવિદ અહિ બ્રહ્મવત, તાટી બાની જોદ; ભાપા અથવા સંસ્કૃત, કરત ભેદ ભ્રમ છેદ.”

અર્થાત્ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પામનાર બ્રહ્મ જેવોજ નિષ્કામ અને નિર્લેપ બની રહેતો હોવાથી તેની વાણી પ્રાકૃત ભાષામાં હોય, કે સંસ્કૃત ભાષામાં હોય પરંતુ તે

* ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ પરમાત્મભાવે કહી ચૂક્યા છે કે, જેઓ અનન્ય ભાવે મનેજ સદા ઉપાસે છે, તેવાંએનાં યોગક્ષેમ-પ્રાપ્તિ અને રક્ષા-કુંજવદન કરું છું. ઉપસાબનાવમાં એજ રહસ્ય રહેલું છે. જેમ મેરમેરીઝમની લૌકિક વિદ્યા ગણિતવિદ્યાની પેઠે નિયમસિદ્ધ છે, તે પ્રમાણે આ મેક્ષી વિદ્યા (મનોબળનો કુરૂપયોગ) પણ નિયમસિદ્ધ છે; પરંતુ કુદરતના નિયમ પ્રમાણે તેવી વિદ્યા સાધનાર પોતાનું પ્રાણતત્ત્વ જલદી જલદી યુગાવતો ચાલે છે અને કોઈવાર ઉચ્ચકક્ષાવાળાને તુકશાન કરવા જતાં આ વટેચર મિથુની પેઠે પોતાનોજ જીવ યુગારી બેસે છે, તથા પછી પણ તેને મદાનકર્માં જતું પડે છે. દવે બીજી તરફ જે એજ મનોબળની ખીલવણી અને સદુપયોગ કરવાના નિયમો બરાબર સમજી તથા સાધી લેવામાં આવે; અને પછી પરમાત્મકૃપામાટે-મોક્ષેચ્છાના દેતુધી-નિષ્કામ કર્મમાં-એટલે કે કર્મયોગમાં-સદુપયોગ કરાય, તો એમાં અમુક નમુક બાબતિથિઓનાં સંજ્ઞા અંધન કે અંતરાય પણ નથીજ નડતા. વળી એથી બીજાઓનું બહું ચલા સાથે સાધકનું પોતાનું પણ એટલું બહુ કલ્યાણ થઈ જાય છે કે, સ્વરૂપમન્યસ્ય ધર્મસ્ય પ્રાયત્ન મદતો મયાત્ । એમાં કદા મુજબ મદાન બધથી (અર્થાત્ પરમધામની અપેક્ષાએ અનિત્ય, જડ અને દુઃખમય એવા આ સંતારસાગરમાં ડૂબી જઈને દેહ નકંધામમાં જઈ વસવાના મદાન બધથી)ને અવગ્ય તરીકે જાય છે.

વેદતુલ્યજ હોઈને શુદ્ધિમાં વ્યાપી રહેલા સર્વ દુઃખોના કારણરૂપ જે અજ્ઞાનજન્ય લેહમ, તેનો મુદ્દાં અવશ્ય નાશ કરે છે.

ત્યારપછી નુદીયા-શાંતિપુરના પંડિત રવિદત્ત શાસ્ત્રી ગોસ્વામીજીની પાસે આવ્યા. તેઓ સર્વ શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા અને શીખકવિ હતા. તેઓએ હંકપૂર્વક ગોસ્વામીજીની સાથે શા-આર્થ થયો પણ છેવટે હાર્યા; પરંતુ આથી તે તો ઉલટા ગોસ્વામીજીને મારવાનોજ લાગે શોધવા લાગ્યા! ત્યારે ગોસ્વામીજી ગંગાજીપર સ્નાન કરવામાટે નીકળ્યા, ત્યારે તે શાસ્ત્રી પણ હાથમાં લાકડી લઈ પાછળ પાછળ ચાલ્યા! પણ ત્યાં તો તેમણે જોયું કે, હનુમાનજી ગોસ્વામીજીની રક્ષા કરતા ચાલ્યા આવે છે, એટલે તેઓ ભયભીત થઈ નાઠાઅને પોતાના નીચ કાચંમાટે લચ્છિત થઈ ગયા. આટલું થયા છતાં પણ તેમનો દેશ ગયો નહિ; અને એક બીજી મુશ્કિલ શોધી કાઢી. તેઓ ગોસ્વામીજીની સેવા કરવા લાગ્યા. એક તરફ છગ-કપટના અવતારરૂપ પંડિતજી અને બીજી તરફ સાધુતાના-બ્રાહ્મણપણાના અવતાર રૂપ સરવ-ચિત્ત ગોસ્વામીજી! ગોસ્વામીજીએ પંડિતજીની સેવાથી પ્રત્યન્ન થઈને પોતાને લાયક કામસેવા-પૂર્ણાંજ તેમને વચનમાં ઠીક અપહાયલા જોડને પંડિતજીએ કહ્યું કે:—“કૃપા કરીને આપ કાશીજી છોડી અન્ય સ્થળે પધારી જાઓ.” ગોસ્વામીજીએ એમાં પણ શ્રીમદ્ભગવાનની આજ્ઞા માની હતીને ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું; તથા નીચેની કવિના રચીને શ્રીવિશ્વનાથજીના મંદિરમાં આપીને દર્શિત્વ દિશાનરૂક પ્રયાણ કર્યું.

દેવચરિ કેવેં વામ દેવ ગૌવ રાવરે સ્ત્રી. નામ રામ સ્ત્રી કે માંગે ઉદર ભરત સોં;
લીએ ચાગ ‘તુલસી’ ન લેન કાફ સી કમુક, ડિખીન બઝાઈ ભાગ પોવા ન કરત સોં.
યેને પર દે જો કોડ રાવરો હેમ્ જોર કરે, નાકો જોર દેવ લીન દારે મુદરન સોં;
પછે ઉદરનો ઉગદનો ન રીજ મોડિ, કાગ-કાગ કાશીનાથ કરે નિગરન સોં.

અર્થાત્ કે, “હું કાશીમાં પડ્યો છું; શ્રીગંગાજીનું મેરન કરું છું; કીશમનામની ખિન્ન માણસને પટ ભરું છું; કેમ બીજું કશું આપવા માગે તો. પણ કેમનું કાંઈ તેનો નથી; અને નોપણું તે દેવ! બઝાઈ તો બાઝમાં વિધાતાએ લખીજ નથી! કોઈનું કું-ભું-કું નથી કરતો. નોપણું લોકો તો મારું ભુંડું ક્યાં કરે છે? તો હવે મારે બીજું શું કાનું? હવે તો આપનાં કનકારમાં આ મરજ રાખવ કરીને અલોચી જવાની રામ માણું છું. આપને કશું કપડો મારું નથી અને કપડો આપનાં નહિ.”

નિઃશ્વર, કવિનામાં લોકોએ તેમની જુગાડ કરવાથી નેનો દનુમાનજીને પૂછે તે કે, મેં કહ્યું, આપના કપડો મારું નથી, કે જ્યાં જવિશ્યને માટે દુઃખ તેમ ન કરતાં માવગત રહ્યું.

ભન ગિરિ, મનિ સી દનુમ ને રાગ જનકે દિપ ભાગ નિદારો.

દે, મિત્રો ને કોઠેકરો કે કાન મીલવા સી તે. નિદારો.

કાંઈ જ સેવા ન લે લોકો, કિય તે તરી તુલસી કે ન જાણે.

દેવ મુનિ ને જો જોડે, દુનિષર ભઈ મન ને દિલે કાળો.

અર્થાત્, રવિદત્તજી પોતે ન જાણતું કે, મેં જોઈ જોઈને નિશ્ચય તપાસે છે. લોકોને તો મેં કહ્યું કે નહીં. આ જોઈને મેં વિચાર્યું, હવેનું કાન નહીં, પરંતુ મનિ રામ, પદે, મરજ કરે. આપનાં કપડો અને કાંઈ રાવરો કરે કે નહીં, વિચાર્યું. આપના પંડિતને કહ્યું કે, મરજ કરે અને કોઈનું નહીં, નહીં કે તમે જો તેમ જાણે, તો આપના પંડિતજીને જાણે. અને તેમજ બીજું પણ પદે પદે જાણે. આપના પંડિતને જાણે કે, મેં કહ્યું કે નહીં. આપના પંડિતને જાણે કે, મેં કહ્યું કે નહીં.

તેમજ કવિનામાં આપના પંડિતજીને જાણે કે, મેં કહ્યું કે નહીં. આપના પંડિતને જાણે કે, મેં કહ્યું કે નહીં.

ગોસાંઈજી ચિત્રકૂટ ગયા પછી વિશ્વનાથનો કોપ એવો થયો કે, સર્વ લોકો જાણે તેમને બોલાવી લાવ્યા હતા.

ગોસ્વામીજી પાછા આવ્યાના સમાચાર જાણતાંજ તેમના પરમભક્ત ટોડરમદ્વજ તેમની પાસે ગયા અને પ્રાર્થના કરી કે:-“અસિપર ઘાટસહિત મકાન જાંધાઈને તૈયાર થઇ ગયું છે; માટે આપ હવે ત્યાંજ સુખપૂર્વકે નિવાસ કરી સૌ કોઈને સુખ આપો. હું પણ આપનાં ચરણકમળની સેવા કરીને કૃતાર્થ થઈશ.” તેમની આ પ્રાર્થના સાંભળીને ગોસ્વામીજીએ પ્રસન્નતાપૂર્વકે અસિધાટપર નિવાસ કર્યો અને શ્રીરઘુનંદનના ગુણગાનમાં તત્પર રહેવા લાગ્યા.

એક રાત્રે કલિયુગજી હાથમાં ખડ્ગ લઈ ત્યાં આવ્યો અને ગોસ્વામીજીને ડરાવવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે:-“તમે તમારા શ્રીરામચરિતમાનસની પોથીને ગંગાજીમાં ફેંકી દો; નહિ તો હું તમને અનેક પ્રકારે શિક્ષા કરતો રહીશ.” આમ ડરાવીને કલિયુગ આવ્યો ગયો, પરંતુ ગોસ્વામીજી તો ભગવાનનાજ ધ્યાનમાં જોડાયા.

પછી શ્રીહનુમાનજીએ દર્શન આપીને (કે પછી પ્રેરણા આપીને) ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે:-“કલિયુગને જો હું આપની પાસે આવવાની મના કરીશ, તો ઉલટો તે વધારે વેર રાખશે; માટે આપ વિનયાવલી લખી આપો અને હું તે શ્રીભગવાન પાસે રજુ કરી કલિયુગને હાંડ આપાવું.” આવી રીતે ગોસ્વામીજીદ્વારા “શ્રીરામવિનયાવલી”ની રચના થઈ અને કરુણાનિધાન સર્વશક્તિમાન પરમાત્માએ ગોસ્વામીજી તરફ સુસંયોગ મોકલી આપીને તેમને સુરક્ષિત કર્યા હતા.

પછી ગોસ્વામીજીએ “દોહાવલી”ની રચના કરી અને તે પછી સંવત ૧૬૪૧માં ભાગ-શર સુદિ સાતમને રવિવારથી શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણની એક પ્રત સ્વહસ્તે લખવા માંડી.

એ પછી કેટલાક દિવસો બાદ આદિલશાહના રાજ્યના હાનવિભાગના અધ્યક્ષ પંડિત દત્તાત્રેયજી ગોસ્વામીજીના આશ્રમમાં આવ્યા. તેમણે ગોસ્વામીજીના ચરણની વિધિ-પૂર્વકે પૂજા કરી, અને આશીર્વાદ મળ્યા પછી પ્રસાદમાટે પ્રાર્થના કરી. પછી ગોસ્વામીજીએ પોતે લખેલી શ્રીમદ્વાલ્મીકિ રામાયણની પ્રત તેમને ભેટ આપી.

એ પછી પણ ગોસ્વામીજી પાછા અન્ય તીર્થોને પવિત્ર કરતા વિચરવા લાગ્યા. વૃંદાવન, નૈમિષારણ્ય, ઇન્દ્રેશ્વરે યાત્રા કરતા કરતા “સિયાવર” ગામમાં રોકાયા. ત્યાં શ્રીસ્તીતા-હૃપના જળનું પાન કરી ત્યાંથી તેઓ લખનઉ આવ્યા. ત્યાં એમતીને કિનારે ઉતર્યા.

• કલિયુગ એટલે અહીં પેલા કલિયુગી-દેવતાઓએ કોઈ દુષ્ટસાથે ગોસ્વામીજીને ધમકી આપવાની ઘોષણા કરી હોય અને તેને આવું શ્વેત લોકવાયકામાં-અને તેથી મૂળ ચરિતકાવ્યમાં-મળ્યું હોય એ પણ સંભવિત છે; કેમકે એ મૂળ લેખક ગોસ્વામીજીના સંગાથી અને સિધ્ધ હોવા છતાં પણ દરેકે દરેક માસ-દિવસ કે ધડીએ ધડી કાંઈ તેમની સાથે ને સાથેજ હોય નહિ.

† ગોસ્વામીજીએ સ્વહસ્તે લખેલી આ પ્રતનોજ ઉત્તરકાંડ બનારસની કવીન્સ કોલેજના સંસ્કૃત પ્રસ્તાવણમાં અવાપિપર્ણત સુરક્ષિત હોઈને તેની સમાપ્તિમાં લખેલું છે કે:-

“इत्यपि रामायणे वाल्मीकीये चतुर्विंशति साहस्र्यां संहितायां उत्तरकाण्डे स्वर्ग-रोहणर्जनाम सर्गः ॥ शुभमस्तु ॥ समाप्तं चेदं महाकाव्यं श्रीरामायणमिति संघत १६४१ समये मार्ग सुदि ७ रघौ लिः तुलसीदासेन ॥”

વળી તે રામાયણના છેવટના પૃષ્ઠપર નીચેના શ્લોક પણ લખેલો હોવાથી ખાતો થાય છે કે, પંડિત દત્તાત્રેયજીને તેજ પ્રત તેમણે આપેલી હોવી જોઈએ.

“धीमघेदिलशाह भूमिपसमासभ्यद्र भूमिगुरः ।

येर्णामंडनमंडली पुरिदयादानादिभाजि प्रभुः ॥

वाल्मीकिः कतिमुक्षमं पुरस्तिपोः पुर्वो पुरोगः कतिः ।

दत्तात्रेय समाप्तयो लिपिहते कर्मत्वमाचारस्तु ॥

એક દિવસ ગોસ્વામીજી નાભાસ્વામીને મળવામાટે તેમના સ્થાનપર ગયા. તેમણે ગોસ્વામીજીનું બહુજ સન્માન કરી ઉંચા આસનપર પધરાવીને પૂજા કરી. પછી પોતે અનેક બ્રાહ્મણ, સંત અને નાભાસ્વામીસહિત શ્રીમદનમોહનજીના મંદિરમાં ગયા. ત્યાં ભક્તવત્સલ શ્રીભગવાને ગોસ્વામીજીને શ્રીરામચંદ્રજીના ઉપાસક બાળી ધનુષબાણ ધારણ કરીને તેમને દર્શન આપ્યું. તે સંબંધી ગોસ્વામીજીનો નીચેનો હોહો પ્રસિદ્ધ છે કે:—

“કદા બરનઉં છબિ આજપી, ભસે ગિરાજેઉં નાય;
તુલસી મસ્તક તજ નવે, (જખ) ધનુષબાણ લેઉં દાય.”

આ અદ્ભુત લીલાના સમાચાર જ્યારે બરસાનામાં પહોંચી ગયા, ત્યારથી ગોસ્વામીજીના ઉતારાપર ભારે ભીડ થવા લાગી. કેટલાકે કૃષ્ણઉપાસકોના દૃઢ્યમાં સાંપ્રદાયિક દ્વેષ જરેલો હતો, તેઓ તો ઉપસો બનાવ સાંભળીને બહુજ આશ્ચર્ય પામ્યા. પછી ગોસ્વામીજીએ નીચેની કવિતા સંભળાવીને તેઓના મનનું સમાધાન કર્યું.

પ્રભુ સત્ય કરી પ્રદલાદ ગિરા, પ્રકટે નરકસરી ખંભમદા;
જપરાજ ઋષેઃ ગજરાજ કૃપા, તત્કાલ વિલગ દિયે ન તદા.
સુર સાખી દે રાખી દે પાંડુવધુ, પટ લટત કોટિન ભૂપ જદા;
તુલસી ભણુ સોચ વિભોચન કો, જનકો પ્રભુ રામ ન રાખ્યો કદા.

ત્યારપછી ગોસ્વામીજી ચિત્રકૂટ જઈ ત્યાં કેટલોક સમય રહ્યા. પછી સત્યકામ નામના એક બ્રાહ્મણે તેમની પાસે દીક્ષા લેવાની માગણી કરી; પરંતુ ગોસ્વામીજીને તે તેટલી યોગ્યતાવાળો નહિ જણવાથી તેને દીક્ષા આપી નહિ. પછી તો તે પોતાની સુધારણામાટે હક કરીને પણ ત્યાંજ રહ્યો. એક દિવસ રાત્રે કદંબલતા નામનાં એક શણીજી ગોસ્વામીજીનાં દર્શન કરવામાટે દાસીસહિત આવેલાં, તે સમયે તે બ્રાહ્મણે તેનું સુંદર સુખ સારી રીતે જોઈ શકાય એટલા માટે દીવાની બત્તી વધારી. તેની આ પ્રકારની ચપળતા જોઈને ગોસ્વામીજીએ તેને યોગ્ય શિક્ષા કરી. પછી તે બ્રાહ્મણ બહુજ પરતાયો અને લક્ષિત થઈને તેમના ચરણમાં પડ્યો; અને પોતાના દોષ સુધરાવવાની વિનંતિ કરી. આથી ગોસ્વામીજીએ કૃપા કરીને તેને યમ, નિયમ, કર્મ, વિવેક, ભક્તિ, ઇત્યાદિની સાધના સમજાવી. પછી તે બ્રાહ્મણે તે સુજળ વર્તનિ ગોસ્વામીજીના શિષ્યપણામાટે યોગ્ય બની કૃતકૃત્ય થયો.

ત્યારપછી એકવાર દિલ્હીના બાદશાહે ગોસ્વામીજીને બોલાવવામાટે પોતાના હજુરીઆને મોકલ્યો. ગોસ્વામીજી માર્ગમાં ભજન, ઉપદેશ તેમજ જિજ્ઞાસુ તથા હુઃખી માટે ઉપાય કરતા-બતાવતા પાંચમે દિવસે દિલ્હી પહોંચ્યા. સમાચાર મળતાંજ બાદશાહ જહાંગીરે તેમને દરબારમાં બોલાવી સન્માનસહિત આસન આપ્યું, અને ચમત્કાર દેખાડવાનો આગ્રહ કર્યો; પરંતુ ગોસ્વામીજીએ ના પાડવાથી તેમને દેદમાં પૂરી દીધા. આથી શ્રીહનુમાનજીની પ્રેરણાથી દરબારમાં અનેક વાનરો પ્રકટ થયા અને ઉત્પાત કરવા લાગ્યા. બેગમોનાં કપડાં ફાડી નાખી તેઓને નગ્ન કરી દીધી અને બાદશાહને પણ પૃથ્વીપર પટકી દીધો. આ રીતે રાજમહેલમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો એટલે બાદશાહે તુરંતજ ગોસ્વામીજીને દેદખાનામાંથી મુક્ત કરી દીધા અને ચરણે પડી અપરાધની ક્ષમા માગીને તથા પાલખીમાં બેસાડીને સન્માનપૂર્વકે વિદાય કર્યા.

દિલ્હીથી નીકળી તેઓ મહાવનમાં આવ્યા અને ત્યાં રાત્રે આદિરત્નોકોના ટોળામાં વાસ કર્યો. ત્યાં તેઓ ભગીરથ નામના ગોવાળનું દૃઢ્ય અને આકાંક્ષાઓ અતિ વિશુદ્ધ અને ઉન્નત જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થયા; તથા તેને ઉત્તમ અધિકારી સમજી તેના અધિકાર સુજ-બની એવી ઉચિત સાધના બતાવી દે નેથી તે સર્વભાવે પરમાત્મપરાયણ થઈને પરમ સંત બની રહ્યો. એ પછી ત્યાંથી રવાના થઈને દશમે દિવસે તેઓ અયોધ્યા પહોંચ્યા અને ત્યાં એક પખવારિયું રહ્યા.

કાંઈ શાજોની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ પર નથી; પરંતુ કેવળ હૃદયના ભાવો ઉપરજ છે.”
પછી ગોસ્વામીજીએ ભક્તજી પાસે જઈને તેમને કહ્યું કે:—“આપ જે રીતે ગાઓ છો તેજ
રીતે ગાયા કરો. પ્રભુને તેજ વધારે પસંદ છે.”

પણી ગોસ્વામીજીએ બામજી પાસે જઈને તોળીને કહ્યું કે
 શીતે ગાયા કરે. પ્રભુને તેજ વધારે પસંદ છે.”
 ત્યારપછી મહાત્મા દેવચુસરીજી અને તેમના શિષ્ય મરુકદાસજીને મળીને ગોસ્વામી-
 જી કારી પહોંચ્યા અને ત્યાં તેમણે ચોતાના આશ્રમમાં અષ્ટાંદ વાસ કર્યો.
 તે પછી આશ્રમ મહિનામાં ગોસ્વામીજી ગંગાજીમાં સ્નાન કરીને ગંગામાં ઉભા ઉભા
 ને ને નાચ માથે મહિનામાં ગોસ્વામીજી ગંગાજીમાં સ્નાન કરીને ગંગામાં ઉભા ઉભા
 ને ને નાચ માથે મહિનામાં ગોસ્વામીજી ગંગાજીમાં સ્નાન કરીને ગંગામાં ઉભા ઉભા

એ પછી એક દિવસે ગોસ્વામીજીની નિંદા કરનારો એક બ્રાહ્મણ મરી ગયો. તેને લોકો બાળવામાટે રમશાનમાં લઈ આવ્યા. તેની સ્ત્રી પણ પતિના શબ સાથે ચત્તી થવામાટે વિલાપ કરતી કરતી પાછળ જઈ રહી હતી.

ખુદલી-ચોખ્ખી હવાનો, વિષ્ણુચરણોદકરૂપ શ્રીગંગામયના દર્શનનો, અને તેની સાથે દિવ્ય ભાવોત્પાદક ઘટ વનરાજી નિહાળવાનો લાભલેતા થકા જ્ઞાનલક્ષિતજન્ય વિલક્ષણ આનંદભર્યા આન્તરિક ભાવોની મસ્તીમાં ડોલી રહેલા એવા દિવ્ય કાન્તિમય ગોસ્વામીજી એ સમયે બહાર બેઠા હતા. આ સમયે તેમના દિવ્ય દેહ અને પ્રતિભાપૂર્ણ ચહેરામાંથી ઉચ્ચ દશાના જે અનુપમ ભાવ તથા તેજ ઓજસૂ વર્ષા રહ્યાં હતાં; તે તરફ દષ્ટિ જતાંજ સુંદર બાહ્યવેશમાં અને અંતરના દેવી આવેશમાં દીપી રહેલાં એવાં તે બ્રાહ્મણપત્નીના હૃદયમાં કેવા કેવા ઉચ્ચ ભાવ ઉદીપ્ત થઈ આવે, તે ઉચ્ચકક્ષ વાંચનારને સમજાવવું પડે તેમ નથી. ખસ, તે અંબાલવાની જેવાં દેવીએ તો ગોસ્વામીજી જેવાનાં દૂરથી દર્શન થતાં વારમાંજ વિલાપ કરવાનું મૂકી દીધું અને સતી થવા પહેલાં એ જગતપિતા જેવા સંતપુરુષનું દર્શન કરી લેવામાટે તરતજ દોડી. તેમનાં આ છેદલીજ વારનાં દર્શન હોવાથી તેમના ચરણ સામે તેણે અનેક દંડવત્ પ્રણામ કર્યાં. ગોસ્વામીજી પણ સાક્ષાત્ શિવશંભુ જેવા લોળા, એટલે તેમણે તો તેનાં છેવટનાં સારાં કપડાં તથા શલ્યગાર ઉપરથી તેને કોઈ વરરાજની માતા કે એવાં કોઈક ધારી લીધાં હશે, તેથી એમજ કહી દીધું કે:—“અખંડ સૌભાગ્યવતી ભવ.”

પરંતુ આવો આશીર્વાદ સાંભળતાંજ પરાણે દબાવેલા હૃદયમાં ઉછળી આવ્યો. પછી રૂદન અને ચોધારાં આંસુદારા કેટલીક આન્તરવ્યથા હલકી થતાં તેણે પોતાના વૈધવ્યની તથા પોતે પતિ પાછળ સતી થવા માટે જઈ રહી છે, તે વગેરે વાત કહી સંભળાવી; મરનાર પતિએ ગોસ્વામીજીની કરેલી નિંદામાટે દંડવત્ પ્રણામ કરીને તેમના ગુનાહની ક્ષમા માગી; પતિ પાછળ બળી મરવાની રજા માગી; જેઉંનો ઉદાર થાય એવો આશીર્વાદ માગ્યો; અને રમશાને સર્વ રાહ બેઠું રહ્યા હશે, એમ ધારીને ત્યાંજવાની આજ્ઞા માગી.

અનેકાનેક વંદન પ્રણામ હો આપ સંતોના શિરોમણિ ગોસ્વામીજીને! એક તરફ છે આપ સર્વના પિતામહ દયાના દરિયા! અને બીજી તરફ પવિત્ર બ્રાહ્મણપત્નીના વદનપર અશ્રુરૂપે ઉભરાઈ રહેલા દુઃખના દરિયા! એ હૃદયાવેગનાં છેલ્લાં ઉત્થાન અને જગદંબાજેવી આર્થપત્નીનાં બલિદાન! એ દેવતાઇ તેજ ઓજસૂના પ્રકાશ અને પરમ સતિસાધ્વીના વિનાશ! એ છેવટના વેશ અને પતિવિયોગના આવેશ! બળી મરવામાટે છેવટના સુશોભિત શલ્યગાર સજીને નીકળી પડેલાં તે મહાયોગિનીસમાં બ્રાહ્મણપુત્રીની આંખોમાંથી આંસુપર આંસુની અખંડ ધારાઓ એક તરફ વહી રહી હોય, અને બીજી તરફ એકવચની એવા શ્રીરામ પ્રભુનાં જ્ઞાનઉપાસના અનુભવસિદ્ધ કરીને સાક્ષાત્ શ્રીરામસ્વરૂપ બની રહેલા આપ ગોસ્વામીજીના સ્વપ્રુપથીજ “અખંડ સૌભાગ્યવતી ભવ” એવું બોલાઈ ચૂક્યું હોય! એટલે એવા સંયોગો વચ્ચે આપ જેવાને કેવી કેવી અને કેટલી ઉંડી લાગણીઓ થઈ આવી હશે! વળી ભુંડું બોલનારનું ભણું કરવું, એ તો આપ જેવા પરમ સંતોનો સ્વભાવજ રહ્યો; એટલે તે કારણે પણ આપ જગતપિતાના હૃદયમાં તે નિંદકપ્રત્યે ક્ષમા-દયાની લાગણી દરિયાની ભરતી પેરે ઉભરાઈ હશે! અનેકાનેક સાક્ષાંજ પ્રણુતિ હો આપના સંતપણાને! આપે તો ખસ તરતજ તે શબને પાછું વળાવ્યું અને આજ્ઞા કરી કે, જ્યાંસુધી હું પાછો ન આવું, ત્યાંસુધી તેને બાળવું નહિ. (એટલુંજ નહિ પણ તે પત્નીએ અને સગાંસંબંધી વગેરેએ પણ ખૂબ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પ્રભુના ધ્યાનભજનમાં તે શબના ઘર આગળ પોતાના આવતાંસુધી સમય ગાળવો, એમ પણ ઠંઠુંજ હશે.) એ પ્રમાણે કહીને પછી ગોસ્વામીજી ગંગાસ્નાન કરવા ગયા અને

ત્યાં ત્રણ દિવસમુધી અપવાસી રહીને હૃદયની ઉંડી લાગણીપૂર્વક ભગવાનની સ્તુતિ અને ધ્યાન-ભજન કર્યાં-કર્યું! પરિણામે બીજી શું-થાય ? મુડકું છત્તું થયું !

પરંતુ એવા દૃઢયને કાંઈ નાખનારા તથા રોજ ને રોજ બન્યા જતા અનેક બનાવો એકે પદમ સંતનું દૃઢ્ય કેવી રીતે બેઈ સાંભળી શકે ! એટલે પછી ગોસ્વામીજીએ અધિક ઉચ્ચ-લાવોમાં રહીને સ્વર્ગ દુઃખોના મૂળરૂપ અજ્ઞાન-અધર્મ-અનીતિ વગેરેને જનસમૂહમાંથી દૂર કરે એવાં કાવ્ય અને ધ્યાનભજન પાછળ એકાંતમાંજ સમય ગાળવાનું સંખીને બહાર બેસવાનું બંધન કરી દીધું.

બનાવમાં અત્યંત યુવયશાળી અને ગોસ્વામીજીના ચરણમાં બહુજ પ્રીતિ રાખનારા ત્રણ કુમારો (બ્રહ્મચારીઓ) હતા એકનું નામ હૃષીકેશ હતું અને તે મણિકર્ણિકા ઘાટપર રહેતો હતો. બીજાનું નામ ચાંતિપદ હતું અને તે શ્રીવિશ્વનાથજીના મંદિરમાં રહેતો હતો. ત્રીજાનું નામ હાગાદીન હતું અને તે શ્રીઅન્નપૂર્ણાજીના મંદિરમાં રહેતો હતો. ત્રણેની રહેઠી-કરણી સમાન હતી. તેઓ નિત્ય ગોસ્વામીજીનાં દર્શનને આવતા હતા અને તેમનું અરજોદક લઈને મુકામે જતા હતા. તેઓની દૈનિક ટેક અને સદાવિવેક ભ્રમરને ગોસ્વામીજી કેવળ તેઓનેજ દર્શન આપવામાટે બહાર નીકળતા અને તેઓના મયાપછી તુરંતજ પાછા અંદર પધારી જતા હતા. આ ભ્રમરને બીજા જે હોદ્દાને ત્યાં આવ્યા છતાં દર્શનને લાભ નહોતો મળતો, તેઓ ગોસ્વામીજીપર પશ્ચાત્તાનનો દોષ આરોપવા લાગ્યા. આથી એક દિવસ ગોસ્વામીજી બહારજ ન નીકળ્યા. આથી ત્રણે કુમારો કે જેઓને નિત્ય દર્શન કરવાની પ્રતિજ્ઞા હતી, તેઓએ દર્શનવિના બચાકુળ થઈને પોતાનાં ચરિત્ર ત્યાંજ છોડી દીધાં. આ ભ્રમર ગોસ્વામીજીને પશ્ચાત્તાની કહેનારા હોદ્દો પડતાવા લાગ્યા. પછી ગોસ્વામીજીએ કુમારોની ઉપદેશ દશા બાજુનાં બહાર આવી ભગવાન વિશ્વનાથ અરજોદકરૂપ હંડા મંથાનજવડે તેમને સચ્ચન કર્યા.

સંવત ૧૬૬૯ના વૈશાખમાસની પૂર્ણિમાએ ગોરવામીજના પરમ મિત્ર અને ભગ
 ટોરમજીએ યશીર ઓ.પુ.ઃ ગોરવામીજને તે મિત્રમાનના અતિ ઉત્તમ ગુણોનું સ્મરણ
 કર્યાં નેત્રેમાં જગ આવી જર્ણુ દર્જ. આ પ્રસંગે તેમણે તામળિમયાં કહ્યા કહ્યાં હતાં કે:-

આજી આંધ્રો : ૩૧૫૦, મનકો મદા મદીપ; તુકમી વા કમિત્તમ, અથએ ટોડર રીપ.
તુકમી રામ મનેદકો, મિંપર જા.ની જા.૨; ટોડર કાંધા ના રિયો કદિ કદિ રવો ડોડર.
તુકમી કમ્યાલ. વિમલ, ટોડર મુનયન જામ; ચે.ઉ.નયનન મી મિ.રો, અમુ.નિ અમુ.નિ અનુ.મ.
કામ પ મ ટોડર મચે, તુકમી જાએ અને ચ. ચિપયે: મિત્ત પુનિત્ત મિત્ત, ચરી જા.નિ મ.કે.ચ.

[illegible][illegible][illegible]

વંશજોને ત્યાં હજી પણ છે. તેમના વંશજો હજી પણ અસીધાટ તરફ રહે છે.

એક દિવસ કવિ ગંગ આઘ્યા. તેઓના હૃદયમાં 'ગોસ્વામીજી પહેલા નંબરના કવિ ગણાય અને હું શું બીજા નંબરનો કવિ ગણાઉં? એવો' દેવ ભરેલો હતો; જેથી ગોસ્વામીજીની અફળુત પ્રતિભા અને કવિત્વશક્તિ જોઈને રાજ થવાને બદલે તેમને તો ક્રોધજ્વળ થઈ ગયો! આથી એ તો ગોસ્વામીજીને 'કંઠમલિયો, વંચક લક્ષ્મી, તથા 'લગવાને જે હાથીનો ઉદ્ધાર કરેલો તે હાથી કયી માળા જપતો હતો?' એવું એવું કહી બળહિને ત્યાંથી ચાલતા થયા! ગોસ્વામીજી તો આ પ્રસંગે કશું બોલ્યા પણ નહિ અને ક્રોધ પણ થવા દીધો નહિ; અને મનને સમજાવી દીધું કે:—

“શીલ ગહનિ સળકી સહનિ, કહનિ હીય મુખ રામ;

તુલસી રહિયે ચહિ રહનિ, સંત જનનકો કામ.”

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગોસ્વામીજીનું અપમાન કરીને કવિ ગંગ ચાલ્યા જતા હતા, ત્યારે માર્ગમાં તેમને એક હાથી મળ્યો અને તેણે કવિ ગંગનો સૂંઢવડે પછાડીને પ્રાણ લીધો. x

એકવાર અબ્દુરહીમખાં ખાનખાનાએ—“કવિ રહીમે” ગરવા છંદમાં કાવ્ય કરીને ગોસ્વામીજીપર મોકલાવ્યું. ગોસ્વામીજીએ પણ તે છંદ પસંદ કર્યો અને તે સુંદર કેમળ છંદમાં પોતે પણ “બરવા રામાયણ”ની રચના કરી.

પછી મિથિલાયાત્રામાં રહેલા “શ્રીરામલલા નહદૂ” “શ્રીપાર્વતીમંગલ” અને “શ્રીભક્ત-ક્રીમંગલ” આ ત્રણે ગ્રંથોનું સંશોધન કરીને, તેનો પાઠ કરવાથી લોકો સુખી થાય તે માટે તે ત્રણે ગ્રંથોપર ગોસ્વામીજીએ મંત્રવિધાન કર્યું.

ત્યારપછી એકવાર હાથમાં પીડા થઈ આવવાથી તેના નિવારણમાટે “શ્રીહનુમાનબાહુક” રચ્યો; અને “વૈરાગ્યસંહીપની” તેમજ “શ્રીરામાનાથકુનાવલી”ની પણ રચના કરી. તે પછી પોતે લખેલા નાના નાના ગ્રંથોનું સંશોધન કરી તે બીજાની પાસે લખાવ્યા, કેમકે વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે શરીર શિથિલ બનવાથી હવે તેઓ પોતે લખી શકતા નહિ.

સંવત ૧૬૭૦ની આખરે બાદશાહ જહાંગીર ગોસ્વામીજીનાં દર્શન આઘ્યા. તેમણે ગોસ્વામીજીને પુષ્કળ ધન અને જમીન અર્પણ કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી; પરંતુ ધનપતિ કે મકપતિ બનવાનું ગોસ્વામીજી જેવાને કયાંથી ગમે! એટલે પછી તેમણે તો “વસતા તેમજ વસીયે, માયામાં શીદ ફસીયે!” એમ રાખીને કાંઈ પણ સ્વીકાર્યું નહિ.

ત્યાર પછી બીરબલના વિષયમાં બાદશાહે ગોસ્વામીજીની સાથે ચર્ચા ચલાવી. બાદશાહે બીરબલની હાજરજવાબી અને તીવ્ર બુદ્ધિની બહુજ પ્રશંસા કરી. ત્યારે બાદશાહથી જરાય ન સંકેત્યાતાં તરતજ ખરી વાત ગોસ્વામીજીએ કહી દીધી કે:—“આવી સુંદર બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ તેઓએ ન તો તેનાવડે પરમાત્મસ્વરૂપને ઓળખ્યું કે ન તો તે સમ્રાટોના સમ્રાટ શ્રીહરિને ઓળખવા ઈચ્છી ભજન-પૂજન કર્યું! એટલે મને તો તેમને માટે દુઃખજ થાય છે.”*

x અહીં જોવાનું એ છે કે, અપમાન કરનારને ગોસ્વામીજીએ સાપ પણ નથી દીધો ને શું? પણ નથી ઈચ્છ્યું, છતાં આમ કેમ કરીને બની ગયું? એ તો ઉલટા “જેવાને પ્રભુ દયા કરે-સન્મતિ આપે” એવું એવું ઈચ્છનારા હોય; પરંતુ જનસ્વભાવજ મોટા ભાગનો એવો જણાય છે કે, ‘કાગનું બેસવું ને દાળનું ભાગવું’ એવું બન્યું હોય તો તે ઉપરથી, અને નહિ તો અમરથી પણ એક વાત અનેક મોટે ફરવાથી બીજીજ રૂપ લઈ લે છે; એટલે પછી જનસમાજમાં જેટલાં પણ ગપસપ, વહેમ ધ્યાદિ ચાલે તેટલાં ઓછાં!

૦ એ લાખો લોકોમાં વંદાના વ્યવહારકુલજ બુદ્ધિમાનો, ધનવાનો અને કીર્તિપ્રેમીઓ! જુઓ આ રવેથી યદેનયાદનમાં સેનાપતિ અને વજીરને હોદ્દે પહોંચેલા બીરબલની પણ વાસ્તવ દિત નહિ

એકવાર ગિરનારના સિદ્ધો આકાશમાર્ગથી જતા જતા ગોસ્વામીજીના આશ્રમ પર ઉતર્યા; x તેઓ તેમનાં દર્શન કરી પ્રસન્ન થયા અને સદ્ભાવપૂર્વક તેમણે પ્રશ્ન કર્યો કે:-

“તુમહિં ન બ્યાપે કામ, ઋતિ કરાવ કરન કવન;
કહિય તાત ! સુખધામ, યોગપ્રભાવ કિ ભજિત બવ ?”

ગોસ્વામીજીએ આના ઉત્તરમાં કહ્યું કે:-

“શોગ ન જ્ઞાન ન જ્ઞાન જલ, કેવલ નામ અધાર” આવો નિર્માનપણાભર્યો અને અવિ નમ્ર ઉત્તર આંભજીને સિદ્ધલોકો અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને પછી ગિરનાર તરફ વાટચાલ થયા.

એક દિવસ ગોસ્વામીજી ઘાટપર બેઠા હતા ત્યાં ઘણા લોકો એકઠા થયા હતા અને સત્સંગ ચાલી રહ્યો હતો; એટલામાં એક અંદ્રમણિ નામનો સાદ ત્યાં આવ્યો અને ગોસ્વામીજીના ચરણમાં નમસ્કાર કરી વિનંતિ કરી કે:-

“અખલોં અખ ઇદ્રિન લોગ દરથો અખ તો જનિનાથ હંચાઈયે જી.”

महामोक्ष महापुरुष काम अती भव मानस ते' निरुन्नाद्ये नृ;

રવિનંદનકે પહેલે સદેકે જીતસી મોલિ કારી બસાપયે જી. "

તેની આ સાચા હૃદયની આર્યના સાંભળીને ગોસ્વામીજીએ તેના તરફ જોયું અને તેની

સાધવા મારીની કમનથીની દરોની રહેલા આપણા પાનરમરણીય મરણી તુમસીદાસના ઉદારો!
બીજ નાર જુઓ દાનના પરમ દેવત્વના મદાન નેપોમિષનના અતમમયના મેલા ભાવના
ઉદારો કે. " કરવાનું કરું તે તો રહીશ મરું " સોહાગિની પાસનાને ખાનર અને સામ
પ્રાણીને યદીરનું સુદાં દાન-ત્યાગ કરી દેવાય, તોપણ તેનું નામ કાંઈ આપણા પરમ વંદનીય
કર્તુનિમિત્તોએ પુરુષ જિજ્ઞાસા, મોક્ષેષ, કમિયોગ, અભિયોગ કેતાનવેશ નથી કરો. પણ
અને સામ, જાણ, પુદ, સંક્રમણ, તુમસીદાસ, રામજીવ્ય પરમદેવ, દવાનંદ સરસ્વતી, રામદેવ,
વિવેકાનંદ દત્તારી જેવાને મારે પ્રજ્ઞાકંઠની પાછળ પાછળ સોહાગિની પણ વહાનરપે-ઝાણપે-
ધમાણ કરીને પેનાની કાંઈ વધારી દેાય તો વધારે; અને જનસમાજને પણ પેનાના સાથ
તથા સતેવને ખાનર તેમનાં સ્મરણ, જીવનિમિત્તો અને વશીયાન કરવાં દેાય તો કરે! આજે મેરવ-
બીજ પેને મેા પેનાના મનદાસને મારે તેમજ જિજ્ઞાસા જનિ.મારે જેનું સાસ કરી કયા છે કે:-

" ४२५१ १९७७: ४६७४ ६, ४६७४ ४१७३: ४६७४; ४६७४-४६७४-४६७४, १९७७: ४६७४ ४६७४.

જા મેલે હોના મેલ તે જાણાવના હોવાથી તેમ જ અજા તેમ બીલભેલો અભિમે-
તિ વિશે બેલવના નહીં હોય, તેથી તે અભિભેલોની વધુથી પ્રાપ્તિ માત્ર મેલેલ
હોવાથી હોય, નહિ કે બંધી વધી કે બેલભેલના દાવાથી બેલવ તે, મેલ, નહિ તે, વધી
બેલભેલ કે બેલ ભાવવધને કમવા અર્થે, અરે જાણે તેમ કના કમને થાશે, ત્યો મેલમે!

[illegible]

વૃત્તિ તથા યોગ્યતા પરથી જઈને પ્રસન્નતાપૂર્વક બોલ્યા કે:—“તમે અહીં મુખપૂર્વક રહો અને ભગવાનનું ધ્યાન-ભજન કરો, પ્રભુ સર્વ સાકે કરશે.”*

એક દિવસ વિપ્રચંદ્ર નામનો એક હત્યારો આવ્યો. ગોસ્વામીજી સામે તેણે છેટે ઉભા રહી ત્રણવાર પ્રણામપૂર્વક શ્રીરામનામનો ઉચ્ચાર કર્યો. પોતાના ઇષ્ટદેવનું પ્રિય નામ સાંભળતાં જ ગોસ્વામીજી તો એવા પ્રેમમસ્ત બની ગયા કે હોડીને તેને લોટી પડ્યા; ભોજન કરાવ્યું અને ગદ્ગદ કંઠથી (આગળ એક પ્રસંગે બોલેલા તેજ વચન) બોલ્યા કે:—

“તુલસી જા કે મુખનિતે, પોષેજ નિકસે રામ; તાકે પગડી પેતરી, મેરે તનુકે ચામ.”

આ સમાચાર શહેરની પ્રત્યેક ગલીકુંચીમાં ફેલાઈ જતાં શહેરમાંના વૈષ્ણવ, શૈવ, કર્મ-કાંડી, વેદપાઠી, પ્રખર વિદ્વાનો તેમજ અન્ય લોકો સંધ્યાસમયે ગોસ્વામીજીની પાસે એકત્ર થયા. તેઓએ પૂછ્યું કે:—“ભગવન! તે હત્યારો પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાવિના જ કેવી રીતે આપને લેટવા યોગ્ય શુદ્ધ થઈ ગયો?” ગોસ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે:—“શ્રીરામનામના પ્રતાપથી તે શુદ્ધ થઈ ગયો છે. આપ વેદપુરાણમાં શ્રીરામનામનું માહાત્મ્ય વાંચી લો.”

પડિતોએ કહ્યું:—“વેદપુરાણમાં નામમાહાત્મ્યનો ઉલ્લેખ છે ખરો, પણ તેમાં વિશ્વાસ બેસતો નથી. જો શ્રીવિશ્વનાથજીનો પોદિયો તેના હાથમાંથી ખાઈ જાય તો જ વિશ્વાસ બેસે.”

પછી ગોસ્વામીજીના પ્રભાવથી નંદી તેના હાથમાંથી ખાઈ ગયો એટલે ચારે તરફ જય-જયકાર થવા લાગ્યો અને નિંદા કરનારાઓ પણ તરત જ ગોસ્વામીજીના ચરણમાં પારંપાર નમસ્કાર તથા સ્તુતિ કરીને પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગવા લાગ્યા. x

વાંચનાર! ગોસ્વામીજીને આ પ્રસંગે દુનિયાઈ સ્તુતિનિંદામાટે એવું જ લાગ્યું હશે કે:—

“તું તેરા કર્તવ્ય કર, કહા કરેંગે ફર; સ્તુતિ નિંદા જગતકિ, દોનોંકે સિર ધૂર.”

એક લોભી બ્રાહ્મણ દરેક જ ગોસ્વામીજીના સ્થાનપર ધનની આશાથી શ્રીરામનામ જાપ્યા કરતો હતો અને સંધ્યાસમયે શ્રીહનુમાનજી પોતે તેને દ્રવ્ય આપી જતા હતા. †

એક દિવસ ભગવાનના દર્શનની અભિલાષા રાખનારા કમલલલ નામના એક મનુષ્યે શ્રીભગવાનનું દર્શન કરવામાટે ગોસ્વામીજી પાસે બહુજ હક કરી; એટલે ગોસ્વામીજીએ તેને કહ્યું કે:—“જો તમે આ વૃક્ષપરથી ત્રિશુળપર ફેલી શકો—અર્થાત્ પ્રભુને પામવા ખાતર પ્રાણ પણ આપવાને તત્પર થશો—જીવન જોવારી નાખવા જેટલો પ્રભુપ્રેમ જાગ્યો હશે—તો પછી પરમાત્મદર્શન શામાટે નહિ થાય ?” આ સાંભળીને તરત જ તેણે મોટા વૃક્ષની નીચે એક ત્રિશુળ રોપી દીધું અને વૃક્ષપર પલ્લ ચડી ગયો; પણ પછી તેના ઉપરથી નીચે ફેલી પડવામાં તેનું હોઠહોઠાપણ જ તેને રોકવા લાગ્યું ! હિંમત ચાલતી નહોતી ! પછી આ બનાવ જોવામાટે

ખરો અર્થ—કે જે દુનિયાઈ કીર્તિ કરતાં ધણો ઉંચો અને ગદન છે તે—સમજી શકાય અને અમલમાં મૂકી શકાય.

*ધન્ય નિઃશસ્ત્ર તારી નિઃશસ્ત્રાને, ધન્ય તારી સરળતાને, ધન્ય છે તારી આત્મનિરીક્ષણની અને ઈશ્વરદર્શનની વૃત્તિને, ધન્ય છે ગોસ્વામીજી જેવાની સરણતા લેવાને, ધન્ય છે તારી પવિત્ર સદ્ગુણોને ! અને ધન્ય છે તારા પુણ્યોદયને !

x આ બનાવ જેટલો બોધપ્રદ છે, તેટલો અત્યુક્તિપૂર્ણ હોય તોપણ નવાઈ નથી. અત્યારે કોઈ કોઈ દયાળ માણસોમાટે પણ ચમત્કારનાં ગ્રપસપ ચાલે છે તો પછી ત્રણસો વર્ષપૂર્વે તો લોકોમાં ગોસ્વામીજી જેવાને માટે ગ્રપસપ ચાલનાં હોય અને લોકરચિત્રે લીધે પણ વેળીમાધવદાસજીને તે તેવાજ રૂપમાં આલેખવાં પડ્યાં હોય, તો આશ્ચર્ય નથી. ગોસ્વામીજી કાંઈ ચમત્કાર કરી બનાવનારા મદારી કે જાદુગર ન હતા; એ વાત તો તેમના જીવનના અનેક પ્રસંગ આપોઆપજ દર્શાવી રહ્યા છે.

† કોઈ ગોસ્વામીજીના બક્ષા કે દનુમાન ઇન્દ્ર નાં દેવદર્શને આવનાર બક્ષતજન રોજ આપી જતા હશે, તેને જદમ લોકોમાં દનુમાનનું નામ ચાલી પડવાથીજ મૂળ ચરિત્રમાં આવ્યું દર્શી.

હું કે:-“આ વિષયને દેવવાણી સંસ્કૃતમાં નહિ લખવાથી ઇશ્વર નારાજ થાય છે; માટે હવેથી આપ સંસ્કૃતમાં લખ્યા કરજો.” તેમણે આ વિષે તુલસીદાસજીની સલાહ પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે:-

“કા લાપા કા સંસ્કૃત, પ્રેમચહિયતુ ઝાંચ; કામ જો આવઈ કામરી, કા લે કરે કુમાચ.”

અર્થાત્ લાપા પ્રાકૃત હોય કે સંસ્કૃત હોય, પણ પ્રજા તો માત્ર સાચો પ્રેમજ્ઞ જોવા ચાહે છે. જો સાદી કામળીથીજ કામ સરતું હોય, તો પછી મોંઘી કુમાસદાર સાલપામરી શા માટે લેવી! એક દિવસે એક અલણ સાધુ આવેલો, તેણે ગોસ્વામીજીનું ચિત્ત લખવામાં પરો-
નાયલું જોઈને જાણે તેમને ઉપદેશ આપવા માગતો હોય, એવી ઢળથી “અલખ, અલખ” ના
માંઠા પાડવા લાગ્યો. તે ઉપરથી ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે:-

“હમ લખિ લખહિ હમાર લખિ, હમ હમાર કે ખીચ;

તુલસી અલખે કા લખે, રામનામ જપુ નીચ.”

જહાંગીર સન ૧૬૦૫ (સંવત ૧૬૬૨) માં ગાદીએ આવ્યો તથા સન ૧૬૨૭ (સંવત ૧૬૮૪) માં મરણ પામ્યો. તેના રાજ્યસમયમાં સન ૧૬૧૬ (સંવત ૧૬૭૩) માં પંજાબમાં મહામારી (પ્લેગ) ફેલાઈ; અને સન ૧૬૧૮ (સંવત ૧૬૭૫) થી આઠ વર્ષ સુધી આગ્રામાં તેનો પ્રકોપ ચાલુ રહ્યો. આની ભીષણતાનું સંપૂર્ણ વર્ણન “ તુલ્ક જહાંગીરી”માં આપેલું છે. આ રોગથી આગ્રામાં દરરોજ ૧૦૦ માણસો મરતાં હતાં; લોકો ઘરબાર છોડી નાસી ગયા હતા; મુડદાને ઉઠાવનાર પણ કોઈ મળતું નહિ અને કોઈ કોઈની પાસે પણ જતું નહિ.

કવિતાવલીના ૩૧૨મા કવિત્તમાં તુલસીદાસજીએ લખ્યું છે કે:-

“ખીસી ખિસ્વનાય કી ખિપાહ જઠયો ખારાનસી ખૂજિયે ન એસે ગતિ થંકર સહર કી.”

આથી જણાય છે કે, તે સમય “રુદ્રવીશી” નો હતો. જ્યોતિષની ગણના પ્રમાણે તે સમય સંવત ૧૬૬૫થી ૧૬૮૫ સુધીનો છે.

ગોસ્વામીજીનાં કવિતો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, તેમને પ્લેગનો વ્યાધિ લાગુ પડી તાવ આવવા લાગ્યો, ખગલમાં ગાંઠ નીકળી, હાથમાં પીડા શરૂ થઈ અને ધીરે ધીરે એટલી વધી પડી કે આખું શરીર પીડાવા લાગ્યું. અનેક પ્રકારના ઉપચારો થયા, પણ કશાથી ફાયદો થયો નહિ; ત્યારે છેવટે તેમણે મનને સમજાવી દીધું કે, “જો આ જન્મે નહિ તો આગલા જન્મે પણ અજ્ઞાન શત્રુએ કરાવેલાં અનુચિત કર્મનુંજ આ ક્ષણ છે.”

શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત થતાં એક કવિત્તમાં ગોસ્વામીજીએ કહ્યું છે કે:-“ મને ખચપણથી ઘર ઘરના દુકંડા ખવડાવીને જીવાડયો અને સદા મારી સંભાળ રાખી રક્ષા કરી; તો પછી આજે આ શું ખેલ છે ? ‘ ખિલાડીને મન રમત અને ઉંદરનો જીવ બચા ! ’ ”

દૂકની કો ઘર ઘર ડાલતો કંઘાલ ખોલી, ખાલ જ્યોં કૃપાલ નતપાલ પાલિ પોસો હે;

દીન્હો હે સૈભાર સાર અંજનીકુમાર ખીર, અપનો ખિસારી હે ન મેરે નૂ ભરોસો હે.

ઈતિને પરખો સમરથ સખ ભાતિ આજી, કપિરાજ સૌચી કહી કો તિલોક તોસો હે;

સૌસતિ સહત દાસ દીજે પેખિ પરિહાસ, કીરી કો મરન ખેલ ખાલકનિ કો સો હે.

તેવાર છે ? જો હો, તો દર્શાવી આપો તે માર્ગમાં તમારી સખળી તાકાત અને લાયકાત! આ સંસાર-
વૃક્ષપર ગમે તેટલા ઉંચા ચઢી ગયા હો, ત્યાંથી કમે કમે ઉતરવાનું હડાપણ જાગે, તો એને હડાપણ
નહિ પણ દોડ઼઼઼ડાપણજ સમજીને એકવાર સર્વભાવથી યાદોમ કરી મારી જતાવો ભુરકો ! પછી
જોઈ લો મનદ કે તમે શું દતા ને શું ખની જાઓ છો! પણ આ વિચારો માત્ર જિજ્ઞાસુત્વને
પામનાર કે હરજનાર માટેજ છે. બાકી સર્વસામાન્ય માટે તો એજ કદેતાનું કે સ્વર્ગમાટે, લોકકીર્તિ-
માટે કે પછી સંસારના ગમે તે પદાર્થ માટે પણ જેઓ દાન, પુણ્ય, સ્વાર્થત્યાગ, ઈગ કરતા હોય
તેમને પણ પન્ય છે-પન્ય છે. કેમકે અત્યારે તો એવા અને એટલી સમજબુવાળા પણ આપણા
દીન-દુખી દેશમાં બહુ ધરી ગયા છે.

પછી ગિભારી અતિશય વધવાથી દેહસુખ થવામાટે પુલ્કમીદાસજી ગંગાતટ પર આગ્યા; અને કહ્યું કે:-

કે:- “શમચંદ્રચંદ્ર બરનિકે, લયો ચક્રત અજ મોન; તુલસી મોન.”

આવી રીતે ગોસ્વામીજીએ એકસોસત્તાવીસ વર્ષનું પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવ્યા પછી સંવત્ર ૧૬૮૦ના શ્રાવણ મુહૂર્તે સપ્તમીએ અષિઘાટપર નશ્વર દેહ તજીને પરમધામ પ્રયાણ કર્યું. આ અંતિમકાળે આ ચરિત્ર તૈયાર થતી વખતે કાશી, કલકત્તા ૪૦ માં શ્રાવણ મુહૂર્તે સપ્તમી વિ. સં. ૧૯૮૨ (પણ ચૈત્રી વર્ષ મુજબ સં. ૧૯૮૩)ના દિવસે ગોસ્વામીજીની ૩૦૩ મી જયંતિ ઉજવાઈ, તેજ દિવસના કલકત્તાના હિંદી સમાજિક “વિશ્વામિત્ર” ના તા. ૧૫-૮-૨૩ ના અંકમાં જે ઉત્તમ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે, તે આ સ્થળે શબ્દશઃ ઉત્તર્યાવિન રહી ચકાતું નથી. એ હિંદી લેખ નીચે મુજબ છે:-

તુલસીજયન્તી

पुत्रसीजयन्ती

“આજસે ૩૦૩ વર્ષ પૂર્વે આવણ શુક્રા સપ્તમીકે દિન હિન્દી-સાહિત્યસમાદ-કવિના-
કામિનીકાન્ત ગોસ્વામી તુલસીદાસજીને નિરવનાથપુરિએ ભગવતી જન્મદુકન્યાકે પવિત્ર તટપર
અપના બૌતિક શરીરકા ત્યાગ કર પરમધામથી યાત્રા કી થી હવે પવિત્ર દિવસકે આતેલી વ-
મારા મસ્તક ગર્વસે ઉંઘા હો જાતા હૈ। ગોસ્વામીજીને અપની પ્રતિભામયી હોખનીસે ન-
રસદી ભે ધારા બહાથી થી, ઉસમે અવગાદન કર આજ બી કોટિ કોટિ હિન્દ બાનિમારમે
વિભાદ હોકર ભગવાન કે પાદપદ્મોમે તનમય હો જાતે હૈ. લાખોં યદ્યપુ ભારતવાસી આજ
બી ગોસ્વામીજીદી વચનાકા પ્રતિદિન નિયમિત રૂપસે પાઠ કરશાન્તિકા અનુભવ કરતે હૈ. શ્રો-
સ્વામીજી આજ નહીં હૈ, પર આપદી અશય કીર્તિ ચિરકાલતક જાની રહેગી જગ તક હિન્દ
બાનિકા હૈક બી બચ્ચા હા રહેગા, તજ તક તુલસીદાસજી અમર રહેગે.
ગોસ્વામીજીકે ચરિત્રપર વિસ્તારપૂર્વકે નિચાર કરનેકે હિમે દમારે પાગ યમેષ રજ-
ગોસ્વામીજીકે ચરિત્રપર વિસ્તારપૂર્વકે નિચાર કરનેકે હિમે દમારે પાગ યમેષ રજ-

બી ધોરવામીજીની રચનાકો પ્રીતિભાવે રચેલા છે. આમ જોઈએ તો, આપણી આશય દીર્ઘિય ચિરકાલેતરે બની રહેશે. આમ જોઈએ તો, આપણી આશય દીર્ઘિય ચિરકાલેતરે બની રહેશે. આમ જોઈએ તો, આપણી આશય દીર્ઘિય ચિરકાલેતરે બની રહેશે.

१०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

શ્રી તુલસીદાસજી ભક્તશિરોમણિ સમગ્રે જાતે હે. કહતે હેં કે ભગવાન રામચન્દ્રને આપકે સાક્ષાત્ દર્શન દિયા થા. ભગવાન તો ભક્તોકે વશમેં રહતે હોં સ્વામીજી દી અવિચલિત પ્રગાઠ મકિતકે સામને ઉન્હોંને શ્રી ચિર નવાયા તો ધસમેં આશ્ચર્ય કયા હેં ? ગોા તુલસીદાસજીકે અન્ય હિન્દી સાહિત્યકે અનુપમ રત્ન હે. યદિ ગોસ્વામીજી કેવલ રામાયણ યા બિનયપત્રિકા દી લિખ કર અપની લેખની રાક લેતે, તો શ્રી લોગ ઉન્હેં મહાકવિકે પદપર નિઃસંકેચ આરૂઢ કરતે. રામાયણકી તો જીતની પ્રશંસા દી જાય, થોડી હે. ગોસ્વામીજીને સાગરકો ગાગરમેં ભર દિયા હે. 'નાનાપુરાણ નિગમાગમ સમ્મત' જિતને દિવ્ય જિયાર હે પ્રાયઃ સશી કા આભાસ રામાયણમેં પાયા જાતા હે. રાજધર્મ, સમાજધર્મ પ્રભૃતિ કા જેસા માંજલવર્ણન રામાયણમેં મિલતા હે વહ અનુપમ હે. આદર્શ ચરિત્રોંકો ચિત્રણ કરનેમેં તો ગોસ્વામીજીને કલ્પમ તોડ દી હેં ! આદર્શ રાજ, આદર્શ પુત્ર, આદર્શ પતિવ્રતા, આદર્શ જ્ઞાતા, આદર્શ સેવક, કહાં તક મિનાયેં ? આદર્શ મિત્ર આદર્શ માતા પ્રભૃતિ કા જેસા જીવિત ચિત્ર રામાયણમેં એકત્ર મિલતા હે, પેસા કહાં દિખાયી હેતા હેં ? સાહિત્યકી દૃષ્ટિ સે અનૂકા હોને કે સાથ સાથ રામાયણ નીતિશિક્ષા કા ભાંડાર હે. રામાયણકી યહ ખૂબી હે કે અનપઢ ગંવાર સે લેકર પ્રગાઠ વિદ્વાન શ્રી અપની જ્ઞાનપિપાસા તૃપ્ત કરને કે લિયે ઉપયુક્ત સામગ્રી રામાયણમેં પાતે હેં. ઉન્મુક્ત આકાશમેં જિસ પ્રકાર સશી પક્ષી મનમાના ઉપર ઉઠતે હેં, કિસીકો પરિમિત સ્થાન હોને દી શિકાયત નહીં હે, ઉસી પ્રકાર રામાયણ શ્રી સશી ટ્રેણીકે જિજ્ઞાસુઓં દી લિપ્સા પૂર્ણ કરતી હે. ઇસી સે આજ ભારતમેં રામાયણકા જિતના પ્રચાર હે ઉતના કિસી અન્ય અન્ય કા નહીં હે. સંસ્કૃત સાહિત્ય કો છોડ આધુનિક ભાષાઓંમે તુલસીકૃત રામાયણકા સુકાળલા કરનેવાલા દોષ અન્ય નહીં હે.

પરાધીનતા કે પાપપંક મેં સને હુએ જોર ત્રિવિધતાપ સે સત્તમ ભારતવાસિયોં કે લિયે આજ રામાયણ પદ-પદ મેં શિક્ષાપ્રદ હે. 'પરાધીન સપને હું સુખ નાહી' ઇસ છોટો સે વાક્ય મેં કયા ગજબ કા જદ્દ લરા હે ! યદિ ભારતવાસી કેવલ ઇસી વાક્ય કા મર્મ આજ સમજપાતે તો ગોસ્વામીજી કા શ્રમ સાર્થક હોતા. યદિ ભારતવાસી ઇસ શિક્ષાકો હૃદયપૂર્વક કર આજ દાસતાકે કાલિમા પૂર્ણ કલંક કો ધોને કે લિયે સર્વસ્વ ઉત્સર્ગ કરને કો તૈયાર હો જાય, તો દેશોદ્ધાર મેં કયા દસર રહે ? કયા હમ યહ આશા કર સકતે હેં કે આજ ગોસ્વામીજી દી પવિત્ર સ્મૃતિ કે દિન સશી હિન્દ યહ પ્રતિજ્ઞા કરેંગે કે હમ અજ પરાધીનતા કો દૂર કર દી હમ લેંગે ?

આજ હિન્દસમાજ જીસ પ્રકાર વિશુંખલિત હો રહા હે, ઉસકે સુધાર કે લિયે પ્રત્યેક હિન્દ કોં રામાયણ કા નિત્ય પાઠ કર આદર્શ ચરિત્રોં સે શિક્ષા ગ્રહણ કરની આહિયે. ઘર ઘરમેં જો કલહાસિ મચી હુઈ હે, પિતા પુત્રમેં, સ્વામી સ્ત્રીમેં, ભાઈ ભાઈમેં, સ્વામી જોડરમેં, જેસા અસ્વાભાવિક સમજાન્ય હિન્દસમાજ મેં જર્તામાન હે, ઉસે દૂર કરને કે લિયે રામાયણકા ઘર ઘર પ્રચાર દી જરૂરત હે. લક્ષમણ જોર ભરત કા ભાતૃપ્રેમ કેસા નિર્મલ હે. આજ એકદી માતા કે દો લાલ તુચ્છ પાર્શ્વ વાલોં કે લિયે એક દસર કા ગલા કાટને કે લિયે તૈયાર રહતે હે. રાજ્યપ્રાપ્તિદી ઉચ્ચાશિલાપાદી પૂર્તિકે લિયે તો ન માલૂમ કેસા અનર્થ મચતા હે; પર શ્રીરામ ચન્દ્ર જોર ભરત કા ચરિત્ર પઢિયે. શ્રીરામચન્દ્ર પિતા કી આજ્ઞા સે ભરત કે લિયે રાજ્ય છોડ ૧૪ વર્ષ કે લિયે જન ગમન કરતે હે. પર જળ ભરત કો ઇસ જાત દી ખબર હોતી હે તો વે પુરવાસિયોં સમેત જંગલ કો દોડ પડતે હે. જોર રામચન્દ્રજી સે લોટને કે લિયે આગ્રહ કરતે હે. ભગવાન રામચન્દ્ર દી પિતૃભક્તિ દેખિયે. પિતાભજન મિથ્યા નહીં હો ઇસી વિચાર સે વે અયોધ્યા નહીં લોટતે હે, જોર ભારતકો રાજ્ય પ્રબન્ધ કરનેકે લિયે

૩૨ ગોસ્વામી પુણ્યસીદ્ધાંતનું સારવતી

વાપસ લોટને પર બાધ્ય કરતે હે. પરવાહરે ભરત! રામચન્દ્રજી પાહુકા લેકર ઓર ઉસે બ્રાતા-
 ઠા. સ્થાનમે' ગદી પર રજ કર સ્વયં' મન્ત્રકી ભાંતિ રાજ્ય કાર્ય' ચક્રાતે હે. બ્રાતૃપ્રેમ ઓર ન્યા-
 યાનુકૂલ આચરણકી હદ હો ગયી. કયા ઇસકે ભેડકા પાવન ચરિત્ર ઓર કહી' દિખાયી પડ સ-
 કતા હે? ભારતવાસિયોં, ભરત કે ચરિત્રસે શિક્ષા અંકલુ કરો ઓર બન્ધુવિશ્વકે કો આવસે
 તિથાંનહિ દેકર એકવાર ફિર ભાઈકે ગલેસે મિલો. શાન્તિ ઓર સુખ તુમહારે હી હિસ્સેમે' પડેગા.
 ગોસ્વામીની ગીતાકા આદર્શ' ચિત્ર ખીચનેમે' ગોસ્વામીજીને કમાલ કિયા હે! ભારતવર્ષ' કા
 ગોસ્વામીની ગીતાકા આદર્શ' ચિત્ર ખીચનેમે' ગોસ્વામીજીને રાક્ષસોંકે બીચ ૧૨ વર્ષ' રહ કા

ભગવતી સ્ત્રીતાકા આદર્શ ચિત્ર ખીચનેમે ગોસ્વામીજીને કમાલોડાડ્યો હતો. એક વર્ષ રહી એક વર્ષ આદર્શ પતિવ્રત ધર્મ આજ કહાં ગયા ભગવતી સ્ત્રીતાને રાજસોંકે બીચ ૧૨ વર્ષ રહી એક વર્ષ પ્રકાર અપને ધર્મકી રક્ષા કી ઓર મન બચન કર્મ સે લી કણી ભગવાન રામચન્દ્ર કી પ્રેમ નદી બુઝાયા-ઉસે પદ કિસ નારીકા કોમલ હૃદય પુલકિત નહીં હો ઉઠેગા ? ભગવાન રામચન્દ્રકા એકપત્નીવ્રત કિસ કામી હિન્દ સન્તાનકો લક્ષિત નહીં કરેગા ? ભારતકે સો ક્ષત્ર સમ્રાટ હોકર પ્રભૂત સાધનેકો વર્તમાન રહતે ભગવાનને સ્ત્રીતાજીકે ત્યાગકે બી કાર-પરિશ્વદ નહીં દિયા. અન્ધમેધ થતકે સમય ભગવતી જનકી કી સુવર્ણ પ્રતિમા બના કર લી વચ વિધિકા પૂરા દિયા ગયા સે અંશુક કો છોડ કિસ ભાગકે શાકિત્યમે એસા વિવાહ ચરિત્ર ચિત્રિત દિયા ગયા સે-એસા ગોસ્વામીજીને કર દિખાયા હો. ગોસ્વામીકે અન્ય અન્ય બી ઇશી પ્રકાર શિક્ષાપ્રદ સે વિનય પત્રિકાકે પદ તો અનમોલ સે. યદિ ભગવાન એસે પ્રેમપદોં પર રીઝ ગયે હોં તો આદર્શ કયા સે.

જિન ક્રિયા ગયા હો...
કાર શિશુપ્રદ ને વિનય પત્રિકા કે પદ તો અનભાવે લે...
ગયે હો તો આશ્ચર્ય કયા લે
દિન્દુઓ! આજ ભક્તિભાવે ગોસ્વામીકા સ્મરણ કરે ઉનકે મન્યોંકા પરિશીલન માર-
ગળ કરે હો! પ્રત્યેક દિન્દુકો ગોસ્વામીજી કી ઉત્કૃષ્ટ રચનાઓસે પરિચિત હોનેકી આવશ્યક-
ત્વ મુમાળકે નિર્જીવ અંગ મેં પ્રાણ ડાલનેકે વિષે યદ રચાયનકા કામ હેગા. છઠ્ઠકે કિ
અકાદ શેકમધ્યયરકે નામ પર વદાવાસી સેયા પ્રેમ દિખાતે લે ઓર ઉનકી કીર્તિ પતાકો
અર્ચન કૃપાંકે વિષે ભગીરથ પરિથમ કરતે હે; વેચા હમ અપને હૃદયસમ્રાટ ગોસ્વામી
જીકે વિષે નદી કરે સકને? કયા હમમેં કુછ બી કૃતજ્ઞતા નદી રદ ગયી? હમેં આશા લે
કિ આજકે પવિત્ર દિવસ કા મહાન દિન બહના અવગા ઓર કુછ વયોમેં બાલ હુકમો
રાગ બાન્નવાસિયોંકે ધર ધરમેં નિરાશ્વમાન હોગે.”
ગોસ્વામીજીના ગુણસ્વરૂપાવ
...ની રીતના અને નિનયમંબધી તો કહેવાયું

ગોસ્વામીજીના ગુણસ્વરૂપ
ગોસ્વામીજીના જેવા પદ્મ ક્ષેપ મહાગુનિની રીનના અને વિનયમંજરીનો કલ્પના
શ્રી હોવા જેમાં કંઈકી અપી વિનયપદિકા પ્રમુખ્યેની રીનનાથી અને વિનયના ઉપાદેશ
વિનયુષ્ઠિ દા. ભેદથી તે. આ કે તે માત્ર જો પદ્માનાના રીન ય. યા દના. તે. કોન
અપ્રજ્ઞાનેના જાણ કરે. પદ્મ જેમાં પદ્મ ઉપર વદસ્ય દર્શ. પાનાના અર્ણવ
કાવ. અપ્રજ્ઞા. હોનેની કમ અ. પ. ત. ન. છતાં પદ્મવિમુક્તિની વાત
પદ્મોત્તર મંડિતે તેને અપ્રજ્ઞા. પદ્મવિ અને તેનીજ મ. યે નયે ત. ગુ પરી જના મુદ્ધ
અપ્રજ્ઞા. અપ્રજ્ઞા. પદ્મોત્તર મંડિતે તે. કોન અ. પ. ત. ન. છતાં પદ્મવિમુક્તિની વાત

[illegible]

અત્યંત નમ્ર, નિરાશિમાન અને સરલ રહેવામાં એવી આન્તરમોજ માણી જાણતા હતા કે તે તો જે માણતા હોય તેજ જાણે. જે સાહિત્ય હિંદુસમાજને અજ્ઞાન, અધર્મ અને તજજન્ય દુઃખમાંથી બચાવીને ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન તથા મુખસામર્થ્યને પ્રાપ્ત કરાવે; એટલુંજ નહિ પણ ઇચ્છે તેને સર્વોપરિ શોધપદાર્થ પણ પ્રાપ્ત કરાવે એવું જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક, રસદાયક, દિવ્યભાવોત્પાદક, સર્વોપકારક, સર્વોપરિ અને અમર સાહિત્ય તેમણે દેશભાષામાં અને મનોહર ગેય કાવ્યના રૂપમાં રચી આપ્યું; સ્વહસ્તે પણ લખી લખીને અનેકોને દાન આપ્યાં; અને એવી તેમની નિષ્કામી તથા સર્વોપરિ લોકસેવાથી કાચીજીના સ્વાર્થકુશળ પરિતોષો પોતાની લોકપ્રિયતામાં તથા સંસ્કૃત ગ્રંથોની કથા કરી પ્રાપ્ત વિદ્યા વેચવામાં તુલસાન થતું માની લઈને ગોસ્વામીજીના હૃદયલેહી ઉપહાસ, નિંદાઓ તથા જીવલેણ કાવતરાં કર્યાં, તે સર્વ તેઓ સહન કર્યે ગયા.

આ પ્રમાણે ગોસ્વામી તુલસીદાસજી સ્વૂળ ધન કરતાં અત્યંત મોંઘી અને સદા સાથે રહેવાવાળી જ્ઞાનચારિત્રરૂપી દેવી સંપત્તિના કુબેરભંડારી બનવા સાથે દાતા પણ એવા જખરદસ્ત બન્યા હતા કે તેમના આગળ રાજા કણું જેવા સ્વૂળ દાતા તો સૂર્ય આગળ તારા જેવાજ લાગે! કેમકે અનેક સજ્જનો કહે છે તેમ તેઓ 'શમચરિતમાનસ' રૂપે જ્ઞાનચારિત્રનો જે જીવતા જાગતા ભંડાર હિંદુ જાતિને આપી ગયા, તે જો ન આપી ગયા હોત તો જેટલા પ્રમાણમાં હિંદુઓ હિંદુ મટતા અટક્યા, તેટલા પ્રમાણમાં નજ અટક્યા હોત. ગરીબ તથા યુદ્ધથી માંડીને ધનવાનો, બ્રાહ્મણો તથા રાજામહારાજાઓ સુદાં ગોસ્વામીજીના એ અનુપમ ધનનો અને દિવ્ય દાનનો લાભ આપે અનેક પેઢીઓથી અને ત્રણસો વરસથી એટલો બધો લેતા આવ્યા છે; અને હજી પણ જમાનાઓના જમાના અને પેઢીઓની પેઢીઓ સુધી લીધા કરશે કે ગોસ્વામીજીના એ અદ્ભુત પરોપકારનો—એ અનુપમ દાનનો મહિમા કોઈ અસામાન્ય મહાકવિજ વર્ણવી શકે તો વર્ણવી શકે. ગોસ્વામીજી આ પ્રમાણે હિન્દી પદસાહિત્યના શ્રેષ્ઠ ઉત્પાદકોમાં જેવા સર્વશ્રેષ્ઠ ઉત્પાદક હતા, તેવાજ દાતાઓમાં સર્વોપરિ દાતા હતા; સહનશીલતામાં એરણ જેવા મજબૂત અને અડગ હતા; બાદશાહી સંખાવત હાલીઆલીને સામી આવે તેનો પણ નકાર કરવાવાળા મહાન ત્યાગી હતા; બ્રાહ્મણોમાં બ્રહ્મવેત્તા બ્રહ્મર્ષિ હતા; કવિવરોમાં કવિસમ્રાટ હતા; સંતસાધુઓના શિરોમણિ હતા અને ભક્તમાળાના ભક્તજનોના મુકુટમણિ હતા. પોતે આવા મહાન જ્ઞાની, અનુપમ દાની અને શુણ્ઘ્યચારિત્રના અખૂટ ભંડારી હોવા છતાં પણ કેવા અત્યંત નિરાશિમાની, ચેલાચેલી વગરના, મઠમંદિર વગરના, અને શમને નામે દુકડા માગીનેજ ઉદર ભરનારા રહ્યા હતા! સ્વમુખે તેઓ વદે છે કે:—“નામ રામ હી કે માંગી ઉદર ભરત હૈ” ઇં ૦ ઇં ૦ x

પણ અધિક જ જાળવાળા યર્ષ પડ્યા હોત; અને જેવા એકનિષ્ઠ, એકાગ્રી, એકાંતવાસી અને અંતરુપી બનીને જ્ઞાનભક્તિના અસામાન્ય માદક તથા પ્રચારક યર્ષ ચકયા, તેવા લાગેજ નિવડ્યા હોત.

x કહેવત છે કે:—“ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વહેપાર, કનિષ્ઠ નોકરી, નિદાન ભીખ.” આ પ્રમાણે સંસારમાં ભિખારીપણું—ભિક્ષાર્થીપણું—સર્વથી કનિષ્ઠ કહેવાય છે; તથા માધુકરી ભિક્ષાવાળા વિરકતોને તો કોઇ કોઇ જ્ઞાનની ઉપમા સુદાં આપે છે; અને તોપણ મદાસમર્થ બુદ્ધ, ભગવાન શંકરાચાર્ય, સંતશિરોમણિ તુલસીદાસ, સમર્થ રામદાસ, સ્વામી રામતીર્થ, ધ્યાનદ સરસ્વતી ઇત્યાદિ જેવા મદાન ત્યાગીઓ અને અનુપમ દાતાઓ કયા રદસ્થથી અનના ભિક્ષાર્થી રહ્યા દરો! અને કયો યોગ્યતાથી એ ભિક્ષુપણુને રાજ્યપદ કરતાં પણ વધારે સ્મરણીય અને વંદનીય બનાવી દીધું દરો! જે આન્તરિક યોગ્યતા ખીલી ઉઠીને “જ્ઞાનવિજ્ઞાનસિદ્ધયર્થ મિશ્રાન્દેદિ મમવતિ” એ રદસ્થપણું વચનમાં કદેલી પરમાત્માના જ્ઞાનવિજ્ઞાનની તીવ્ર જિજ્ઞાસા ધારણ કરાવે છે; લૌકિક તૃષ્ણા પરિત્યજવે છે; કુટુંબપાલનાદિ સર્વસામાન્ય ધર્મો ત્યજવી દઇ એકમાત્ર ઇશ્વરચરણના સર્વોપરિ ધર્મજ પગાવે છે; ઉદરનિર્વાહને લગતા અનેક માર્ગ તૈયાર છતાં તેને ત્યજવીને ‘નારાયણદરિ,’

‘રામચરિતમાનસ’ જેવો અદ્ભુત શ્રેય પૂર્ણ કરતી વખતે પણ તેઓ પોતાવિષે કહે છે કે:-

કવિ ન હોઈ, નહિં ચતુર પ્રખીના, સકલ કલા સખ બિદ્યાહીના;
કબિલ બિબેક એક નહિં મોરે, સત્ય કહૌં હિખિં કામદ દોરે.
અંચક ભગત કહાઈ રામકે, કિંકર કંચન કોહ કામકે;
તિનમહે પ્રથમ રેખ જગ મોરી, ધિગ ધર્મધન્ય ધધરક ધોરી.
જાં અપને અવગુન સગ કહાઈ, બદલિ કયા પાર નહિં લહાઈ.

આ પ્રમાણે જો કે ગોસ્વામીજી નિરાશિમાન હતા, તોપણ લોભ કે ભયવશ થઈને રીતના દર્શાવથી એને તેઓ સંકુચ નહિ પણ અવગુણ માનતા હતા.

‘જગથી રામ’ ‘સમવત્તિ ભિશાન્દેદિ’ ‘ધર્મલાલ,’ છત્રાદિ દિનપ્રદ સન્દેહો સંભળાવતા શા માણકરી ભિશાજ મંત્રાણે છે; ગાદીનકિણે બેસીને નમસ્કાર ઝીંકવાનું અને પોતાના જગનનો સંભળવાનું ક્યાંય રહી જઈને પ્રભુકીર્તનપર નાચવાફરવાનું, દસવારોવાનું અને દરિયોને વેં-વાનું કરાવે છે; અને પાસે એક કોટી પણ નદિ છતાં એક બારણાં કરતાં પણ અધિક આનંદ-સાન્નિધ્ય અને વિવશજન-નિર્વિષયી-આનંદના ભોક્તા બનાવે છે; તે આનંદિકે ચોખ્ખા કદાં એવું નામ પિવેક અને વેરામ્ય દોહને નિમગ્નસજ તેનાં ચાઓતર સ્વરૂપ કહે છે :-

अविनाशी ज्ञातम अथवा, ज्ञानार्थे प्रवृत्तः कसो ज्ञान विवेक दे, संभ साधनो। भूयः
प्रवृत्तः सो भोज ज्ञे, अदे सजनको भ्याजः वेदशास्त्र ज्ञाना मुनि, इदम तादि वंशः

[illegible][illegible]

ગોસ્વામી પુલકીદાસજી સંક્ષિપ્ત વૃતાન્ત

[illegible]

ગોસ્વામીજી પરમાત્મમહાંભના નિઃકે. તેઓ સ્વયં પૂજ્ય માટે ગુણ મારે.
“દિવ્યા જિનક્રી કછ કાલ નહિ, ન અકાલ કછું” જિનકે ગુણ મારે.
અર્થાત્ ધનવાનોની કૃપાથી મારે ઉચ્ચ અને સંગીન લોકસેવાનું વિશાળ પ્રયોજન
સરવાનું પણ નથી; અને તેમણે ગુણ મરડવાથી તે પ્રયોજનને અટકે કે બગડે એવું પણ નથી.
મતલબ કે ગોસ્વામીજી જેવા પરમ સંતાનુ જ્ઞાનચારિત્ર એવું હતું; અને ચોતાનું તન-
મન એક એવા સર્વજ્ઞ સર્વશક્ત પ્રભુને સર્વભાવે સમર્પી ચૂકયા હતા; કે જેથી હરિજનને
યોગદોષ (પ્રાપ્તિ અને રક્ષણ) વહન કરવાનું માથે લઈ ચૂકેલા સર્વેશ્વરે તેમની ચોઆત્મા અને
વૃત્તિમુખજનનું એવું અસામાન્ય લોકસેવાનું કાર્ય સોંપી આપ્યું; કે તેની સફળતાકે નિષ્ફળતાનો
આધાર ધનિકાંની દે બીજા કોઇની કૃપા અવકૃષ્ટા ઉપર નહિ રહેતાં કાર્યકર્તાની ચોતાની એ-
નિષ્ઠા, નિષ્કામતા, તપ, ચત્તા, પરમાત્મશ્રદ્ધા, પ્રભુપરાયણતા અને પ્રભુકૃપા ઉપરમ હતો.
ગોસ્વામીજી તો આવા દેવીસંપત્તિવાળા અને એકમાત્ર પ્રભુનીજ શરૂઆત શખવાતમાં,
એટલે પછી ધનકીર્તિના ગુલામોની પ્રથા સાથે જુથામત તેઓ શામાટે કરે? અને શામાટે
પ્રભુપરાયણતાના વેળને લખે! તેઓ કહે છે કે:-
“દીન્દે માદુન જન ગુનગાના, ત્રિર ધુનિ ત્રિસ લાગિ પહીનાના.”
પ્રભુપરાયણતાનું-પ્રથામન-આંધુથી કર્યા કરવાં? લોકકિતની અતિ
... અને અશામતના ગુલામ કયાંથી ...

“શ્રી-જે પ્રાકૃત જન ગુણના, ગિર પુનિ ગિરા લાગિ પહીનાના.”
અર્થાત પ્રાકૃતજનનાં ગુણમાન-પુશામન-ક્યાંયુધી કર્યા કરવાં? લોકહિતની અતિ વિ
શાળ બાવનાએને પહોંચી વળવામાં એ લોકમોક્ષના અને પુશામતના શુભાશિ ક્યાંયુધી કા
પાડી શકવાના કયાં? છેવટે તો તેનું મરુક મળવાનું જ છે; અને જ્યાં મરુક મળ્યું (નકાર દર્શા
વ્યો) કે નાનજ પ્રભુને ત્યજી ધનિકને ભજવાની પોતાની નિર્બળતામાટે પસ્તાવોજ થવાનો!

[illegible]

ક્યાં જગતનાં દુઃખ અને અજ્ઞાનતાના દરિયા, અને ક્યાં તેમના અજ્ઞાનનો લાભ લઇને પેસાદાર બનવાની પાપી પ્રવૃત્તિઓ ! ક્યાં એરણી ચોરીઓ ને ક્યાં સોયનાં દાન ! અને તે છતાં પણ દાનેશ્વરી કલ્પે પોતે હોય તેવાં મિથ્યાભિમાન નંદના કુંદ એવિંદ જાણે, બળીઆ કાકાને પાટો તાણે ! સર્વ સંપત્તિના અપાર સાગર અને હજારો હાથવાળા અનંત પ્રદ્વાંડના નાથ અનાદિકાળથી કેવી કેવી રીતે જગતનું ભણું કરતા આવ્યા છે અને કર્યા જાય છે; તેની અકળ કળા તો પ્રભુના જનોજ સમજે. જુઓ, ગોસ્વામીજીની લોકહિત માટેની પ્રળળ દયા અને ભાવના જોઇને તેમના હાથે શ્રીહરિએ કેવા પ્રકારનું અને કેવું સંગીત કાર્ય ધનવાનોની જરા પણ સ્પૃહાવિના કરાવ્યું ! વળી ‘સાધુ પ્રાદ્વાજનું તે લેવાય’ એવું ડહાપણ ડહોળનારાઓ જરા વિચાર કરી જુઓ કે, ગોસ્વામીજી અને વ્યાસ વાદમીડિક જેવા સાધુ પ્રાદ્વાજોના હાથથી દયાભાવે રચી અપાયલાં રામાયણાદિ ગ્રંથોનાં અમૂલ્ય જ્ઞાનદાનવટેજ હિંદુજાતિ હિંદુતરીકે રહી શકીને ! જરા વિચારી તો જુઓ કે તેમનાં એ જ્ઞાનદાન કેવી અજબ વસ્તુ છે, કે જેનું દાન ધનવાનોને તો શું પણ રાજમહારાજઓને પણ યુગોના યુગોથી ઉપયોગમાં લેવું પડે છે અને લીધાજ કરવું પડે છે ! આ પાપપ્રપંચથી મેળવેલા ધનના ઘોડાકે ટકા ધર્મને નામે ખચી પ્રભુને પટાવવાવાળા, પાપ ધોવરાવવાવાળા, અને તે છતાં પણ પોતાને મોટા દાનેશ્વરી સમજીને ફુલજીજી બની બેસવાવાળા માણસો ! તમે તે મોટા દાતા છો, કે અધિષ્ઠાનિઓના મોટા દેવાદાર-કે જ્ઞાનભિક્ષુ છો ? ખુદ્દમખુદ્દલ માગી લીખીને પેટ ભરવાવાળા કંગાલ-રખડતા ભિખારીઓ વધારે નીચ ? કે પછી ધોળે દહાડે ભરવસ્તી વચ્ચે મિત્ર-વેપે વસીને જંગલી લૂંટારા કરતાં પણ ઘણું વધારે લૂંટી જાણનારા, તથા સ્વાર્થને ખાતર પરદેશી લૂંટારાઓના હલાલ-મદદગાર-બનવાવાળા વધારે નીચ ? આ તે કહેવાય અછલના ભંડાર, કે નકંની ટિકીટ વહોરનાર ! મોટરની ઝડપે બની રહ્યા છો તિભેરી તર કરનાર, કે પછી ચો ચો નકંના ઉમેદવાર !

આવા ધનવાનો આગળ પ્રભુશરણતાના ભોખને ન લલતવતાં દીપાવે એવીજ રીતે ગોસ્વામીજી વર્ત્યા હતા. તેમણે કોઇ મનુષ્યની પ્રશંસા કરી નથી. સાચા ભક્તાત્મા ટોડરમલ સાથે અલૌકિક સંબંધ તથા પૂરો પરિચય હોવાથી માત્ર તેમના વિષેજ ચાર દોહા કહ્યા હતા, કે જે આગળ આવી ગયા છે.

પોતાનો સર્વ ભદોસો, બળ, આશ, વિશ્વાસ અને હિતપ્રીત, એકમાત્ર ધનસ્થામ શ્રીરામ પ્રભુમાંજ હોઇને પોતાને વાસ્તવમાં એકમાત્ર તેમનાજ ચાતક-ચાચક દર્શાવતાં કહે છે કે:-
“એક ભદોસો એક બલ, એક આસ બિસ્વાસ; એક રામ ધન-સ્થામ હિત, ચાતક તુલસીદાસ.”

તેઓ નિંદા અને નિંદકોપ્રત્યે કેટલા નિઃસ્પૃહ હતા; ધનધામના શુભામ નહિ રહેતાં ધનસ્થામ શ્રીરામના શુભામ બનવા માટે કેવા મસ્તરામ રહેતા હતા; તથા કીર્તિ અને કાંચન-કામિનીથી કેવા નિષ્કામ હોઈ દૂર રહેતા; તે તેમના નીચલા શબ્દોથી જણાઈ રહે છે.

“પૂત કહો અવપૂત કહો, રજપૂત કહો જુલહા કહો કોહ,
કાફ કી બેટી સે બેટા ન ખ્યાહદુ, કાફ કી ભતિ બિગાર ન સોહ;
તુલસી સરનામ શુભામ હે રામકો, ચાહે કોજી જો કહે કહુ ઓજી,
માંગિ કે ખાઉ મજાડમે સોહ, ન લેવે કો એક ન દેવે કો દોહી.”

ભારતભૂમિમાં જન્મનારે કેવો લાભ લેવો જોઇએ, તે વિષે કાંઈપણ અસર થાય, તે સાર કરક આપામાં કહેવા સાથે પ્રભુને પામવાની એક ખાસ કુચ્છી પણ જતાવી દે છે કે:-

“ભલિ ભારતભૂમિ, ભલે કુલ જન્મ, સમાજ સરીર ભલો લલિકે;
જો ભજે ભગવાન, પ્રયાન સોઈ, તુલસી હઠ ચાતક જયોં ગલિકે.”

“યદ્ ભસ્તખંડ સમીપ મુરમ્પરિ, યત ભવો મંગલિ ભલી;
તેરી કુમતિ કાયર કદ્ય વદ્ધી, ચદતિ દે બિપદ્ય દલી.”

અર્થાત્ હે મનુષ્ય ! આ ભસ્તખંડમાં અને આર્યજાતિમાં જન્મ મળ્યો, તેને એક ખાસ તક મળેલી સમજીને—જેમ ચાતક પદ્મી, દંડ કરીને સ્વાતિયુદ્ધને જાંખે છે તેમ—તારી બુદ્ધિને એક શ્રીહરિને જ આમંત્રણ અને એક નિષ્ઠાપૂર્વક ગ્રંથી—બંધ—બંધી, તોજ તારી બુદ્ધિને શાળી સમજીને; અને આ ભસ્તખંડમાં આવા ઉત્તમ ગંગા, ઉત્તમ સ્થાન અને સંતોની મંગલિ મેળવવાં શક્ય તથા કદ્યપત્તિ પેરે ધરિછીત ક્ષણ આપે એવાં છે; છતાં પણ હે કાયર, માણસ ! તો તારી બુદ્ધિ એવા અતિ હિતાવહ સંયોગોને પણ શોધવા—સાધવાની ઇચ્છા અને પ્રવૃત્તિ ન કરાવે; અને કરાવે તો પણ તે કદ્યપદ્ય પાસે મોક્ષરૂપી અમૃતકળને બદલે લૌકિક-વિષયોરૂપી વિષમય કળને જ ભે ઇચ્છાવે, તો તો તેને કુબુદ્ધિ જ બનજી.

ગોસ્વામીજીની અનેક લોકો નિંદા, મરકરી, હેરાનગતિ વગેરે કરતા હતા અને તેમનો જીવ પણ લેવા ઇચ્છતા હતા; છતાં પણ તેઓ પોતે આનંદમાં કેવી રીતે રહી શકતા હશે ? એ વિષે તેઓ પોતે પોતાના સરલ અને તેજસ્વી સ્વભાવને અનુસરતા શબ્દોમાં કહે છે કે:—
“લોગ કહે પોય સો ન સોય ન સંકોય મેરે, બ્યાહ ન જરેખી ભતિ પાતિ ન ચહત હૈં;
તુલસી અકાજ કાજ સમહી કે રીઝે ખીઝે, પ્રીતિ કી પ્રતીતિ મન મુદિત રહત હૈં.”

અર્થાત્ લોકો મને પોચો, નીચ, બ્રહ્મ કે ગમે તેવો કહે; તેથી મને શોક, ચિંતા કે સંકોચ ઉપજતો નથી; કેમકે હું વિવાહ મહાલવાની, ઉચ્ચજાતિમાં ગણવાની કે અમુક જ્ઞાતિ અથવા સંપ્રદાયવાળાઓની પંક્તિમાં (પંગતમાં) બેસવા જમવાની ચાહનાવાળો નથી. મારે તો પ્રયોજનજ કોઈ એવા પ્રકારનું છે કે જે જનવા ન જનવાનો સર્વ આધાર એકમાત્ર સર્વોત્તમ થાંભી શ્રીહરિની કૃપા થવા કે ન થવા ઉપર છે; માણસોના રીઝવા—ખીજવા ઉપર નથી; અને તે પ્રભુની પ્રીતિરીતિ ઉપર તો મ્હારો એવો વિશ્વાસ ગેસી ગયો છે, કે જેથી મનમાં કોઈ વાતની ચિંતા ન થતાં સદા આનંદમાં જ રહું છું.

ગોસ્વામીજીનો સર્વથી પ્રધાન શુભ સરળતા હતો; અને તેથી કરીને જ તેઓ પોતાના મનમાં જે જે મનોભાવ ઉપજે, તે તે ઉપર પ્રમાણે સરલ અને સ્પષ્ટપણે કહી દેતા. મનમાં એક વાત અને મોઢે બીજી વાત, એવું મહાત્માપણું જરાપણ નહિ રાખતાં અકળામણુને પ્રસંગે તેઓ અકળામણુ પણ જેવાને તેવાજ રૂપમાં ખાલી કરી નાખતા. આવા સરલ સ્વભાવને લીધે જ તેઓ બાકીના સર્વ સમયમાં ચોખ્ખા હૃદયવાળા, બાળક જેવા આનંદી, કવિઓના કવિ અને દાતાઓના દાતા રહેતા; તથા મોટા સમ્રાટપ્રત્યે પણ નિડર અને સ્પષ્ટભાષી રહેતા-રહી શકતા હતા.

શુરો દત્તાત્રેયની પેઠે ગોસ્વામીજી પણ એવી તળસ્પર્શી બુદ્ધિવાળા હતા, કે જેથી ખજ (કુદ + શક = ખજ) માણસના અવગુણમાંથી પણ પોતાનું સરસ હિત થતું જોઈ કહેતા કે:—
“ખલ પરિહાસ હોહિ હિત મોરા, કાક કહહિં કલકંઠ કઠોરા.”

અર્થાત્ કાગડો તો જળાપો કહાડવા માટે એમજ કહેશે કે, “જુઓને આ કોયલનો સ્વર કેવો કઠોર છે !” પરંતુ જેથી કોયલને તો ઉલટો લાલજ થાય છે; કેમકે તેના તરફ લોકોનું ધ્યાન ઉલટું વધુ જોવાઈને તથા તટસ્થ, નિડર અને હૃદયબળવાળા માનવદેવો નીકળી આવેને ઉલટા કોયલનાજ સ્વરની વાહ વાહ ગબ્બી મૂકે છે ! માટે ખજ માણસ મ્હારી કે મ્હારાં કામોની નિંદામરકરી કરે, તેથી તો ઉલટું લોકોનું ધ્યાન મ્હારા તરફ વિશેષ જોવા-ઈને મ્હારી લોકહિતની ધારણા વધુ સફળ થવારૂપે મ્હારૂં હિતજ થતું ચાલે છે.
કોઈ માણસ ધન કે લોકકીર્તિમાં ગમે તેટલો આગળ વધેલો હોય, તેટલા ઉપરથી તેને

ગોસ્વામીજી સાચો પ્રભુભક્ત કે પરમાત્મજિજ્ઞાસુ માનતા નહિ. વળી તેમણે ઉપદેશોનાં કર્મ, જ્ઞાન થતા ભક્તિમાર્ગનાં આચરણ એવા પ્રકારનાં હતાં કે જેને કોઈથી વિષયવપટતા કે વિષયવિલાસના પરદારૂપે-બહાનારૂપે ચલાવી શકાય નહિ.

બીજી ઘોડીક બાબતો

અસ્સીપર તુલસીદાસજીને ઘાટ પ્રસિદ્ધ હોઈ ત્યાં તેમણે સ્થાપેલા હનુમાનજીના મંદિરની બહાર વીસાયંત્ર પણ લખેલો છે; પણ તે હવે વાંચી શકાતો નથી. અહીં ગોસ્વામીજીની શુદ્ધ પણ હજી છે. વિશેષ કરીને તે આ શુદ્ધમાંજ રહેતા અને અંતઃસમયે પણ ત્યાંજ હતા. આ અસ્સીસ્થાનપર ગોસ્વામીજીએ પોતાની સમાયણ અનુસારજ સમઘીલાને આરંભ કરેલો અને હજી પણ કાશીમાં સર્વથી પુરાણી સમઘીલા એજ મનાય છે તથા થતી રહે છે.

સમઘીલા ઉપરાંત ગોસ્વામીજી કૃષ્ણલીલા પણ રૂઢે પ્રકારે કરાવતા અને હજી પણ કાશીજીમાં આસો વદ પાંચમે એ લીલા બહુજ સુંદર રીતે થાય છે.

કાશીમાં આવેલા ગોપાલમંદિરમાં મુકુંદરાયજીના બાગના નૈઋત્યખૂણામાં એક ઓરડીમાં ગોસ્વામીજીની બેઠક છે. કેવળ શ્રાવણ સુદ સાતમેજ તે ઓરડી ખુલે છે અને લોકો પૂજા ઇં કરે છે. અન્ય દિવસોમાં તો ઝડપમાંથીજ લોકો દર્શન કરી શકે છે. વિનયપત્રિકાને કેટલોક ભાગ ગોસ્વામીજીએ આ સ્થળેજ લખ્યો હતો.

ગોસ્વામીજી પ્રથમ ઉપરોક્ત અસ્સીવાળા હનુમાનકાટકમાં (હનુમાન મંદિરમાં) રહેલા, પરંતુ મુસલમાનોના ઉપદ્રવથી પછી ઉપરોક્ત ગોપાલમંદિરવાળા સ્થાનમાં જઈ રહ્યા; અને એ પછી ત્યાં પણ વલ્લભકુળવાળા ગોસ્વામીજીનો વિરોધ જાગતાં ગોસ્વામી તુલસીદાસજી પાછા અસ્સીપર આવીને પછી મરણપર્યંત ત્યાંજ રહ્યા.

અસ્સીના નાળા ઉપર “સંકટમોચન હનુમાન” ગોસ્વામીજીએ સ્થાપ્યા હતા. ગોસ્વામીજીના મિત્ર, જ્યોતિષી ગંગારામજીને રાજ તરફથી જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયેલું; તેમાંથી તેમણે બાર હજારની રકમ બહુજ આગ્રહથી ગોસ્વામીજીને ભેટ આપેલી. ગોસ્વામીજી પણ હાલના અનેક ભેખધારી ઇં ની પેઠે પોતામાટે ને ચેલાચેલીમાટે સંઘરી રાખે તેવા ન હતા. એ તો રહ્યા ધનધામના અને મહામંદિરના સાચા વિરક્ત; એટલે તેમણે તો અંગત રીતેલા-પાણીને કે મુખસંગવડનો વિચાર નહિ કરતાં માત્ર લોકહિતનેજ વિચાર કર્યો; અને કાશી જેવા મોટા ધામમાં જનવર્ગને સર્વત્ર પ્રદાયર્યનો અને આન્તરબાહ્ય સામર્થ્ય ખીલવવાનો વિચાર ઉપજાવ્યા કરે તેવી હનુમાનની બાર મૂર્તિઓની સ્થાપના જૂદે જૂદે સ્થળે કરી; અને તેનીજ પાછળ એ રકમ ખર્ચી નાખી. “સંકટમોચન હનુમાન” પણ એ બારમાંનાજ એક છે.

કહેવાય છે કે અકબરના પ્રસિદ્ધ વજીર નવાબ ખાનખાના અને તુલસીદાસજીને અત્યંત સ્નેહ હતો. એક વાર એક ગરીબ બ્રાહ્મણ કે જે દ્રવ્યના અભાવને લીધે કન્યાનો વિવાહ કરવાને અશક્ત હતો, તે ગોસ્વામીજીની પાસે આવ્યો. ગોસ્વામીજીને આ બ્રાહ્મણ ખરેખરે બ્રાહ્મણના જેવીજ વૃત્તિવાળો-દેવી સંપત્તિવાળો-લાગ્યો. આથી એવાને જે કોઈ વિપત્તિમાં સહાય કરે તેનું અહોભાગ્ય સમજીને તેમણે એક ચીઠ્ઠીપર એવો અર્ધો દોહો લખી આપીને ખાનખાના પાસે તે બ્રાહ્મણને મોકલ્યો કે:-

“સુરતિય, નરતિય, નાગતિય, સખ ચાહત અસ હોય.”

ઉપલી લીટી વાંચતાંજ ખાનખાનાએ તેને પુછ્યું ધન આપ્યું. સાથે પૂર્તિ પણ લખી મોકલી કે:- “ગોદ લિએ દુલસી ફિરે દુલસી સો મુત હોય.”

આમરના મહારાજ માનસિંહ અને તેમના ભાઈ જગતસિંહ વખતોવખત ગોસ્વામીજી પાસે આવતા હતા. એક દિવસ ગોસ્વામીજીને કોઈએ પૂછ્યું કે:- “મહારાજ ! પહેલાં તો આ-

પની પાસે કોઈ આવતું નહોતું, અને હવે જોવું શું કારણ થયું છે કે આવા મોટા મોટા ટોકા પળ આપની પાસે આવે છે ? ત્યારે ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે:—

“ હવે ન કૂટી કોટી રૂં, કે આજે કોઈ કાજ, એ તુલસી મરેગો કિયો રામ ગરીબનિવાજ; ઘર ઘર મોગે દુકે પુનિ, ભૂપતિ પૂજે પાય, તે તુલસી તળ સમગિતુ, એ અળ રામ સહાય. અર્થાત્ જે તુલસીદાસ પાસે કૂટી જદામ પળ કોઈ ઇચ્છે તો મળે નહિ, એવો તે સ્તો (અનાથ) હતો; તેને એક ગરીબનિવાજ શ્રીરામચંદ્રના નામેજ મોંઘો કરી દીધો. એક વાર તુલસીદાસ ઘર ઘર દુકડા માગતો હતો, તેનું કારણ એ હતું કે તે સમયે શ્રીરામ નામની સહાય લેવાની તેને સમજણ ન હતી; અને હવે જેના પગ ભૂપતિ પળ પૂજે છે, તે તુલસીદાસને શ્રીરામ નામની સહાયતા મળી ગઈ છે.

વેણીમાધવદાસજીકૃત ‘મૂળ તુલસીચરિત્ર’માં ખુદ ગોસ્વામીજીનાં જે વચન છે, તે જોતાં તેમના પ્રપિતામહનું નામ પરશુરામ, તેમના પુત્રનું નામ શંકર મિશ્ર, અને તેમના પુત્રનું નામ રુદ્રનાથ મિશ્ર હતું. એ રુદ્રનાથ મિશ્રને બે કન્યાઓ હતી. તેમનાં નામ ‘વિદ્યા’ અને ‘વાણી’ હતાં; અને જે ચાર પુત્રો હતા તેમનાં નામ ગણપતિ, મહેશ, તુલારામ અને મંગળ હતાં. આમાંના ત્રીજા જે તુલારામ તેજ આપણા ચરિત્રનાયક હોઇને તેમનું ખીજું ગચપણું નામ ‘રામબોલા’ હતું. પછી આગળ જતાં લેખ લેતી વખતે ત્યાગીતરીકે તેમનું નામ તુલસીદાસ પડ્યું હતું. વળી વેણીમાધવદાસજીવાળા મૂળ ‘તુલસીચરિત્ર’માં ગોસ્વામીજીનાં શુરનું નામ ‘રામદાસજી’ પણ જણાવ્યું છે.

સન ૧૬૧૬ માં ભારતમાં પ્લેગ આવી અને આઠ વર્ષ રહ્યો. ગોસ્વામીજીને પણ એ રોગ થયેલો, એમ તેમની એક નાની કૃતિ હતુમાનળાહુકમાંના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે. એ સમયે તેમને એ વ્યાધિ મટી ગયો; પરંતુ એ પછી સાત વર્ષે સન ૧૬૨૩-સંવત ૧૬૮૦ માં ખીજવાર પાછો એ વ્યાધિ લાગુ થતાં કાશીમાં તેમને દેહાંત થયો.

ગોસ્વામીજી “બાર લેયા ને તેર ચૌકા” જેવો બાહ્યાચાર નહિ પાળતાં ટોઈપણ સંત સાથે ભળી જતા. તેઓ વૈરાગીઓમાં પણ રહેલા; પરંતુ ધન-માન-કીર્તિ ઇત્યાદિની લૌકિક કામનાઓને ઓળંગી જઈ નિષ્કામી બનેલા, તથા સર્વભાવે એક શ્રીહરિનું જ શરણ લઇને પૂર્ણ સંકળતાને પામેલા; એટલે સામાન્ય માનવો સાથે ક્યાંસુધી તેમને બને ! વિવશી અને જિજ્ઞાસુના શુભ-કર્મ-સ્વભાવ વચ્ચે ધર્મશાસ્ત્રો પણ આસમાન-જમીન જેટલો ફેર બતાવે છે; અને એકબીજાથી એટલા બધા ઉલટા ધર્મ દર્શાવે છે કે, એકને માટે જે વિધિરૂપ, તે બીજાને માટે નિવેધરૂપ બને છે; અને બીજામાટે વિધિરૂપ, તે પહેલામાટે નિવેધરૂપ બને છે ! મહર્ષિ ગોસ્વામીજીની કક્ષા ક્યાં અને સામાન્ય જનોની કક્ષા ક્યાં ! છતાં પણ ગોસ્વામીજી ઉદારતા અને સહનશીલતાપૂર્વક રહેવાયું ત્યાંસુધી સાંપ્રદાયિકોમાં રહ્યા; અને પછી શ્રીકાશીજીમાં જઈ વસીને મોટે ભાગે ત્યાંજ રહ્યા. વયમાં વયમાં ચિત્રકૂટ પણ જઈ રહેતા.

સમ્રાટનો અંગત પરિચય ન થતાં સુધી તેમના પરિચયી માંલુસનેજ સમ્રાટ કરતાં અધિક ઉપયોગી સમજવો જોઈએ; એ દૃષ્ટિથી ગોસ્વામીજી પ્રભુ કરતાં પણ પ્રભુના દાસને અધિક દર્શાવવા કહે છે કે:—“ મોરે મન પ્રભુ અસ વિશ્વાસા, રામતે અધિક રામકર દાસા.”

જે પણ સંજ્ઞાને ખરા અર્થમાં પૂર્ણ નિષ્કામી અને સત્વિદાનંદપદના પૂર્ણ આગ્રહી (તિમ જિજ્ઞાસુ) બનીને યથાર્થ પરમાત્મદર્શી-આદર્શ જીવન્મુક્ત-સ્વભાવ બુદ્ધિવાળા ભારતીય-ઋષિમુનિ-દેશદયાનું વાસ્તવ નિદાન (મૂળ કારણ, તેનું કાર્ય તથા પરિણામનું યથાવત્ અવલોકન) અને તેનો આખાદ ઉપાય, પથ્ય, કુપથ્ય, ઇંડ સમજ સમજાવી શકનારા મહાન જગતગુરૂની સ્થિતિએ પહોંચવું હોય; તેમને માટે તો ગોસ્વામીજીનું જીવન અને કવન આજે પણ અનેક રીતે એવું આદર્શરૂપ, અને માર્ગ દર્શક, થાય તેવું છે કે જેથી તેમના ઉપરોક્ત કથન

મુજબ શ્રીરામભક્ત તરીકે સર્વ પહેલાં તેમને પોતાનેજ શ્રીરામ પ્રભુ કૃપાં ધરીયાતા કહેવાનું મન થઈ જાય છે. આ વિશે એક સંતપુરુષે ઠીકજ કહ્યું છે કે:—

ગુરુ ગોવિંદ દોનું ખડે, કિસકુ લાગુ પાય; બલિહારી ગુરુદેવકી, જિને ગોવિંદ દિયો બતાય.
પરંતુ એ પણ ખરૂં છે કે જીવતાનગતા સુયોગ્ય ગુરુપિના પણ ભાગ્યેજ આવે; અને તે જોતાં તેવાની પ્રાપ્તિનો આધાર તો પાછો પ્રભુનીજ કૃપા ઉપર, અને પ્રભુપ્રાપ્તિનો આધાર ગુરુદેવની કૃપા ઉપર રહે છે. માટે એ વાત સ્પષ્ટ કરવા આજે ગોસ્વામીજી કહે છે કે:—

રામકૃપા તવ દરશન ભયઉ, તવ પ્રસાદ મમ સંશય ગયઉ.

સંત વિશુદ્ધ ભિલહિં પરતેહી, ચિતવહિ રામકૃપા કરિ નેહી.

અબ મોહિં ભા ભરોસ હનુમન્તા, જિનુ હરિકૃપા ભિલહિં નહિં સંતા.

જિનુ સત્સંગ જિએક ન હોઈ, રામકૃપા જિન મુલ ન મોઈ.

વાચનાર ખંધુ ! આ મહાન જગતગુરૂ ગોસ્વામીજીના જીવન અને કવનનાં યથાવત વખાણ કરવાને અસમર્થ હોઈને માત્ર આટલાં પાનીયાં આવા રૂપે તૈયાર કરવા પાછળ પણ પોણાબે માસ ગયા; પ્રકૃતિ જોઈએ તેવી સ્વસ્થ નહિ; સંસ્થાનાં બીજાં અગત્યનાં કાર્યં બાજુ રહ્યાં; માટે હવે તો બાકીની થોડીકે જરૂરી હકીકતો આપી દઈ રજા લઈશ.

અનેક નાની કવિતાઓસિવાય નીચથી વધુ અંથો તુલસીદાસજીના રચેલા કહેવાય છે; પણ તેમાંથી કેટલાક તો બીજાઓના રચેલા કહેવાય છે એક હિન્દી નિબંધકારે વધુ માન્ય તરીકે નીચલા બાર અંથ દર્શાવ્યા છે. એમાં છ નાની રચનાઓ (૧) રામ-લલા નહાડૂ (૨) વૈરાગ્ય સંદીપિની (૩) બરવે રામાયણ (૪) જનકી મંગલ (૫) પાર્વતી મંગલ (૬) રામાજ્ઞા; અને છ મોટા અંથો (૭) કૃષ્ણગીતાવલી (૮) વિનય પત્રિકા (૯) ગીતા વલી (૧૦) કવિતાવલી (૧૧) દોહાવલી અને (૧૨) રામચરિત માનસ (તુલસીકૃત રામાયણ) છે. આમાં રામાયણ તો પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે; અને બીજી કૃતિઓ ગોસ્વામીજીની વ્રજસૌ વર્ધની જ્યંતિપ્રસંગે કાશીની નાગરીપ્રચારિણી સભાએ નીચે મુજબ પ્રસિદ્ધ કરી છે.

તુલસી અંધાવલી-ખંડ પહેલો:—એમાં મૂળમૂળ તુલસીકૃત રામાયણ નાના અક્ષરમાં હોઈને કદ ૫૫ x ૬, પૃષ્ઠ ૫૨૦, પૂઠાં બોર્ડપટીનું તથા મૂલ્ય રૂ. ૨૫ છે.

તુલસી અંધાવલી-ખંડ બીજો:—એમાં ઉપરોક્ત તુલસીકૃત રામાયણ સિવાયના બાકીના ૧૧ અંથ સમાયલા છે. પૃષ્ઠ શુભારે ૫૫૦, અને કદ, પૂઠાં, તથા મૂલ્ય ઉપર મુજબ.

તુલસી અંધાવલી-ખંડ ત્રીજો:—એમાં પ્રસ્તાવનારૂપે ગોસ્વામીજીનું જીવન ચરિત્ર તથા ઉત્તમસમાલોચના અપાવા ઉપરાંત એજ વિષય ઉપર જૂદા જૂદા વિદ્વાનોના અનેક ઉપ-યોગી નિબંધ આપેલા છે. કુલ પૃષ્ઠ ૫૫૫, તથા પૂઠાં, કદ અને મૂલ્ય ઉપર મુજબ છે.

ગોસ્વામી તુલસીદાસજી:—આ પુસ્તકમાં ઉપરોક્ત ત્રીજા ખંડમાંથી ચરિત્ર અને સમાલોચના આપેલાં હોઈ પૃષ્ઠસંખ્યા ૨૪૦, મૂલ્ય રૂ. દોઢ, અને કદ, પૂઠાં ઈં ઉપર મુજબ છે.

ઉપરોક્ત પહેલો ખંડ તો તુલસીકૃત રામાયણનો જ હોઈને અક્ષર પણ નાના છે; બીજો ખંડ જેઓ હિન્દી અને વ્રજભાષાથી વધુ પરિચિત હોય; તેમને માટે અમૂલ્ય સાગરરૂપ છે. ત્રીજો ખંડ હિન્દીના સામાન્ય પરિચિત માટે પણ સમજાય તેવો, બોધ-દાયક અને ગોસ્વામીજીને અનેક દૃષ્ટિથી સમજાવવાવાળો છે. સમજી વાંચકોએ આવા ઉત્તમ અંધવસાવીને કુટુંબની ઉમદા સંપત્તિવધારવી જોઈયે. હવે એક અન્ય અંથમાટે કહેવાનું કે:—

શુદ્ધ રામચરિત માનસ:—આ અંથ મોટા સ્વચ્છ અક્ષરે, અને ગોસ્વામીજીની પોતાની જરૂરીપૂર્વક ચાહ સારભાજી નવલકિશોર પ્રેમ, લખનઉ; એ સ્થળેથી પ્રકાશિત થયેલો છે. મૂલ્ય રૂ. ૪, પૂઠાં પાકાં, કદ ૬૫ x ૧૦, અને પૃષ્ઠસંખ્યા ૫૮૦ છે. કોષક ભાગ એમાં મુદ્રે લીધો નથી; અને વેળીમાધવદાસજીકૃત તુલસીદાસના ચરિત્રનો સારરૂપ છેલ્લો અધ્યાય ઉત્તમ ભાષાંતર તથા પુષ્કળ ટીપ્પણો સહિત આપેલો છે. ચિત્રસંખ્યા ૧૪ છે.

ઉપરોક્ત ગ્રંથમાં ગોસ્વામીજીના મૂળ ચરિત્રની છેવટે તેના નિત્યપાઠનો મહિમા તથા રચનાનો સમય અને ઉદ્દેશ વેળીમાધવદાસજીએ નીચે મુજબ કહ્યો છે:-

“ મૂલ ગોરાંધ ચરિત નિત, પાઠ કરે જે કૌય; ગૌરી શિવ હનુમત કૃપા, સમપરાયન હોય.”

“ સોરહસ સત્તાશિ સિત, નવમી કાતિક મારાવિરજ્યો યહિ નિત પાઠ હિત, વેળીમાધવદાસ.”

અનેક વંદન અને પ્રણતિ હો, એમહાગુરુ ગોસ્વામીજીને; અને તેમનું ચરિત્ર મહાભારત કરતાં પણ મોટા કદમાં રચી ગયેલા તેમના સહવાસી શિષ્ય વેળીમાધવદાસજીને.

ભારતવર્ષમાં અનેક મહર્ષિ થઈ ગયા, પણ તેમનાં વિગતવાર ચરિત્ર કમનશીબે પ્રાપ્ત થતાં નથી. હિંદુ જાતિનું કોઈ મોટું પુણ્યજ બચ્યું હશે, કે જેના યોગે ગોસ્વામીજીના ઉપરોક્ત સુયોગ્ય શિષ્યે રચેલું ઉપરોક્ત વિસ્તૃત અને ઉત્તમ ચરિત્ર સાહિત્યશોધકોની બધામાં આવ્યું છે. ઈશ્વર કરે ને એ ઉપકારક ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ કરવા કરાવવાને તેઓ શાંકાવાન થાય.

અહીં અપાયલું આ ચરિત્ર યથાપ્રાપ્ત હકીકતો ઉપરથી કેટલેક અંશે ભાષાંતરરૂપે તો કેટલેક અંશે સ્વતંત્ર અનુવાદરૂપે; કેટલેક અંશે ટીપ્પણરૂપે તો કેટલેક અંશે વિશેષ ઉલ્લેખરૂપે તથા સારાંશરૂપે પણ છે. આમાં વાંચનાર બધુઓને કાંઈ પણ હિતાવહતા જણાય, તો તેને માટે તેમણે મૂળલેખક સંત પુરૂષનો, પોતાના પુરૂષનો, ઉપરોક્ત કાશીની અને લખનઉની હિંદીમાં પ્રકટે કરનારી સંસ્થાઓનો તથા સર્વના સુહૃદ્ પરમાત્માનો આભાર માનવાનો છે; તથા જે કાંઈ જોડખાંપણ વગેરે જણાય; તેને માટે આ મેલાયેલા સેવકને શુનેહગાર માનવાનો છે.

‘ પ્રભુ સકળ સદૃશુજના દરિયા, દાસ મહીં દોપો બહુ ભરિયા ’ એવું છતાં પણ વાંચક બધુઓમાટે આવું તેવું કાર્ય કરવા કરાવવામાં શ્રીહરિ આ મેલાયેલા તનમનને ચલવી લે છે: તેનેમાટે આ સેવક તે કૃપાળુ પ્રભુનો અને વાંચકવર્ગનો આભાર માને છે. સાથે વાંચકબધુઓને વિનંતિ છે કે પરમાત્મા આવા કાર્યનેમાટે અન્ય સુયોગ્ય સત્જનોને દોરવવા-વાપરવના બદલે આવા અયોગ્ય તનમનને વાપરે છે; તેને માટે તેમણે પોતાના પુરૂષને ઓછપ પણ બાણીજ લેવી; અને પ્રભુપ્રત્યે પ્રાર્થના કરવી કે તે હવે સુયોગ્ય સેવકોથી કામ લે. વળી એવું પણ ઉંડા હૃદયપૂર્વક ચાચવું જોઈએ કે હે હીનાંનાથ ! અવંદશાની હવે હલ થઈ. દેશના ઉદ્ધાર અને દોરવણી માટે અન્ય બાળતોના ઉપાસકોં બલે તેમની મતિગતિ પ્રમાણે બાહ્ય વસ્તુસ્થિતિઓ, બાહ્ય શત્રુઓ, અને બાહ્ય કારણો પાછળજ મમ્મા રહે; પરંતુ અમને તો એ તમામ બાળતોની-તમામ દુઃખોની-અદૃશ્ય ઉંડી જડ, તથા તેને મૂળમાંથી ઉખાડી નાખે એવી આબાહ અમોઘ ચિકિત્સા; એ સર્વ જાણવા કારવવાબાળા એવા આપના પોતાનાજ ઉપાસકોને (પરમાત્મદર્શીઓને) થોડા પણ મોકલો; કે જેમને જોઈને અમે સર્વને ગોસ્વામીજી અને જ્ઞાનેશ્વર, વ્યાસ અને વાલ્મીકિ, ગુફનાનક અને ગોવિંદ-સિંહ, રામદાસ અને શિવાજી, દયાનંદ અને રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ અને રામતીર્થ, વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર; શ્રીરામચંદ્ર અને હરિશ્ચંદ્ર, હજરત મોહમ્મદ સાહેબ (સં ૫૫૦ સં ૫) અને હજરત અલિ સાહેબ, ઋષભદેવ અને મહાવીર, ખ્રીસ્ત અને જરથોસ્ત, ધ્રુવ અને પ્રહ્લાદ, શિબિ અને રતિદેવ, દશરથ અને ભગીરથ, દુર્ગાદાસ અને બાપા રાવળ, શુદ્ધ અને શંકરાચાર્ય, ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન, સમરસિંહ અને પ્રતાપ, કબીરસાહેબ અને બાલુસાહેબ, સગાળશા અને ભામાશા, એવા એવાઓનાં પવિત્ર નામ અને કામ ચાદ આવી બાપ.જી તત્સત્ જી તત્સત્ જી તત્સત્

શ્રીગોસ્વામી ચરિત્ર નિત, પાઠ કરે જે કૌય; { અમદાવાદ,
હરગૌરી હરિ લક્ષ્મી સહ, કૃપાં સર્વની હોય. { ભાદરવા શુદ્ધ ૫,
સં. ૧૯૮૨.

गोस्वामीजीना केटलाक उपदेश

१-महामोहविनाशिनी-वैराग्यसंदीपिनी

दोहा

राम वाम दिसि जानकी, लपन दाहिनी ओर ।
ध्यान सकल कल्याणमय, सुरतरु तुलसी तोर ॥१॥
तुलसी भिटै न मोहतम, किये कोटि गुणग्राम ।
हृदयकमल फूलै नहीं, विनु रवि-कुल-रवि राम ॥२॥
सुनत लखत श्रुति नयन विनु रसना विनु रस लेत ।
वास नासिका विनु लहै, परसै विना निकेत ॥३॥

सोरठा

अज अद्वैत अनाम, अलखरूप गुणरहित जो ।
मायापति सोइ राम, दासहेतु नरतनु घरेउ ॥४॥

दोहा

तुलसी यह तनु खेत है, मन वच कर्म किसान ।
पाप पुन्य द्वै बीज हैं, बवै सो लहै निदान ॥५॥
तुलसी यह तनु है तवा, तपत सदा त्रय ताप ।
शांत होहि जब शांतिपद, पावै रामप्रताप ॥६॥
तुलसी वेद-पुरान-मत, पूरन शास्त्र विचार ।
यह विराग-संदीपिनी, अखिल ज्ञान को सार ॥७॥

(संत-स्वभाव-वर्णन)

दोहा

सरल वर्ण भाषा सरल, सरल अर्थमय मानि ।
तुलसी सरलता संतजन, ताहि परी पहिंचानि ॥८॥

चौपाइ

अतिसीतल अतिही सुखदाई । सम दम रामभजन अधिकाई ॥
जड जीवन को करै सचेता । जगमाहीं विचरत यहि हेता ॥९॥

दोहा

तुलसी ऐसे कहूँ कहूँ, घन्य घरनि बहु संत ।
 परकाजे परमारथी, प्रीति लिए निवहंत ॥१०॥
 की मुख पट दीन्हें रहे, यथा अर्थ भापंत ।
 तुलसी या संसार में, सो विचारयुत संत ॥११॥
 बोलै वचन विचारि के, लीन्हें संत सुभाव ।
 तुलसी दुख दुर्वचन के, पंथ देत नहिं पाव ॥१२॥
 शत्रु न काहू करि गने, मित्र गने नहिं काहि ।
 तुलसी यह मत संतको, बोलै समता माहि ॥१३॥

चौपाइ

अति अनन्यगति इंद्रियज्जाता । जाको हरि विनु कतहुँ न चीता ॥
 मृगतृष्णासम जग जियं जानी । तुलसी ताहि संत पहिंचानी ॥१४॥

दोहा

एक भरोसो एक बल, एक आस विस्वास ।
 राम-रूप-स्वाती-जलद, चातक तुलसीदास ॥१५॥
 सो जन जगत-जहाज है, जाके राग न दोष ।
 तुलसी तृष्णा त्यागि के, गहेउ शील संतोष ॥१६॥
 शीलगहनि सबकी सहनि, कहनि हीय मुख राम ।
 तुलसी रहिव एहि रहनि, संतजननको काम ॥१७॥
 निजसंगी निजसम करत, दुर्जन मन दुख दून ।
 मलयाचल हैं संत जन, तूलसी दोषविहून ॥१८॥
 कोमल बानी संतकी, सबै अमृतमय आइ ।
 तुलसी ताहि कठोरमन, सुनत मोन होइ जाइ ॥१९॥
 अनुभव सुख उत्पति करत, भवभ्रम धरै उठाइ ।
 ऐसी बानी संत की, जो उर भेदै आइ ॥२०॥
 सीतल बानी संत की, शशि हूते अनुमान ।
 तुलसी कोटि तपनि हरै, जो कोउ धारै कान ॥२१॥

चौपाई

पाप ताप सब सूल नसावै । मोह अंध रवि वचन बहावै ॥
तुलसी ऐसे सदगुरु साधू । वेदमध्य गुन विदित अगाधू ॥२२॥

दोहा

तन करि मन करि वचन करि, काहू दूषत नाहिं ।
तुलसी ऐसे संतजन, रामरूप जगमाहिं ॥२३॥
मुख देखत पातक हरै, परसत कर्म बिलाहिं ।
वचन सुनत मन मोहगत, पूरव भाग मिलाहिं ॥२४॥
अतिकोमल अरु विमल रुचि, मानसमें मल नाहिं ।
तुलसी रत मन होइ रहै, अपने साहिवमाहिं ॥२५॥
जाके मनते उठि गई, तिल तिल तृष्णा चाहि ।
मनसा वाचा कर्मणा, तुलसी बंदत ताहि ॥२६॥
कंचन काँचहि सम गनै, कामिनि काठ पषान ।
तुलसी ऐसे संतजन, पृथिवी ब्रह्म समान ॥२७॥

चौपाई

कंचन को मृतिका करि मानत । कामिनि काठ सिला पहिचानत ॥
तुलसी भूलि गयो रस एहा । ते जन प्रगट राम की देहा ॥२८॥

दोहा

निष्किंचन, इंद्रियदमन, रमन राम इक तार ।
तुलसी ऐसे संत जन, विरले या संसार ॥२९॥
अहंवाद, 'मैं तैं' नहीं, दुष्टसंग नहीं कोइ ।
दुखते दुख नहीं ऊपजै, सुखते सुख नहीं होइ ॥३०॥
सम कंचन काँचें गिनत, सत्रु मित्र सम दोइ ।
तुलसी या संसार में, कहते संत जन सोइ ॥३१॥
विरले विरले पाइए, मायात्यागी संत ।
तुलसी कामी कुटिल कलि, केकी काक अनंत ॥३२॥

“ में तैं ” भेट्यो मोहतम, उगो आतम भानु ।

संतराज सो जानिए, तुलसी या सहिदानु ॥३३॥

इति श्रीधरारायसंदीपिन्यां महामोहाविघ्नांसिन्ध्यां संतस्वभाषणं नाम प्रथमः प्रकाशः ॥१॥

(संत-महिमा-वर्णन)

सोरठा

को वरनै मुख एक, तुलसी महिमा संत की ।

जिन्हके विमल विवेक, शेष महेस न कहि सकत ॥३४॥

दोहा

महि पंत्री करि सिंधु मसि, तरु लेखनी बनाइ ।

तुलसी गनपतिसों तदपि, महिमा लिखी न जाइ ॥३५॥

धन्य धन्य माता पिता, धन्य पुत्रवर सोइ ।

तुलसी जो रामहिं भजै, जैसेहु कैसेहु होइ ॥३६॥

तुलसी जाके वदन तैं, घोखेउ निकसत राम ।

ताके पगकी पगतरी, मेरे तनुको चाम ॥३७॥

तुलसी भगत सुपच भलो, भजै रैन दिन राम ।

ऊँचो कुल केहि कामको, जहाँ न हरिको नाम ॥३८॥

अतिऊँचे भूधरानि पर, भुजगन के अस्थान ।

तुलसी अतिनीचे सुखद, ऊख अन्न अरु पान ॥३९॥

चोपाई

आति अनन्य जो हरि को दासा । रटे नाम निसि दिन प्रति स्वासा ॥

तुलसी तेहि समान नहिं कोई । हम नीके देखा सब लोई ॥४०॥

जदपि साधु सबही विधि हीना । तद्यपि सम ताके न कुलीना ॥

यह दिन रैन मान उच्चै । वह नित मान-अग्निनिमें जरै ॥४१॥

दोहा

दासरता एक नाम सो, उभयलोक सुख त्यागि ।

तुलसी न्यारे होइ रहै, दहै न दुखकी आगि ॥ ४२ ॥

इति श्रीधरारायसंदीपिन्यां महामोहाविघ्नांसिन्ध्यां संतमहिमावर्णनं नाम द्वितीयः प्रकाशः ॥२॥

(शांति-वर्णन)

दोहा

रैनिको भूपन इंदु है, दिवसको भूपन भानु ।

दासको भूपन भक्ति है, भक्तिको भूपन ज्ञान ॥ ४३ ॥

ज्ञानको भूपन ध्यान है, ध्यानको भूपन त्याग ।

त्यागको भूपन शांतिपद, तुलसी अमल अदाग ॥ ४४ ॥

चौपाई

अमद अदाग शांतिपद सारा । सकल कलेशन करत प्रहारा ।

तुलसी उर धारै जौ कोई । रहै अनंदसिंधुमहँ सोई ॥ ४५ ॥

त्रिविध-पाप-संभव जो तापा । मिटहि दोष दुख दुसह कलापा ।

परम शांति सुख रहैं समाई । तहँ उत्पत्त न भेदै आई ॥ ४६ ॥

तुलसी ऐसे सीतल संता । सदा रहैं यहिभाँति एकंता ॥

कहा करें खललोगभुजंगा । कीन्हयो गरल शील जो अंगा ॥ ४७ ॥

दोहा

अति सीतल अतिही अमल, सकल कामनाहीन ।

तुलसी ताहि अतीत गनि, वृत्ति शांति लयलीन ॥ ४८ ॥

चौपाई

जौ कोई कोपभरै मुख बैना । सन्मुख हतै गिरा-शर पैना ॥

तुलसी तऊ लेस रिस नाहीं । सो सीतल कहिए जगमाहीं ॥ ४९ ॥

दोहा

सात दीप नव खंडलों, तीनि लोक जगमाहिं ।

तुलसी शांतिसमान सुख, अपर दूसरो नाहिं ॥ ५० ॥

चौपाई

जहाँ सांति सतगुरुकी दर्ह । तहाँ क्रोधकी जर जरि गई ॥

सकल कामवासना विलानी । तुलसी यही शांति सहिदानी ॥ ५१ ॥

तुलसी सुखद शांतिको सागर । संतन गायो करन उजागर ॥

तामें तन मन रहै समोई । अहं-अधि नहिं दाहे कोई ॥ ५२ ॥

दोहा

अहंकार की अग्निमें, दहत सकल संसार ।

तुलसी बाँचें संतजन, केवल शांति-अधार ॥५३॥

महाशांति जल परसिकै, शांत भए जन जोइ ।

अहं-अभिते नहि दें, कोटि करे जो कोइ ॥५४॥

तेज होत तन तरनिको, अचरज मानत लोइ ।

तुलसी जो पानी भया, बहुरि न पावक होइ ॥५५॥

जद्यपि सीतल, सम सुखद, जगमें जीवनप्रान ।

तदपि शांतिजल जानि गनो, पावक तेज प्रमान ॥५६॥

चौपाई

जरै बरै अरु खीझि खिझावै । रागद्वेषमहँ जनम गँवावै ॥

सपनेहु शांति नहीं उन देही । तुलसी जहाँ तहाँ व्रत एही ॥ ५७ ॥

दोहा

सोइ पंडित सोइ पारखी, सोई संत सुजान ।

सोई सूर सचेत सो, सोई सुभट प्रमान ॥५८॥

सोइ ज्ञानी सोइ गुनीजन, सोई दाता ध्यान ।

तुलसी जाके चित भई, रागद्वेषकी हानि ॥५९॥

चौपाई

रागद्वेषकी आग्नि बुझानी, काम-क्रोध-वासना नसानी ॥

तुलसी जबहि शांति गृह आई । तव उर ही उर फिरी दोहाई ॥६०॥

दोहा

फिरी दोहाई रामकी, मे कामादिक भाजि ।

तुलसी ज्यों रवि के उदय, तुरत जात तम लाजि ॥६१॥

यह विराग-संदीपिनी, सुजन सुचित सुनि लेहु ।

अनुचित वचन विचारिकें जस सुधारि तस देहु ॥६२॥

इति श्रीतुलसीदासविरचित वैराग्यसंदीपिन्यां महामोहविष्वंसिन्यां शांतिवर्णन
नाम एतावत् प्रकाशः समाप्तः ॥३॥ इति वैराग्यसंदीपिनी समाप्ता ।

२-श्री तुलसीदासजीकृत रामनाम रटना

दोहा

रामवामदिसि जानकी, लपण दाहिनी ओर ।
 ध्यान सकल कल्याणमय, सुरतरु तुलसी तोर ॥ १ ॥
 रामनाम मनि दीप धरु, जीह देहरी द्वार ।
 तुलसी भीतर बहिरहु, जो चाहिसि उजियार ॥ २ ॥
 रामनामको अंक है, सब साधन हैं सून ।
 अंक गये कछु हाथ नहिं, अंक रहे दसगून ॥ ३ ॥
 रामनामको कल्पतरु, कलि कल्याणनिवास ।
 जो सुमिरत भयो भाँगते, तुलसी तुलसीदास ॥ ४ ॥
 रामनाम जपि जीह जन, भये सुकृत सुखसालि ।
 तुलसी यहाँ जो आलसी, गयो आजुकी कालि ॥ ५ ॥
 रामनाम सुमिरत सुजस, भाजन भयो कुजात ।
 कुतरु कुसुरपुर राज मग, लहत भुवनविरुधात ॥ ६ ॥
 रामनाम अवलंब विनु, परमारथकी आस ।
 वरसत वारिद बूंद गहि, चाहत चढन अकास ॥ ७ ॥
 रामनाम वर वरन जग, सावन भादों मास ।
 वर्षाकृत रघुपतिभगति, तुलसीदास सुदास ॥ ८ ॥
 रामनाम नगकेसरी, कनककसिपु कलिकाल ।
 जापक जन प्रह्लादजिमि, पालहिं दलि सुरसाल ॥ ९ ॥
 रामनाम कलि कामतरु, सकल सुमंगलकन्द ।
 सुमिरत करतल सिद्धि सब, पग पग परमानन्द ॥ १० ॥
 रामनाम कलि कामतरु, रामभक्ति सुरधेनु ।
 सकल सुमंगलमूल जग, गुरुपदकजरेनु ॥ ११ ॥
 रामनाम परतापते, प्रीति प्रतीति भरोस ।
 सो तुलसी सुमिरत सकल, सगुन सुमंगलकोस ॥ १२ ॥
 रामनाम सब धर्ममय, जानत तुलसीदास ।

यथा भूमि वस वीजमें, नखतनिवास अकास ॥ १३ ॥
 रामनाम नित कहत हर, गावत वेद पुरान ।
 हरन अमंगल अघ अखिल, करन सकल कल्याण ॥ १४ ॥
 रामनाम सुमिरत मिटहि, तुलसी कठिन कलेस ।
 स्वारथ सुख सुपनेहु अगम, परमारथ परवेस ॥ १५ ॥
 रामनामकी लूट है, लूटी जाय सो लूट ।
 अंतकाल पछतायगो, प्राण जायँगे छूट ॥ १६ ॥
 रामनाम कहवो करौ, जबलगि घटमें प्राण ।
 कवहुँ दीनदयालुके, भनक परैगी कान ॥ १७ ॥
 रामनामगति रामगति, रामनाम विस्वास ।
 सुमिरत सुभ मंगल कुसल, चहुँ दिसि तुलसीदास ॥ १८ ॥
 नाम ललित लीला ललित, ललितरूप रघुनाथ ।
 ललित वसन भूपन ललित, ललित अनुज सिसुनाथ ॥ १९ ॥
 राम भरत लछ्मन ललित, सत्रुसमन सुभ नाम ।
 सुमिरत दसरथसुवन सब, पूजहिं सब मनकाम ॥ २० ॥
 ॥ इति रामनामरटना सम्पूर्ण ॥

३-श्री राममहामंत्र*

श्री राम रामेति रामेति । रमे रामे मनोरमे ।
 सहस्रनाम तत्तुल्यं । राम नाम वरानने ॥

४-एकश्लोकी रामायणम्

आदौ रामतपोवनादिगमनं हत्वा मृगं कांचनं ।
 वैदेहीहरणं जटायुमरणं सुग्रीवसंभाषणम् ॥
 वालीनिग्रहणं समुद्रतरणं लंकापुरीदाहनं ।
 पश्चाद्रावणकुंभकर्णहननं एतद्धि रामायणम् ॥ १ ॥

* आ महाभारतमें अर्ध श्री रामेश्वर लट्ठजी नीचे मुजल लख्यो छे.
 "राम" इस गोथ महाभारतमें सिवजी पार्वतीजी लडा भादाभ्य वधुन
 धिसा १४ विष्णुके सहस्रनामके पुथ्य है. ले अनुभ्य धिसा १४५ करे वे धर्म,
 आर मोक्ष यार्थ पदार्थ पावेजे, और कोधादि महापत्नी अनुभोके छत लवसागरसे
 परम पदो सिधावेजे.

૫-શ્રીગોસ્વામી તુલસીદાસજીકૃત રામશલાકાપ્રશ્ન

સુ	પ્ર	ઉ	વિ	દો	મુ	ગ	ચ	સુ	નુ	વિ	પ	ધિ	દ	દ
ર	ક	ફ	સિ	સિ	રે	વસ	દૈ	મં	લ	ન	લ	ય	ન	અં
સજ	સો	ગ	સુ	કુ	મ	સ	ગ	ત	ન	ઈ	લ	ધા	વે	નો
ત્ય	ર	ન	કુ	જો	મ	રિ	ર	ર	અ	કી	હો	સં	રા	ય
પુ	સુ	થ	સી	જે	ર	ગ	મ	સં	ફ	રે	હો	સ	સ	નિ
તિ	ર	ત	ર	સ	ર	હ	વ	વ	પ	ચિ	સ	યં	સ	તુ
મ	ફા	ા	ર	ર	મા	મિ	મી	મ્હા	ા	જા	હ	હી	ા	જૂ
તા	રા	રે	રી	હ	ફા	ફ	લા	જિ	ઈ	ર	રા	પૂ	દ	લ
જિ	ફો	મિ	ગો	ન	મ	જ	ય	ને	મણિ	ક	જ	પ	સ	લ
હિ	રા	મ	સ	રિ	ગ	દ	ન	પ	મ	લિ	જિ	મનિ	ત	જં
સિ	મુ	ન	ન	કૌ	મિ	જ	ર	ગ	ધુ	લ	સુ	ફા	સ	ર
શુ	ફ	મ	અ	ધ	નિ	મ	લ	ા	ન	વ	તી	ન	રિ	મ
ના	પુ	વ	અ	હા	ર	લ	ફા	ણ	તુ	ર	ન	તુ	વ	થ
સિ	હ	સુ	મ્હા	રા	ર	સ	હિ	ર	ત	ન	પ	ા	જા	ા
ર	મા	ા	લા	ધી	ા	રી	ત	હ	હો	લા	જૂ	ઈ	ગ	રે

દો-ધીગણેશકૌ સુમરિકે, શારદકૌધરિધ્યાન। લિલિત પ્રમકી રીતિસં, ઉત્તર લીજૌ જાન॥

આમાં પ્રાન કરવાની એવી રીત છે કે, પ્રાનકર્તાએ ભગવાન રામચંદ્રજીનું હૃદયપૂર્વક ધ્યાન કરી કોઈ પણ કોણમાં આંગળી મૂકવી. ત્યાર પછી તે અક્ષર કોઈ જુદા કાગળ અથવા પાટીપર લખવો. પછી જે અક્ષરપર આંગળી મૂકી હોય તે અક્ષરથી દરેક દશમ અક્ષર લઈને લખવો; અને આંગળી મૂકેલા અક્ષર કરીથી આવે ત્યાંસુધી અક્ષર ચૂકે જવા. આમ કરવાથી એક ચોપાઈ બનશે. તે પોતાના પ્રાનનું ફળ બાબતું; પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે, ચોપાઈ બરાબર ગોઠવવી. કેટલીકવાર નીચેના અક્ષર ઉપર તથા ઉપરના નીચે થઈ જાય છે, મારે તે બરાબર મેળવી લેવા જોઈએ, તેમાં કંઈ મુશ્કેલી નથી. વાંચવાથી તે સ્પષ્ટ બાબત બને છે અને કોણમાં જ્યાં “૧” આવું ચિહ્ન છે, તે દીર્ઘ” છે. જે ગણતાં ગણતાં તે વચ્ચે આવી જાય તો કંઈ નહિ, પરંતુ જે અક્ષરથી દશમા નંબરે તે હોય તે અક્ષરને દીર્ઘ કરવો જોઈએ.

દષ્ટાંતરીકે પહેલા કોષ્ટકપર ‘સુ’ના પર દાથ મૂક્યો તો તેથી દશમે અક્ષર ‘નુ’ આવ્યો, તેથી દશમે અક્ષર ‘સિ’ આવ્યો. તથા ‘સિ’ થી દશમે અક્ષર ‘ય’ આવ્યો; આ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે ચોપાઈ થઈ શકશે. આ ચોપાઈમાં “ હમારી ” નો મકાર અને “ તુમ્હારી ” નો મકાર કોણમાં સ્વ છે પરંતુ તેનાથી દશમા કોણમાં “૧” છે તે દીર્ઘ કર્યો છે.

સુનુ સિય સત્ય અસીસ હમારી । પૂજદિ મન કામના તુમ્હારી ॥ ૧ ॥

પ્રવિસિ નગરં વીજૈ સવ કાજા । હૃદયં રાજાં કોસલપુર રાજા ॥ ૨ ॥

અર્થ:—(૧) આ પ્રાન ઉત્તમ છે. કાર્યસિદ્ધ થશે. (૨) ભગવાનનું સમગ્ર કરીને કાર્યનો આરંભ કરો. સિદ્ધિ થશે. ફળ શુભ છે.

તેજ પ્રમાણે ‘ઉ’પર દાથ મૂક્યો હોય તો નીચે પ્રમાણે ચોપાઈ નીકળે:—

ઉધરે અંત ન દોહ નિયાહ । કાલનેમિ જિમિ રાવળ રાહ ॥ ૩ ॥

વિપિવદા સુજન કુસંગતિ પરાદિ । કાર્મમાલિસમ નિજગુણ અનુસરદી ॥ ૪ ॥

અર્થ:—(૩)ને દાર્થ તમે વિચારું તે અતે સાદં નથી, ફળ મધ્યમ છે. (૪) ખોટા મનુષ્યનો સંગ હોય તથા કાર્યમાં વિવેક છે.

તેજ પ્રમાણે ‘દો’ પર દાથ મૂક્યો હોય તો નીચે પ્રમાણે ચોપાઈ નીકળે:—

दोह दे सोइ जो राम रवि रागा । फो करि तरफ बढावहि साखा ॥५॥
मुदभंगलमय संतसमाजू । जिमि जग जंगम सीरयराजू ॥ ६ ॥

अर्थ:—तभाई कार्य अवधानपर छोडा. कार्य यवाभा सिद्ध नथी. प्रान सारे छे, कार्य यथे.

गरल सुधा ररिषु करै मिवाई । गोपद सिंधु अनल सितलाई ॥ ७ ॥

वरुण कुपेर सुरेस समीरा । रण सन्मुख धरि काटु न धीरा ॥ ८ ॥

सफल मनोरथ होई तुम्हारे । राम लपन सुनि भये सुगारे ॥ ९ ॥

अर्थ:—(७) प्रश्न सारे छे, यनुमोना नाथ यथे. (८) कार्य सिद्ध यवाभा यंका रहे छे, इण अभ्यस छे. (९) सर्व मनोरथ सिद्ध यथे, धननी प्राप्ति यथे, इण अटु श्रेष्ठ छे.

६-ज्ञानमय भजन-राग बिलावल

रामचंद्र रघुनायक तुमसों हों विनती कोहि भाँति करों ॥
अथ अनेक अवलोकि आपने अनघनाम अनुमानि डरों ॥
परदुख दुखी सुखी परसुखते संतशील नहिं हृदय धरों ॥
देखि आनकी विपत्ति परमसुख सुनि संपाति विनुआगि जरों ॥
भक्ति विराग ज्ञान साधन कहि बहुविधि डहँकत लोग फिरों ॥
शिव सरवस सुखधाम नाम तव वैचि नरकप्रद उदरभरों ॥
जानतहुं निजपाप जलधिजिय जलसीकर सम सुनत लरों ॥
रजसम पर अवगुण सुमेरुकरि गुण गिरि सम रजतें निदरों ॥
नाना बेपवनाइ दिवस निशि परवित जेहिंतेहि जु गति हरों ॥
एकौ पल न कबहुं अलोलचित हित दै पदसरोज सुमिरों ॥
जो आचरण विचारहु मेरो कल्पकोटिलागि औटिमरों ॥
तुलसिदासप्रभु कृपाविलोकनि गोपदज्यों भवसिंधु तरों ॥

राग झंझौटी

मन पछतै है अवसर वीते । (टेक)

दुर्लभ देह पाइ हरिपद भजु कर्म वचन अरु ही ते ॥ मन०

सहसवाहु दशवदन आदि नृप वचे न कालवलीते ।

हम हम करि धन धाम सँवारे अंत चले उठरीते ॥ मन०

सुत वनितादि जानि स्वारथरत न करु नेह सवहीते ।

अन्तहु तोहि तजेंगे पामर तू न तजहि अवहीते ॥ मन०

अव नाथहिं अनुरागु जागु जड त्याग दुराशा जीते ।

बुझे न काम अग्नि तुलसी कहूँ विषय भोग बहु घाते ॥ मन०

तुलसीस्तोत्र-गोस्वामीजीकी स्तुति

(लेखक-चाबू ब्रजरत्नदास)

कविता कानन मम मन करते नित्य निवासे ।

रामभक्ति रत शांत चित जय जय तुलसीदास ॥

कैसी सौम्य मूर्ति दर्शित है मुखपर जिसके रोष न राग ।

मानो एक रूप धारण कर भासमान हों शांति विराग ॥

बैठे हुए कुशासन ऊपर वृक्ष तले गंगा के तीर ।

कटि में है पीतांबर शोभित कंधेपर है श्वेत सुचीर ॥ १ ॥

गौर वर्ण आजानु-बाहु है प्रभा पुंज और तेजनिधान ।

भक्तप्रवर एकाग्रचित्त हो करते राम-सीयका ध्यान ॥

ज्ञान और तप रूप भानुका मुखपर है नहिं प्रखर प्रकाश ।

भक्ति-चंद्रकी मधुर चंद्रिका का है कैसा पूर्ण विकाश ॥ २ ॥

बाहु विशाल, ललाट हृदयपर शोभा पाते तिलक ललाम ।

तुलसीकी मालाएँ करती गले हाथपर हैं विश्राम ॥

किंतु हृदयमें धूम रही है निसिदिन माला जो अभिराम ।

उससे वदन पटलपर छाई है प्रसन्नता अति सुखधाम ॥ ३ ॥

हिंदीके साहित्य-गगनसे हटा निशा-तम किया प्रकाश ।

राम-भक्तिकी सुधा वरसकर किया हृदयमें शांति विकाश ॥

शिक्षामृतके शुद्ध पानसे हुआ विवेक विरति विस्तार ।

सुधा कालधर पूर्ण विंवका जब नभ बीच हुआ संचार ॥ ४ ॥

तुलसी ने जब राम-कथाका मथा पयोनिधि चारंचार ।

निकली सुधा जो उसका मानस में भर किया प्रचार ॥

रामचरित मानस सरवरसे निकली भक्ति गंगकी धार ।

जिसके जलकण-स्पर्श मात्रसे जलकर पापहुए सब क्षार ॥ ५ ॥

कवितावली, विनय, दोहावली, गीतावली आदि सब ग्रंथ ।

मुख्य सहायक नदियाँ इसकी भक्तिमुधा पानेका पथ ॥

इस मानस सुरसरिसे जिसने कभी सुधाका किया न पान ।
 मंगलसे वंचित रहकर वह करता है अपना अवसान ॥ ६ ॥
 दोहावलि में ग्रथित किया है राजनीति, सद्धर्म, सुज्ञान ।
 रस वीभत्स वीर करुणाका किया कवित्तों में निर्माण ॥
 विनय पत्रिकाके अनुपम पद विनय नम्रताके कल गान ।
 गीतावलि में आर्य जातिके रघुकुलका है कीराति-गान ॥ ७ ॥
 मानसकी पीयूषवर्षिणी शिक्षाका करनेपर पान ।
 वचता शेष विश्वमें फिर क्या जिसको हो लालायित प्राण ॥
 सांसारिक सब हर्ष शोकका इसमें ऐसा हुआ प्रभास ।
 जिसके पढ़नेसे जीवोंके मनमें भर जाता उल्लास ॥ ८ ॥
 भारतका यह धर्म-ग्रंथ है, काव्योंमें है अनुपम रत्न ।
 कर अनुवाद अन्य भाषामें सभी मनन करते सप्रयत्न ॥
 रचकर ग्रंथ अमूल्य आपने आर्य-धर्मका किया प्रचार ।
 इस रचनाका गौरव कहते थेके विज्ञान वारंवार ॥ ९ ॥
 हिंदीके साहित्य सुधानिधि ! हिंदी कविता-कामिनिकंत ।
 हिंदी कविकुल कुमुदकलाधर ! हैं गुणगण के राशि अनंत ॥
 हमें आपका अमित गर्व है, है कृतज्ञ सब भारतवर्ष ।
 करनेमें गुणगान लेखनी का मिटता है महा अमर्ष ॥ १० ॥

सुलसी राम पदाब्ज अलि नवरस मानस ग्रंथ ।

भक्त भ्रमर रसपानका है यह मानस पंथ ॥

‘सुलसीग्रंथावली ग्रंथ वीसरा

આદ્યકવિ મહર્ષિ વાલ્મીકિનું વૃત્તાન્ત

‘જયન્તિ તે મુકુતિનો રસસિદ્ધાઃ કવીશ્વરાઃ । નાસ્તિ યેપાં યશઃકાવ્યે જરામરણજમ્ મયમ્ ।
તે ધન્યાસ્તે મહાત્માનસ્તેપાં લોકે સ્થિરં યશઃ । યર્નિવદ્ધાનિ કાવ્યાનિ યે ચ કાવ્યેષુ કીર્તિતાઃ॥’

જેમના યશસ્વી શરીરને વૃદ્ધાવસ્થાનો કે મરણનો ભય નથી એવા શુભ કાર્યો કરવાવાળા રસસિદ્ધ કવીશ્વરાનો જય હો! જેમણે કાવ્ય રચ્યાં તે પણ એવા રચ્યાં, કે જેથી તેઓ પોતે પણ કાવ્યોમાં ગવાઈ ગયા. માટે એવા અમર યશ્વાળા મહાત્માઓને ધન્ય હો !

૧-કવિની મહત્તા

કવિનાં વખાણ કરતાં બંગસાદિત્યસમ્રાટ સ્વ. બંદિમજાણુ લખે છે કે:—

“કાષ્ઠ ચોર ચોરી કરે તો રાજ તેને કહેશે કે, ‘તું ચોરી કરતો નહિ, નહિ તો હું તને સળ ફરીશ.’ આથી ચોર બીકનો માર્યો પ્રગટપણે ચોરી કરતો અટક્યો, પરંતુ તેને ચિત્તશુદ્ધિ ઉપજી નથી. તે એમાંથી એટલુંજ સમજશે કે, રાજ જાણી શકે નહિ એવી રીતે ચોરી કરવી જોઈએ.”

“તેને ધર્મોપદેશક કહેશે કે:—‘ઈશ્વરાગ્રાથી વિરુદ્ધ છે, માટે ચોરી કરવી નહિ.’ ચોર કહેશે કે, ‘ઈશ્વરે મને આદાર જોડ્યું આખ્યાયિનાજ એવી આજ્ઞા કરી એ ક્યાંનો ન્યાય! માટે હું તો ચોરી કરીનેજ ખાઈશ. ધર્મોપદેશક તેને કહેશે કે, ‘ચોરી કરીશ તો નરકે જઈશ.’ ચોર કહેશે કે, એ ખાખનના પ્રમાણનો અભાવ છે.”

“નાતિવેત્તા તેને કહેશે કે, ‘તમે ચોરી કરો નહિ; કેમકે ચોરી કરવાથી જનસમૂહનું અનિષ્ટ થાય છે અને જેથી જનસમૂહનું અનિષ્ટ થાય તે કાષ્ઠએ પણ કરવું ન જોઈએ.’ ઉત્તરમાં ચોર કહેશે કે:—‘જનસમૂહ મારા ભરણપોષણનો વિચાર કરે, તોજ હું તેમના દિતનો વિચાર કરવાને બધા-એકો છું; પરંતુ જ્યાં લોકો અને કશું આપે નહિ, ત્યાં પછી તેમનું અનિષ્ટ દો કે ન દો. તોપણ મારે ચોરી તો કરવીજ.’”

“પરંતુ કવિ તો ચોરને એવું તેવું કશુંજ કહેશે નહિ. તે તેને ચોરી કરવાનો નિરોધ પણ કરશે નહિ; પરંતુ તે એ વિષય ઉપર એવું એક પવિત્ર આખ્યાન ઉપગતી કાદરી કે તે સર્વ જોનાવું મન દરે એવું દશે, એટલે તેથી ચોરનું મન પણ ખેંચાયેજ. મનુષ્યનો એ સ્વભાવ છે કે, જેમાં તેવું મન મોદિન થાય તે વસ્તુને વારંવાર ખુશી થઈને મન જોયા કરે છે અને તેમ થવાને પરિણામે પછી તેવું બનવાની છત્તા ઉદભવે છે; કેમકે લાભની આકાંક્ષાનું નામ જનુરામ છે. આ રીતે પવિત્રતા ઉપર ચોરનો અનુરાગ ઉપજે છે, એટલે ચોરી જેવા અપવિત્ર કાર્યથી તે ઉપરામ બને છે.”

“એજ પ્રમાણે રામાયણમાં પણ ‘સ્વાર્થપરાયણતા અગ્રાજ છે, માટે તમે સ્વાર્થપરાયણ થશો નહિ’ આવાં નીતિવચન રચેલાં કહેવાં નથી; તેમજ વાનાંને મિત્રે એવી નીતિ સિદ્ધ કરવામાટે પણ રામાયણ રચાયેલ નથી; છતાં પણ રામાયણથી આન્તવર્ચનો સ્વાર્થપરાયણતાનો દોષ જોડેલો દૂર કરાયો છે, તેટલો કાષ્ઠ નીતિવેત્તા, અર્થવેત્તા, સમાજવ્યુદ્ધાત્મક, રાજપુરુષ કે રાજાથી દૂર કરાયો નથી. સુઘ વાચકને દાવે સમગ્રનું દશે કે, ઉદ્દેશ્ય અને સફળતા એ બન્ને બાજનોનો વિચાર કરતાં રાજા, રાજનીતિવેત્તા, વ્યવસ્થાપક, સમાજતત્વવેત્તા, ધર્મોપદેશક, નીતિવેત્તા, વિજ્ઞાનવેત્તા અને દર્શનવેત્તા એ સૌ કરતાં કવિનું સ્થાન ઉંચું છે.”

કવિના આવા મહિમા તરફ જોતાં રામાયણ જેવા જનપ્રેમ મહાકાવ્યના ક્ષો કવિગુણિરોમણિ

વાલ્મીકિનું નામ પણ રામાયણના નામની સાથે પ્રત્યેક વિદુહદયમાં પૂજ્યભાવને પામે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. ભારતવંશ વિવેકાનંદજી ચોતાના રામાયણવિષયક વ્યાખ્યાનમાં વાલ્મીકિનું જ્ઞાતાન્ત ટુંકમાં આપે છે તે ઉપરથી તેમજ વાલ્મીકિ રામાયણમાં જુદે જુદે સ્થળે આવતી દક્રીક્રોતો ઉપરથી આ નીચે તેમનું જ્ઞાતાન્ત આપ્યું છે.

૨-મહામુનિ વાલ્મીકિનું પૂર્વાશ્રમનું જ્ઞાતાન્ત

પ્રાચીન કાળમાં એક તરુણ પ્રુષ્ઠ ળીળ કાઈ પ્રકારે ચોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ નહિ ચલાવી શકવાથી જ તે લૂંટકાટનો ધંધો કરવા લાગ્યો. શરીર તે સુદૃઢ અને બળવાન હતો અને માર્ગમાં વેર-માથુઓપર હુમલો કરવાથી મળતા દ્રવ્યવેડે તે ચોતાના પિતા, માતા, પત્ની અને સંતાનોનું ચોપણ કરતો. એક દિવસ મહામુનિ નારદ જતા હતા. તેમની ઉપર તે લૂંટારાએ આક્રમણ કર્યું. ઋષિએ લૂંટારાને કહ્યું કે:-“તું મને સામટી લૂંટ છે ? મનુષ્યપ્રાણીઓને લૂંટવાં અને મારી નાખવાં એ તો મહાપાપ કહેવાય. આવાં પાપ તું સામટી કરે છે ?” લૂંટારાએ કહ્યું:-“આ દ્રવ્યદારા હું મારા કુટુંબનું ચોપણ કરવા માથું છું.” ઋષિએ કહ્યું:-“પણ ત્યારે શું તારા કુટુંબનાં માણસો તારા પાપમાં પણ ભાગ લે છે ?” લૂંટારાએ કહ્યું:-“હારતો, પાપમાં પણ તેઓ અરસ્ય ભાગ લેજ.” ઋષિએ કહ્યું:-“ઠીક, ત્યારે મને અહીંનાં બાંધી રાખીને મારા સંબંધમાં તું નિશ્ચિત થા અને ઘેર જઈ તારાં સ્વજનોને પૂછ કે, જેવી રીતે તમે મારા રણલા પૈસામાં ભાગ લ્યો છો, તેવી રીતે તમે મારા પાપમાં પણ ભાગ લેશો ?” ઋષિના કહેવા પ્રમાણે લૂંટારો ચોતાના પિતાની પાસે ગયો અને તેમને પૂછ્યું:-“પિતાશી ! તમારું ચોપણ કેવી રીતે કરું છું, તે તમે જાણો છો ?” તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો:-“ના; તે હું જાણતો નથી.” પુત્રે કહ્યું:-“હું લૂંટારો છું, લોકોને મારી નાખું છું અને તેમને લૂંટી લઉં છું.” આ સાંભળીને પિતાએ કહ્યું:-“પુત્ર ! શું તું એમ કરે છે ? નીકળ, અહીંથી ચાંડળ !” ત્યારપછી તે ચોતાની માતાની પાસે ગયો અને તેને પૂછ્યું:-“માતા ! હું તમારું ચોપણ કેવી રીતે કરું છું, તે તમે જાણો છો ?” તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:-“ના.” પુત્રે કહ્યું:-“લૂંટ અને ખૂનદારા હું તમારું ચોપણ કરું છું.” આ સાંભળીને માતા ચોકારી ઉઠી:-“કેટલું બપું કરે છે !” પુત્રે કહ્યું:-“પરંતુ તમે મારા પાપમાં પણ ભાગ લેશો કે નહિ ?” માતાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો:-“તારા પાપમાં મારે સામટી ભાગ લેવો જોઈએ ? મેં કદી પણ લૂંટ કરી નથી.” ત્યારપછી તેણે ચોતાની પત્ની પાસે પણ એજ પ્રશ્ન કર્યો; પરંતુ તેણે પણ એજ ઉત્તર આપ્યો કે, “પાપમાં હું ભાગ શેનો આપું ? પતિતરફે અહીં ચોપણ કરવું એ તો તમારું કર્તવ્યજ છે.”

હવે તે લૂંટારાની આંખ ઉઘડી કે, જેમનેમાટે હું આ લૂંટકાટનો ધંધો લઈ બેઠો છું, તેઓ મુઠ્ઠાં મારા પાપમાં ભાગ લેવાને રાજ નથી. જે સ્થળે તેણે ઋષિને બાંધ્યા હતા, તે સ્થળે પાછો આવ્યાને તેણે તેમને છૂટા કર્યાં અને તેમને ચરણે પડી સર્વ વાત કહીને બોલ્યો કે:-“મહારાજ ! મારા ઉદ્ધાર કરો ! હવે મારે શું કરવું, તે કહો.” ઋષિએ કહ્યું:-“તારા હાથના જીવનક્રમનો ત્યાગ કર. તું જીએ છી કે, તારા કુટુંબનું કોઈપણ માણસ વસ્તુતઃ તને ચાલવું નથી, મારે આ સર્વ બ્રહ્મોનો ત્યાગ કર. તારાં સ્વજનો તારી સમૃદ્ધિમાં ભાગ લેશે; પરંતુ જે ક્ષણે તું સંપત્તિશ્યમ બન્યો, તેજ ક્ષણે તારા ત્યાગ કરશે અને કોઈપણ માણસ તારા પાપમાં ભાગ નહિ લે; મારે જે પરમાત્મા મારા તેમજ મારા પ્રસંગે સદાકાળ આપણી સાથેજ રહે છે, તેનીજ આરાધના કર. તે કદી પણ આપણો ત્યાગ કરતો નથી; કારણ કે ગ્રેમ કદી પણ પતિત થતો નથી, તે બદલાને કે સ્વાર્થપરાયણતાને યોગ્ય ખતો નથી.” ત્યારપછી તે ઋષિએ તેને આરાધના કેવી રીતે કરવી તે શીખવ્યું. પછી આ માણસ બીજા સર્વ બાળતોનો ત્યાગ કરી અરસ્યમાં ગયો અને ત્યાં આરાધનામાં મગયુલ બનીને ચોતાની જાતને એટલી બધી બૂલી ગયો કે કાંડીઓએ આવડીને તેના શરીરપર મારીનાં દર બાંધ્યાં. તે વાનની પાસે તેને ખબર પડી નહિ ! આ પ્રમાણે ઘણાં વર્ષો વ્યતીત થયા બાદ એક દિવસે એકાએક એવી દેવવાણી તેને સંભળાઈ કે:-“હૈ ઋષિ ! જન્યુત થાઓ.” આ શ્રવણે સાંભળતાંજ તે જાગ્યો અને જોઈ જોઈ જોઈ કે:-“હૈ ઋષિ ! હું તો લૂંટારો છું !” શ્રવણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો:-“હવે તમે લૂંટારા રહ્યા નથી. તમે શ્રવણ થયા છો, તમારું જુવન નામ અને કર્મ લુપ્ત થયાં છે. તમે પરમાત્માનામાં એટલા નિમગ્ન થયા છો, તમારું આસપાસ કાંઈક નથી અને તમે પણ તમે જ્યાં ન

લુટારાને નારદે પુછ્યું “આવો પાપી ધંધો શાથી!” “બીજી રીતે કુટુંબ નિર્વાહ ન બનવાથી”
 “પ્રશ્ન-પાપમાં પણ કુટુંબીઓનો ભાગ ખરો?” ઉત્તર-“હા, અવશ્ય.” પછી નારદે કહેવાથી તેમને
 ઝાટ બાંધી ઘેર પુછ્યા ગયો ઉત્તર મળ્યો કે “લૂંટ મદા મોટેરું પાપ, કર્યો તે ભોગવશે આપ.”
 તરતજ જઈ નારદને છુટા કરી ચરણે પડી પુછ્યું “હવે મારે શું કરવું? મારો ઉદ્ધાર કરો.” નારદે કહ્યું
 “તારો ભ્રમ અને પાપમય જીવન છોડીદે; સદાના સાથી પ્રભુનેજ આરાધ્ય. પછી નારદે બતાવેલા
 જપ-તપ-ધ્યાનમાં એવો મંડયો કે દેહ પર સફરો બંધાયો! પછી દેવવાણી થઈ કે “અમૃત યાચો,
 હવે તમે “લુટારા” નથી, સર્વ પાપ ટળી શુદ્ધ ઋષિ થયા છો. હવે “વારમીકિ” કહેવાશે.

હવેથી તમે વાદમીકિતા નામથી ઓળખાશો." (કારણ કે શ્રીગોપાલા રાફડાને 'વાદમીક' કહે છે.) આ પ્રકારે તે લૂંટારો એક ઝપિ બન્યો.

આ તરફ દયિમારખદ લૂંટારો અને પેટી તરફ મદાગાની નારદ ! એક તરફ ચળકી રહેલું ખુદ્ધું દયિ-
માર અને બીજી તરફ ખુદ્ધા શરીર અને એકજ વસ્ત્રમાં સુતરખંધે ચળકી રહેલો ઝપિમુનિનો સરકાર ! એક
તરફ લૂંટારો ધુવક સાચાખેલો અને જે પણ કરવું તે એકનિષ્ઠાથી તથા સર્વભાવે કરવાના સ્વભાવવાળો
પરંતુ જાનના અભાવે એ રૂઝ સ્વભાવનો દુરયોગ પાપના પંથમાં કરવાવાળો હતો; ત્યારે બીજી તરફ
દેવર્ષિ નારદ દેવી યુગોના કુબેર ભંડારી બનીને શું વસ્તીમાં કે શું જંગલમાં-જ્યાં પણ રહે તેમાં મનમાં
આવે તેમ છૂટે હાથે લૂંટાવે જનારા, દરિયુલુગાનમાં મસ્ત રહી વિચરનારા અને વ્યાસ-વાદમીકિ
જેવા મહર્ષિઓ તથા દેવતાઓના પાણી સાચા સલાહકાર અને માર્ગશૂચક મદાયુક હતા !

લૂંટારાને મન નહિ મેલ, મુનિને મન માયાનો ખેલ;
આને વજ્ર સમાન શરીર, મુનિ છે માનવનો મદા પીર.
આને લૂંટ વિના નહિ કામ, મુનિ રહે મસ્ત દરિને નામ;
આછે ધરનો પોપક ધણી, મુનિજન જગનો પારસમણી.
આ સેવે સંસાર અસાર, મુનિ માણે સારનો સાર;
આને સ્વાર્થ પાપમય ભોગ, મુનિને જાનભક્તિનો ભોગ.
અહીં પૂર્વનો અપુરો યોગ, મુનિ પ્રારબ્ધ પરહિત ભોગ;
દરિ આપે કેવા સંજોગ, મુનિને સદજ સિદ્ધ સૌ યોગ.
અહીં ચળકે કુદાહી ધણી, સામે ચળકે પારસમણી;
ભોદકુદાહી ધસમસ ધસે, મણી ગોધેશ મધુર હસે.
આને આઝ અવિદ્યા ખરી, પારસને નહિ પડે જરી;
આને પ્રકટી પૂરણ અંત, મુનિએ કયો પાપનો અંત.

ખસ ખુદ્ધમખુદ્ધા હૃદયરપર્શજ થવાની વાર હતી. એક સંતહેવે જેવું સરસ ગાયું છે કે:—

એક પારસથી રે પારસ બને, એક પારસથી હોયે હેમ, એવા જન હરિતણા.

કૃપાણુ પ્રભુ ! તું પણ જમરો ! ક્યાં એ લૂંટારો ને ક્યાં એ દેવર્ષિ ! પણ હા, સર-
જતામાં, નિર્ભયતામાં અને જે પણ કરવું તે એકનિષ્ઠાથી અને સર્વ ભાવે કરવામાં તો બન્ને
સરખા ખરા ! હે સર્વનિયંતા ! તમે તો કરી રાખેલો સજ્જતીયને સજ્જતીય આકર્ષે એવા મહાનિયમ !

વાંચનાર ! તમે આ ખૂબ ખ્યાનપૂર્વક વાંચશો અને તેમાંથી યોગ્ય ભોધ મદણ કરીને તમારાં
મન, વાણી, કર્મમાં જે કાંઈ સ્વાર્થ, જુદું ઈં વિકાર જણાય તે દૂર કરશો. એથી તમારામાં પણ ઉચ્ચ
ધૃમિજા અને પ્રયત્ન એવાં જગી ઉદેશે, કે જેથી તમને પણ કોઈ સાચો સલાહકાર અને પારસમણિ મળીજ
રહેશે. હા, એટલું ખ્યાનમાં રાખવું કે આ લૂંટારાને તો પૂર્વના કોઈ જાણતાં અજાણતાં ઘણે અણે
અસાધારણ પ્રુપ્તકર્મને જ લીધે નારદ જેવા પારસમણિ પ્રાપ્ત થયો હતો. સર્વ કેાઈનાં એવાં મહાપ્રુપ્ત
ક્યાંથી હોય ! અને ન હોય લાંસુધી તો-થેર એમાં આવે તોપણ તેને સાંભળવામાં લાજ-શરમ, ઉપજો;
મોટપનું મિથ્યાભિમાન આડું આવે; માટે શોધવા નીકળવા જેટલી જૂખ હજી પણ નજ પ્રકટી હોય,
તો તે પ્રકટે તેવાં સત્કર્મ પણ નિરકામ ભાવે કરતાજ રહેલો.

ઓ મુદીવાદી ! જરા આટલું તો જરૂર યાદ રાખજો કે, ધોળા દિવસની ખુદ્ધી લૂંટ કરવામાં
તું કેટલું મોટું પાપ કરી રહ્યો છે અત્યારે તો પાપપ્રુપ્તની પરવા ન કરતાં લાખો કરોડો લૂંટવામાં
રચોપરચો રહે છે અને એકે પૈસા પાછળ કેટકેટલાં પાપ છે, તેવું તને જાન પણ જણાતું નથી;
પણ દુઃખની વાત એ છે કે એ જણ પાકશે, ત્યારે તારી થી દશા થશે ? માસિક ન યા ! મુનિમ
બન ! ઉન્નત માર્ગનો મુસાફર યા ! આ જગનરૂપી કુટુંબમાં જે અઝાન અને દુઃખદારિય વ્યાપી
રહ્યો છે, તેને જગજીથી દલાડવા પાછળ મોટાભાઈની પેરે તનમનપૂર્વક ધનને છૂટથી ખર્ચી નાખ;
અને પછી જો કે, જે કોઈ પોતાનું સર્વસ્વ માત્ર પ્રલુપ્તમાટેજ એકનિષ્ઠાથી તથા સર્વભાવે સમર્પણ
કરી જાણે છે, તેને માટે અખૂટ ભંડારી થીદરિનો તમામ ભંડાર તારો પોતાનો બનીરહે છે કે નહિ !
માટે તે અખૂટ અર્થવાળા પ્રભુ સાથેજ સોદા કરવા માંડો અને તમારી કંઈપનામાં પણ ન આવે,
એટલું જાણ તમારું સાચું હિત લૂંટો-લૂંટાવો !

૩-રામાયણની રચના કેવા સંજોગોમાંથી ઉપજી ?

તેવે ઉપર જણાવ્યા મુજબની પ્રાથમિક દર્શકિત બન્યા પછી મહર્ષિ વાદમીકિએ રામાયણની રચના કરવાનો વિચાર કેવા સંજોગોમાં, કેવા દિવ્ય સ્વભાવને લીધે અને કેવી રીતે ગુરુઓના પશુ ગુરુ નારદમુનિની સલાહ મુજબ નક્કી કર્યો અને કેવી રીતે તેમને આદિકવિનું પદ પ્રાપ્ત થયું, તથા બીજી શી શી બાબતો બની; એ બાત વાદમીકિ રામાયણ ઉપરથી આ નીચે આપી છે.

તપ કરનારા વાદમીકિમુનિએ તપ અને સ્વાધ્યાયમાં પ્રીતિવાળા તથા વાણી જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મુનિવર્ધ નારદમુનિને એક સમયે પોતાના આશ્રમપર આવેલા જોઇને પૂછ્યું કે:-“ હે મહર્ષિ ! આ ભૂલોકમાં પ્રણેસનીય ગુણવાળો, પરાક્રમવાળો, શ્રોત-સ્માર્ત ધર્મના રહસ્યને જાણનારો, કૃતરા, સત્યવક્તા, આપત્તિમાં પશુ મદદ કરેલા નિયમનો ભાગ નદિ કરનારો, ઉત્તમ ચારિત્ર્યયુક્ત, સર્વ પ્રાણીઓનું દિત કરવાવાળો, આત્માનાત્મ પદાર્થને જાણનારો, પ્રજાજન કરવામાં સમર્થ, સુંદર સ્વરૂપવાળો, પોતાના અંતઃકરણને વશ કરનારો, ક્રોધને છૂતનારો, તેજસ્વી, ઈર્ષ્યાવિનાનો અને યુદ્ધસમયે જેને કાપાયમાન થયેલા જોઇને દેવો તેમજ અમુરો પશુ બધા પામે એવો પુરુષ આ સમયમાં કોણ છે ? હે મુનિ ! હું એ સધળું સાંભળવા ઇચ્છું છું. ઉપયુક્ત સર્વ શુભો એકજ પુરુષમાં હોય તેવા પુરુષને જાણવાની મને બહુ ઉત્કંઠા છે. હે મહર્ષિ ! તમે એ પ્રકારના પુરુષને જાણવાને સમર્થ છો, માટે કહેા ”

એ પ્રકારે વાદમીકિના પ્રશ્નો સાંભળીને, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનને જાણનારા નારદમુનિએ આનંદ પામીને તથા “ હે વાદમીકિમુનિ ! સાંભળો ” એવા સંબોધનથી તેમને સાવધાન કરીને કહ્યું:-“ હે મુનિ ! તમે જે શુભોનું વર્ણન કર્યું તે સર્વ શુભો એકજ પુરુષમાં હોવા અતિ દુર્લભ છે; તોપણ હું વિચાર કરીને તેવો પુરુષ કોણ છે, તે કહું છું, તમે સાંભળો.

સાંપ્રત સમયમાં હૃદ્વાકુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને લોકવિખ્યાત રામ ઉક્ત સર્વ ગુણથી સંપન્ન છે. તે રામ પોતાના અંતઃકરણને નિયમમાં રાખનાર, મોટા પરાક્રમવાળો, તેજસ્વી, ધૈર્યવાન, શુદ્ધિમાન, નીતિમાન, ઉત્તમ વાણીવાળો, અધ્યાદિથી યુક્ત, શત્રુઓનો નાશ કરનારો, વિશાળ ખલાવાળો, મોટા બાહુવાળો, શબ્દસમાન ગ્રીવાવાળો, માંસથી ભરેલાં કપોલવાળો, વિશાળ છાતીવાળો, ખભા આગળનાં હાડકાં (જેને લાંસડી કહે છે તે) જેનાં ગુપ્ત છે એવા, શત્રુઓનું દમન કરનારો, દીન્યશુભુદી લાંબા હાથવાળો, સુંદર મસ્તકવાળો, બન્ધ લલાટવાળો તથા હાથી અને સિંહ-સમાન ગતિ કરનારો છે; તે રામ શરીરે સમાન છે, તેમના સર્વ અવયવો સરખી રીતે પાટીલા છે, તેમના શરીરનો વર્ણ ઇન્દ્રનીલમણિ જેવો સ્થામ છે, તે પ્રતાપવાળો છે, તેમનું વક્તવ્ય ભાંસથી ભરેલું અને ઉંચું છે, તેમનાં નેત્ર કર્ણપર્વત વિશાળ છે, તેમના સર્વ અવયવો સૌંદર્ય-યુક્ત છે અને તે સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં કહેલાં સર્વ શુંભવશક્તિસંપન્ન છે. વળી તે રામ ધર્મને જાણનાર છે, સત્ય પ્રતિષ્ઠાવાળો છે, પ્રભુદિતનાં કાર્યોમાં પ્રીતિવાળો છે, વશસ્વી છે, શાનસંપન્ન છે, બાહ્યાભ્યંતર શુદ્ધ છે, માતા, પિતા, આચાર્ય અને દેવોને આધીન રહેનારો છે, સમાધિવાળો છે, પ્રજાપાલનાદિ કાર્યમાં પ્રજાપતિસમાન છે, અગ્નિહોત્રી હોવાથી નિરંતર ભરમ ધારણ કરનારો છે, વૈદિક કર્મ કરનારો છે, વેદદ્રોહી દુષ્ટોનો નાશ કરનારો છે, પ્રાણિમાત્રનું રક્ષણ કરનારો છે અને અર્ચાદાપરિપાલનવડે વર્ણાશ્રમધર્મનું રક્ષણ કરનારો છે. તે રામ યજ્ઞ કરવો, અખ્યવન કરવું, દાન કરવું દંડ દેવો અને શુદ્ધ કરવું ઇલાદિ સ્વધર્મનું પાલન કરનારો છે, સ્વજનોનું રક્ષણ કરનારો છે, વેદ તથા વેદાંગના રહસ્યને જાણનારો છે, ધનુર્વેદને સારી રીતે જાણનારો છે, સર્વ શાસ્ત્રોના રહસ્યને જાણનારો છે, સ્મૃતિમાન છે, વ્યવહારસમયમાં યોગ્યાયોગ્યને સમજનારો છે, સર્વ લોકોને પ્રિય છે, કેમજ સ્વભાવવાળો છે. દીનતાથી રહિત છે અને સર્વ કાર્યોમાં કુશળ છે. જેમ નદીઓ નિરંતર સમુદ્રનું સેવન કરે છે, તેમ સત્યુચ્ચે તે રામનું નિરંતર સેવન કરે છે. તે રામ સર્વને પૂજનીય છે, સર્વને સમાનદૃષ્ટિવાળો છે-અર્થાત્ મુખદુઃખમાં દર્પ-શોકથી રહિત છે; તેમજ શત્રુ, મિત્ર તથા ઉદાસીન જનોવિશે વૈષમ્યરહિત છે. તે સદૈવ પ્રિય આકૃતિવાળો છે. એ પ્રમાણે ઉક્ત

× ઝક, વજ્ર, સામન અને અધર્મનું એ ચાર વેદ છે; અને હંદ્ય, કષ્ય, વ્યાકરણ, નૈપાતિય, નિઝા વગેરે શિક્ષા એ છ વેદનાં અંગ છે.

● સાક્ષા ૩૭-સાંખ્ય, યોગ, વૈશેષિક ન્યાય, બૌદ્ધન્યાય, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા.

મહામુનિ ઘાલ્મીકિના મુખમાંથી કાઢ્ય નીસરવું.

સ્નાન-ધ્યાનાદિ મોટ મહર્ષિ વાલ્મીકિન તમસા કિનારે શિષ્યો સહિત જવું; ત્યાં ક્રોંચ પર્શ્વનો સંહાર અને માદાનું વરુણ રોદન જોઈ માદા તરફ દયા અને પારથી તરફ ક્રોધ ઉપજવો અને તેના ભાવેશમાં ફાણક છોકા બોલાઈ જવો. તેમના મુખે સર્વથા પહેલુંજ ન કાઢ્ય નીસરવું અને પછી જ ધોરણે સર્વથા પહેલે રામાયણ પ્રંથ તેમણે રચ્યો; જેથી તે “આદિ કવિ” કહેવાયા.

આ પ્રસંગ તુલસીદાસમાં નહિ, પણ વાલ્મીકિ સમાયજમાં ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણવ્યો છે.
A 5214 Lakshmi Art, Bombay, 8.

હું જોઈ શકું છું એમ કહેવામાં આવે છે.
એમ કહ્યું; એટલે નારદજી આકાશ તરફ ગયા.
નારદજીના ગયા પછી બેએક ધડી ચોતાના આશ્રમમાં રહીને પછી મધ્યાદ્નકર્મ
કરવામાટે વાસ્ત્મિકિમુનિ ગંગાની સમીપમાં વહેતી 'તમસા' નામની નદીને કિનારે ગયા.
તમસાનદીના તટ પર આવીને અને ઋષિઓવડે સેવાતા કાઠવવિનાના જળને જોઇને વાસ્ત્મિકિમુનિ-
એ પાસે ઉભેલા ચોતાના શિષ્યને કથં કે:- "હે ભરદ્વાજ! નિર્મળ જળવાણું, રમણીય અને
કાઠવવિનાનું આ તીર્થ સત્પુરુષના મનસરખું છે, તેને તું જો. અત્યારે મધ્યાદ્નકાળ વીતી જતો
હોવાથી સમીપમાં આવેલી ગંગાના તટે નદિ જતાં હું આ ઉત્તમ તમસાનદીના જળમાંજ સ્નાન
કરીશ; માટે હે તાત ! તું તારા લાયમાંથી કળચને નીચે મૂકી મને વસ્ત્રવસ્ત્ર આપ." મહાત્મા
વાસ્ત્મિકિએ એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી ત્યારે શુરુની સેવામાં તટ પર રહેનારા ભરદ્વાજે ચોતાના શુરુ-
વાસ્ત્મિકિને વસ્ત્રવસ્ત્ર આપ્યું. પછી જિતેન્દ્રિય એવા તે વાસ્ત્મિકિમુનિ ચોતાના શિષ્યના લાયમાંથી
વાસ્ત્મિકિને વસ્ત્રવસ્ત્ર આપ્યું. પછી જિતેન્દ્રિય એવા તે વાસ્ત્મિકિમુનિ ચોતાના શિષ્યના લાયમાંથી
વાસ્ત્મિકિને વસ્ત્રવસ્ત્ર આપ્યું. પછી જિતેન્દ્રિય એવા તે વાસ્ત્મિકિમુનિ ચોતાના શિષ્યના લાયમાંથી
આધિ તથા વ્યાધિરહિત અને મુંઢર સ્વરવાણું એક કૌંચપક્ષીનું જેકું જેપું. વાસ્ત્મિકિ જેતા
હતા જ્યાં તેમને નદિ ગણકારીને, જીવલિંસા કરવાથી પાપી નિશ્ચયવાળા અને અપરાધવિનાનાં
પ્રાણીઓ ઉપર પણ નકામું વેર રાખનારા કોઈ એક પારથીએ તે નર માદાના જોડામાંથી એક
નોર પક્ષીને માર્યું. તેની સ્ત્રી-માદા કૌંચી કે જે લાલ મસ્તકવાળા, મહોન્મત્ત, સંબોગસમમ હોવા-
થી વિસ્તારેલી પાંખવાળા અને નિરંતર સાથેજ ફરનારા પતિથી વિખુટી પડેલી હતી તે, રુધિર-
વડે ખરડાયેલા અંગોવાળા અને બાજુના પ્રદારથી પૃથ્વીપર પડી તરકડીઆં મારના ચોતાના પતિ-
કૌંચને જોઈ કરુણાજનક સ્વરથી રુદન કરવા લાગી. પારથીએ તે કૌંચપક્ષીને એ પ્રમાણે મારેલો
જોઈને ધર્મોત્તમા મદરિય વાસ્ત્મિકિને દયા પ્રક્ટી. કૌંચીને રુદન કરતી જોઈને ડયા પ્રકટ થવાથી
અને 'કામબોગમાં આસક્ત થયેલ પ્રાણીના વધ કરવો એ અધર્મ છે' એમ વિચારીને ક્રોધ ઉ-
પજવાથી વાસ્ત્મિકિમુનિ પારથીને ઉદ્દેશી નીચેના શ્લોક બોલ્યા:-

પજવાથી વાસ્ત્મિકિમુનિ પારથીને ઉદ્દેશી નીચેના શ્લોક બોલ્યા:-

ગર્ભોન્મથનાદંકમવધોઃ કામમોહિતમ્ ||

પ્રજાવાદી વાદમીક્રિમુનિ પારધીને ઉદ્દેશી નીચેના શ્લોક બોલ્યા:-
"મા નિપાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્યમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ । યદ્ઘૌંચમિથુનાદેકમવધોઃ કામમોહિતમ્ ॥
 પહેલા અર્થ:-હે પારધિ ! તે કૌંચપક્ષીના જેઠામાંથી એક નરપક્ષી કે જે કામાસક્ત હતો
 તેને માણું, મરિ છું લાંબા સમયસુધી આ પૃથ્વીપર સ્થિતિને પામીશ નહિ-અર્થાત્ બહુ વખતસુધી
 થવી સકીશ નહિ.

શ્રી સચ્ચી નદિ.
બીજી અર્થ:—હે લક્ષ્મીના સ્વામી રામચંદ્ર! મહાદેવી અને રાવણરૂપી ત્રિશુલધારીના માયા
 એક રાવણ કે જે કામાસક્ત દતો તેને તમે માર્યો; મારે લાંબા સમયસુધી આ પૃથ્વી પર રિય-
 તિને પામે—અર્થાત્ અગ્નિનાર હનુવર વર્ષપર્યંત રાખ્યો બોમ્બે!
 તને પામે—અર્થાત્ અગ્નિનાર હનુવર વર્ષપર્યંત રાખ્યો બોમ્બે!
 તને પામે—અર્થાત્ અગ્નિનાર હનુવર વર્ષપર્યંત રાખ્યો બોમ્બે!

તિને પામે-અર્થાત જગત્ત્રિઆર દળર વપાયેત રાજ્ય જાનવા.
આ પ્રમાણે અનુક્રુપ હંદવાળે શ્લોક એકાએક પોતાના મુખથી બોલાઇ જવાથી, 'અરે!
આ પદ્મીના શોકની પીડાથી મેં મારા તપને નાશ કરનારૂં આ શું કહ્યું?' એવો વિચાર કરતા
વાલીકિમુનિના મનમાં પોતાના તપનો નાશ થવાવિષેની ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ. પછી મદાસુદિ-
માન તથા તત્ત્વજ્ઞાનવાળા મુનિશ્રેષ્ઠ વાલીકિએ "અરે, મોટા અપવશ આપે એવું કામ મારાથી
થઇ ગયું" એમ ચિંતન કરતાં નિશ્ચય કર્યો અને પછી તેજ બાળનવ વાક્ય પોતાના શિષ્યને
કહ્યું કે:-"હે તાત! કો અપદ્મીના શોકથી ઉત્પન્ન થયેલો આ પારધીને શાપ દેવારૂપ શ્લોક કે ને
આઠ અક્ષરોવાળા અનુક્રુપ ચાર ચરણથી રચાયેલો, હંદ:શાસ્ત્રમાં દેહા ગર-કથુ અક્ષરોની.

મહર્ષિ વાદમીડિયું રામાયણ લેખન:—જે દેવર્ષિના યોગે “ મહર્ષિ ” થયેલા, તેજ એકવાર આવી ચહતાં તેમને પછ્યું કે, મનમાં ઉભરાતું કવિત્વ જેના ગુણગાનમાં ઠાલવવું ગમે; કોયેા સર્વ ગુણ સંપન્ન જગતમાં કોણ છે? નારદભાગ્યે કહ્યું ‘ રામચંદ્ર ’ પછી જહાલ મળવા આવતાં તેમણે પેલા સર્વ પ્રથમ સ્થાયલા સ્ત્રીકૃતી પ્રથમ ધર્મ ધર્મ ધર્મ ધર્મ ધર્મ કહ્યું. આ યિત્ત, રામાયણ લેખન ઉપરાંત એ સૂચ્યે છે કે, માણસ જેણે લૂટવામાં બહાદુર હોય, તેવોજ ને સુદામ વાત સમજવામાં અને સમજે કે તરત આચરવામાં પશુ બહાદુર હોય, તે પછી તે આમ હિંસક પ્રાણીને પશુ અહિંસક બનાવે, તથા ‘ મહર્ષિ ’ અને ‘ આદિ કવિ ’ બંને, કોમાં નવાઈ ઈ? ધન્ય કોનું હૃદય કે જે આવી રામાયણનું રૂપ લઈને યુગે ધીતવા છતાં પશુ હિંદુ સંતાનોને હિંદુ રાખી ધડકી રહ્યું છે!

ચાર કરવા લાગ્યા. કૌશલ્યાદિ સ્ત્રીઓસહિત રાજ દશરથે અને તેમની પ્રજાએ રામ, લક્ષ્મણ તથા સીતાની સાથે પ્રાપ્ત કરેલા સંબંધ, હાસ્ય, ભાષણ, ગમન તથા તેઓનાં સંઘર્ષો ચરિત્રોને વાલ્મીકિમુનિએ, સમાધિમાં પોતાના યોગ્યજગતે યથાર્થરીતે જોયાં. સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા રામ-ચંદ્રને, સીતા અને લક્ષ્મણની સાથે વનમાં ફરતાં જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું હતું તે સર્વ તેમણે જોયું. એ પ્રમાણે સમાધિમાં રહેલા ધર્મોત્તમા વાલ્મીકિમુનિએ હાથમાં રહેલા આમળાની પેટાં પૂર્વે થયેલાં રામચંદ્રાદિનાં સર્વ ચરિત્રોને જોયાં. વિશાળ શુદ્ધિવાળા વાલ્મીકિ એ પ્રમાણે યોગ્યજગતે તે સંઘ-જીવં મથાર્થ જોઈને સર્વને આનંદ આપનારા રામચંદ્રજીનું ચરિત્ર રચવાને તૈયાર થયા. પછી તેમણે પ્રથમ મહાત્મા નારદે પોતાને જેવું કહ્યું હતું તેવું, કામપુરુષાર્થથી યુક્ત, ધર્મ અને અર્થ એ બંને પુરુષાર્થને આપનાર, કાબોના યુક્ત-અર્થકારોરૂપી રત્નોવડે ભરેલું હોવાથી સમુદ્રસરખું અને ઉપનિષદોના અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર-અર્થોત્તમો મોક્ષપુરુષાર્થને આપનાર જેવું રઘુવંશમાં જન્મેલા રામચંદ્રનું ચરિત્ર બનાવ્યું.

૪-શ્રીસીતાજીનું આગમન

શ્રીરામચંદ્ર રામચંદ્ર થયા પછી ઉપર પ્રમાણે મહર્ષિ વાલ્મીકિએ રામાયણ ગ્રંથ રચ્યો હતો. એ રચાયા પછી જ્યારે શ્રીરામચંદ્રે શ્રીલક્ષ્મણ સાથે શ્રીસીતાજીને વનમાં મોકલ્યાં. ત્યારે શ્રીરામચંદ્રની આજ્ઞા મુજબ વનમાં ગયા પછીજ શ્રીલક્ષ્મણજીએ, હવે તેમને વનવાસ સેવવાનો છે; એ વાત બહુજ ઉડા કુન્નપૂર્વક કહી. આ સાંભળીને સીતાજીની અંતરવેદનાનો પાર રહ્યો નહિ. લક્ષ્મણ હવે તેમને પ્રદક્ષિણાપૂર્વક વંદન કરીને કુન્નપી હૃદયે પાછા વળ્યા. સીતાજીના કુન્નપનું હવે શું કહેવું ?

સીતાજીનું રૂદન સાંભળીને અરણ્યવાસી મુનિકુમારો તેમની પાસે દોડી આવ્યા અને તેમને વિદુલ તથા કુન્નપમિર્ચિત જોઈને દયા આવવાથી તેઓએ ઉગ્ર તપમાં નિમગ્ન થયેલી શુદ્ધિવાળા મહર્ષિ વાલ્મીકિમુનિ પાસે જઈ પ્રણામપૂર્વક કહ્યું કે:—“હે ભગવન ! કોઈ એક મહાત્માની પૂર્વે નહિ જોયેલી એવી લક્ષ્મી જેવી પત્ની છે. તે અતિશય દિલગીરીથી દીનવદન કરીને રૂવે છે. હે ભગવન ! આકાશમાંથી ઉતરેલી દેવી જેવી કોઈ એક શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી નદીના કિનારા ઉપર રૂદન કરે છે. કુન્નપ અને શોકને માટે અયોગ્ય હોવા છતાં, કુન્નપ અને શોકમાંજ રૂપી ગયેલી અને અનાથની માફક વિલાપ કરતી તે સ્ત્રીને અને જોઈ છે; તેનાપ્રતિ આપ કૃપાદષ્ટિ કરો તો સાઈ.”

“હે મુનિસતત્તમ ! અમે માનીએ છીએ કે, તે કોઈ માનુષી સ્ત્રી નથી. તે આપનેજ શરણે આવેલી જણાય છે, તો આપે તેના સત્કાર કરવો જોઈએ. આપણા આશ્રમથી થોડે દૂર રૂદન કરતી એટલી એ સાધ્વી સ્ત્રી પોતાનું રક્ષણ છૂટે છે, માટે હે ભગવન ! તમે તેનું રક્ષણ કરવાને યોગ્ય છો.” મુનિકુમારોનાં વચન સાંભળીને તેમજ શુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચય કરીને, તપથી પ્રાપ્ત થયેલ દિવ્યદષ્ટિવાળા ધર્મગ્રંથ વાલ્મીકિમુનિ જ્યાં સીતાજી દત્તાં લાં દોડી ગયા. મહામતિમાન વાલ્મીકિને જતા જોઈને એમના સિષ્યો પણ એમની પાછળ ગયા. તે મહાશુદ્ધિશાળી મુનિ એ પ્રદેશ તરફ થોડાંક પગલાં ચાલ્યા પછી અર્ધાં લઈને સુંદર ગંગાના કાંઠા ઉપર આવ્યા. ત્યાં તેમણે રામચંદ્રજીનાં પ્રિય પત્ની સીતાને અનાથ જેવાં જોયાં.

શોકભારથી કુન્નપી થયેલાં સીતાજીની પાસે જઈને મુનિએજ વાલ્મીકિએ શાંતિ આપે તેવાં મધુર અને પ્રિય વચનો કહેવા માંડ્યાં કે:—“હે પતિવ્રતા ! તું દશરથની પુત્રવધૂ છે, રામની પ્રિય પત્ની છે, જનકની પુત્રી છે, તું અત્રે ભરે આવી. જે યોગસમાધિથી તને ઓળખી લીધી છે, તેમજ તારા અંદી આવવાનું કારણ પણ જે જાણી લીધું છે. હે મહાભાગ્યવતિ ! તું તારા શુદ્ધાચરણને યથાર્થ જાણી છું; કારણ કે તમે લોકમાં જે કોઈ ચાપ છે, તે સર્વ મારા જાણવામાં આવે છે. હે વંદિત ! હે સીતા ! તપથી મનેજ દિવ્ય દષ્ટિથી તું તને નિષ્પાપ જોઈ છે, માટે રવરથ યદને કહેસો ત્યાજ કર અને મારા અર્થને સ્વીકાર કર. હે સીતા ! જેમ તું તારા પોતાના ઘરમાંજ આવી હોય તેમ માની લે.” મુનિનાં પરમ અદ્ભુત વચનો સાંભળીને સતી

રસોદયાઓને કહ્યું કે, “જેમ શુરુ વસિષ્ઠ સંતોષ પામે, તે પ્રમાણે આજનું. હવિષ્ય ભોજન પવિત્ર માંસયુક્ત અને સ્વાદયુક્ત બનાવો.” રાજેન્દ્રની આજ્ઞા થવા છતાં રસોદયા સંભ્રમમાં પડ્યા, ત્યારે પેલો રાક્ષસ વળી પાછું રૂપ બદલીને રાજના રસોદયામાં ઘુસી ગયો. ત્યાં તેણે મનુષ્યમાંસ-યુક્ત ભોજન તૈયાર કર્યું. પછી રાજની પાસે જઈ તેણે નિવેદન કર્યું કે, “આ સ્વાદિષ્ટ માંસયુક્ત હવિષ્યાત્ર ભોજન લાગ્યો છું.” હે નરસેષ્ઠ ! રસોદયાનું રૂપ ધરનારા રાક્ષસે આણેલું તે ભોજન રાજરાણી મદ્યંતી વસિષ્ઠઋષિસમીપ લઈ ગઈ. એ ભોજન જ્યારે પીરસનામાં આવ્યું ત્યારે વસિષ્ઠઋષિ ભોજનમાં મનુષ્યમાંસ આવેલું છે એમ જાણીને મહાન ક્રોધ પામ્યા. તેઓ બોલ્યા કે:—“હે રાજન ! જેવી રીતે તું મને આ ભોજન આપવાને કહ્યું છે તેજ રીતે તે તારું ભોજન થશે એમાં જરા પણ સંશય નથી—અર્થાત્ તું રાક્ષસ ઘટસ.” આ સાંભળીને ક્રોધ પામેલો સોદાસનો પુત્ર પણ હાથમાં જળ લઈને પ્રતિશાપ આપવા તૈયાર થયો. એ સમયે તેની રાણીએ તેને વાર્યો અને કહ્યું કે, “હે રાજન ! ભગવાન વસિષ્ઠ ઋષિ તો આપણા શુરુ છે; એ દેવતુલ્ય પુરોહિતને પ્રતિશાપ આપવાને તમે શક્તિમાન નથી.” રાણીનાં વચન સાંભળી તેજ-યુક્ત, બળયુક્ત અને ક્રોધયુક્ત જળ તે ધર્મત્યા રાજાએ પોતાના પગ ઉપર રેડી દીધું; એટલે એ રાજના બંને પગ કાળા થઈ ગયા. ત્યારથી એ મહાવચસવી રાજા સોદાસનો પુત્ર કદમાપપાદ એ નામથી પ્રખ્યાત થયો. પછી રાણીસહિત તે રાજાએ વારંવાર પગે લાગીને વસિષ્ઠઋષિને પ્રસન્ન કરી વસિષ્ઠરૂપધારી રાક્ષસે જે કહ્યું હતું અને કર્યું હતું તે સર્વે વિદિત કર્યું.

આ વાત સાંભળીને તેમજ રાક્ષસની છેતરપંડી જાણીને વસિષ્ઠઋષિએ તે નરસેષ્ઠ રાજાને કહ્યું કે, “મેં ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં જે વચનો કહ્યાં છે તે મિથ્યા તો થઈ શકે તેમ નથી; પણ હું તને એક વરદાન આપું છું. તે એ કે, આ સાપનો અંત બાર વર્ષે આવશે; અને હે રાજેન્દ્ર ! મારી કૃપાથી રાક્ષસાવરથમાં વીતેલી ઘટના તને ખિન્નકુલ સાંભરશે નહિ.” એ પ્રમાણે શત્રુનો નાશ કરનાર તે રાજાએ શાપ ભોગવીને પુનઃ રાજ્ય સંપાદન કર્યું; અને પ્રજાનું પ્રતિપાલન કરવા માંડ્યું. હે રાધવ ! આ આશ્રમની પાડોશમાં જેને માટે તું મને પૂછે છે, એ કદમાપપાદ રાજની પવિત્ર યજ્ઞભૂમિ છે.”

રાજેન્દ્ર કદમાપપાદની આતિશય કરુણ કથા સાંભળીને અને મહર્ષિ વાલ્મીકિને પગે લાગીને શત્રુન પર્ણશાળામાં પેદા.

૬ સવ-કુશનો જન્મ અને શત્રુને આગળ જવું.

મહર્ષિ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં શત્રુન રાતવાસો રહ્યા તેજ રાત્રિએ સતી સીતાએ જોડું કુંવરોને જન્મ આપ્યો. અર્ધરાત્રિનો સમય થતાં ઋષિપુત્રાએ વાલ્મીકિઋષિ સમીપ આવીને કહ્યું કે:—“હે ભગવન ! રામપત્ની સતી સીતાએ જોડું (બે) પુત્રોને જન્મ આપ્યો છે. હે મુનિવર ! તે બાળકને મદપીડા અથવા ભૂતબાધા નડે નહિ તેવી તેમની રક્ષા કરો.”

કુમારોનાં વચન સાંભળીને વાલ્મીકિમુનિ બાલચંદ્રસરખા કાંતિમાન અને દેવપુત્ર જેવા મહા-ઓજસવાળા રાજકુમારોને જોવા ગયા અને પ્રસન્ન થયા. પછી ભૂત અને રાક્ષસોનો નાશ કરે એવી રક્ષા કરી. (દર્બના બે સરખા ભાગ કરીએ તો ઉપરનો અર્ધ ભાગ કુશ અને નીચેનો મૂળીઆંવાળો અર્ધભાગ સવ કહેવાય છે.) વાલ્મીકિ ઋષિએ કેટલાક દર્બની કાળી હાથમાં લઈને વચ્ચેથી બે ભાગ કરી કુશ ભાગથી એકને અને સવ ભાગથી બીજાને સન્માર્જન કરવાને તપસ્વિનીઓને આપ્યા. જદ તપસ્વિનીઓએ સન્માર્જન કરી ભૂત અને રાક્ષસોથી તેની રક્ષા કર્યા પછી વાલ્મીકિમુનિ બોલ્યા કે:—“આ બંને કુમારોમાં જે પ્રથમ જન્મેલા છે તેને મંત્રસંહિત કુશભાગથી પાણીનું માર્જન કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ કુશ પાડો; અને જે પાછળથી જન્મ્યો છે તેને સવ ભાગથી પાણીનું માર્જન કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ સવ પાડો. આ પ્રમાણે તે બંને જન્મેલા પુત્રો મારા આપેલા કુશ અને સવ નામથી પ્રસિદ્ધ થશે.” પછી ત્યાં એકી થયેલી પાપરહિત જદ તપસ્વિનીઓએ વાલ્મીકિમુનિએ આપેલી રક્ષા મદજી કરી અને તે બંને કુમારોનું સાવધાનીથી જનન કર્યું. વાલ્મીકિમુનિએ “આ શુભ પુત્રો રામ અને સીતાના છે” એમ બોલી તેમના ગોત્ર અ નામકરણસંસ્કાર કર્યા.

પણ સાળામાં રાતવાસો રહેલા શત્રુને પણ અર્ધરાત્રિ વીનતાં આ પ્રિય સમાચાર સાંભળ્યાં-
 એ વખતે તે ગોસ્વા કે:-“હું માતા બનકી ! બધું સાઈ થયું કે તમે એ પુત્રને જન્મ આપ્યો.”
 મદાત્મા શત્રુનની એ રાત્રિ આનંદમાં અને આનંદમાં એકદમ વીની ગઈ. પ્રમાણ થતાં સર્વ આ-
 દિનકર્મ કરીને મદાપરાક્રમી શત્રુમ વાલ્મીકિનપિની આઠા માગો પશ્ચિમદિશા તરફ આવવા લાગ્યા.

૭-વાલ્મીકિએ લવ અને કુશને રામાયણ શીખવવી

હવે દિવસાનુદિવસ લવકુશ મોટા થતા આવ્યા. તેઓ નત્યપ્રતિ પ્રાતઃકાળે રનાતાદિ પર-
 વારી વાલ્મીકિ મુનિ પાસે આવતા.
 ભગવાન શ્રીવાલ્મીકિનપિએ રામચંદ્રને રાન્યપદ પ્રાપ્ત થયા પછી, વિવિધ પદોના અર્થવાણું
 તેમનું જે સમગ્ર ચરિત્ર રચ્યું હતું; તે વિશે તેઓ એક પ્રસંગે વિચાર કરવા લાગ્યા કે:-“આ રામા-
 ચણ કાવ્યને કયો સમર્થ પુરુષ સંભાળે ?” શુદ્ધ અંતઃસ્ફુર્તિવાળા મહર્ષિ
 વાલ્મીકિ એ પ્રમાણે વિચાર કરતા હતા તે સમયે મુનિના સરખા વેપવાળા કુશ અને લવ નેઓ
 દિવસે દિવસે મોટા થતા હતા અને એક તરફ સીતાશ્રદ્ધા અને બીજી તરફ મહામુનિદ્વારા
 ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ પામ્યા કરતા હતા; તેઓ તેમની પાસે આવ્યા અને પ્રણામ કરીને ગોસ્વા
 કે:-“હું શુર ! આપની કૃપાથી તે રામાયણકાવ્ય અને સંભાળે ગાઇશું.” એ સાંભળી, મહર્ષિ
 વાલ્મીકિએ પોતાના આશ્રમમાં રહેનારા, ધર્મને ભણનારા, યશસ્વી, મુંદર સ્વરવાળા અને રાન્યુત
 એવા એ બન્ને ભાઈ કુશ-લવની સાથે જોઈ, તેઓમાં ‘રામાયણકાવ્ય ભણવાની યોગ્યતા હતા
 એવા નિશ્ચય કર્યો. તે બન્ને ભાઈઓ વિદ્યાને સારીરીતે ધારણ કરી શકે એવી હુદ્દિવાળા હતા
 અને ચારે વેદોને ભણી રહ્યા હતા, તેથી સમર્થ અને વ્રતાચરણ કરનારા વાલ્મીકિમુનિએ,
 “આ રામાયણ (પાંચસ્લવધ) કાવ્યથી વૈદિક અર્થના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થશે” એમ ભણીને તે બન્ને
 ભાઈ કુશ-લવને ભણાવ્યું.

૮-શત્રુનનું અયોધ્યા તરફ જતાં આશ્રમમાં આવવું.

પછી લવણાસુર હણાયો ત્યારે ઇંદ્ર તથા અગ્નિને આગળ કરીને સર્વ દેવાએ અતિશય મધુર
 વાણીથી શત્રુને તપાવનાર શત્રુનને કહ્યું કે, “હે વસ ! સદ્ભાગ્યે તારો વિજય થશે અને તે
 નિષ્કુળ જન્મ જોઈએ નહિ.”
 દેવાનું આવું ભાવણું સાંભળીને મહાબાહુ આત્મસંયમી યરવીર શત્રુને માથું નમાવી હાથ
 અને જણાવ્યું કે, દેવાએ નિર્માણ કરેલી રમ્ય અને મધુર આ મધુપુરી એકદમ મારી રાન-
 થયા. પછી મહાતેજસ્વી શત્રુને પોતાની સર્વ સેનાને ત્યાં જોલાવી. તે સેના પણ શત્રુનની વિજય-
 થયે સાંભળીને એકદમ ત્યાં આવી અને દુરતજ આવણું યાસથી તે પુરી વસાવવાનું થઈ ગયું; અને શર-
 સેનવંશી રાજ્યોને વસવાને યોગ્ય થયો. તે પ્રદેશમાં યથાસમયે વરસાદ વરસવા લાગ્યો અને ત્યાંનાં સર્વ
 ખેતરી ધાનયુક્ત થઈ ગયાં. એ પ્રમાણે શત્રુનના રાજ્યજનસંઘની બધી વસ્તી નિરાગી અને વીર-
 મુશ્કયાળી થઈ ગઈ. તે શોભાપ્રમાણ નગરી અર્ધઅંધારકરે યમુનાતીરે આવેલી હતી. તેમાં મોટા
 મોટા મંદિરો, રાજમાર્ગો અને ભગ્નરો આવેલાં હતાં; તેમજ તે પુરી ચારે વર્ણના મોટા અને
 અનેક વેપારીઓથી શોભી રહેલી હતી. લવણાસુરે પૂર્વે તે શહેરમાં એક મુંદર અને મદાન ભવ-
 જનાવ્યું હતું તેને શત્રુને વિવિધ પ્રકારના રંગોથી રંગાવીને શોભીતું કર્યું. તે નગરીની આસપ-
 શોભીતાં વિદારસ્થાનો અને ઉપવનો શોભી રહેલાં હતાં, તેમજ દેવા અને મધુર પણ તે

તોભામાં વધારે કરતાં હતાં. દેશદેશાંતરમાંથી આવેલી વેપારની ઝીંજે અને વેપારીઓથી તે પુરી દિવ્ય નગરી જેવી શોભતી હતી. સમૃદ્ધ અર્થવાળા ભરતજના નાના ભાઈ મદાત્મા યજુર્ન મધુપુરીને આ રીતે મુંઢર અને આત્માદ થયેલી જોઈને પરમ હર્ષ પામ્યા. એ નગરીમાં રહેતાં રહેતાં તેમને જ્યારે બાર વર્ષ થયાં ત્યારે “રામચંદ્રજનાં ચરણારવિંદનાં દર્શન કરવા જાઉં” એવી તેમને ઇચ્છા થઈ. રધુકુળના વંશની કૃદ્ધિ કરનાર નરરાજ યજુર્ને વિવિધ પ્રકારનાં માણસોથી વસાવેલી અમરાપુરી જેવી આ મધુપુરીમાં રહીને રામચંદ્રજનાં પાદારવિંદનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા કરી.

મદાત્મા યજુર્ન બારમે વર્ષે થોડા સેવકો અને થોડું સૈન્ય સાથે લઈને રામથી પાક્ષિત થતી અયોધ્યા નગરી તરફ જવા નીકળ્યા. સીમાડેથી મંત્રી આદિ સેનાના મુખ્ય પુરુષોને પાછા વાળીને પોતાની સાથે શ્રેષ્ઠ થોડા જોડેલા સૈ રથો લઈને યજુર્મ અયોધ્યા જવા લાગ્યા. મહાવદસ્વી રધુ-નંદન યજુર્મ માર્ગમાં સાત-આઠ રાતવાસા કર્યો પછી વાલ્મીકિનગરના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આવી પુરુષશ્રેષ્ઠ યજુર્મ વાલ્મીકિના ચરણમાં નમ્યા અને મુનિશીના હાથથીજ અર્ધ, પાછ આદિ આતિથ્યને સ્વીકાર કર્યો. પછી વાલ્મીકિ મુનિએ મદાત્મા યજુર્મસાથે અતિથય મધુર વાણીથી વાતચિત કરવા માંડી. તેઓએ લવણાસુરના વધવિષે વાત ઉઘ્યારી અને કહ્યું કે, “હે સૌમ્ય ! તે લવણાસુરને હણ્યો તે ધણું દુષ્કર કાર્ય કહ્યું છે. હે મદાભુજ ! લવણાસુરે મદાભળવાન ધણાય રાજ્યોને યુદ્ધ કરતાં કરતાં સર્વ સૈન્ય અને વાહનોસહિત હણી નાખ્યા હતા. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! એવા પાપીને તે રમત રમતમાં હણી નાખ્યો છે અને તારા એ વીર્ય-પરાક્રમવડે જગત સાંત અને નિર્ભય થયું છે. રામચંદ્રજએ મદાપ્રપલથી રાવણને ભયંકર રીતે નાશ કર્યો હતો, પણ તે તો આ અતિથય મદાન કામ સદજ પ્રયત્નથી કરેલું છે. એ પ્રમાણે લવણાસુર હણાયાથી તારા ઉપર દેવોની પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે; કારણ કે તે જગતના પ્રણીમાત્રુ પિય કરેલું છે. હે રાધવ ! હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! ઇન્દ્રની સભામાં બેઠાં બેઠાં મેં તારે તે યુદ્ધ બરાબર નિહાળ્યું હતું. હે યજુર્ન ! મને પણ અંતઃકરણમાં પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી હું તારે મસ્તક મુંધીસા; કારણ કે એ કાર્ય રનેહની પરિસીમારૂ છે.” એમ કહીને મદામતિ વાલ્મીકિએ યજુર્નનું મસ્તક મુંધ્યું. પછી તેનું તેમજ તેના જનુઅરોનું આતિથ્ય કર્યું.

બોજનકાર્ય ચાલતું હતું તે સમયે મદાત્મા યજુર્ને કોઈએક રથજમાં ગવાતું, પ્રથમથી જેડી રાખેલું, ઉત્તમ ગીતમાધુર્યવાળું રામચરિત સાંભળ્યું. તે ગાન ઉર, કંઠ અને સિર, એ ત્રણ સ્વરવાળું, વીજાના લપસદિત તાલવાળું, વ્યાકરણ, રૂત, કાવ્ય અને સંગીતશાસ્ત્રના લક્ષણોવાળું સંસ્કૃત ભાષામાં થતું હતું. તે સમયે પ્રથમથી રચી રાખેલું, જે પ્રમાણે પૂર્વે અનેક હતું તે પ્રમાણે અક્ષરે અક્ષર સત્યનાથી બરેલું, રામચરિત યજુર્ને સાંભળ્યું. તે સાંભળીને મદાત્મા યજુર્નની આંખોમાંથી આંધુની ધારા ચાલવા લાગી અને એક મુહૂર્તમુધી સ્તબ્ધ થઈ જઈને તે વારંવાર નિસાસા નાખવા લાગ્યા. મદાત્મા યજુર્ન પૂર્વકાળમાં અનેલી હકીકત જાણે વર્તમાનકાળમાં જાનતી હોય એમ એ ગીતમાં સાંભળવા લાગ્યા. વળી તેની સાથે આવેલા જનુઅરો પણ એ ગીત સાંભળીને મોડું નીચું કરી દીન થઈ ગયા અને “આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !” એમ બોલવા લાગ્યા. તેઓ અંદર અંદર પૂછવા લાગ્યા કે:-“અરે ! આ શું છે ? આપણે ક્યાં છીએ ? શું આ સ્વપ્નદર્શન તો નથી ? આપણે જે પૂર્વે જોયું હતું તે જાજ પુનઃ આશ્રમમાં સાંભળીએ છીએ ? આ ઉત્તમ ગીતજયે શું આપણે સ્વપ્નમાં તો સાંભળના નથી ?” એ પ્રમાણે પરમ વિરમય પામેલા સૈનિકો યજુર્નને દેવલા લાગ્યા કે:-“દે નરકેષ્ઠ ! મુનિશ્રેષ્ઠ વાલ્મીકિને પૂછો કે આ શું છે ?” ત્યારે કુન્દલવાળા તે સર્વેને યજુર્ને ઉત્તર આપ્યો કે:-“દે સૈનિકો ! મુનિને આ પ્રમાણે પૂછવું એ મને યોગ્ય લાગતું નથી; કારણકે તેમના આશ્રમમાં આવાં ધર્મા આશ્રયો થાય છે; મારે કુન્દલને વચ થઈને આ હકીકત મુનિને પૂછી યોગ્ય નથી.” એ પ્રમાણે રધુનંદન યજુર્ને સૈનિકોને કહ્યું એટલે મદર્ષિને અભિવંદન કરીને તેઓ પોતપોતાના સ્થાનકે ગયા.

એક અર્ધવાળા ઉત્તમ રામચરિતસંજ્ઞથી વિચારમાં તકીન થવાથી નરન્યાય યજુર્નને નિદા આવી નહિ. તે મદાત્માની એ રાત્રિ વીજાના લપસદિન અતિથય મધુર ગ્રન્થેવાળું ગાન સાંભળવામાં એકદમ લીની થઈ. પછી પ્રાતઃકાળ થતાં આદિનક કર્મથી પરવારી મુનિશ્રેષ્ઠ વાલ્મીકિને હાથ જોડીને તેમણે કહ્યું કે:-“દે ભગવન ! રધુનંદન રામચંદ્રજનાં દર્શનની મને અ-

જિલાયા છે, માટે જ્ઞાતિ તીવ્ર મન-તપ આગરનારા આ ઋષિઓમહર્ષિ આપની આઠા માયું હું.”
સત્તુનો સંહાર કરનાર સત્તુને એમ કહ્યું એટલે વાલ્મીકિ મુનિ તેમને બેઠયા અને જગતની રાજ આપી.

**૯-મહર્ષિ સાથે લવકુશનું યજ્ઞપ્રસંગે અધ્યાધ્યા આવવું;
અને રામાયણનું ગાન કરવું.**

મદામુનિ વાલ્મીકિઋષિના આશ્રમમાં રામપત્ની સતી સીતાજી રહેતાં દનાં અને તેઓએ પ્રતાપી લવ-કુશને જન્મ આપ્યો હતો તેને બાર વર્ષ વીતી ગયાં દનાં. એ સમયદરમિયાન વાલ્મીકિનું નિએ લવ-કુશને યોગ્ય વિદ્યા શીખવતી પોતે રચેલું ‘રામચરિત’ તાલ-લય સાથે શીખવું હતું. તેઓ સતી સીતાને રામચંદ્રના મેળાપ થાય અને કુમાર લવ-કુશને સદાએ તપોવનમાં રહેડું ન પડે તેવા વિચારમાં એક દિવસ નિમજ્જન હતા; એટલામાં તેમને રાજ્ય રામચંદ્રના અધ્યમેધ લગ્ન પધારવા આમંત્રણ મળ્યું. આથી હવે યોગ્ય પ્રસંગ આવ્યો માનીને પોતાના પ્રિય શિષ્યો લવ-કુશકરિત તેઓ અધ્યાધ્યા તરફ પધાર્યાં.

અધ્યાધ્યામાં પરમ અદ્ભુત યજ્ઞ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે બગવાન વાલ્મીકિઋષિ પોતાના શિષ્યો સહિત ત્યાં આવ્યા. આ અદ્ભુત દેખાવના દિવ્ય યજ્ઞનું દર્શન કરીને તે મુનિશ્રેષ્ઠે પોતાના સાથી-ઓસહિત ત્યાં આવેલી પશુ-શાળામાં ઉતારો કર્યો. પછી રાજ્ય રામચંદ્રના સેવકોએ સુંદર ફળમૂળથી ભરેલાં અનેક ગાડાંઓ વાલ્મીકિના ઉતારે મોકલ્યાં. પછી રાજ્યે અને મદામ્મા મુનિઓએ તેમની સારી રીતે પૂજા કરી. પછી એ મહાતેજસ્વી અને પરમાત્માસરખા વાલ્મીકિઋષિ ત્યાં વિસામો લેવા લાગ્યા.

પછી મુનિશ્રેષ્ઠ વાલ્મીકિએ સાવધાન ચિત્તવાળા, યુવાન અને અતિશય હર્ષ પામેલા પોતાના બે શિષ્યોને પરમ આનંદથી રામચરિતનું ગાન કરવાની આઠા આપતાં કહ્યું કે:—“હે પુત્રા ! ઋષિઓનાં પવિત્ર સ્થાનોમાં, બ્રાહ્મણોનાં નિવાસસ્થાનોમાં, શેરીઓમાં, રાજમાર્ગોમાં, રાજમહેલોમાં, જ્યાં બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરે છે તે વેદીનાં દ્વારપર અને ઋત્વિજોની પાસે તમે આ ચરિત ખાસ કરીને ગાઓ. આ પર્વતનાં શિખરો ઉપર જે વિવિધ સ્વાદવાળાં ફળો થાય છે તે ખાતા રહેજો અને જે શીખવેલું રામચરિત ગાતા ચાલજો. એ અતિશય મીઠાં ફળો અને મૂલ્યો ખાવાથી તમને જરા પણ થાક લાગશે નહિ અને તમારો રાગ પણ બગડશે નહિ. જો તમને ઋષિઓની વચ્ચે બેઠેલાં રાજ્ય રામચંદ્ર બોલાવે તો વિનયપુરસ્કાર તેમની પાસે જશે; અને જો તેઓ પણ સાંભળવાની ઇચ્છા બતાવે તો મીઠી વાણીથી જે બતાવેલા પ્રમાણ પ્રમાણે પ્રતિદિન વીસ સર્ગ ગાજો. ‘હે પુત્રા ! ધનની ઇચ્છા કે બદ્ધિસથી તમે જરા પણ લલચાશો નહિ; કારણકે આપણે ફળમૂળથી ભસ્ત રહેનારા આશ્રમ-વાસીઓને ધનની શી જરૂર છે ? કદાચ રામચંદ્રજી તમને પૂછે કે, તમે બંને કેના પુત્ર છો ? તો તમે રાજ્યને કહેજો કે, અમે બંને વાલ્મીકિના શિષ્યો છીએ. આ વીણા અતિશય મીઠી અવાજ ઉત્પન્ન કરનારી છે; તેમાં તાલ, સ્થાન, લય અને મૂર્છાનાં બરાબર યોગ સાધીને નિર્મિત થઈ તમે મધુર વાણીથી જે શીખવેલું રામચરિત ગાજો. આદિસર્ગથી ગાવાનાં આરંભ કરજો. તમે રાજ્યની જરાપણ અવગં કરશો નહિ; કારણ કે એવાં ધર્મપુરંધર રાજા તો સાક્ષાત્ ધર્મરતુષ્ય અને પ્રાણીમાત્રના ધર્મપિતા છે. હે પુત્રો ! આનંદી ચિત્તવાળા અને સાવધાન મનવાળા એવા તમે બંને આવતીકાલે પ્રાતઃકાળ થતાં વીણાસાંથે એ મધુર કાવ્ય ગાવાનાં આરંભ કરજો.”

પરમ ઉદાર વાલ્મીકિ ઋષિ આ રીતે તે બંને કુમારોને ઐતસાહન આપીને અને રામચરિત ગાવાની પ્રેરણા કરીને ચાંત થયા. ત્યારે સત્તુને દમનારા સીતાનાં તે બંને કુમારોએ “તેમજ કરીશું” એમ ઉત્તર આપ્યો. જેમ અવનમુનિએ રચેલી નીતિસહિતા અખિનીકુમારોએ હૃદયમાં રાખી હતી તેમ તે બંને કુમારોએ વાલ્મીકિઋષિએ કહેલી અદ્ભુત વાણી હૃદયમાં રાખીને ‘પ્રાતઃકાળે આપણે ગાન કરવા જઈશું’ એવા ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં આખી રાત્રિ આનંદમાં ગાળી.

રાત્રિ વીતી અને પ્રભાત થયું, ત્યારે લવ-કુશ બંને લાહણ્યોએ સ્નાન અને હોમ બાદિ કે મંથી પંચવારીને વાલ્મીકિમુનિના કલા પ્રમાણે રામાયણનું ગાન શરૂ કર્યું. * * * તેઓ નાદચ્છાસ્થના તત્ત્વને જાણનારા, સ્વદેનાં સ્થાન અને મૂર્છનાં જાણવામાં કુશળ, ઉત્તમ સ્વરવાળા, ગુપ્તવર્તમાન રૂપવાળા, ઉત્તમ લક્ષણવાળા, મધુર વચન બોલનારા અને સૂર્ય અથવા ચંદ્રના નિર્બંધથી જેમ પ્રતિબિંબ ઉત્પન્ન થાય, તેમ રામચંદ્રના દેહથી જાણે બીજા રામચંદ્રજી ઉત્પન્ન થયા

હોય એવા હતા. તેઓએ પાઠ કરવામાં અને ગાન કરવામાં કાનને મધુર લાગનારૂં ધૃત, મધ્ય અને વિલમ્બિત એવાં ત્રણ પ્રમાણોવાળું, પદ્મ જેવું સોન સ્વરયુક્ત, વીણાના સ્વર સાથે ગાવાયોગ્ય અને સુંગાર, કરણી, હાસ્ય, રોદિ, લપાનક, વીર, ખીલત્સ, અદ્ભુત તથા શાન્ત એવા નવ રસમય આ રામાયણ કાવ્ય ગાવા માંડ્યું. ગાયનશાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણનારા તથા સ્થિર ચિત્તવાળા તે બન્ને રાજપુત્ર કુશ-લવ, ધર્મયુક્ત અને ઉત્તમ એવા આ રામાયણ કાવ્યનો મુખપાઠ કરીને જ્યાં નક્ષિઓ, દિગ્ધે અને સત્યરૂપો એકત્ર થયા હોય ત્યાં આગળ શરૂએ શીખવ્યા પ્રમાણે ગાવા લાગ્યા. એક સમયે મોટા ભાગ્યવાન અને સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં કહેલાં સર્વ લક્ષણોવાળા તે બન્ને મદદાત્મા રાજપુત્ર એકલા મળેલા નિશ્ચિત શુદ્ધિવાળા નક્ષિઓની સભામાં ગયા અને ત્યાં બન્ને સાથે રહીને આ રામાયણ કાવ્યનું ગાન કરવા લાગ્યા. તે સાંભળીને હર્ષથી જેમનાં નેત્રોમાં આંસુ આવી ગયાં તે એવા ધર્મવત્સલ તે સર્વ મુનિઓ વિરમય પાળીને “સાધુ, સાધુ” એમ કહેવા લાગ્યા. તેઓ રામાયણનું ગાન કરનારા અને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય એવા કુશ-લવને વખાણવા લાગ્યા કે:- “અહા ! ગાયનમાં અને શ્લોકમાં કેવી મધુરતા છે ! આ રાવણવધસુધીનું રામચરિત ધણી સમયપર થઇ ગયેલું છે છતાં કવિએ દાહમાં પ્રલક્ષ હોયતી તેવું વર્ણવ્યું છે !” આ સમયે કુશ-લવ સાથે મળીને અને રામાયણના તે તે સ્થળના ભાવને સારી પેઠે સમજીને કહીને મધુર લાગે તેવું ઉત્તમ સ્વરસદિત ગાન કરી રહ્યા હતા. તપવડે પ્રશંસનીય થયેલા મહર્ષિઓએ પોતાની પ્રશંસા કરવાથી જ્યારે તેઓ અત્યંત ઉચ્ચ સ્વરવડે કહ્યું મધુર ગાન કરવા લાગ્યા, ત્યારે તો તે મુનિસભામાં જેઠેલા કેાઇ મુનિએ પ્રસન્ન થઇને તે કુશ-લવને કળશ આપ્યો, મદાયસરવી કેાઇ મુનિએ વલ્કલવસ્ત્ર આપ્યું, કેાઇએ કૃણ્મુગચર્મ આપ્યું, કેાઇએ યજ્ઞોપવીત આપ્યું, કેાઇએ કમંડળ આપ્યું, કેાઇ મદામુનિએ મુંજમથી કટિમેખલા આપી, કેાઇએ દર્ભાસન આપ્યું, કેાઇએ કૌપીન આપ્યું, કેાઇ મુનિએ તેમને કુદાર (કુદાડી) આપ્યો, કેાઇએ કાપાલ વસ્ત્ર આપ્યું, કેાઇએ વનચીર આપ્યું, કેાઇએ જટા બાંધવાને માટે ખાખરા વગેરેની ઊલટી દોરડી આપી, કેાઇએ ચત્રપાત્ર આપ્યું, કેાઇએ કાષ્ઠનો ભારો આપ્યો અને કેાઇએ ઉંઘરાની ઊલટી યુથેલી સાદડી આપી. કેટલાએક મુનિઓએ “તમારૂં કાપાણ થાએ” એમ કહ્યું તથા કેટલાએક મહર્ષિઓએ હર્ષથી “તમે દીર્ઘ આયુષ્યવાળા થાઓ” એવો આશીર્વાદ આપ્યો. એ પ્રમાણે સત્યવાદી સર્વ મુનિઓએ વરદાન આપીને વળી પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે:- “હું સર્વ પ્રકારે ગાયનવિગમાં કુશળ કુશ-લવ બાળકો ! વાલ્મીકિમુનિએ પ્રકટ કરેલું આ આશ્ચર્યસ્પ આખ્યાન કવિએને પરમ આધારભૂત, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારૂં, શ્રોતા-વક્તાનો અબુદ્ધ્ય કરનારૂં છે અને ઉપનિષદના અર્થને જાણાવનારૂં છે, તેને તમે બહુ સારી રીતે ગાઇ બતાવ્યું છે.”

એ પછી લવ અને કુશ બન્ને રોજ રોજ અયોધ્યામાં જુદે જુદે ઠેકાણે રામકથાનું ગાન કરતા વિચરવા લાગ્યા. એક દિવસ યજ્ઞશાળાના મુખ્ય દરવાજા આગળજે તેમણે એ ગાન લલકારવા માંડ્યું. પૂર્વે ગાનાર્યાર્થ ભરતમુનિએ નિર્માણ કરેલી અર્પણ પાઠ્ય જાતિયુક્ત, ગેયવવાળું, અનેક પ્રકારનાં પ્રમાણવાળું, વીણા સાથે ગવાતું, રામાયણનું એ સંગીત સાંભળીને રાજા રામચંદ્રજીએ અતિશય કુતૂહલ થયું. તે પરથી યજ્ઞવિરામનો સમય થતાં પુરુષસિંહ રાજા રામચંદ્રજીએ મદામુનિએને, પાર્થિવાને, પંડિતોને, વેદ જાણનારા દિગ્ધેને, પુરાણ જાણનારાઓને, શબ્દશાસ્ત્ર જાણનારા દુદ્ધોને, સંગીતના સ્વરોનાં લક્ષણો જાણનારાઓને, રામાયણ સાંભળવાને ઉત્સુક દિગ્ધેઓને, સામુદ્રિક લક્ષણો જાણનારાઓને, ગાંધર્વોને, પારજનોને, પદ, અક્ષર અને સમાસ જાણનારાઓને, ગાયત્રી આદિ ઇંદ્રશાઓનાં માપ જાણનારાઓને, કળા, માત્રા, પ્રસ્નાર, ગેરુ આદિ પિંગળશાસ્ત્ર જાણનારાઓને, ક્યોતિપમાં પારંજન થયેલાઓને, ભાષાઓ જાણનારાને, મનોભાવ જાણનારાઓને, વ્યવહારસમયમાં યુક્તિ વાપરનારાઓને, તાર્કિકોને, બદ્ધુઓને, ઇંદ્ર, વેદ અને પુરાણ જાણનારાઓને, દિગ્ધેષ્ઠ વેદીઓએને, ચિત્રકળા જાણનારાઓને, જનક અને મૃતશાસ્ત્ર જાણનારાઓને, ગીત, દૃશ્ય આદિના વિષયોને, સર્વ શાસ્ત્ર જાણનારાઓને, નીનિનિપુણોને, વેદનો અર્થ સ્પષ્ટ કરનારાઓને, એ સર્વે સમાજને સન્માનપૂર્વક બોલાવીને રામાયણનું ગાન કરનારા તે બન્ને ભાઈઓને સભામાં બેસાડ્યા. પછી રાજા રામચંદ્રજીની આજ્ઞા થતાં વાલ્મીકિમુનિના તે શિષ્યોએ શ્રોતાઓને ર્વ ઉપજવનાર રામાયણનું ગાન કરવા માંડ્યું. મનુષ્યની જાતિ ન પડે એ તેવું એ મધુર

સંગીત સાંભળીને સર્વે યોતાજનો મુગ્ધ થઇ ગયા અને વારંવાર તે સાંભળવાની ઇચ્છા રાખ લાગ્યા. સર્વે મહાજનવાન રાજાઓ અને મુનિઓ રાજી થયા અને તેઓ વારંવાર એ બંને કુમારો સાથે નિદાગીને જાણે તેના રૂપનું પાન કરતા હોય તેમ બેઠા રહ્યા. એ સર્વે સાવધાન ચિત્તવાળા પરસ્પર એવું કહેતા હતા કે:- “જેમ પાણીમાં રવિનું પ્રતિબિંબ તેના બેડુંબેડું જોવામાં આવે છે, તેમજ આ બંને કુમારો રામચંદ્રજી જેવાજ છે. બે માથે જટા ન હોય અને વદન ધારણ ક્યાં ન હોત તો તે બંને કુમારો અને રાધવમાં કાંઈ ફેરફાર જોઈ શકાત નહિ.” એમ જ્યારે પૌરજનો અને દેશજનો અંદર અંદર સંભાષણ કરતા હતા, ત્યારે નારદજીએ કહેલા પદ્યો સર્ગ રાજ થયો. પહેલા સર્ગથી માંડીને વીસ સર્ગસુધી તેમણે ગાયું, ત્યારે બપોર થયા. એ રીતે વીસ સર્ગો સાંભળ્યા પછી મહાત્મા રાધવે પોતાના ભાષને કહ્યું કે:- “હે કાકુત્સ્થ ! આ મહાત્માએને અદાર દબાર સુવર્ણમહેરો અને બીજું જે કાંઈ તે ઈચ્છતા હોય તે સર્વે એકદમ અર્પણ કરો.” મહાત્મા રાધવની આજ્ઞાનુસાર લવ-કુશને ધન આદિ આપવા માંડતાં તેમણે કહ્યું કે:- “એ ધન-સંપત્તિની અમને શું જરૂર છે ? અમે વનવાસીઓ વનમાં ઉત્પન્ન થયેલા કૃષ્ણજાતો સંતોષ માનનારા છીએ, તો અમે એ સુવર્ણને શું કરીએ ?”

લવ-કુશનો આશ્ચર્યકારક ઉત્તર સાંભળી સર્વે યોતાજનો તેમજ રાજા રામચંદ્રજી અતિશય વિસ્મય પામ્યા. પછી મહાતેજસ્વી રાજા રામચંદ્રજી તે બંને મુનિશિષ્યોને એ કાવ્યની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? એ કાવ્ય કેવું મોડું છે ? એ કાવ્યનો વિષય શું છે ? એ મહાન કાવ્યના નિર્માણ કરનારા મુનિશ્રેષ્ઠ ક્યાં રહે છે ? વગેરે પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા ત્યારે તે મુનિશિષ્યોએ ઉત્તર આપ્યો કે:- “એ કાવ્યના કર્તા ભગવાન વાલ્મીકિ મુનિ છે. તેઓ આ યત્રમાં આવેલા છે. તેમણે આ આપું” ચરિત્ર તમને સંભળાવવાની અમને આજ્ઞા આપી છે. બૃહવંશી મહાતપસ્વી વાલ્મીકિમુનિએ આ આપું” ચરિત્ર ચોવીસ દબાર શ્લોકનું રચેલું છે. તેમાં એકસો ઉપાખ્યાનો ગોઠવેલાં છે. હે રાજન્ ! એ મહાત્માએ પહેલેથી માંડીને છેલ્લેસુધી પાંચસો સર્ગો અને ૭ કાંડો રચ્યા છે અને છેલ્લો ઉત્તરકાંડ રચ્યો છે. અમારા યુર વાલ્મીકિસ્થિતિએ આપનાં ચરિત્રને ઉદ્દેશીને આ કાવ્ય લખ્યું છે. જ્યાંસુધી સદિ રહેશે ત્યાંસુધી આ કાવ્યની પ્રતિષ્ઠા રહેશે. હે રાજન્ ! હે મહારથ ! જે એ ચરિત્ર સાંભળવાની આપની ઇચ્છા હોય, તો યત્રપ્રયોગના વિરામ-સમયે પ્રાપ્ત સુખવાળા થઇને સર્વે ભાષ્યોસહિત તમે તે સાંભળજો.”

કુમારોનાં વચન સાંભળી રાજા રામચંદ્રજીએ તેમની પ્રશંસા કરી અને ફરી આવવાનું કહી તેઓને રજા આપી. પછી તે બંને ભાઈઓ જ્યાં મુનિ વાલ્મીકિ હતા ત્યાં ગયા અને રાજા રામચંદ્રજી મહર્ષિઓ અને રાજાઓ સાથે એ મધુર ગીત સાંભળીને યત્રસાળામાં ગયા.

૧૦-વાલ્મીકિની પ્રતિજ્ઞા અને સીતાજીનું જમીનમાં સમાવું.

એ પ્રમાણે રાજા રામચંદ્રે ઘણા દિવસસુધી મુનિઓ, રાજાઓ અને વાનરોસાથે એ પરમ શુભ સંગીત સાંભળ્યું. તે સંગીતજ્ઞતાંત ઉપરથી કુસ અને લવ એ બંને સીતાના પુત્રો છે- એમ રામને જણાયું; ત્યારે દુરતજ રાજા રામચંદ્રે સાચા સમાચારો લાવનાર દૂતને યોદ્ધાવતિ પોતાના મનની ઇચ્છા જણાવતાં કહ્યું કે, તું અહીંથી ભગવાન વાલ્મીકિ પાસે જ અને મારા નામથી તેમને કહે કે:- “જે સીતા શુદ્ધ આચાર પાળનારી હોય અથવા વનવાસ કરવાથી તેનાં પાપ બળી ગયાં હોય, તો તે આપની અનુમતિ લઇ આપની સાથે આવી આ જનસભામાં પોતાની આત્મશુદ્ધિની ખાતરી કરી અપે. હે દૂત ! તું મુનિનું હાર્દ-સમજીને તેમજ સીતાની મનોમત ઇચ્છા જણીને જે સત્ય વાત જણાય તે દુરત મને વિદિત કર. વળી તેમને જણાવજે કે, જે જનકપુત્રી આવી કાલે આવશે આ સભામાં જ સોગંદ લે, તો હું અસિંદર્થથી સોભાયો છું; એવા લોકાપવાદથી મુક્ત થાઉં.”

રાધવનાં આ પરમ અદ્ભુત વચન સાંભળીને તે દૂત વાલ્મીકિમુનિના નિવાસસ્થાને ગયો અને અમાપ તેજથી પ્રકાશતા તે મહાત્માને પ્રણામ કરીને તેમને રામચંદ્રજીનાં ચક્ર અને મધુર વચનો વિદિત કર્યાં. દૂતે કહેલા રામચંદ્રના અંતરના વિચારો જાણીને મહાતેજસ્વી વાલ્મીકિમુનિ સર્વ પરિશિષ્ટિ સમજી ગયા. પછી તેઓ બોલ્યા કે:- “હે દૂત ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. સર્વ

સીતા મહાત્મા રાધવ કહે છે તેમજ કરશે, કારણકે સ્નાનું દેવત તેના સ્વામી છે. " મુનિનાં વચન સાંભળી મહાબળવાન રાજાએ મહાત્મા રાધવની પાસે જઈને મુનિએ જે પ્રમાણે કહ્યું હતું તેજ પ્રમાણે વિદિત કર્યું. મહાત્મા વાદ્મીકિનો આવો ઉત્તર સાંભળીને રાજા રામચંદ્રજી બહુ પ્રસન્ન થયા અને ત્યાં એકલા થયેલા ઋષિઓ અને રાજાઓને કહ્યું કે:- " હે ભગવન્ ! સશિષ્ય સર્વે ઋષિઓ અને અનુચરોસહિત સર્વે રાજાઓ, તેમજ અન્ય જે કોઈને ઇચ્છા હોય તે સર્વેને આવતી કાલે યનાર સીતાસપ્થ વખતે આ સભામાં પધારવા વિનંતિ છે " મહાત્મા રાધવનાં આવાં વચન સાંભળીને સર્વે મુખ્ય ઋષિઓએ " ધન્ય છે, ધન્ય છે " એમ કહ્યું; અને પ્રથમ કરવા લાગ્યા કે:- " હે નરેન્દ્ર ! તમારા જેવા બીજા કોઈ રાજા પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થયો નથી. " યજુનો નાથ કરનાર મહાત્મા રાધવે પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યા પછી તે સર્વે ઋષિઓને " આવતી કાલે આવજો " એમ કહીને વિદાય કર્યાં. મહાભાવ મહાત્મા રાજસિંહ રામચંદ્રજીએ આવતી કાલે જનનકીના સપ્થ સમયે સર્વેને પધારવાનું કહી સભાને વિસર્જન કરી.

રાત્રિ વીતી અને પ્રભાત થયું, ત્યારે યજ્ઞશાળામાં ગયેલા રાજા રામચંદ્ર મહાતેજસ્વી સર્વ ઋષિઓને ત્યાં ભેલાવ્યા. મહાત્મા વસિષ્ઠ, વામદેવ, જામ્બવતિ, કાત્યવ, વિશ્વામિત્ર, દીર્ઘતમા, મહાતપસ્વી કુર્વાસા, પુષ્કરત્વ, સકિત, ભાર્ગવ, વામન, માર્કંડેય, દીર્ઘાયુ, મહાપરશુરામ, ગર્ગ, અવન, ધર્માત્મા શતાનંદ, તેજસ્વી ગૌતમ, કાત્યાવન, ભરદ્વાજ, અગ્નિપુત્ર સુપ્રભ, નારદ, પર્વત, મહાપરશુરામ સુપ્રજ અને તપોનિધિ અગ્રત્વ આદિ અનેક વ્રતધારી મુનિઓ તેમજ મહાપરા- કર્મા રાક્ષસો, મહાબળવાન વાનરો, સેંકડો ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો સીતાસપ્થ જોવામાટે ત્યાં એકલા થયા. જુદા જુદા દેશોમાંથી આવેલા વ્રતધારી, જ્ઞાનનિષ્ઠ, કર્મનિષ્ઠ અને યોગનિષ્ઠ બ્રાહ્મણો પશુ સીતાસપ્થ જોવામાટે ત્યાં આવ્યા હતા. એ રીતે ગોઠવાયેલી સર્વે સભા ચિત્રવત્ સ્થિર હતી તેવામાં ભગવાન વાદ્મીકિમુનિ સતી સીતાસહિત ત્યાં આવતા જણાયા. મહાત્મા રાધવનું જ ચિં- તન કરતાં સતી સીતા મોહું નીચું કરીને હાથ ભેડી શતાં શતાં ઋષિની પાછળ આવતાં હતાં. ભગવાન વાદ્મીકિમુનિની પાછળ એ રીતે આવતાં સતી સીતા જાણે પિતામહ બ્રહ્માની પાછળ શ્રુતિ હોય તેવાં લાગતાં હતાં. એ સમયે કોઈ ધન્ય છે, ધન્ય છે, એમ બોલતા હતા; ત્યારે કેટલાક આ દૃશ્યને જોઈ મહાદુઃખમાં ગરકાવ થઈ જતા હતા. એ સમયે શોકાતુર થયેલા સર્વે દ્રષ્ટા- ઓએ અતિ આત્મદેવ કરી ચૂક્યો. કોઈ ધન્ય રામ ! તો કોઈ ધન્ય સીતા ! તો વળી કોઈ ધન્ય સીતારામ ! એ પ્રકારે કોલાહલ કરતા હતા. સીતાને સહાય કરનાર ભગવાન વાદ્મીકિમુનિએ સભામાં આવેને મહાત્મા રાધવને કહ્યું કે:-

" હે દાસરથી રામ ! આ સીતા શુભ આચરણશાળી અને ધર્મવત્સલ છે, છતાં લોકાપવાદને લઈ તમે તેને મારા આશ્રમની પાસે ત્યાગ કર્યો છે. હે મહાવનશાળી રામ ! લોકાપવાદથી બચ પામેલા તમને આ સીતા પોતાની વિશુદ્ધિની ખાત્રી આપવા ઇચ્છે છે, મારે તેને રમ આપવી જોઈએ. હે રઘુનંદન ! હું સહ્ય કહું છું કે, જનકીના ઉદરથી જન્મે જન્મેલા આ બંને મહાદુર્ધર્મી કુમારો તમારાજ પુત્રો છે. હું પ્રવેશતાને દસમે પુત્ર છું. હું કહી અસત્ય બોલ્યો હોઈ એમ મને સાંભરવું નથી; તેથી હું કહું છું કે, આ બંને તમારા પુત્રો છે. મેં દગ્ગરો વર્ણોમુખી તપ કરેલ છે, તે તપના શપથ બાધને હું કહું છું કે, જો આ મૈયિલી દુષ્ટ આચરણશાળી હોય, તો મારા તપનું ફળ મને જરાપણ ન મળે. મેં ક્યારે પણ મન, વચન અને કર્મથી કોઈ પણ પાપ કર્યું નથી. તે તપનું ફળ પણ જો આ જનકી પાપી હોય તો મને ન મળે. હે રાધવ ! પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને હૃદય મન એ સર્વેથી વિચારીને આ સીતા શુદ્ધ છે એવી મારી ખાત્રી થઈ, ત્યારેજ હું વનમાંના ઝરાના કિનારેથી તેને મારે આશ્રમે લઈ ગયો હતો. આ રીતે શુદ્ધ આચરણશાળી, નિષ્પાપ અને પવિત્ર દેવતરીકે માનનારી આ સીતા લોકાપવાદથી બચ પામેલા તમને પોતાની વિશુદ્ધિની ખાત્રી આપશે. હે દાસરથપુત્ર ! મારી આ પ્રિયતમા વિશુદ્ધ છે એમ તમે જાણો છો, છતાં લોકાપવાદના બળથી ખિન્ન ચિત્તવાળા થઈને તમે તેને તેજ દીધો છે. હું મારી દિવ્યદષ્ટિ અને જ્ઞાનઃષ્ટિને તમને ખાત્રી આપું છું કે તે વિશુદ્ધ છે મારે તમે તેને મદલ કરો.

સતી મીનાને સભામાં આવેલાં જોઈને અને ભગવાન વાદ્મીકિમુનિની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને ગગનગા થયેલા રામચંદ્રજી બોલ્યા કે:- " હે મહામાત્ર ! હે ધર્મવિર ! તમે કહો છો તે યથાર્થ

છે. હે પ્રજાન! મને તમારાં નિર્દોષ વચનોમાં વિશ્વાસ છે. પૂર્વે વંદેદીએ દેવોની સમક્ષ લીધેલા શપથથી એની વિશુદ્ધિની અને ખાત્રી થઇ હતી અને તેથીજ મેં એને મારી સાથે રાજ્યદિશમાં રાખી હતી; પણ જ્યારે ભોક્ષપવાદ અતિથય પ્રવર્ત્યો, ત્યારે એ અપાપી છે એમ જાણતાં જ્યાં રાજધર્મ અભવવાની ખાતર મારે તેનો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. હે મુનિ! તેને માટે હાથમાં કોઈ કંઈ જાણું છું કે, આ જોડે જ-મેઘાકુશ અને લવ એ બંને મારા પુત્રો છે અને આ મેધિલી આખા જગતમાં વિશુદ્ધ છે, તેથી મારી એના ઉપર પ્રીતિ હો. "

આજે સીતા શપથ લેશે એ વાત સાંભળી પિતામહ પ્રજાને આગળ કરીને આદિત્યે, વસુઓ, રદ્રો, વિશ્વદેવો, વાયુદેવો, સાપ્તદેવો, પરમર્ષિઓ, નાગદેવો, ગ્રીષ્મો, સિદ્ધો વગેરે અનેક સુરગ્રેહો ત્યાં આવેલા હતા. એ સર્વે દેવો અને ઋષિઓને જોઈને રાધવે ફરીથી કહ્યું કે, "હે સુરગ્રેહો! મને આ ઋષિનાં અપાપી વચનોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. આ જગતમાં વંદેદી વિશુદ્ધ છે અને એના ઉપર મારી પૂર્ણ પ્રીતિ છે."

રામચંદ્રના મનનો અભિપ્રાય જાણીને સૌ પ્રસન્ન થયા. એ સમયે મુદર, દિવ્ય મધવાઓ, પવિત્ર અને શુભકારક વાયુ વાવા લાગ્યો; તેથી બધા સુરગ્રેહો અને આખો જનસમાજ આનંદ પામ્યો. જૂદા જૂદા દેશોમાંથી આવેલા માણસો જાણે સત્પુત્ર પ્રવર્ત્યો હોય તેવું આ અદ્ભુત અને ન સમજી શકાય તેવું દશ્ય જોવા લાગ્યા. તે સમયે કાપાય વચ્ચે ધારણુ કરેલાં સતી સીતાને હાય જોડીને નીચું મોડું રાખી જૂમિ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં બોલ્યાં કે:-

यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥

"જો મેં રાઘવસિવાય અન્યનું મનવડે પણ ચિંતન કર્યું ન હોત તો હે માધવી દેવિ! મને તારામાં સમાવી દે. હે પૃથ્વીમાતા! મને માર્ગ આપ."

मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समचये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥

"જો મેં મન, વચન અને કર્મવડે નિરંતર રામનુંજ આરાધન-પૂજન કર્યું હોય તો હે માધવી દેવિ! મને તારામાં સમાવી દે. હે પૃથ્વીમાતા! મને માર્ગ આપ."

यथैतत्सत्यमुक्तं मे वेदमि रामात्परं न च । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥

"જો હું રામસિવાય ખીજ કોઈને જાણતી ન હોઉં-અર્થાત્ મન, વચન અને કર્મથી રામચંદ્રનેજ જાળનારી છું તે સત્ય હોય તો હે માધવી દેવિ! મને તારામાં સમાવી દે. હે પૃથ્વી-માતા! મને માર્ગ આપ."

સતી સીતાએ જ્યારે ઉપરઉપરી આવા ત્રણ શપથ લીધા ત્યારે ત્યાં એકાએક આશ્ચર્યકારક દશ્ય ઉત્પન્ન થયું. સર્વ સભા સમક્ષ સતી સીતા ઉભાં હતાં ત્યાંની પૃથ્વી ફાટી અને તેમાંથી એક ઉત્તમ અને દિવ્ય સિંહાસન બહાર આવ્યું. એ દિવ્ય સિંહાસનને દિવ્ય દેહધારી, દિવ્ય રત્નનાં આભૂષણ ધારણુ કરનારા, અમિત પરાક્રમી નાગોએ માથા ઉપર ધારણુ કરેલું હતું અને તેના ઉપર ધરણી દેવી જોડાં હતાં. તેમણે સીતાને બંને હાથથી આભિષેક કરી, 'પુત્રી! કલ્યાણ થાઓ' એ પ્રમાણે અભિનંદન આપી તેને પોતાના બોળામાં જેસાડી લીધાં; અને રસાતળમાં જવા લાગ્યાં. એ સમયે દિવ્ય સિંહાસન ઉપર જોડાં ધરણી દેવોસહિત સીતાજી ઉપર આકાશમાંથી દિવ્ય પુષ્પોની અવિજિન્ન વૃષ્ટિ થવા લાગી. વળી દેવોમાં પણ મદાન સાધ્યું. એકદમ ઉભા થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે, જેનું આવું શીલ છે તે સીતા તને ધન્ય છે! ધન્ય છે! સીતાજીને જૂમિપ્રવેશ જોઈને અંતરિક્ષમાં રહેલા પ્રસન્ન ચિન્તવાળા અનેક દેવોએ એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારે ધન્યવાદ આપ્યો. રાજ રામચંદ્રના ચાત્રમાં આવેલા સર્વે મુનિઓ તથા પુરુષસિદ્ધ રાજાઓ તો આ દશ્ય જોઈને દિગ્ગજ થઈ ગયા. એજ રીતે મરાઠાપ દાનવો અને પાતાંગવંસી પન્નગો; તેમજ અંતરિક્ષમાં રહેલાં અને જૂમિ ઉપરનાં સર્વે રચાવંરજાં પ્રાણીઓ પણ આ દશ્ય જોઈને દિગ્ગજ થઈ ગયાં. કેટલાક પ્રસન્ન થઈને "જય જય" બોલવા લાગ્યા, કેટલાક ખ્યાન-પરાયણ થઈ ગયા, કેટલાક મદાત્રા રામચંદ્ર તરફ જોઈ રહ્યા, ત્યારે કેટલાક જડ જેવા થઈને જૂમિપ્રવેશ કરતાં સતી સીતા તરફ જોઈ રહ્યા. એ સમયે ઋષિઓનો સત્સમાજમ અને સીતાનો જૂમિપ્રવેશ જોઈને આજુ જગત એક મુહૂર્તપર્યંત સંગોડ પામી ગયું.

જ્યારે વેદેહીએ રસાતળમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે રામની સર્વોપધિમાં રહેલા સર્વે વાનરો અને મુનિઓએ “સતી સીતા, તને ધન્ય છે ! ધન્ય છે !” એવો હર્ષનાદ કર્યો. એ સમયે રામ રામચંદ્રજી યજ્ઞદેવને ટેકવી નીચે મુખે બેઠા હતા, તે ઉચ્ચ પશુ બેઠે શક્યા નહિ. તેમની આંખોમાં અશ્રુ ભરાયે આવ્યાં અને દીનચિત્ત થયેલા હોવાથી તેઓ અતિશય દુઃખી જણાતા હતા. અંતે તેઓએ મહાન શોકસાગરમાં ડૂબી રોદન કરવા માંડ્યું અને તેમની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. ધણીવાર રોદન કર્યા પછી તેમણે કહ્યું કે, “લક્ષ્મી જેવી સ્વરૂપવાન સીતાએ મારા દેખતાં જ ભૂમિપ્રવેશ કર્યો, તેથી કેાઈ દિવસ નહિ થયેલો એવો અપાર શોક મારા હૃદયને ભેદી નાખે છે. પૂર્વે મહાસાગરને સામે કઠિ આવેલી લંકામાં જ્યાં કેાઈને એનું દર્શન પણ થયું ન હતું, ત્યાંથી પણ મેં એને પાછી આણી હતી, તો પછી પૃથ્વીના તળમાંથી તેને પાછી આણી તે મોટી વાત નથી. હે દેવી ભગવતી વસુધે ! મને મારી સીતા પાછી આપો, નહિ તો તમે અને ઝોળખો છો તે પ્રમાણે હું તમારા ઉપર ક્રોધ કરીશ. ખરેખર, તમે મારાં સાસુ છો, કારણ કે હજીથી ખેડ કરતા જનકરાજને સીતા તમારી પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ હતી. હે વસુધે ! સીતા મને પાછી આપો અથવા મને પણ તમારામાં સમાવી દો, કે જેથી પાતાળમાં કે સ્વર્ગમાં પણ હું સીતાની સાથેજ વસું. હે વસુધે ! તમે મને સીતા પાછી આણી આપો, કારણકે તેનાવિના હું ગાંડો થઇ ગયો છું. જો તમે સીતા જેવી હતી તેવી મને પાછી નહિ આપો તો હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીશ. આટલું છતાં પણ તમે નહિ માનો તો હું પર્યંત અને વનોસહિત આખી પૃથ્વીને વ્યાકુળ કરીને સર્વ ભૂમિ જળમય કરી દઇશ અને અંતે તમારો નાશ કરીશ.”

રાજા રામચંદ્રજી ક્રોધ અને શોકયુક્ત વચનો બોલવા લાગ્યા ત્યારે દેવોસહિત બ્રહ્માએ કહ્યું:- “હે રામ ! હે રામ ! હે સુવત ! તમારે કેાઈ-પણ પ્રકારનો સંતાપ કરવો યોગ્ય નથી. હે શત્રુનાશક ! પૂર્વે કરેલ મંત્ર અને ભાવનું સ્મરણ કરો. હે મહાબાહુ ! તમારા એ ઉત્તમ વિષ્ણુ-ભાવનું અમે કાંઈ તમને સ્મરણ કરાવતા નથી, માત્ર ઇશારાજ કરીએ છીએ. હે-કુર્ધર્ષ ! આ પછે તમે તમારા જન્મનો હેતુ અને કાર્યનો વિચાર કરો. વેદેહી સીતા વિમલ સાધ્વી હતી અને નિરંતર તમારું જિતન કરનારી હતી. તે તમારા આશ્રયથી તેમજ તેના તપોબળથી નાગસૌકંતું સુખ ભોગવવા ગયેલ છે. તે જરૂર ફરીથી સ્વર્ગમાં તમને મળશે, માટે હવે આ સભામાં હું જે વચનો કહું તે તમે સાંભળો.”

“હે રામ ! જે કામ્ય તમે સાંભળ્યું છે તે સર્વે કામ્યોમાં ધણું ઉત્તમ છે અને મેં પણ પૂર્વે સાંભળેલું છે. તમારાં સર્વે ચરિત્રોનું તેમાં ચિત્રારથી વ્યાખ્યાન કરેલું છે. હે વીર ! જન્મથી માંડીને તમે જે સુખદુઃખ ભોગવેલાં છે અને ભવિષ્યમાં જે ભોગવવાનાં છે તે સર્વે વાલ્મીકિ ઋષિએ એમાં વર્ણવેલાં છે. હે રામ ! આ આખું આદિકામ્ય તમારાવિષેજ રચેલું છે. ખરેખર, રામવસિવાય બીજો કેાઈ એ કામ્યનો યશ ભોગવવા યોગ્ય નથી. દિવ્ય અદ્ભુત સ્વરૂપી અને સત્ય વાક્યવાણ આ કામ્ય પૂર્વે મેં દેવોની સાથે સાંભળેલું હતું. હે પુરુષસિંહ ! હે કાકુત્સ્થ ! ધર્મને લક્ષિ સાવધાન ચિત્તવાળા તમે ભવિષ્યનો રામાયણનો શેષ ભાગ સાંભળો. હે મહાતેજસ્વી ! હે મહાવશસ્ત્રી ! એ કામ્યનો બાકીનો ઉત્તમ ઉત્તરભાગ તમે ઋષિએની સાથે સાંભળો. હે વીર ! હે રઘુનંદન ! તમારા જેવા પરમ રાજર્ષિએ એ રહસ્યવાળો ભાગ બીજા કેાઈ ભાઈની સાથે સાંભળવો ન જોઈએ.” એ પ્રમાણે જ્ઞીને ત્રિભુવનપતિ બ્રહ્મા, દેવો અને બીજા સર્વે પોતાના ખાંધેલા સાથે સ્વર્ગલોકમાં ગયા.

એ સમયે બ્રહ્મલોકમાં નિવાસ કરનારા જે જે મહાત્મા ઋષિઓ હતા તે સર્વે બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી પોતપોતાને સ્થાનકે જવા નીકળ્યા હતા; પરંતુ રાજા રામચંદ્રનું હવે પછી થવાનું ઉત્તર-ચરિત્ર સાંભળવાની ઇચ્છાથી તેઓ સભામાં પાછા આવ્યા. પછી તેમની વતી ગુપ્ત વાણીથી રાજા રામચંદ્રે ભગવાન વાલ્મીકિને બાકીનો ભાગ સંભળાવવા વિનંતિ કરી; ત્યારે પરમ તેજસ્વી વાલ્મીકિ બોલ્યા કે:- “હે ભગવન ! બ્રહ્મલોકેનિવાસી ઋષિઓ તમારૂં ભવિષ્ય શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તો હવે તે આવનીકાલ સવારથી શરૂ કરીશું.” એવા નિશ્ચય જાહેર કરી કુશ અને લવને સાથે લઈને તે સભામંડપ છોડીને પર્ણસાગમાં ગયા અને સાધાન લક્ષ્મીજીના અવનાર જેવાં સીતાજીનો શોક કરતાં કરતાં રાત્રિ પીતાવી.

રઘુનાથદાસ ગોસ્વામીનું ટૂંક ચરિત્ર

સીત કમલ સહસ્રાત વિહિત પુરુષોત્તમ દીની; સૌય ગયે દરિસંગ કૃત્ય સેવકકી કીની.
જગન્નાથ-પદ પ્રીતિ નિરંતર કરત ખવાસી; ભગવત-ધર્મ-પ્રધાન પ્રસન્ન નિલાયલવાસી.
ઉડેલ-દેશ ઉડિસા નગર જૈનતેય સખકોઠિ કહે; શ્રી રઘુનાથ ગુસાર્ધ ગરુડ જ્યો સિદ્ધ-પૌરિ હાટે રહે.
(નાભાદાસકૃત ભક્તમાળા)

જ્યારે મહાપ્રભુ ગૌરાંગ સમસ્ત બારતવર્ષને ભક્તિરસથી ભીંજી રહ્યા હતા; તે સમયે એનેક ધનવાનો, માન્યપુરુષો તથા વિદ્વાનો સંસારનો મોહ, માનમરતબો, વિવશવાસના, ધનની આસક્તિ વગેરે તરફ બેદરકાર રહીને તેમના અનુયાયી થતા હતા. શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુના દેવી ચરિત્રથી આકર્ષિત થઇને જે અતુલ ઐશ્વર્યશાળી મહાનુભાવો સંસારને તૃણવત્ સમજીને માત્ર ભગવાનનું જ નામ-સંકીર્તન તથા કથાવાર્તામાંજ સમય ગાળવા ભિક્ષુ થઇને નીકળી પડ્યા હતા, તેઓમાં શ્રી રઘુનાથદાસ ગોસ્વામી સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એજ મહાનુભાવનું પરમ પવિત્ર ચરિત્ર સંક્ષેપમાં અત્રે રજુ કરવામાં આવે છે.

સારસો વર્ષ ઉપર બંગાળામાં સરસ્વતી નદીને કિનારે સપ્તમામ નામે એક નગર હતું. ધણી જૂના કાળથી તે બંગાળાનું એક મુખ્ય વ્યાપારી નગર હતું; પરંતુ સરસ્વતી નદીમાં રેતી ભરાઇ જવાને લીધે ત્યાં વહાણો ઓછાં આવવા લાગ્યાં અને સન ૧૬૩૨ માં હુમલી બંદર રચાયા, એટલે આ નગર એક રીતે ઉજ્જૈન જેવુંજ થઇ ગયું. ત્યારપહેલાં આ રથજી ધન અને મનુષ્યોથી ભરપૂર હતું. ત્યાં દિરંબદાસ અને ગોવર્ધનદાસ નામના બે સગા ભાઈ રહેતા હતા. તેઓ જાતે કાયસ્થ હતા. બંગાળાના નવાબ સૈયદ હુસેનશાહે આ બન્ને ભાઇઓને કર ઉધરાતદારતરીકે નીમ્યા હતા, તેથી તેઓ મજબૂદાર કહેવાતા. આ રથજીની આવક ૨૦ લાખની હતી, જેમાંથી બારલાખ નવાબને મોકલતા અને બાકીના આઠ લાખની તેમની આવક હતી. તે વખતની આટલી આવક તે આજની આવક કરતાં દશગણીના જેટલી હતી. એ ઉપરથી તેમના વૈભવનો પૂરો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. વળી તેઓ મહાપંડિત, દાની અને ધાર્મિક હતા. નવહીપના ધણુય આજણોનો જીવન-નિર્વાહ તેમની મદદથી ચાલતો. મોટાભાઈ દિરંબદાસને કંઈ સંતાન ન હતું. હા, નાનાભાઈ ગોવર્ધનદાસને માત્ર એક પુત્ર હતો. આ લેખના ચરિત્રનાયક રઘુનાથદાસજ તે એક માત્ર પુત્ર હતા, એટલે આત્મકળમાં તેમનું ટેવીરીતે લાલન-પાલન થયું હશે તેનું અનુમાન સહેજે થઇ શકશે.

રઘુનાથદાસનો જન્મ ધણે ભાગે સંવત ૧૫૫૪ ના અરસામાં થયો હતો. તેમનો જન્મથીજ ધર્મતરફ પ્રેમ હતો. પોતાના કુલપુરોહિત બળરામ આચાર્યને ઘેરજ તેઓ વિદ્યાધ્યયન કરવા જતા હતા; ત્યાંજ તેમને યવનકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પરમ ભાગવત શ્રીદરિદાસ ઠાકુરનાં દર્શન થયાં. તે દિવસોમાં ઠાકુર મહાદેવ ત્યાંજ રહેતા હતા. તેમને મુખે દરિનામનું માહાત્મ્ય સાંભળીને આજેકે રઘુનાથના હૃદયમાં વેરાગ્યનો ઉદય અને ધર્મપ્રત્યે પ્રેમ જાગૃત થયો. રઘુનાથ વિદ્યાધ્યયનને બંદાને ત્યાં જઇને દરિદાસનું દર્શન કર્યો કરતા હતા. સંસારના ભોગવિદાસ વગેરેપ્રત્યે તેમની ઉદાસીનતા જોઇને તેમનાં માતપિતા બદ્ધજ ચિંતા કરવા લાગ્યાં.

ત્યારબાદ કેટલાક દિવસો પછી શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ સંન્યાસ લઇને શાન્તિપુર પધાર્યાં, ત્યારે ત્યાં તેમના દર્શનમાટે ધણુય ભકતો એકઠા થયા. રઘુનાથ પણ બધાની સાથે ત્યાં ગયા. શ્રી ચૈતન્યદેવના પિતા સાથે દિરંબદાસને બદ્ધ રહેલો હતો એટલે ચૈતન્ય રઘુનાથને સારીરીતે ઓળખતા હતા. શાન્તિપુરના શ્રી અદ્વૈતાચાર્ય સાથે પણ તેમને ઓળખાણ હતું. તેમણે રઘુનાથને પોતાને ત્યાં રાખીને બદ્ધ મહેરબાની કરીને શ્રી ચૈતન્યનો ઉચ્છિન્ન પ્રસાદ નેને આપ્યો. ચૈતન્યદેવ નાની ઉંમરના રઘુનાથનો ધર્મપ્રેમ જોઇને અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને કંઈ ઉપદેશ આપીને તેને વિદાય કર્યો. શ્રી ગોરંમના સમાગમથી રઘુનાથની ભક્તિને પૂર ચડ્યાં અને તેને ધરએ તો માત્ર બંધન જેવું જણાયું. તેમનો પ્રેમ એટલો બધો વધી ગયો કે તેઓ ઘેરથી બાગી નીકળ્યા, પરંતુ તેમના પિતાએ તેમને પકડી મંગાવ્યા.

આ રીતે રઘુનાથદાસે કેટલાંબેવાર નાસી જવાના પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ દરેક વખતે પકડાઈ ગયા. તેમના ઉપર કેટલાયે પહેરેગીરી ગોળી કરના દના. તેમને સાંસારિક મોહપાશમાં જકડી લેતા માટે ભોગ-વિલાસની જાણેક સામગ્રીઓ રજુ કરવામાં આવી અને એક રૂપવતી કન્યા સાથે તેમનો વિવાહ પણ કરી દીધો; પરંતુ આ સપ્તગા પ્રયત્નોના પ્રભાવ ઉઠતોજ પડ્યો-અર્થાત્ સાંસારિક સુખોમાં જકડવામાટે જેટલી તૈયારી કરવામાં આવી હતી તેટલુંજ તેમનું મન તે વસ્તુરિચનિએથી ઉપરામ થતું ગયું. રઘુનાથદાસની પ્રેમમય દશા જોઈને લોકો તેમને ગાંઠા અને ચિત્તમ્રમ કહેવ માનવા લાગ્યા અને તેમના પિતાને હવા કરાવવાનું કહેતા. કેટલાક દિવસ પછી ધીમીશંખ ફરીથી શાન્તિપુર આવ્યા. આ સમાચાર સાંભળી રઘુનાથદાસ પણ દર્શન કરવા ગયા. પિતાએ કેટલાય માણસોને રખવાળ તરીકે સાથે મોકલ્યા. ત્યાં રઘુનાથદાસ ચેતન્યદેવ સાથે સાત દિવસસુધી રહ્યા અને તેમની સાથે નીલાચળ જવાની તેમની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. શ્રી ગૌરાંગે તેમનો મનોભાવ જાણી જોઈને કહ્યું:—“હજી ચિત્ત રિચર કરીને ઘેર પાછા જાઓ. એકદમ ગાંઠા થવાથી કામ નહિ થાય. ભવસિંધુને લોકો ધીરે ધીરેજ તરી જાય છે. સંસારને દેખાડવા ખાતર મર્કટ-વૈરાગ્ય ના ધારણ કરતા. બહારથી લોકાચાર પ્રમાણે ચાલતા રહીને તેમાં લેખાતા નહિ અને ભગવાનમાં પ્રીતિ કામ રાખ્યા કરો. પ્રભુ તમને સંસાર-બંધનમાંથી તરતજ મુક્ત કરશે. અમે વૃંદાવન જઈને નીલાચળ આવીએ ત્યારે તમે ત્યાં આવજો. ભગવાન જેના ઉપર રૂપા કરે છે, તેને કોણ બાંધી રાખી શકે?”

રઘુનાથ દાસ ઘેર પાછા આવ્યા અને શ્રી ગૌરાંગના ઉપદેશ પ્રમાણે કામકાજ કરવા લાગ્યા. માતાપિતાએ અત્યંત પ્રસન્ન થઈને સમગ્ર કામકાજ તેમને સોંપ્યું. તેમના ઉપરના ચોખ્ખાપહેરા પણ ઓછા થયા અને તેઓ કોઈ ને કોઈ રીતે સધળા કામની દેખરેખ રાખવા લાગ્યા. જો કે આથી તેમને બહુ આંતરિક દુઃખ થતું હતું, પણ ગમે તેમ કરીને દિવસ વીતાવતા હતા. કેટલાક દિવસ પછી તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે ચેતન્ય મહાપ્રભુ જગદીશપુરીમાં આત્રી ચૂંક્યા છે. આ સુભ સમાચાર સાંભળી તેઓ અધીરા થઈ ગયા અને છટકી જવાનો લાગ શીધવા લાગ્યા. તે દિવસોમાં શ્રી નિત્યાનંદજી ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ પ્રવર્તવેલા ભક્તિમાર્ગના પ્રચારમાટે બંગાળમાં બમણું કરતા હતા. તેમની સાથે રઘુનાથદાસને મેળાપ થયો ત્યારે તેઓએ ખૂબ આદરભાવ અને પ્રેમપૂર્વક સધળા વૈષ્ણવોને નિમંત્રણ આપી ભોજન કરાવ્યું. રઘુનાથદાસ વૈષ્ણવોનું વૃત્ય-કીર્તન જોઈને પણ ખુશી થયા અને શ્રી નિત્યાનંદજીને અત્યંત વિનિતભાવે પૂછ્યું કે, મને ચેતન્યદેવનાં દર્શન થયે શરે? શ્રી નિત્યાનંદજીએ અત્યંત પ્રસન્ન થઈને તેમને આસીર્વાદ આપ્યો અને કહ્યું કે, “તમે આ વખત ઘેર જાઓ, તમને તરતમાંજ શ્રી ગૌરાંગ પ્રભુનાં દર્શન થશે.”

બંગાળી વૈષ્ણવો તેજ દિવસોમાં રથયાત્રાના દર્શનમાટે જગદીશ જતા હતાં. રઘુનાથદાસે આ સમાચાર સાંભળી તે લોકો સાથે જવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ ફરીથી વિચાર કર્યો કે, તે લોકો તે રાજમાર્ગેથી જશે અને જો હું તે લોકો સાથે જઈશ તો જરૂર પકડાઈ જઈશ. એમ વિચારીને રઘુનાથદાસે જંગલને રસ્તે જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એક રાત્રે પાછલે પહેરે ત્યારે બધાં યોગી નિદ્રામાં સૂતાં હતાં તે વખતે ધરમાંથી નાસી છૂટ્યા. તે જંગલોમાં થઈને રાતદિવસ શ્રી ગૌરાંગનું સ્મરણ કરતા કરતા જગદીશ તરફ ચાલી નીકળ્યા. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે ઘેર ભારે કોલાહલ થયો આમતેમ લોકો શોધવા ગયા પણ તેમનો કંઈપણ પતો ન લાગ્યો.

આ તરફ રઘુનાથદાસે બોજનાદિને તિલાંજલી આપીને રાતદિવસ “હા ગૌર! ક્યારે દર્શન થશે” એમ કહેતા કહેતા ચાલવા લાગ્યા. આર દિવસમાં તેઓ પુરોગામી ક્ષેત્રમાં પહોંચ્યા અને ત્યાં ચૈતન્યદેવ ભકતોસહિત વિરાજમાન હતા ત્યાં જઈને તેમનાં ચરણોમાં મરતક મૂકીને સાદાં દંડવતઃ પ્રણામ કર્યા. શ્રી ગૌરાંગ ઉભા થઈ તેમને બેઠ્યા અને આદરમાન સાથે બેસાડ્યા. પછી રસ્તાના યાડથી દીપ્તિ અને મેલા થયેલા રઘુનાથના સરીર તરફ જોઈને શ્રી સ્વરૂપ દામોદરને કહ્યું: “રઘુનાથને હું તમને અર્પણ કરું છું. તેણે રસ્તામાં બહુ દુઃખ સહ્યું છે, તેથી તેનું પુત્રની જેમ પાલન કરજો.” આમ કહીને ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ પોતે રઘુનાથનો હાથ સ્પર્શવાના હાથમાં આપ્યો. સ્પર્શ મહાપ્રભુની આ આસા સિરોધાર્મ રહીને રઘુનાથને છાતી સરસા ચાંપ્યા. રઘુનાથે સમુદમાં સ્નાન કર્યો પછી જગદીશનું દર્શન કર્યું અને પછી પ્રસાદ લઈને આરામ લીધો.

રોજનો નિયમ યથા ગયો હતો કે રધુનાથદાસ સ્નાન કરીને આવતા, ત્યારે ભોજનમાટે તેમને મહાપ્રસાદ મળતો હતો. આ રીતે પાંચ દિવસ વીતી ગયા. પછી રધુનાથે વિચાર કર્યો કે, આ પ્રકારે તમ યમને પ્રસાદ લેવાથી લજ્જનમાં વિશેષ થશે. આથી છૂટ દિવસે તે ત્યાં ભોજન કરવા ન ગયા અને આખો દિવસ લજ્જનમાં ગાળી રાત્રે શ્રીજગદીશની પુષ્પાંજલિનાં દર્શન કરીને સિદ્ધહર આગળ લિલાને માટે ઉભા રહ્યા. તેવખતે ત્યાં એવી પ્રથા હતી કે જે ભક્ત લિલા નહોતા માગતા તેઓ રાત્રે સિદ્ધહર આગળ ચૂપચાપ ઉભા રહેતા; અને જ્યારે જગદીશનાં સેવકો સેવા પૂર્ણથી પરવારી ધેર જતા ત્યારે તે અજાર્યો વૈષ્ણવોને કંઈક પ્રસાદ આપતા હતા. રધુનાથે એજ અકિંચન લિલુએનું અનુકરણ કર્યું.

જ્યારે આ સમાચાર શ્રી ગૌરાંગના જાણવામાં આવ્યા, ત્યારે તેમણે અત્યંત સંતોષ પામીને કહ્યું કે, રધુનાથે વિરક્તોને યોગ્ય કાર્ય કર્યું છે. વિરક્તોએ હમેશાં નામ-સંકીર્તન કરવું જોઈએ અને જે કંઈ મળી આવે તેનાથી ઉદર-પોષણ કરવું જોઈએ. સંસારનો ત્યાગ કરીને પણ જોએ ભોગ-વિલાસ અને ઇન્દ્રિયસુખમાં તત્પર રહે છે તેઓ ભગવાનને મેળવી શકતા નથી. વૈરાગ્ય અને વિનય એ ધાર્મિક પુરુષોના શત્રુગાર છે. રધુનાથમાં વૈરાગ્ય જોટલા પ્રમાણમાં હતો તેટલીજ નમ્રતા પણ હતી. તે કદી ચૈતન્ય સાથે આંખે આંખ મેળવીને વાતચીત નહોતા કરતા. જો કંઈ વાત કહેવી હોય તો ખીજની મારફત કહેવડાવતા. એક દિવસ આચાર્ય સ્વરૂપની મારફત તેમણે પ્રશ્નને જણાવ્યું કે, “હું ઘર છોડીને જ્યાં આવ્યો છું, મારા જીવનનો શું ઉદ્દેશ છે અને મારે શું કરવું છે તે કંઈ મને ખબર નથી. આપ પોતેજ શીમુએ મારફત કંઈ ઉપદેશ આપીને મને કૃતાર્થ કરાજે.”

શ્રી ગૌરાંગે કહ્યું:—“તમે સ્વરૂપ પાસેથી સાધ્ય-સાધનતત્ત્વનું શિક્ષણ લ્યો. તેજ તમારા ઉપદેશક છે. તે જે જાણે છે તે હું નથી જાણતો; છતાં પણ જો મારી વાતમાં વિશ્વાસ હોય તો મારે એજ કહેવાનું છે કે, સારરહિત માત્ર કથાવાતાં કહેવી નહિ અને સાંભળવી પણ નહિ. સાંઝે ખાતું નહિ અને સાંઝે પહેલું નહિ. જાતે માન મેળવવા ન ઇચ્છતાં ખીજઓને માન આપવું. હમેશાં હરિનામ લેવું અને શ્રી રાધાકૃષ્ણની માનસિક ઉપાસના કરવી. મારો જાજ દુઃકો ઉપદેશ છે અને ખીજ વાતો સ્વરૂપ પાસેથી જણાશે.” આ પ્રમાણે કહીને પોતાનો રહેલો શ્લોક વાંચ્યો.

છળાદપિ સુનોષેન તરોરપિ સાહિષ્ણુતા । અમાનિના માનેદન કીર્તનીયઃ સદા હરિઃ ॥

રધુનાથ આ ઉપદેશ સાંભળીને સ્વરૂપની સાથે પ્રશુની સેવામાં પોતાનો સમય ગાળવા લાગ્યા. ખીજ તરફ રથયાત્રાના ઉત્સવમાં ભાગ લેવાને સિવાનંદ આદિ જંગાળી વૈષ્ણવો નીલાચળ આવ્યા, તેમની સાથે તેમના પિતાએ એક પત્ર અને દશ માથુસ રધુનાથને પાછા લાવવામાટે મોકલ્યા હતા. સિવાનંદે અર્ધ સમાચાર રધુનાથને કહ્યા. રથયાત્રાના સમયના ભક્તવૃંદસહિત શ્રીચૈતન્યનાં વૃંદસકીર્તન જોઈને રધુનાથ આશ્ચર્યચકિત થયા અને પ્રેમથી ગદગદ થઈ ગયા. ચાતુર્માસ વીસા પછી જ્યારે ભક્તો પોતાને દેશ પાછા ફર્યા ત્યારે રધુનાથના પિતાએ સિવાનંદને પોતાના પુત્રના સમાચાર પૂછ્યા. તેમણે કહ્યું:—“તેમને કાણ નથી જાણતું ? તે એક પ્રખ્યાત ભક્ત છે અને રાત-દિવસ કીર્તનમાંજ મગ્ન રહે છે. તે પોતાના ભોજન આગ્રહાદની પછુ દરકાર નથી કરતા. ભોજન માટે લિલા લેવા પણ જતા નથી. કાંઈએ કંઈ આપ્યું તો ખાઈ લે છે નહિ તો કંઈ પરવા નહિ. તેમણે જે મહાન જ્યેષ્ઠવાળાં માતપિતા તથા સ્ત્રી વગેરેનો મોહ તદજને વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો છે તેનાથી તથા પોતાના ચરિત્રના બળથી તેઓ ભક્તોના અત્યંત પ્રીતિપાત્ર થઈ પડ્યા છે.”

સેવકોને મુખે રધુનાથના અપવાસી રહેવાના અને લિલા ન લેવા જવાના સમાચાર જાણીને ચોવર્ધનદાસને ભારે દુઃખ થયું. તેમણે ચારસો સોનામહોરો તથા ખીજ કેટલીએ સામગ્રી જગ-દીય મોકલી આપી. રધુનાથ તે લેવા ઇચ્છતા ન હતા, પરંતુ પિતાને દુઃખ થશે એમ સમજીને ખપુરે રાખી લીધું. તેમણે પોતાને માટે તેમાંની એક કોટી પણ ન લીધી. પત્તુખર વૈષ્ણવોને વહેંચી દીધું. તેમાંથી જે કંઈ રાખ્યું હતું તેમાંથી તેઓ મહીનામાં બે વાર ગૌરાંગ મંદાપ્રશુને નિમંત્રણ આપી ભોજન કરાવતા. બે વર્ષ આ રીતે ભોજન કરાવીને રધુનાથે આ કાર્ય પૂર્ણ બધું કર્યું. બે ત્રણ મહીના પછી શ્રી ગૌરાંગે સ્વરૂપને પૂછ્યું કે, ‘હવે રધુનાથ મને ભોજનનું નિમંત્રણ

કેમ નથી આપતો ?' સ્વરૂપે કહ્યું કે, 'રઘુનાથે એમ નિમારીને નિમંત્રણ બધે કહ્યું છે કે વિવશાશ્રમ મનુષ્યાના પૈસાથી પ્રભુને ભોજન કરાવવાથી તેનું મન પ્રસન્ન નથી થતું અને આપ તેના આગ્રહને જ આધીન થઈને નિમંત્રણ સ્વીકારી લેવો છો, એટલે નિમંત્રણ બંધ કરવું એજ ઉત્તમ છે.' આ સાંભળી શીગૌરીએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે: 'વિવશીનું જન આવાથી મન મલિન થાય છે અને મન મલિન થવાથી શીઠરિત્તું સ્મરણ શે પ્રકારે નથી થતું. તેને રાજસિક નિમંત્રણ કહે છે. એથી દાતા અને ભોક્તા બંનેનાં ચિત્ત કટુચિત્ત થાય છે. રઘુનાથે નિમંત્રણ બધે કરી દીધું છે.'

પૂર્વોક્ત વ્યવસ્થાનો ઉચ્ચેષ ભક્તમાળના દીકાર પ્રિયાદાસજીએ આ રીતે કર્યો છે:— આતિ અનુરાગ ધર સંપતિ શો રહ્યો પાગિ, તાદ કરી ત્યાજ નીલાચલ કિયો ખાસ દે; ધનકે પહાવે પિતા તોપે નદિ' આવે કછ, દેખિને મુદાવે મદા પ્રભુજી કે પાસ દે. મંદિર કે દારણ મુંદર નિદાર્યો કરે, લગ્યો સીન ગાન સકલાત કુર્ષ દાસ દે; સૌમ્ય સંગ જાણે કી રીતિ કે પ્રમાન વદે, વેસે સજ જન્યો માધોદાસ મુખરાસ દે. કેટલાક દિવસ પછી રઘુનાથે સિંદદાર પાસે ઉભા રહેવાનું પણ છોડી દીધું; કેમકે તેને ધનવાનનો પુત્ર જાણીને સોઠો અધિક ભિક્ષા આપવા લાગ્યા હતા. દવે તે જનજેત્રામાં જઈને લાંથી ને કંઈ મળતું તેનાથી જીવનનિર્વાહ કરતા. ચૈતન્યદેવ આ સમાચાર સાંભળી જતંત લાંથી ને કંઈ મળતું તેનાથી જીવનનિર્વાહ કરતા. ચૈતન્યદેવ આ સમાચાર સાંભળી જતંત પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે, 'રઘુનાથે દીકર કહ્યું છે; કેમકે સિંદદાર પાસે ઉભા રહીને ભિક્ષા કરવી એ વેશ્યાઓના આચાર જેવું છે. ચૈતન્યદેવ આ વાતથી એટલા પ્રસન્ન થયા કે પોતાની ગોવર્ધન-શિલા અને ગુંજમાળા રઘુનાથને ભેટ આપી. રઘુનાથ ચૈતન્યના આદેશાનુસાર આ શિલાની ભક્તિ-પૂર્વક પવિત્ર જળ અને તુલસી-મંજરીઓથી પૂજ કરતા. એ બેટથી તે જતંત પ્રસન્ન થયા હતા અને પ્રભુની પોતાના ઉપર પૂર્ણ કૃપા સમજ્યા હતા.

ત્યારબાદ રઘુનાથે અનજેત્રામાં પણ જવાનું છોડી દીધું. ગાયેને મારે ને વાસી અને સડેસો પ્રસાદ બહાર ફેંકી દેવાતો અને જેને ગાયો પણ નહોતી ખાતી તેને રઘુનાથ રાત્રે ઉપાડી લાવતા અને તેને પાણીમાં ધોવાથી ને ચોખા નીકળતા તેમાં મીઠું ભેળવીને ખાતા. એક દિવસ રઘુનાથ આવું ભોજન કરતા હતા તેજ વખતે ચૈતન્ય મહાપ્રભુ લાં જઈ પહોંચ્યા અને તેમાંથી એક મુઠ્ઠી ભરીને ખાઈ ગયા. જ્યારે ખીજવાર ખાવા ઇચ્છ્યું ત્યારે તેમણે અટકાવ્યા અને કહ્યું કે, 'તે આપને ખાવા યોગ્ય નથી.' ચૈતન્યે કહ્યું કે, 'હું રાજ અનેક પ્રકારના મહાપ્રસાદ જમું છું, પરંતુ આવું સ્વાદિષ્ટ ભોજન મેં કદી ખાધું નથી.'

રઘુનાથ આ રીતે સંપૂર્ણ રીતે ઉદિય-નિમ્મલ કરી અને માત્ર નામજન્ય તથા નામસંકીર્તન કરી શ્રી ચૈતન્યના પવિત્ર સહવાસમાં જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યા. રાતદિવસ તે ધર્મ-ચિન્તન-માંજ મગ્ન રહેતા અને માત્ર બે બહી કલાક સૂવામાં અને ખાવાપીવામાં ગાળતા. સ્વાદને વિચાર નહિ કરતાં કેવળ યરીર ધારણ કરવા પૂરતોજ થોડો બહાર કરતા અને યરીરને ઢાંકવામટે ફાટકું વટકું જૂતું વસ્ત્ર પહેરતા. આ રીતે ૧૬ વર્ષ રઘુનાથ નીલાચલમાં રહ્યા. ચૈતન્ય મહાપ્રભુ-દાટકું વટકું જૂતું વસ્ત્ર પહેરતા. આ રીતે ૧૬ વર્ષ રઘુનાથ નીલાચલમાં રહ્યા. ચૈતન્ય મહાપ્રભુ-ની પ્રેમવિરહો-મત્ત મહાભાવની અવસ્થામાં સ્વરૂપની સાથે રઘુનાથ પણ સારીરીતે તેમના દેહનું રક્ષણ અને સેવા કરતા હતા. શ્રી ચૈતન્યે લીલા સમાપ્ત કર્યા પછી પણ કેટલાક દિવસમુધી તે નીલાચલમાં રહ્યા; પરંતુ જ્યારે સ્વરૂપનું પણ મૃત્યુ થયું, ત્યારે તેઓ યુરુ-વિરદના શોકથી દુઃખી થઈને જંદાવન માહ્યા ગયા. પ્રિયાદાસ લખે છે કે:—

મહાપ્રભુ કૃષ્ણ ચૈતન્ય જૂઠી આટા પાઈ, આયે જંદાવન રાધાકુંડ વાસ કિયો દે; રહને કદનરૂપ ચદનિ ન કદિ સકે, થકે સુનિ તનભાન રૂપ કરિ દિયો દે. માનસી મેં પાયો દૂધ ભાત સરસાત દિએ, દિએ રસ ભારી દેખિ વેદ કદિ દિયો દે; કદો લો' પ્રતાપ કદા' આપુ દિ સમુજિ ભેડુ, દેડુ વહી રીઝિ જેસો આયે પાપ જ્યો દે.

આ પદથી રઘુનાથદાસ ગોસ્વામીજીની માનસિક ઉપાસનાની પરાકાષ્ટા જતાવવામાં આવી છે. એક-વાર તેમણે માનસિક પૂજન-અર્ચન ઉપરાંત ખીરનું માનસિક નૈવેદ્ય પણ ધરાયું હતું; અને તે ઉપરાંત તે પ્રસાદને માનસિકરૂપે ખૂજ આપી પણ હતો; જેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તેમને

અછૂર્ણ થયું હતું. એક સનજન કે જેમને તેમના માનસિક પૂજન વગેરેમાં વિશ્વાસ નહોતો, પણ જે એટલું બહુતા હતા કે તેમણે કંઈ બારે બોજન કર્યું નથી અને કરતા પણ નથી, તે તેમને માટે એક અત્યંત બાહોશ વેષને બોલાવી લાવ્યા. તેણે કહ્યું કે, 'તેમણે કોઈ બારે પદાર્થ ખાધો છે અને તેનાથી અછૂર્ણ થયું છે.'

વૃંદાવનમાં શ્રીરૂપ અને સનાતનનો બેઠો ચવાથી રધુનાથદાસને કંઈક શાંતિ થઈ અને તે તેમની સાથે આનંદથી રહેવા લાગ્યા. રૂપ અને સનાતન રધુનાથદાસ પાસેથી શ્રીગૌરચંદ્રની મદન લીલા સાંભળવા લાગ્યા. રધુનાથદાસે ગૌરલીલા ઉપર બંગાળીમાં એક પુસ્તક લખ્યું છે. તેઓ સંસ્કૃતના પણ સારા પંડિત હતા. તેમણે 'ચૈતન્ય-સ્તવ-કલ્પવૃક્ષ', 'મનઃસિક્ષા' અને 'શુશ્રુલેશ શેખર' વગેરે કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે. 'કૈટ લામસ કૈટ લાગોરમ' માં તેમના નામની પહેલાં સ્વારાવલી, મનઃસિક્ષા અને શુશ્રુલેશ શેખરનાં નામ આપેલાં છે; પણ તેમાં શુશ્રુલેશ શેખરનું નામ શુશ્રુલેશ સુખદ આપેલું છે. પ્રથમ પુસ્તકમાં પોતાના ઉદારવિષે તેમણે લખ્યું છે કે:-

મહાસંપદારાદિ પતિતમુદ્દત્ય કૃપયા, સ્વરૂપે યઃ સ્વીયે કુજનમપિ માં નસ્ય મુદિતઃ ।

હતો ગુચ્છાહારં પ્રિયમપિ ચ ગોવર્દનશિલાં, દર્શી મે ગૌતાન્ત્રે હૃદય ઉદયમ્માં મદયતિ ॥

મારા જેવા દુર્જન ઉપર પણ કૃપા કરીને મદત્તા અને સ્ત્રી-પ્રલોભનથી મારો ઉદાર કરીને સ્વરૂપના હાથમાં સોંપ્યો અને પ્રસન્ન થઇને અને પોતાના કંઈમનિા શુભદાર અને ગોવર્ધનાશલા આપ્યાં, એજ ગૌરાંગ મારા હૃદયમાં બચ્ચત થઇ મને પ્રેમાન્મત બનાવી દે છે.

ભક્તપ્રેમ શ્રી કૃપદાસજીએ પોતાની ભક્તનામાવળીમાં રધુનાથદાસ ગોસાંઈવિષે લખ્યું છે કે:-

ભજનરાસિ રધુનાથજી રાધાકુંડ રથાન, લોન તર્ક બજાકો લયો પરસ્મે નદિ કહ્યુ ખ્યાન;

વંદન કરી કે ચિંતન ગૌરસ્થામ અભિરામ, સોવત દૂ રસના રતે રાધાકુંડી સુનામ.

વૃંદાવનમાં રાધાકુંડ ઉપર એક કુટી બનાવીને રધુનાથદાસ પહેલાં કરતાં પણ બધિક કઠિન મત પાળના રહીને સમય વીતાવવા લાગ્યા. કહેવાય છે કે, વૃંદાવનમાં તેમણે અનન્ય છાંડી દીધાં હતાં અને માત્ર ઘાસ પીને રહેતા હતા. રધુનાથદાસ દમેશાં ત્રણવાર રાધાકુંડમાં સ્નાન કરીને વૈષ્ણવોને ભેટતા હતા, એક લાખ દરિનામના બપ કરતા અને એક હજાર વૈષ્ણવોને ઠંડવત પ્રણામ કરતા. એક પહેાર શ્રી ચૈતન્યના અલૌકિક શુભ અને ચરિત્રનું વર્ણન કરતા અને બાકીના સમય રાધાકુંડીનાં ખ્યાન, ધારણા અને માનસપૂજનાં માળતા હતા. વૈષ્ણવોમાં રધુનાથજીનું રથાન બહુ ઉચું છે. બંગાળી વૈષ્ણવોમાં જે ૭ ગોસ્વામી આદિશુર કહેવાય છે તેમાં રધુનાથજી પણ એક છે. રધુનાથદાસજીએ વૃંદાવનમાં ૪૯ વર્ષ નિવાસ કર્યો. 'ચૈતન્યચરિતામૃત' ના રચનાર કૃષ્ણદાસ કવિરાજ તેમના શિષ્ય હતા. આશ્વિન શુક્લ દાદશીને દિવસે તેમણે દેહલાગ કર્યો. દર વરસે એ દિવસ વૈષ્ણવોમાં મદાન ઉત્સવતરીકે ઉજવાય છે. કહે છે કે, સં. ૧૬૩૯ માં તેમણે દેહલાગ કર્યો હતો.

અત્યુક્ત ઐશ્વર્યના એકલાજ અધિકારી અને પતિપરાયણ મુંદર સ્ત્રીના સ્વામી હોવા છતાં રધુનાથદાસ ગોસ્વામીએ સંસારનો ત્યાગ કરી વૈરાગ્ય, તરીબાધ તથા ભગવદ્ભક્તિની એકનિષ્ઠાને પોતાનાં કથાં હતાં. શ્રીકૃષ્ણદાસ કવિરાજે પોતાના બંગાળીમાં રચેલા ચૈતન્યચરિતામૃતમાં એક સ્થળે રધુનાથદાસ ગોસ્વામીવિષે લખ્યું છે કે:-

અનન્ત રધુનાથેર શુભ કિ કરિણે લેખા, રધુનાથેર નિયમ જેન પાપનેર રેખા.
સાટે સાત અંદર જાણ જૈંદાર રમરણે, આદાર નિદા ચારિ દંડે સો નહે જાન દિને.
વૈરાગ્યેર કથા તાર અદ્ભુત કથન, આજન્ય ના દિલ છુદવાય રમેર રપશન.

મજબૂતપણદાસ

મહાન ભક્ત લાલાવાવુનું ટૂંક ચરિત્ર

(બંગાળી ઉપરથી લેખક:-શ્રીયુત શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંથિત)

ગર્વનર જનરસ વૌરન દેશિંગ્સના વિષ્ણુવાન દિવાન ગંગા ગોવિંદસિંદના નામથી કનિદાસ-
ના અધ્યક્ષીએ સુપરિચિત છે. અમારા ચરિત્રનાયક એમનાજ પોત્ર યા. ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં
તેમને ઉડિસના વસુધાતી ખાતાના દિવાનનું પદ આપવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ એ પદ ઉપર
તેઓ ગાંગા દિવસ સુધી રહ્યા નહિ. સ્વતંત્રપણે જીવન માગવાની અભિલાષાથી તેમણે નોકરીનું
રાજીનામું આપ્યું અને પૈતૃક જમીનદારી તથા અન્ય સંપત્તિના વલિવટમાં ચિત્ત પરાંત્યું. એક
દિવસ એ પોતાની જમીનદારીની તપાસ કરીને સંધ્યાકાળે એક ગામડામાં યજ્ઞ ધેર પાછા ફર્યા
હતા એવામાં એક ધોખીની કન્યા તેના પિતાને કહી રહી હતી: 'બાપા, વેળા તો યજ્ઞ ગઈ. દિવસ
સળગાવોને?' આ સંખેડો રાત્રી રામકૃષ્ણસિંદના ચિત્તમાં મર્મભેદી બાજુની પેઠે વિચારને પ્રવેશ
પામ્યા. એ વિચારવા લાગ્યા: 'વેળા તો મારી પણ યજ્ઞ ગઈ છે, પણ મેં દળુમુખી અંતરમાં
દીવો પ્રગટાવ્યો છે? આટલાં વર્ષ નાદક મોજમજલ અને મોજવિલાસમાં જીવન વ્યતીત કર્યું!
આ પ્રમાણે અન્તર્ગુણી યત્તિ કરીને વિચાર કરવાથી તેમના હૃદયમાં એક કાષ્ઠમાત્રમાં જ્ઞાનભૂમિ
પ્રકટી નીકળી. ચિત્તમાં હૃદ વૈરાગ્યનો ઉદય થયો અને ત્રીસ વર્ષની ભરપૂરાવરધામાં રાજવૈભવ
તથા સુંદર, પતિવ્રતા યુવતી પત્ની રાણી કાત્યાવતીનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસધર્મ સ્વીકાર્યો. જંગ
ગાનો લાગ કરીને પોતે પવિત્ર ધામ વૃન્દાવનમાં પધાર્યા; અને પચીસ લાખ રૂપિયાનું ખર્ચ કરીને
ત્યાં એક વિદ્યાળ, ચતુષ્કોણુ ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું. એ મંદિરમાં કૃષ્ણચન્દ્રની મૂર્તિ પધરાવવામાં
આવી છે. રાજપૂતાનાના આરસપહાણપડે એ મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. વૃન્દાવનનાં દર્શનીય
સ્થાનોમાં એની ગણતરી છે. એ મંદિર સાથે સાધુ, સંત, જ્ઞતિષિ, અભ્યાગતને સાર એક અન-
જ્ઞેત્રની પણ વ્યવસ્થા છે. એ મંદિરની સ્થાપના ક્યાં પછી એમણે મથુરાના રાધાકુંડની ચોરસ
સ્વેત પથ્થરનાં પગથીયાં બંધાવી આપ્યાં.

એ સમયમાં રાજપૂતાનાના કેટલાક રાજાઓ સાથે અંગ્રેજ સરકાર સંધિના કાલકરાર કરી
રહી હતી. એમાંના કેાઈ એક રાજાને સંધિપત્ર ઉપર સહી નહિ કરવાની સલાહ રાજા કૃષ્ણચન્દ્રે ઉર્ફે
લાલાબાજુએ આપી છે, એવો સંદેહ ઉપજવાથી તે વખતના સરકારી રેસિડેન્ટ સર ચાર્લ્સ
મેટકાફ તેમને દિલ્હી લઈ ગયા; પરંતુ પૂરી તપાસ થતાં તેઓ નિર્દોષ છે એવી ખાતરી થવાથી
દિલ્હીના બાદશાહ સાથે તેમનો પરિચય કરાવ્યો. બાદશાહે તેમનો ધણો આદરસન્ધાર કર્યો અને
'મહારાજ' ની ઉપાધિ આપવા માંડી; પરંતુ માનવેલવનો પ્રથમથીજ ત્યાગ કરી આવેલા લાલા
બાજુએ વિનયપૂર્વક ત્યાગ કર્યો. દિલ્હીથી પાછા ફરતી વખતે પોતે સ્થાપેલા મંદિર આદિ ધાર્મિક
સંસ્થાઓના નિભાવ અર્થે મથુરા જીલ્લામાં પંદર મામ ખરીદી સેવાનો બંદોબસ્ત કરતા આવ્યા.
તેમની મથુરાની જમીનદારીની આવક પુષ્કળ હતી. એમાંથી મંદિરનું બધું ખર્ચ જતાં વર્ષ દિલ્હી
આવીસ હજાર રૂપિયા બચતા, તે અન્નસત્રના નિભાવ સારે બુદ્ધિ કાઢવામાં આવ્યા. એ અન્નસત્ર
મજ્જમજામાં નિરાશ્રિત બંગાળીઓનું આશ્રયસ્થાન છે. એ મંદિર તથા અન્નસત્રને સારે ખરીદી
જમીનદારીને અંગે મથુરાના સૌથી પ્રસિદ્ધ શેઠજી, જેમની સરકાર ફરખારમાં તથા લોકોમાં પણ
સારી પ્રતિષ્ઠા અને લાગવગ હતી, તેમની સાથે લાલા બાજુને કળયે ઉભો થયો અને કચેરીમાં
મુકદ્દમા ચાલવા લાગ્યા. એ પ્રસંગથી લાલા બાજુને પાર્શ્વિક સંપત્તિ, આત્માભિમાન વગેરે ઉપર
બહુ તિરસ્કાર ઉપજ્યો; અને સદૃશ મોજન કરીને રાત્રિવસ દરિનું નામ દેવામાં તેમણે સમય વ્યતીત
કરવા માંડ્યો. એ વખતે નાલાજીની 'ભક્તમાળ' નો બંગાળી અનુવાદ કરનાર સાધકચૂડામણિ
પરમ વૈષ્ણવ કૃષ્ણદાસ બાબાજી વૃન્દાવનમાં નિરાજતા હતા. તેમની સાધુતા, અસીમ પાંડિત્ય,
અદ્વૈતચિન્તન અને અસાધારણ ભગવદ્ભક્તિની વાત લાલા બાજુને કાને પહોંચી હતી. બાબા-
જીની સેવામાં જઈને દીક્ષા લેવાની પ્રજ્ઞા એમના મનમાં હતી. લાલાબાજુની પૂર્વાવસ્થા,
વૈરાગ્ય, દીનતા, દયા, સૌજન્ય અને વિનય આદિ ગુણોથી બાબાજી પણ કપારનાએ બહુતા હતા.
એમનું ચિત્ત પણ લાલાબાજુ પ્રતિ ધણા સમયથી આકર્ષિત થયું હતું; પરંતુ આટલા દિવસ
અન્નને પરસ્પર મળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નહોતો. એક દિવસ લાલાબાજુ બાબાજીના આશ્રમમાં
જઈને બેઠા અને દીનભાવે પોતાનો અભિલાષ પ્રગટ કર્યો. બાબાજીએ ધણાજ આદરપૂર્વક તેમને

સકાર કર્યો. યોગ્ય ગુરુની આગળ યોગ્ય શિષ્ય દીક્ષા પ્રદણ કરવાનો આગ્રહ કરી રહ્યા છે. કેવું મુદર દસ્ય ! આવા વિશુદ્ધ ચરિત્રવાળા, સંસાર ઉપર વિરક્તિ ધરાવનારા, પરમ ભગવદ્ભક્ત સુપ્રસિદ્ધ લાલાબાણુને દીક્ષા આપવામાં ગુરુએ વિલંબ કરવો નોંધ્યો કે એમને દીક્ષા આપીને કૃતાર્થ થયેલા ગણવા નોંધ્યો ! પરંતુ સાધુ મહાત્માઓના સ્વભાવ વિચિત્રજ હોય છે. કૃષ્ણદાસ બાવાજીએ આદરપૂર્વક તેમને પોતાની પાસે બેસાડીને દીન અને કરુણ સ્વરે કહ્યું:-“ મેટા ! તારે દીક્ષા પ્રદણ કરવાને હજી થોડીવાર છે. હજી થોડા દિવસ વાટ ને ! ” બાવાજીનાં વચનથી લાલાબાણુ દુઃખ અને વિસ્મયસાગરમાં લીન થઇ ગયા અને કુંજમાં પાછા ફરીને પોતાના સ્વભાવ તથા ચારિત્ર્યનું અવલોકન કરવા અને તેમાં શા દોષ છે તે તપાસવા લાગ્યા. થોડીવાર પછી તે બોલી ઉઠ્યા:-“ હા, હવે હું સમજ્યો. ખરેખર, મારે દીક્ષા પ્રદણ કરવામાં હજી ઘણો વિલંબ છે. ભગવદ્ભક્તિમાં મોટા પ્રતિબંધ નાખનાર, હૃદયની મુખ્ય મહિનતારૂપ અદ્ધંકાર હજીસુધી મારા હૃદયમાં જડ ધાલી બેઠો છે. માઈ મંદિર છે, હું મારા પૈસાથી બંધાવેલા મંદિરનો પ્રસાદ પ્રદણ કરું છું, એવા વિચાર હજીસુધી મારામાં ઠસેલા છે. ‘હું’ અને ‘માઈ’ એ ભાવ હજીસુધી ગયો નથી. ધિષ્ઠાર છે મારા શ્વતરને ! ”

એજ ક્ષણેથી લાલા બાણુએ મધુકરીવૃત્તિ સ્વીકારી. કુંજમાં ઘેરેઘેર ભટકીને એક એક સુદૃઢ ભિક્ષા માંગીને તેનુંજ ભોજન કરવા માંડ્યું. હૃદયમાંથી જ્યારે હૃપદ-અદ્ધંકુદિનો બીલકુલ દોષ થયેલો જણાયો, સારે પાછા એક દિવસ બાવાજીના આશ્રમમાં જઈ પહેાંચ્યા અને દીનતાપૂર્વક તેમને ચરણે નમીને દીક્ષા લેવાની પુનઃ પ્રાર્થના કરી. એમને ખાતરી હતી કે, આ વખતે તો બાવાજી અવશ્ય કૃપા કરીને દીક્ષા આપશે. બાવાજીએ પહેલાં કરતાંયે અધિક મધુરભાવે અને મૃદુ શબ્દોમાં કહ્યું:-“ મેટા ! તારે દીક્ષા પ્રદણ કરવામાં હજી પણ થોડા વિલંબ છે. ” લાલા બાણુ સ્તબ્ધ થઈને આશ્રમના આંગણમાં પુતળાની પેઠે ઉભા રહીને મોઢાર અશ્રુ વરસાવવા લાગ્યા ! થોડીવાર પછી નિરાશ થઈને પોતાની કુંજમાં પાછા ફર્યા અને ઊંડા વિચારમાં નિમગ્ન થયા. ‘ ગુરુજીનું કથન સકારણજી હોયું ’ નોંધ્યો. મારામાં હજીપણ કોઈ દોષ હશે જેને લીધે ગુરુજીએ મને દીક્ષાને માટે અધોગચ્છ ગણ્યો. ’ આવી ચિન્તામાં નિમગ્ન થઈ એ પોતાના અપરાધોનું અવલોકન કરવા લાગ્યા. વિચાર આવ્યો:-“ જે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, સંપત્તિનો ત્યાગ કરીને શ્રી કૃદાવનમાં વૃક્ષની નીચે આશ્રમ બાંધ્યો છે; માધુકરીવ્રત ધારણ કરીને જીવંતી માણું છું; હરિના ચરણકમળમાં ચિત્તને સમર્પણ કરીને આડે પહોર ભગવાનનું નામ જપ્યા કરું છું; એ બધી વાત સાચી, પરંતુ મારા મનની મહિનતા હજી પણ દૂર નથી. સામારે હું શેઠજીના કુંજમાં મધુકરી માગવા સાર નથી જઈ શકતો ? હજીપણ સંયુગ્મતે તિરસ્કાર અને દેવશુદ્ધિ મારામાં પ્રવળરૂપે રહ્યાં છે, તોપણ મારું મન શુદ્ધ થયું કેમ કહેવાય ? સન્ન, મિત્ર, માન, અપમાન, એ બધું ભેદ-જ્ઞાન જ્યાંસુધી આવડ્યું બધું પ્રબળ છે, ત્યાંસુધી અદ્ધંકારશુદ્ધિ કેવી રીતે જતી રહે ? શું આવા લક્ષણેજ હું બાવાજીની કૃપા મેળવવા ગયો હતો ? ધિષ્ઠાર છે મને ! ધન્ય છે બાવા કૃષ્ણદાસ તમને ! ધન્ય છે તમારા મદિમાને ! તમારા મદિમાનો અંત નથી. તમેજ મને તમારો હાસ બનાવવાને યોગ્ય બનાવી રહ્યા છો ! ”

જે શેઠજીનો ઉપર ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ તે એક મહા ધનાઢ્ય જમીનદાર અને પરમ-ભક્ત હતા, કૃદાવનમાં તેમણે એક અતિ વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું છે. તેમના અંશર્થની સીમા નહોતી. મથુરાં અને તેની આસપાસનાં કેટલાંએ ગામ તેમણે જમીનદારીમાં ખરીદી લીધાં હતાં. લાલાબાણુની પણ મથુરાંમાં કેટલીક સંપત્તિ છે. વાર્ષિક આવક લાખેક રૂપિયાની છે. જમીન સદા કચ્છાનું કારણ થઈ પડતી હોવાથી આ બન્ને ભક્તજનોમાં પણ વૃંમનસ્થનું નિમિત્ત થઈ પડી. એ જમીનદારીની ખાતર બન્ને વચ્ચે લાંબા સમયસુધી મુકાબો ચાલ્યો હતો અને બન્નેનાં મન એટલાં ઉંઝાં થઈ ગયાં હતાં, કે એકબીજાના સામું જોવા નહિ. એક વખત તો એ સંયુગ્મત એટલી બધી પ્રબળ થઈ પડી હતી કે બન્નેને પોતપોતાના શ્વતરની સંકા ચર્ચ પડી હતી.

લાલાબાણુ બધી કુંજોમાં જઈને ભિક્ષા માગી આવતા, પરંતુ શેઠજીની હવેલીમાં જતાં એમનો પથ ઉપડતો નહિ. મનમાં વિચાર આવનાંજ ગઈ ગુજરી સાંભરી આવતી અને એમને ત્યાં મધુકરી માગવા જતું એ માથું કાપ્યા જેવું લાગતું. કેમ ન ઘાતે ? વૈરાગ્ય દેરદીપ્તિનો જ-

મણી દાસ, ભારતવર્ષના રાજતંત્રની લગભગ એક વખત પોતાના હાથમાં રાખનાર રામ વર ગોવિંદસિંહના પીતને એક શેઠને નમ્રુ આપનાં સંકલ્પ કેમ ન આવે ! પરંતુ રામજી તે દવે રાત્ર કૃષ્ણચંદ્ર મહીને એક દીન ત્રિશુ બન્યા દના. પોતાના મનનો અદકાર કદી નામદો તેમણે દદ સંકલ્પ કયો હતો. એ સંકલ્પનું જાન થતાં તારજ એમનો બધા સંકલ્પ બદલે માન, અભિમાન, યતુતા, અદકારઆદિ વિહારો તેમના હૃદયમાંથી પગાલન કરી મદ દે દિયરો મધ્યાદનાકાળે યમુનારનાન કરી આવીને દીનવેશ લાલજાણુ શેઠની કુંજમાં બેસી રિયત થવા અને મુકીબાર અમલી શિક્ષા માગી. કલકત્તાના એક જંગમી રાજને શિક્ષા થરડ નેષ્ટ શેઠની દવેલીના નોકરો ગઈજદ થઈ ગયા. તેમની આંખમાં આંસુ ભરાય આવ્યાં તે પોતાના શેઠ નારાજ થાય એ બીકથી તેઓ કાંઈ પણ કદી શકયા નહિ; તેમજ ત્રિશુ ચંદ્ર પણ હિંમત ચાલી નહિ. દેવોગે શેઠ પોતેજ એ વખતે લાં દના. નોકરોએ દોડના તેજ જઇને ખખર આપ્યા કે લાલજાણુ આપણે ત્યાં મધુકરી માનવા આવ્યા છે. શેઠ ઉભે પગે બહાર આવીને જુએ છે, તો ખરેખર લાલજાણુજ ઉભેલા છે. તેમના વિચરણે શેઠ રહ્યો નહિ. લાલજાણુનો દીન વેશ અને વેરાગ્ય જોનાંજ તેમની પ્રત્યે શેઠનો જે કંઈક અને યતુભાવ હતો તે જતો રહ્યો. લાલજાણુને મુખેથી મધુકરી શિક્ષાની પ્રાર્થના સંકલ્પ વાર તેમનું હૃદય પીગળી ગયું. એ લાલજાણુના ચરણમાં પડી ગયા. લાલજાણુએ શેઠ ઉભા કરીને દદ આલિંગન આપ્યું. બંનેનાં નેત્રમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. શેઠએ તેજ પ્રસાદ આરોગવાનો ઘણો આમદ કયો; પરંતુ લાલજાણુ પોતાનું મધુકરીમન તોડવા કંઈક પ્રકારે તૈયાર થયા નહિ અને ઘણાજ વિનયપૂર્વક ફક્ત એક મુદી અમલીજ ચાચના કરી.

શેઠ લાચાર થઇને લાલજાણુને મધુકરી આપવાની નોકરીને આઠા આપીને અશ્રુ નેત્ર તથા વ્યાકુળ મિત્રે ઘરમાં આવ્યા ગયા. લાલજાણુની આટલી બધી દીનતા તથા વિનયે લીધે બધા મુગ્ધ થઇ ગયા. ઘેર યતુને પરમ મિત્ર ગણી તેને ઘેર શિક્ષા માગી આવીને શેઠ બહાર નીકળ્યા તેવા શું જુએ છે ! કૃષ્ણદાસ બાવાજી સન્મુખ ઉભા છે ! લાલજાણુ મુદિત થઇને તેમના ચરણમાં ઢળી પડ્યા. બાવાજીએ પરમ યતુપૂર્વક તેમને ઉઠાડીને આલિંગન આપ્યું અને રનેહપૂર્વક કહ્યું:— 'બેટા, તારી દીક્ષાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે.' સારપછી લાલજાણુને સાધુ કૃષ્ણદાસજીપાસે દીક્ષા લઇ જવનની સર્વોચ્ચ કામના પૂર્ણ કરી.

જંદાવનમાં લાલજાણુનું નામ પ્રાતઃસ્મરણીય છે; અને તેમનો વેરાગ્ય તથા શ્રેમભક્તિ દુર દેશાવરથી વૈષ્ણવો લાલજાણુની કુંજ જેવા સાર આવે છે અને તેમની સમર્થિતા દર્શ કરીને પોતાને ધન્ય માને છે. જંદાવનનાં સેંકડો પવિત્ર સ્થાનોમાંનું એ એક પવિત્ર સ્થાન મનારે.

દીક્ષા લીધાપછી લાલજાણુએ મૌનવ્રત ધારણ કર્યું હતું. એ અવસ્થામાં એક દિવસ તેઓ જમાર્ગ ઉપર જઇ રહ્યા હતા, એવામાં આલિયરનાં મહારાણી એમને જોઇને બ્રહ્મપૂર્વક દર્શ કરવા તૈયાર થયાં. મહારાણીને પાસે આવતાં જોઇ એ ખસી જવા લાગ્યા, એવામાં એક સવરનાં યોડાની અડકટમાં આવી જવાથી ત્યાંજ પડી ગયા અને યોડાની લાત પેટમાં વાગવાથી એક જોંય ઉપર પડી ગયા. બહુતો તરતજ તેમને ઉચકીને કુંજમાં લઈ ગયા. ત્યાં આગળ કોઈ જોળામાં માથું મૂકીને રાધા-કૃષ્ણની યુગલમૂર્તિનાં દર્શન કરતાં ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં જ્યેષ્ઠ બીજને દિવસે ૪૬ વર્ષની વયે, એમણે દિવ્ય ધામપ્રતિગમન કર્યું. ચુરહેવં અલ્લનામ સંજ્ઞાવ લાગ્યા. બહતજાને રોવા લાગ્યાં. આલિયરનાં મહારાણીના શોકનો પાર નહોતો, કે આવી દુનિ પુણ્ય કમાવા અને સાધુજનના મૃત્યુનું નિમિત્ત થઇ પડી! દાસ ! મારા જેવી પાપી કોણ હશે ! એ દિવસે આખા જંદાવનમાં શોક બાપી ગયો. ધર્મજગતમાંથી એક ઉજ્જવલ નક્ષત્ર ખરી પડે સંસારમાં લાલજાણુ સમાન ધાર્મિક પુરુષો જવસ્ત્રેજ એવામાં આવે છે.

એમના મૃત્યુની પૂર્વે કેટલાંક વર્ષોથી એમની જગીરનો વહિવટ એમનાં પત્ની રાણી કાલબની દરતાં દતાં. કાર્યકુશળ હોવા ઉપરાંત એ સેવાપરાયણ અને પરાપકારી નારી હતાં. સમયોમાં એમણે પણ પુણ્ય દાન કર્યું છે. જંગળામાં પાષકપાડાના રાત્ર એમનાંજ વસા છે. બહુ લાલજાણુ અને સાધ્વી કાલબનીના પવિત્રાત્માને શ્રદાંજલિ અર્પી વાચકોની રમજી.

રામાયણવિષે કેટલાક વિચારો

(આ સંસ્થા તરફની વાસ્તીકિ રામાયણ તેમજ ગિરધરકૃત રામાયણ સાથે અત્ર તરફના નિવેદનમાં રજુ કરાયેલા વિચારો વગેરે આમાં પહેલા તેમજ બીજા પેટાપ્રકરણરૂપે આપ્યા છે. એ પછી પેટાપ્રકરણ ૩ (ક)-રૂપે રામાયણ અને એક મહાત્માજી એવા મથાળા નીચે એક અસર-કારક ન્હાની વાર્તા આપી છે; તથા ૩ (ખ)-રૂપે ગોસ્વામીજી અને તેમની રામાયણવિષે મહત્વના અભિપ્રાય' એવા મથાળા નીચે વિદ્વાનોના જણવા એવા વિચારો તેમની પોતાનીજ દિદી બોલીમાં આપ્યા છે. તે પછી ચોથું પેટાપ્રકરણ 'હિંદુભૂતિ ઉપર રામાયણનો પ્રભાવ' એવા મથાળા નીચે આપ્યું છે; તથા પાંચમું પેટાપ્રકરણ 'રામાયણની રહસ્યકથા' એવા મથાળાવાળું હોઇને તેમાં સ્વામી શ્રી યજ્ઞાનંદજીના મહત્વપૂર્ણ વિચારો આપ્યા છે. આ પ્રમાણે આ પહેલું પ્રકરણ પૂરું થયા પછી બીજું પ્રકરણ 'રામાયણવિષે જાણવાભેગ હકીકત' એવા મથાળાવાળું અને પંદર પેટા પ્રકરણોવાળું આપેલું છે; આ સર્વ એટલાજ માટે આપ્યું છે કે જે સંજ્ઞાનો આ સંસ્થા તરફની અન્ય રામાયણો ન લઇ શકતાં માત્ર આ તુલસીકૃત રામાયણજ લઇ શકે, તેઓ પણ તે તે ઉપકારક બાબતોથી જાણીતા થાય. આસો વદ ૫-સંવત ૧૯૮૨. સિદ્ધુ: અખંડાનંદ

૧-રામાયણની સર્વસામાન્યમાટે ઉપકારકતા

ભારતવાસી હિંદુસંતાનોને તેમના પ્રાચીન યથો જે અવર્ણનીય લાભ પહેંચાડતા આવ્યા છે, તેમાં કાળક્રમથી બરે રામાયણનું નામ વેદ, ઉપનિષદ અને મતુરમૃતિ ઇ. ની પછી આવતું હોય; પરંતુ હિંદુસમાજના લગભગ સધળા ભાગને ઉપકારક થવામાં તે તેનું સ્થાન સર્વોપરીજ રહેતું આવ્યું છે. દુર્દશાનાં સૈંકાપર સૈંકાં વીતી જવાથી અત્યારે પુણ્ય હિંદુસંતાનોના મનમાંથી વેદ, ઉપનિષદ, દર્શનસાધ, મતુરમૃતિ કે ગીતા જેવા શ્રેષ્ઠ આર્યગ્રંથોનાં નામસુદ્ધાએ જૂલાઈ ગયાં છે; પરંતુ રામ અને સીતાનું નામ ન જાણતો હોય અને તેમના તરફ પૂજ્યભાવ નહિ ધરાવતો હોય એવો હિંદુ તો ભાગ્યેજ દશે; કારણ કે એ નામો અને એ પૂજ્યભાવ હિંદુમાત્રના હૃદયમાં ગળ-શુધીની સાથે તો ધ્રુ, પણ ગર્ભાવરયામાથીજ (માતાપિતાના સંસ્કારોદ્ધાર) દાખલ થયેલાં હોય છે. દેહાંતસમયે પણ શ્રીરામનું નામ પ્રત્યેક હિંદુને તારકમંત્ર હોઇને તેના સજની સ્મરણપાત્રાસુદ્ધાં એ પુણ્યપવિત્ર નામના અખંડ ધોષસાદતજ થવાની.

રામ અને સીતાનાં પુણ્યપવિત્ર નામોની પેઠેજ તેમના ચન્દ્રચિત્રરૂપ રામાયણમંથ હિંદુભૂતિ-માં સર્વત્ર પૂજ્ય અને પ્રચલિત થઇ રહ્યો છે. ભારતવર્ષમાં કોઈ પણ મામ એવું નહિ હોય કે જ્યાંના હિંદુ રહેવાસીઓ રામકથાના નામથી અજાન હોય.

સંસ્કૃતના સમયમાં વાસ્તીકૃત રામકથા દયાત છતાં પણ અનેક સુકવિઓએ જૂદા જૂદા સેંકડો મંથોરૂપે તેને તેજ બાષામાં જૂદી જૂદી રીતે ગાઇને પોતાની વાણી પવિત્ર કરી છે અને પ્રાકૃતને સમય આવતાં તે તે પ્રાકૃત બાષાને પણ તેના સુકવિઓએ એ મદાન મંથથી વિજૃંબિત કરી છે.

રામાયણ અને મહાભારતના સમર્થ અભ્યાસી અને સમાલોચક શ્રીમાન ચિંતામણિ વિં વેદ રામાયણના સંખ્યમાં કહે છે કે:-

“ રામચંદ્રના જ્ઞાન ઉત્તમ ચરિત્રને વાંચી પ્રેમ, આનંદ અને આદરભાવની લાગણી થયા ભારતવાસીજનને નહિ થાય ? આપણી આર્યભૂમિ વૈભવ અને નીતિના સિખરપર પહેંચાડી દત્તી એવા સમયનું તે ચિત્ર આખા આજગ ઉણું રહેનાં કોનું હૃદય આનંદથી નહિ ઉગ્ગી રહે ? જો કે આપણા આર્યદેશના પ્રાચીન ઇતિહાસનો થોડો સરખો ભાગજ આપણને મળી આવ્યો છે, તો પણ એ અધશરમય પ્રાચીનકાળમાં શ્રીરામચંદ્રનો સમય સરહૂર્ણિમાની રાત્રિ પ્રમાણે શુભ અને આનંદદાયક પ્રકાશથી ભરપૂર દેખાય છે. એ સમયમાં શ્રીરામચંદ્રની મોત્ક મુનિ પૂર્ણચંદ્રની પેઠે મળે વિરાજમાન થયેલી માત્રમ પર છે અને તેમનાથી શબ્દમર પણ વેગથી ન પડનારી જ્ઞાનકી ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના પ્રમણે યોગી રહે છે. તેજસ્વી અને ગીઘ કોપ કરનાર લક્ષ્મણ મંત્રજના લાલ મદ પ્રમાણે પ્રકાશમાન દેખાય છે; અને યાન-પ્રેમાળ ભરનજ જૂદસ્પતિના તારાની પેઠે શુભ અને

કામળ તેજથી શોભી રહે છે. વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, જનક, દશરથ, ભરદ્વાજ, અનસુયા, કૌસલ્યા, અનસુયા ઇત્યાદિ અનેક વંદનીય સ્ત્રી-પુરુષોની મુર્તિઓ પણ પોતપોતાના પ્રકારવડે ચળકી રહેલા મહોની પેઠે તે સમયમાં ચળકી રહી છે. આવા ઉત્તમ રામાયણના સમયપ્રભે ભારતવાસી આર્ચ-લોકો આનંદ અને અભિમાનની દૃષ્ટિથી જુએ એમાં નવાઇ શું ?

“આર્ચસ્ત્રીઓના અંતઃકરણમાં સીતાદેવીનું પવિત્ર ચરિત્ર-એટલે કે તેમનો નિઃસ્ત્રીમ પતિ-પ્રેમ, દૃઢ પતિવ્રત, પતિ સાથે સંકટ ભોગવવાની તેમની તત્પરતા ઇત્યાદિ અસંખ્ય શ્રેણીનું ચિત્ર, આર્ચ સ્ત્રીઓના હૃદયપટ પર એવું કાતરાઈ રહ્યું છે, કે જેને લીધે તેઓ દગ્ધરો વર્ણથી આપણા સમાજના બૃહદ્ગુરુ બનતી આવી છે. શ્રીરામનું ઉગ્ધ અને મનોદર ચરિત્ર પણ પ્રત્યેક ભારતવાસી પુરુષને માટે ‘દુનિયામાં માણસે કેવી રીતે વર્તવું’ તે દેખાડનારા નિષ્કલંક આદર્શરૂપ છે. રામચંદ્રનું નામ સેતાંજ આપણા મનમાં સર્વ સદ્ગુણોની મોદક મૂર્તિ બની યદ્ય રહે છે. દિંદુસંતાનોને માટે ઉત્તમ પુત્ર, ઉત્તમ બંધુ, ઉત્તમ મિત્ર, ઉત્તમ શત્રુ, ઉત્તમ રાજા, એ બધાનો એકત્ર નમુનો તે શ્રીરામચંદ્ર છે.”

“કાવ્યના બંને અંગ-કવિ અને નાયક-ની બાબતમાં રામાયણની બરોબરી કરે તેવા કોઇ પણ મંથ કોઇ પણ દેશમાં મળી આવશે નહિ. રામચંદ્ર સરખો અલૌકિક સામર્થ્યવાળો તથા ઉદાત્ત નીતિવાળો એક પણ પુરુષ ઇતિહાસમાં દૃષ્ટિએ પડતો નથી; તેમજ વાસ્ત્વિકત્વપિ સરખો પ્રતિભા તથા ઉગ્ધ કલ્પનાવાળો કોઇ પણ કવિ આજપર્યંત શયો નથી. ખ્રીસ તથા રોમદેશમાં પુરાતત્ત્વજ્ઞોમાં હોમર તથા વર્જિલ નામના કવિઓએ “ઇલિયડ” તથા “ઇનીડ” નામના ઘણા લખ્યા છે, તે પાશ્ચાત્યદેશોમાં ઉત્તમ ગણાય છે; અને ઈન્ડિયામાં મિલ્દન નામના કવિએ પિરેડાઇઝ લૅસ્ટ નામનો મંથ લખ્યો છે, તે પણ ઉત્તમ ગણાય છે; પરંતુ એ બધા મંથો કરતાં પણ રામાયણ કેટલી બધી શ્રેષ્ઠ છે ? કદાચ કોઇ કાવ્યચક્તિમાં હોમર વગેરેને વાસ્ત્વિકીની બરોબરીએ ખેસાડે; પણ તેઓનાં કાવ્યના નાયકો એકિસીસ, ઇનિયસ અને ઝેડમ-એ સર્વે નીતિની દૃષ્ટિએ તો રામાયણના રામચંદ્રાદિ કરતાં અતિશય ઉત્તરતા જણાય છે. સારાંશ એજ કે રામાયણસંબંધે આર્ચલોકો જે અભિમાન ધરાવે છે તે યોગ્યજ છે.”

ભારતવાસીઓને માટે રામાયણ આ પ્રમાણે પ્રાચીન સમયથી ઉપકારક થતી આવી છે અને અવિષ્યમાં પણ ન્યાંમુધી આર્ચગતિનું નામ ઝરી રહેશે, ત્યાંમુધી ઉપકારક થતી રહેશે. મહાકવિ નિ વાસ્ત્વિકિનું અસામાન્ય કવિત્વ જોઇને બ્રહ્માજી પોતેજ કહી ગયા છે કે:-

यावत्स्यास्यं तिगिरयः सरितश्च महीतले । तावत्त्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥

અર્થાત્ આ પૃથ્વીતલ ઉપર ન્યાંમુધી પર્વતો અને નદીઓ રહેશે, ત્યાંમુધી તમારી રચેથી રામકથા લોકોમાં પ્રચાર પામતી રહેશે.

વેદો, ઉપનિષદો અને દર્શનશાસ્ત્રો જેવા મહાન ગ્રંથો અને તેના દ્રષ્ટા-પ્રણેતા મહર્ષિઓ કરતાં પણ આ પ્રમાણે રામાયણ અને શ્રીરામ-સીતાનાં નામ વિશેષ પ્રચાર પામવાનું એક મોટું કારણ એ પણ છે કે:-

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥

લગવતી લગવડગીતામાં આ પ્રમાણે યુક્તતાનું જે મહત્ત્વ આહારવિહાર ઉપરાંત અન્ય પણ પ્રત્યેક ક્રિયા અને એટલે માટે ઉપદેશવામાં આવ્યું છે, તે યુક્તતાના સુત્રબંધ-રામાયણનો અને રામ સીતાનો આટલો બધો આદર કરીને-દિંદુસમાંજે પાલન કર્યું છે. “યુક્ત” નો અર્થ એ રચે ચોક્કસ, ઘટિન હોય તેવું અથવા અધિકારને બંધબેસતું એવાજ છે. મિષ્ટાન્ન ભોજન ગમે તેટલું સુદિ-પુષ્ટિદાયક હોય, પણ તે સળજ જરૂરવાળાને માટેજ હોઇને માંદાને તો નુકસાનજ કરે; એજ પ્રમાણે વાચન, ભજન, નિત્યપાઠ વગેરેના સંબંધમાં પણ સમજી લેવાનું છે. મોહનો મુખ્યસાધનરૂપ જે તત્ત્વજ્ઞાન, તેને લગતા ગ્રંથો એ તેટલા ઉપકારક હોવા છતાં પણ તેમની તે ઉપકારકતા-બુદ્ધિ તે ગ્રંથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે-સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન (વિવેક, વિરોધ, પર્યાયસંપત્તિ અને મોક્ષેચ્છા) નિરાસજનોનેજ માટે છે.

એ સાધનસંપત્તિને જલ્દે જેનામાં પામરતા અને વિષયસોડુપતાજ પ્રાપ્ત્ય બોજવીરવી હોય અને પછી ગીતા, ઉપનિષદ કે બીજા વેદાંતગ્રંથોમાંના અભેદ સિદ્ધાંતને જોખી મારવામાં આવે, તો

૥ તેવી અયુક્ત-અનધિકાર-કર્મચોટાનું પરિણામ માંદાને મિદાન અથવા ચોરને અલવદાનની પેઠે પ્રત્યાભિમાનનો દૃશ્યોગ થવામાંજ આવે.

આમ થવાથી એવા મનુષ્યો પ્રથમ કરતાં પણ વધારે શ્રમણા, અનીનિ અને વિપયક્ષોદ્વેષનામાં યદ્યપે અને પોતાની અસ્થિતિની જાળવણી કરવા “દમકો કયા લગના હે” “એક અન્ન દુતિયો નાસ્ત” “ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તેત” વગેરે વેદાંતવાક્યોના અકવાદથી કરે, એમાં આશ્ચર્ય નથી. જશસ્વત-વિપયો તરફથી મન-શ્રદ્ધિવને પાછાં વાળી તેને સાશ્વત સન્યસાનપદદાયક કર્મયોગ અથવા સાંખ્યયોગમાં પ્રવર્તાવનાર ચત્તાત્માનેજ વેદાંતનાં ઉચ્ચ સત્યો ઉપકારક ઘટ્ટ શકે છે. સાંખ્ય-માર્ગનો પ્રવાસી પોતાના તે તે શુભ જ્ઞાનચારિત્રના સંબંધમાં જલે ચૂકે પણ અભિમાનમાં ન ચડી જતાં “ગુણોજ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે”, એ સત્યને લક્ષમાં રાખીને પોતાના સર્વર્થો પર એવા આત્મ-આદર્શના ચિત્તને વાળ્યા કરે અને કર્મચોટી જે કાંઈ શુભ કર્મ કરે, તે નિષ્કામભાવે અને પ્રભુ-પ્રીત્યર્થેજ કરતો રહીને પ્રભુની પ્રેરણા અને કૃપાથીજ તે સર્વ અને છે એમ સમજીને નિરભિમાની રહે, એટલા માટેજ એવાં સત્યોનો ઉપયોગ હોય છે; પરંતુ કયાં અર્જુન જેવો જ્ઞાનચારિત્રસંપન્ન, સંયમી, બલિષ્ઠ અને દયાના આવેશમાં બાપદાદાના રાજપાટને પણ જતું કરવાને તૈયાર થયેલો મહાવીર! અને કયાં હાસનો આ કંગાલ વિપયરક્ત વાયક વેદાન્તી!

અનધિકારી અને કૃપાત્રને અભિવિદ્યાનું દાન આપવું એ અસંભવિય પાપરૂપ ગણાતું આગ્યું છે. મદર્પિં વસિષ્ઠે આ વાત અલંકારમાં ઉપદેશતાં અભિવેદતાપ્રત્યે અભિવેદા પાસે નીચકા બાવવું કહે-
વરાણ્યું છે કે:—“હું” હવે તારી માલિકીની વસ્તુ ઘઈ છું; પરંતુ મારું દાન તું બહુ સાચવીને કરજે. જે મારું હાસ્ય કરે, જે દુષ્ટ હોય અને જે ઈર્ષ્યાનો શુભાશ હોય, તેવાને મારું દાન કરતો નહિ. મને આ પ્રકારે સુરક્ષિત રાખવાથી તારા હૃદયમાં હું બળવાન થતી ચાલીશ; માટે હું અભિવેદતા! જેમ કેાઈ સમજી માણસ પોતાના અજ્ઞતાની ખૂબ કાળજીથી રક્ષા કરે છે, તેવીજ કાળજીથી તું મારી રક્ષા કરજે; અને માત્ર એવાજ પુરુષને મારું દાન કરજે કે જે પવિત્ર, અંતરમુખ, શુદ્ધ શ્રદ્ધિવાળો, અલ્પચર્ચવત્તને પાળનારો તથા જે કદી પણ મારું અપમાન કરે નહિ એવો હોય.”

આમ હોવાથી સર્વસામાન્યને માટે તો એવાજ પ્રંથો અને ઉપદેશો યુક્ત-ઉપકારક ઘટ્ટ શકે કે જે તેમને પામરતામાંથી અને વિપયક્ષોદ્વેષતામાંથી ઉપર ચઢાવીને સદૃશ્યુ, સારાસાર સમ-જનારા તથા સારભૂત વસ્તુચિન્તિને ઈદિજનારા (ગિત.સુ) બનવામાં મદદ કરે. રામકથાનો પ્રંથ તેમાં આવેલાં રામ, લક્ષ્મણ, બાનહી, હનુમાન વગેરેનાં ઉત્તમોત્તમ ચરિત્રોને લીધે સર્વસામાન્યને માટે એવો ઉપકારક અને બંધમેસતો હોવાથીજ સમગ્ર હિંદુજાતિ તેને વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતા જેવા પ્રંથો કરતાં પણ અધિક પ્રિય માનતી આવી છે.

૨-ઇતિહાસનો મહિમા અને સ્વરૂપ

ધર્મધંધનરીકે રામાયણની મદત્તા અને ઉપકારકતા આટલી બધી હોવા છતાં કેાઈ તેને માત્ર ઇતિહાસમંથળ કહેવા માગે તો તે પ્રકારે પણ રામાયણનું મદદરૂપ જેવું તેવું નથી. અથર્વવેદમાં ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરેની ઉપકારકતા દર્શાવતાં કહ્યું છે કે:—

સ મહર્તાં દિગ્ગમનુવ્યચલન્ । તમિતિહાસાથ પુરાણં ચ ગાથાથ નારાયંસીધાનુવ્યચલન્ ।
ઈતિહાસસ્ય ચ વે સ પુરાણસ્ય ચ ગાથાનાં ચ નારાયંસીનાં ચ પ્રિયં ધામ મયતિ ય એવં વેદ ॥

(અથર્વવેદ, કાંડ ૧૫, અધ્યાય ૧, યુક્તક મંત્ર ૧૦-૧૧-૧૨)

અર્થાત્—“મનુષ્ય અથવા પ્રજાને ઉન્નતિની દિશામાં આશ્રય વધવામાં ઇતિહાસ, પુરાણ, ગાથા અને નારાયણી બદ્ધ સદાયકારક થાય છે. આ સત્ય વાનને જેઓ જાણે છે, તેઓ તેવા થયેાનો પુષ્કળ અભ્યાસ કરીને તેના પ્રિય ધામરૂપ (એટલે કે કેટલાક બદ્ધ મનુષ્યોને આપણે પૂજનકાલે અથવા લાગણીથી ઉપમા આપીએ છીએ તેવા) બની રહે છે. ”

● રામાયણમાં પણ વેદાન્ત-વત્તજ્ઞાનના વિષય આવે છેજ, પણ તે ખીલકામાં મીઠાની પેઠે જરૂર જોમા-જ. ખીલ લાપસ વેદ, ઉપનિષદ વગેરેમાં પણ સર્વસામાન્યના ઉપયોગને ઉપદેશ નથી એકું નથી, પણ તે ઉપદેશ રામાયણના સદાત લાપસ સહિ જે સદગુણ અને રસપૂર્વક આનન્દદૃશ્યપર ફાનગી બધ છે, તેજ વેદાદિગારા સર્વસામાન્યમાટે નહોત બનવું.

ઉપલા વેદવાક્યમાં ઇતિદાસને સર્વથી પ્રથમ સ્થાન અપાયું છે, તે યોગ્ય છે; પરંતુ તે દત્તિદાસનો અર્થ અત્યારે નિવાર્ત્યોએ ગોખાવી મરાતાં “દેશની કુર્દશના સમયનાં નામો અને વર્ગો” એવો જરા પણ નથી. એવો ઇતિદાસ અને શિક્ષણપદ્ધતિ તો ગોખનારાની ઉન્નતિ કરવાને બદલે તેમની બધારે દુર્ગતિ અને પિનાશ કરવાનું જ કામ બનવે છે. આયોની અન્ય સર્વ જાતોની પેઠે તેમની ઇતિદાસની વ્યાખ્યા પણ કેવી સુયોગ્ય છે, તે નીચેના શ્લોક વાંચવાથી જણાશે.

ધર્માર્થિકામમોક્ષાણામુપદેશસમન્વિતમ્ । પૂર્વદૃતકથાયુક્તમિતિદાસ પ્રવક્તે ॥

અર્થાત્-ઇતિદાસ તેનેજ કહેવાય, કે જેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના ઉપદેશ તથા પ્રેરણાવાળી કથાઓસહિત પૂર્વદૃષ્ટાંત આપેલા હોય.

રામાયણ અને મહાભારતના મંથો ઉપર જગ્યાવેલી ઇતિદાસની વ્યાખ્યાને કેટલા બધા બંધ બેસતા છે, તે દર્શાવવું પડે તેમ નથી. એક દાર્શનિક શુદ્ધિવાળા ઇતિદાસવેત્તાએ કીકજ કંતુ છે કે:-“પ્રત્યેક દેશનું ભવિષ્ય તેના જૂનકાળમાં અકિન છે; અને જે પ્રગતને પોતાના જૂનકાળનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી, તે પ્રજા પોતાની ભવિષ્યની ઉન્નતિનો માર્ગ બદલ મુશ્કેલ અને અનેક ખર્ચ-કાતરથી ભરપૂર જોશે.”

ઇતિદાસના ઉક્ત અભ્યારી પ્રોફેસર રામદેવજી તેમજે રચેલા “ભારતવર્ષકા ઇતિદાસ” માં ઇતિદાસની આવશ્યકતાવિશે લખે છે કે:-

“દુઃખસાગરથી પાર થવાને મારેનાં જે કેટલાંક સાધન છે, તેમાં ઇતિદાસિક જ્ઞાન પણ એક અગત્યનું સાધન છે. ભારતવર્ષની નીકા અનેક ચતાગ્નિઓથી ભયંકર દુઃખસાગરના વમળમાં પડીને ડગમગી રહી છે. અમારા જે પૂર્વજો આ નીકાને સુગતિથી ચઢાવના હતા તેઓ તો રક્ષા નહિ અને અમે આજનુઓ નીકાસંચાલનની તે યોગ્ય વિધિ તેમની પાસેથી શીખ્યા નહિ. હવે જ્યાં નાશકારક પ્રયત્ન પવન વહેવા લાગ્યો, નીકા ખૂબ ડામાડોળ થવા લાગી અને ‘આ દુખી, આ દુખી’ એવી દશા આવી પહોંચી, ભારેજ હાલકારનો આરંભ થયો; પરંતુ એ આકંઠથી શું વળે તે છે ? હવે તો અમને એજ ઉચિત છે કે, જે વિધિઓનો ઉપયોગ કરીને અમારા પૂર્વજો ભારતની નીકા સુગતિથી ચઢાવતા હતા અને જે વિધિઓ અમારા કલ્યાણના વિચારથી તેઓ તાના અંધોમાં અંકિત કરી ગયા છે, તે વિધિઓનો પતો મેળવવો.”

એવી પ્રાચીન સુયોગ્ય વિધિઓ રામાયણમાં પણ બહુ સારી રીતે વર્ણવેલી હોવાથી દાસાચર્યતરીકે પણ રામાયણનું મહત્ત્વ જેવું તેવું નથી. “રામાયણ કલ્પિત ગ્રંથ છે,” “ચીન ભારતવર્ષમાં ઇતિદાસ લખવાની રીત ન હતી,” વગેરે આક્ષેપોના ઉત્તરો તેમજ અન્ય અનેક જાણવા જેવા વિચારો પ્રો. રામદેવજીએ તેમના ઉપરોક્ત ગ્રંથમાં દર્શાવેલા છે, તે હવે છીના લેખોમાં અપાયેલા જણાશે.

રામાયણનું નામ આપણા દેશમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છતાં પણ તેની અસામાન્ય મહત્તા તે હિંદુસમાજપ્રત્યેની ઉપકારકતાનો વિશેષ ખ્યાલ તો થોડાજ માણસોને હોય છે. ગોટપી શિક્ષણથી રંગાયત્રો વર્ગ તો એવા ગ્રંથોને ગપસપ જેવા ગણી કાઢીને તેનાથી દૂરજ રહે. એકલા ધુટતું કોઈ છોકરું એકાદ સમાટના ધનવૈભવની આંકણી કરવા બેસે; અથવા તો કાચલીવડે કોઈ સાગરનું પાણી માપવા બેસે; તેમ કોઈ કોઈ તો રામાયણનાં પ્રાતઃસ્મરણીય શ્લોક-વેંતીઆ જાનચારિત્ર્યવડે માપવા બેસીને તેમનામાં ખામીઓ પણ દર્શાવવા મંડી પડે વિદેશના સમર્થ વિચારકો અને અભ્યાસીઓએ રામાયણની મહત્તા અને ઉપકારકતાનાં મુક્ત ગુણગાન કર્યો હોય, તે આવી રીતિમાં સર્વસામાન્યમાં પ્રચલિત થવાની જરૂર લાગવાથી કેટલાક વિચારિનો સંપ્રદ આ ગ્રંથના વાચકોની જાણમાટે એમાંના સારજૂત “રામકથાનો મહિમા” એવા મયાળા નીચે આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં આપ્યા છે. આશા છે કે વાંચનાર તે વિષય પ્રથમ વાંચી જઈને રામાયણ એ શી વસ્તુ છે, તેની શી ઉપકારકતા તે શું શીખવે છે, તે જાણતો સમજ લીધા પછીજ તેને વાંચવી શરૂ કરશે; અને પરિણામ સંસ્કારો તથા પ્રેરણાઓ વિશેષ પ્રમાણમાં મેળવવાને આગચાળી થશે.

ખરે જોતાં જૂઠાં જૂઠાં દર્શિનિદુથી કોઈ રામાયણનો મહિમા ગાવા એસે તો તેનો એક મોટો ગ્રંથજ બની રહે. હુંકામાં તો કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે તેને હિંદુજાતિનું “જીવનધન” કહ્યું છે તેટલું પણ સુચિત્ત હિંદુસંતાનેને માટે બસ કહી શકાય. અલગત હિંદમાં ઉદ્ભવેલી એક નવીન માનવસૃષ્ટિને માટે આ મહિમા કાંઈક વધુ વિસ્તારથી આપવાની આવશ્યકતા છે ખરી. પાશ્ચાત્યશિક્ષણના વિવ્રજણ સંકલ્પમાં સપડાઈ સુધારકપણાના પોકળ પાંડિત્યમાં પટકાઈ પડનાથી જેઓ આ-યલાવનાઓરથી પવિત્ર પોષક રક્તને ગુમાવી રહ્યા હોય; જેઓ વિદેશીઓના વિજયગાનનું જૂસું બેળમાં ભરી ભરીને ગોટપીટની ગોખણપટ્ટીના તાનમાં પોતાની જાનને અક્કલનું પારદાન અને હિંદુ રીતભાતને મૃત્યુની મહેમાન બનાવી રહ્યા હોય; જેઓ પાશ્ચાત્ય ભૌતિકવાદની મદિરાથી મત્ત બનીને સ્વદેશના સર્વસ્વની પેઢે ભારતીય પહેરવેશને પણ “ડાન્ટ કેર” કરી બેઠા હોય; જેઓ બિચારા ઇશી(યસ)બિહાનીના ઉદર બની જઈ સુયોગ્ય ભારતીય સાદિત્યના પકનથી પરાક્રમખજ રહી ગયા હોય; જેમને મન રામાયણ અને મહાભારત એ ટાડા પહેરાનાં ગપ્પાં અને વેદો એ જંગલી રિથિતિનો બાવાફ હોય અને આ પ્રમાણે જેઓ સુશિક્ષિત કહેવાવા છતાં કુશિક્ષિત જેવાજ બની રહ્યા હોય તેવા અનેક નવયુવકો અને સુધારકમન્યોને માટે તો આ ફેરફારીના વગમાં પણ રામાયણના વિશેષ મહિમાની આવશ્યકતા સ્પષ્ટજ છે. આ આવશ્યકતા પૂરી પાડવામાટે દેશવિદેશના જે અનેક અ-સામાન્ય વિક્ષાનેઓ આશ્રયનાં મુક્તકંઠે ગુણગાન કર્યાં છે, તેનાં અવતરણો આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં આપવામાં આવ્યાં છે. રામાયણનું વાચન શરૂ કરવા પહેલાં આ ઉપયોગી લેખો સંપૂર્ણ ધ્યાનથી વાંચી જવા પ્રત્યેક વાંચનારને ખાસ લજામણ છે. રામાયણના મહિમાને જાણવાવાળા સંજ્ઞાને પણ એલેખો અવનવી માહિતીઓ, મનનાંય વિચારો અને આદરભાવની ઉર્મીઓ પૂરી પાડે એવાજ છે.

કોઈ એમ કહે કે, રામાયણ જેવો મહાન ગ્રંથ અને અન્ય અનેક ગ્રંથો દેશમાં વિદ્યમાન હોવા છતાં ભારતવાસીઓની દુર્દશા કેમ શરૂ થઈ અને તે દળર દળર વર્ષ સુધી કેમ ટકી રહી છે ? ઉત્તર સ્પષ્ટજ છે કે, એવા ગ્રંથોમાં દર્શાવેલા અનુભવસિદ્ધ આચાર-વિચાર (જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય) ઘટતા ચાલવાનુંજ એ પરિણામ છે. ઘરમાં પુષ્કળ ખજાનો હોવા છતાં તે વાતથી અજાત મનુષ્ય “અન્ન અન્ન” કરતો મરી જાય અથવા તો તે ખજાનાનો દુર-પયોગ કરીને કોઈ એ કરતાં પણ ખરે જોતે મરે, તો તેમાં તે ખજાનાનો દોષ નજર કહી શકાય. આર્થગ્રંથોવિષે પણ એજ પ્રકાર સમજવો; પરંતુ તેની સાથે આ વાત પણ જૂલવાની નયો કે, ધરી ધરીને પણ એ જ્ઞાનચારિત્ર્ય જેટલા પણ પ્રમાણમાં કાયમ રહી શક્યા છે, તે પણ એ મહાન આર્થગ્રંથોનો અને પૂર્વજોનોજ પ્રતાપ છે. એમના પ્રતાપેજ ભારતવર્ષ ભારતવર્ષતરિકિ અને હિંદુજાતિ હિંદુતરિકિ અત્યારસુધી દયાતી ધરાવી શક્યા છે; નહિ તો અન્ય અનેક પ્રાચીન ગ્રન્થ-ઓની પેઢે હિંદુજાતિ પણ નામગ્રન્થ બનીને આજે મુસલમાન કે ખ્રિસ્તીપદનેજ શોભાવતી હોત.

અક્ષોસની વાત છે કે, અન્ય કેટલીક ઉપકારક બાબતોની પેઢે રામાયણ, મહાભારત, ઓખા-દરણ, વગેરેની કથાઓ પણ અનેક પ્રકારના લલિત રાજોમાં ગવાની સાંભળવાનું દેશમાં ઓછું થતું ચાલે છે અને તેથી તેવી કથાઓ લલકારીને ગાઇ સંભળાવનારા સુયોગ્ય ઉત્સાદી વ્યાસદેવ-નાઓ પણ ઘટતા ચાલે છે.

એજ પ્રમાણે આપણા પ્રાતઃસ્મરણીય સંતમહાત્મા અને કવિવરોનાં રચેલાં અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ષક આખ્યાન, ભજન, ધોળ, ગરબી, ગરબા, રેખના વગેરેને પણ અસરકારક રીતે ગાઇ સંભળાવનારી વ્યક્તિઓ તથા ભજનમંડળીઓ દિવસાનુદિવસ ઘટતીજ ચાલે છે; અને જે નય છે તેની જગ્યા મોટે ભાગે ખાલીજ રહે છે.

જંબુસર તાલુકાના સારોહ ગામમાં આજથી ૭૫-૧૦૦ વર્ષપર એક કદાવર અને બજવાન બાંધાવાળા બ્રહ્મ દના. તેઓ ઓખાદરણની કથા પડે ધુધરા અને કેટલાં નરખાં બાંધીને તેના લલિત રાજોમાં એવી તો સરસ રીતે કહેતા કે, જોનાઓ ચિત્રવત્ બની રહેતા અને તેમનાં દદય આનંદ તથા ઉત્સાદથી ઉઝળી રહેતા.

એજ ગામમાં વહોરા પટેલોમાં “સુલેમાન ભગત” તો દમખાંજ યદિ ગયા. આ લખવારને

નાનપણથી અનેક વ્યસોના મુખથી કથાવાતોંઓ અચાજ કરવાનું સૌભાગ્ય મળ્યા કબુ' છે; પણ એજ ઓખાદરણ કે મિરપરકૃત રામાયણ જ્યારે સુતેમાન બગત એક દાયમાં તંબુરે તથા બીજા દાયમાં મંજરા લઇને અને એક નરધાં વગાડનાર તથા એક સારંગીવાળા ભરવરીને મયે ભેસાડીને પોતાના પદાડી રાગથી ગાતા, ત્યારે તો દરજ વળતી. એ સેદ, એ દવક, એ નેશ અને એ અસર અજબજલ દતી. ભગત પોતે પણ તે ગાતા ગાતા આમતેમ ડાલ્યા કરે અને શ્રોતાઓ પણ ડાલ્યા કરે! દિ'દુઓનાં ઘર અને દેવમંદિરમાં તો એમનાં કથાપીર્તન ધનાંજ; પરંતુ મુસલમાને કોમથી વસેલા મહોક્ષાઓમાં પણ તેમની ઓખાદરણ વગેરેની કથા માસતી અને એ કોમના એકા બધા એતા એકમ થતા કે પગ મૂકવાની જગ્યા રહે નહિ !

એજ ગામમાં જંગીની કોમમાં 'ગોશ્વઓ' કરીને એક ઉંચો પગલું અને મજબૂત પાંધારો જુદા હતો. એ માણસ રાત્રે વાર્તા માંડતો ત્યારે વચમાં વારંવાર નેશમાં આવીને ઉભો થઈ જતો અને જાણે તે પોતેજ તે વાર્તાનું કોઈ અસામાન્ય પાત્ર હોય એવોજ શ્રોતાઓને ભાસ થઈ આવી તેઓનાં હૃદય પણ વીરરસથી ઉભરાઈ ઉઠતાં !

દશેક વર્ષપર અમદાવાદમાં સાધુચરિત ગણેશ ગોપાળ પંડિતના મકાન પાસે સસ્તા સાહિત્ય કાર્યાલય હતું, ત્યારે તેમને સાં કોઇ આધિક વચના બારેાડ ઉતરેલા. એક રાત્રે કાર્યાલયમાં આવડે તેમણે બે ગણ કલાક સુધી એક વાર્તા સંભળાવી હતી. શી વર્ણનસાક્ષત અને શી રસ જમાવવાની ખુશી ! વાર્તામાં વચ્ચે પ્રસંગ આવતાં એકવાર તેમણે એક હોઠારો કરેલો, તે તો જીંદગી સુધીએ જુલાય તેમ નથી. કવિઓ 'આજના ગાલ છૂટે' એવી ઉપમા આવા હોઠારોને આપે એમાં નવાઈ નથી.

એજ પ્રમાણે ભીમની વાત કહેતી વખતે ભીમના ભાવમાં આવી જાય, સહદેવની વાત કરતાં સહદેવ જેવાજ જણાઈ રહે, અર્જુનની વાત આવતાં અર્જુનનોજ ભાસ કરાવે, ધર્મરાજનો પ્રસંગ આવતાં ધર્મચૂર્તિજ બની રહે; અને હનુમાન, રાવણ, કુંભકરણ, લક્ષ્મણ, સખી વગેરેના પ્રસંગ આસનાં તેવા તેવા ભાવ દર્શાવવામાં પણ કમાલ કરે; તેમજ રાજ્ય રાજ્ય નવી નવી બોધ-પૂર્ણ વાર્તાઓથી ધર્મનીતિના બોધ પણ સરસ આપે અને વચ્ચે વચ્ચે હસાવવામાં પણ બાજી રાખે નહિ; એવી એવી અનેકવિધ ખુબીઓવાળા વ્યાસદેવતાઓની કથાઓ સાંભળવાની જે પ્રજા મળેલી, તે પણ જુલાય તેવી નથી, પણ હવે તો એ વાતો ૩૦-૪૦ વર્ષ જેટલી બૂની થઈ ગઈ.

પરંતુ ઇશ્વરકૃપાથી હજી પછ-અઠ નહિ તો કોઇ કોઇ પણ એવા અસામાન્ય વાર્તાકારો, કથાકારો, કીર્તનકારો વગેરે હયાત હશેજ; અને તેઓ છે ત્યાંસુધાજ તેમના ફુલરને ઉતેજ અનેક વ્યક્તિઓમાં પ્રચલિત કરાને મરતો અટકાવવાની તક છે. એવી પ્રત્યેક વ્યક્તિ ભારતનું મોહુ' ધન છે, દેશનું ધણું મધું તેમ એ ધન પણ જનું રહેશે, તો ફરી તેને ઉપજાવવું મુશ્કેલ છે. આવા બાહોશ કથાકારો, કીર્તનકારો, વાર્તાકારો, પુરાણી, ભાટઆરણો, ભયતો, વ્યાસદેવો, ધરમારી સાધુખાયા, ભરથરી, કાપડી વગેરેનો પણ દિવસાનુદિવસ ઘટારોજ થતો ચાલે છે; અને જે જે હોંશયાર માણસો જાય છે તેમનું સ્થાન ખાલીજ રહે છે. અનેક પ્રયત્નોવડે જનમેલી અને સેંકડો વર્ષસુધી ઉપકારક થતી આવેલી દિ'દુસ'કૃતિનાં આ સાધન અત્યારે મોટે ભાગે દીનદીન સ્થિતિમાં છે; પણ આગલા સમયમાં જ્યારે તે પોતાના ઉગત સ્વરૂપમાં ફરી ત્યારે કેવાં ફરી, તેની તો વાતજ શી કરવી? આજે તો તેઓમાં દશાસ જેટલી પણ યોગ્યતા અને ઉપકારકતા રહેતી ન ગણાય; પરંતુ એવાં એવાં પણ એ સાધનોમાંથી સારી સારી વ્યક્તિઓને કોઢી, ઉતેજ તથા કળવી ચેત્ત સંસ્કારોથી સંસ્કૃત બનાવીને એ તેનો યોગ્ય લાભ લેવામાં આવે; અને તેમની સંખ્યા વધેતેમ ફરી જનસમૂહને છૂટથી તેમનો લાભ આપવામાં આવે, તો દેશની નજ થવા બેઠેલી મુઠ સંસ્કૃતિમાં સારું જેવું ચેતન પૂરાંનું રહે અને કમે કમે એ લોકો પણ યાન, ચારિત્ર્ય, કળા તેમજ ઉપકારકતામાં ખીલતાં-ખુલતાં ચાલે એમાં સંશય નથી.

લોકરુચિને વશ બની રાષ્ટ્રીયતાના નામ નીચે પણ ગોટપીટીઆ ગોખણપટ્ટીવાળા શાળાઓ અલગીને લાગેલી જરૂઆતો દરવી અને દેશમાંના આતપીતા તથા અનેક પ્રકારે ગરીબોનાં લોકો

ચૂસતા લોકોની સંખ્યા તથા આવકતને વધાર્યા જવી, એના કરતાં તો ઉપર જણાવ્યા જેવી વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને ખીલવીને દેશના ખરા આધારરૂપ સ્ત્રીવર્ગ, ખેડૂતો, અત્યંત તેમજ ખીજ નિરાધાર, ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકોનીજ સંગીન સેવા જનવવામાંજ રાષ્ટ્રનું સાચું અને સંગિન હિત રહેલું છે. સમજીએએ હવે તો એવાં કાર્યોની પાછળજ, ધનના ઢગ અને સુયોગ્ય સેવાભાવી જીવનો અર્પણ કરવાં-કરાવવાં પડે છે.

ભારતમાત્રનો સાચો સપૂત જાંકિમબાણુ, કે જે આર્યસંસ્કૃતિનો મહાન અભ્યાસી અને હિમાયતી હતો; વર્તમાનયુગનો જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન મહાવિદ્વાન હતો; જેનું રામેશ્વરમ દેશદાઝથી ફફડી રહેલું હતું અને હજીસુધી દેશમાં જોના જોટા પાક્યો નથી એવો અસામાન્ય સાહિત્યસેવક હતો; આનંદમંદ તથા કૃષ્ણચરિત્રાદિ જેવા અનેકાનેક પ્રેરક ગ્રંથો તથા 'વંદેમાતરમ' જેવા રાષ્ટ્રીય ગીતોનો જે પ્રણેતા હતો; તે જગસાહિત્યનો સમર્થ સમ્રાટ જાંકિમબાણુ શિક્ષણ અને શિક્ષિતવિશે શું કહે છે ?

તેઓ કહે છે કે:— "જાપતાંવાંચતાં આવડે તેજ શિક્ષિત અને ન આવડે તે અશિક્ષિત; એવું જરા પણ સમજતા નહિ. પાઠશાળાઓ અને નિશાળામાં ભણવાવિના પણ જ્ઞાનની પદ્ધિ થઇ શકે છે. આપણા દેશમાં પૂર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના જે કેટલાક ખાસ માર્ગો હતા તે આજે લુપ્તપ્રાય થઇ ગયા છે. 'કથા' અને 'હરિઘોષ'ને એ પૂર્વકાળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક મુખ્ય ઉપાય હતો. પ્રાચીન સન્નારીઓ કથાકારોના મુખથી પુરાણ તથા ઇતિહાસની વાતો સાંભળતી અને તેથી કરીને પુરાણ-ઇતિહાસમાં જ્ઞાનનો જે ઉત્તમ ભંડાર હુપાયેલો છે, તે તેમની પાસે ખુલ્લો થઇ જતો. અભારના આપણા સુશિક્ષિત ગણજાતા યુવકો કરતાં પણ અનેક વિષયો પૂર્વકાળની સન્નારીઓ ખુબ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. ભોગવિલાસમાંજ જીવનની સાર્થકતા સમજાવનારી, કાળા મોવાળી આ વીસમી સદીએ એક હાથમાં તોપ-બંદુક અને બીજા હાથમાં કળ-કારખાનાંઓને ધારણ કરી સેંકડો શિક્ષિત, અર્ધશિક્ષિત તથા અશિક્ષિત યુવકોને ધર્મસંસ્કારથી ભ્રષ્ટ્ર કર્યા છે. " પોતાનું નામ પણ ન લખી જાણનારા પ્રાતઃસ્મરણીય ભગવાન રામકૃષ્ણ પરમહંસ, જગત્ પતિ શિવાજી અને મહાન અજીર જેવાઓ જે અસામાન્ય જ્ઞાનચારિત્ર્ય અને શરીરજળ ધરાવતા હતા; તે સર્વ કયાંથી આવેલું ? આર્યસંસ્કૃતિનાં એ સમયનાં અક્ષરજ્ઞાનની બહારનાં ઉત્તમ સાધનો-નોજ એ સર્વ પ્રતાપ હતો.

વળી એ સાધનોનો લાભ માત્ર રામજ્ઞાનનાંજ હાકરોને મળે, એવું ન હતું. એ લાભ તો સર્વ કોઇને મળી શકતો. પ્રથમ તો એ લાભ પરમ આસ્તિક, જળવાન અને સદૃશ્યુક્તિ માતાપિતાનાં જ્ઞાનચારિત્ર્ય, ઉછેર અને શુદ્ધશિક્ષણમાંથીજ મળી રહેતો; અને તે પછી એ લાભ ગામમાંના જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન કુળપુરોહિત, બ્રહ્મ, ચારણ, સાસ્ત્રી, પુરાણી, ધર્માચાર્યો, મહંતો અને યાત્રાશુષકિતો, મંડળેશ્વરો, સંતસાધુઓ, પરમદસો તેમજ અનિયમબધાગતો વગેરેથી મળતો. વાર તહેવારોની ઉજવણીઓ, મેળાઓ અને યાત્રાએ નીકળતા સંધે પણ એ બાબતમાં સારી પેઢે મદદગાર થતાં. એવં એવે પ્રકારે જનસમાજમાં જ્ઞાનો, બાળકો, વૃદ્ધો, યુવકો, ખેડૂતો તેમજ ગરીબચરખાં વગેરે તમામ વર્ગો જ્યારે જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક આર્યસંસ્કૃતિથી પોતાપા કરતા, ત્યારે મનુષ્યો કેવાં સુખી, સદૃશ્યુક્તિ અને જળવાન રહેતાં ! તેઓ આખું આપણું ધર્મનીતિથી તથા મુખસંપતિપૂર્વક ચળવળતાં; અને ગરાસાંઝાઓમાં તો શું પણ ગામના લગ્ની સુદામાં એવું જળ અને આરાત્ય રહેતું કે અત્યારનાં આપણાં ભણીમળીને કુરકુરીઆં જાણી જાણનારાં પાંચ દશ માણસો પણ તેના એકને પહોંચી શકે નહિ !

આ વાન તો આજે પણ પુષ્કળ માણસો જાણે છે કે આજથી પચાસ અને સો વર્ષ પહેલાં દેશમાં જાણના જેટલું દારિદ્ર, દુષ્કાળ, મોંઘામન, તનમનની દુર્મંજતા, કુસંપ, ઝેરવેર, સ્વાર્થપરા-ચળના, વિલાસિતા, જગપ્રપંચ અને લોભસાધ્ય વગેરે ન હતાં; અને એના સામા હેડાની સંપત્તિ-મુખશાન્તિ, શુકાળ, સંપ, હૃદયશીત, ઉદારતા, સાદાઈ, પ્રેરણકાર, સરળતા, સદાનુમતિ, આશિષ-કના વગેરે હાજના કરતાં વધારે હતાં. એ સમયે એવી સ્થિતિ હોવાનું મુખ્ય કારણ ઉપર જણાવેલા પ્રકારોદારા લોકોને જ્ઞાનચારિત્ર્યનું શિક્ષણ જૂન છૂટથી તેમજ સ્વાભાવિક રીતે મળ્યા કરતું તેજ હતું. આજે આપણે નાના કે મોટા પ્રત્યેક ગામમાં બ્રાહ્મણોને, બારેટોને તેમજ મદમંદિર-

વાળાઓને જે મામત્રસો પળના નોંધીએ છીએ, તે સર્વ એવા ઉચ્ચ કથાવાળાં અને નિઃસ્વ દોષશીલોના ચક્રાવૃત્તમાં ફરદાન રાજકર્તાઓ, ખનિકા તેમજ મામલોકોદારા તેમના ચારિત્ર્ય અને ઉપકારકતા ઉપર ઓપારી નખાવ્યાં દતાં. આજે તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તો એ જાનચરિત્ર્ય પણ જોઇ બેઠા છે અને તેની પાછળ પાછળ તેમની જમીનજમીરો પણ બેઠાની-નટ ચતી ચાલી છે.

પરંતુ આ સર્વ છતાં ઉપર જખાણું તેમ દઇ પણ એ વર્ગોને સંગેત અને મુશ્કેલ કરીને સમાજસેવા માટે ઉપયોગી બનાવી શકાય તેમ છે; અને માનવસમાજ પોતે તંગી વેળે પણ પોતાના એવા સુયોગ્ય સંદાયકોને રોટસો આપી શકે તેમ છે. એમાં પણ જે અનેક બાળકો માતાપિતા કે પાલકપેલકવિનાનાં હોઈ જે તે પ્રકારે જીવન માળતાં હોય, તેમનીજ સેવા અને સુશિક્ષણનું કાર્ય તેમનાજ જેવી નિર્ધનના વર્ગે સ્વીકારીને સર્વભાવથી આચરવામાં આવે તો કારીગરનો ઊંકરો સહેજે કારીગર બને છે; તેમ જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન શિક્ષક અને રક્ષકના પોતાના દૃષ્ટાંત અને શિક્ષણથી પારજ્ઞાનુભવના જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન, મજબૂત અને સેવાશક્તિવાળા સમાજસેવકો તેમનામાંથી અવસ્ય સારા પ્રમાણમાં ઉપજી આવે. રાષ્ટ્રસેવાની સાચી દાનવળા અને પંડુતું ભાન ભૂલી તેની પાછળ મચી પડનારા સજ્જનો માટે શું આ બોલી આકર્ષક તક છે! જે નખાપાં નિરાધારોમાંથી પણાંખરાં દેશને કપટકારક, ચોર, લામટા, લુકા, બિખારી, બલિચારી, પાખંડી, ક્રમ અને બાવાસાધુજ બની જવાનાં, તેમનામાંથી ઉત્તમ સમાજસેવકો બનાવવાનું કામ કેટલું બધું મદત્તવનું છે ?

લૌકિક સ્વાર્થ અને સંઘર્ષરૂપિને દૂર કરી પ્રભુનેજ સર્વસ્વ માની શકનારા એવા જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન યોગક સજ્જનો પણ જો સર્વભાવે, એકનિષ્ઠાથી અને સતતપણે ઉપર જખાણ્યા જેવી એકાદ સંસ્થા જમાવવા ઇચ્છે, તો હાલની શીર્ષતસેથી તથા લૂંટારાવર્ધક અનેક શાળા-પાઠશાળા અને બોર્ડિંગો જે વિષાતક કાર્ય બજાવી રહી છે, તેને બદલે સમાજના સત્ત્વ દિત્તી દિશામાં અસાધારણ પરિણામ આપ્યાવિના રહેજ નહિ. આવા કૃષિપ્રાધાન્ય દેશમાં એવા કામ માટે લૂંટારા ધનિકોની પાસે ભીષ માગી તેમને મોટા ભાગનાવવનું કામ પણ જ્યાંસુધી કુશળ કૃષિકાર બનવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધીજ બજાવવું પડે. ઉચ્ચ ભાવનાવાળા, આસ્તિક અને પરિશ્રમી સમાજસેવકને પ્રભુ આવી જાગૃતોમાં કોઇ ને કોઇ માર્ગ બોલી આપેજ. દેશને ઉચ્ચ ક્ષેત્રે કોઇ પણ પ્રકારે થયેા અનિવાર્ય હોવાથી સાચી લાગણીવાળા અને સંયમી નરદેવતાઓને માટે કોઇ ને કોઇ ઉકેલ પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાઓ પાર પડે એવા મળીજ આવે. હા, ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોને ખાનગર પડે અક્રિયતામાં અને જરૂર પડે તો ભૂખમાં પણ સુખ માનવા જેટલું જ્ઞાનચારિત્ર્ય તેમનામાં હોવુંજ નોંધીએ.

જગત્તાને જે કાંઇ કરવું છે, તે થશે તો ખરુંજ. માત્ર જેમનું પરમભાગ્ય દરી તેઓ તેના હાથપારરૂપે બની આત્મોન્નતિના અને પરમ યશના ભાગી થશે.

૨ (ક)-રામાયણ અને એક મહાત્માજી

(લેખક:-શ્રીયુગ ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પરેલ)

યોગ સમય પહેલાં મુંબઇના મમ્માદેવીના મંદિરમાં એક મહાત્માજી પધાર્યાં દતા. તેઓ શરીરે કદાવર, પાંચ હાથ, ઉંચા અને ભવ્ય દેખાવના દતા. મસ્તક મહાવિશાળ, આંખો ગરુડ જેવી, મુંબમુકા સર્વોચ્ચ સાત્ત્વિક અને સદા જ્ઞાનદરરૂપ દત્તી. મુંબઇ આવ્યા પછી તેઓ ઉચ્ચ સીદ્ધાસજ્જૃત રામાયણની કથા કરતા હતા અને પાંચ દિવસમાં તો કથામાં એટલી બધી ભીડ થવા લાગી કે માણસોને બેસવાને જગા પણ મળતી નહિ. તેઓ સવારના સાડાઆઠથી દસસુધી કથા કરતા. દિવોમાં કથા કરના પણ એવી રસિકતાથી, એવી મિઠી જગાનથી અને મિદાસથી કરતા કે લોકોને તેનો એટલો બધો મોહ થયો કે સવારમાં મમ્માદેવીમાં કથા થવણું કરવા આવનારાઓની મોટરો, યોગાગ્રામીઓ અને ભોકોની મહામેદનીથી મદામેદો જામતો. મુંબઇની પોલિસનું પણ આ મેદની તરફ ધ્યાન ખેંચાડું હતું અને બંદોબસ્તમાટે ત્યાં જો માણસોને ખાસ ચૂકવામાં આવ્યા દતા. દિનપ્રતિદિન મેદની

વધતી જતી. મુંબઈ જના રાજમહારાજ, ઠાકોરો, દરબારો, શ્રીમન્તો, મધ્યમ વર્ગના લોકો, દરેક કોમના લોકો તથા કેટલાક પારસી અને ઇસ્લામી મુસ્લિમો પણ આ કથા સાંભળવા જતા. કથાસિવાયના સમયમાં પણ અનેક શ્રીમંત અને સામાન્ય સ્થિતિનાં સ્ત્રીપુરુષો મહાત્માજીનાં દર્શન આવતાં.

મહાત્માજી સમદ્રષ્ટા, નિર્વિકારી, સદા પરહિતકારી હતા. લોકો તો ઐદિક તેમ પારલૌકિક સર્વ પ્રકારના મુંબની-કલ્યાણની વાચના કરતા. મહાત્માજીનું હૃદય જગતનાં દુઃખોથી લંબેશાં દ્રવતું અને સર્વને મુંબસંતોષ આપવાને તેઓ યત્ન કરતા, કંટાળતા નહિ. તેમની મુખમુદ્રા તો લંબેશાં પ્રસન્નજ રહેતી. મહાત્માજી તો ખરેખર મહાત્માજી હતા. પરમેશ્વરનો તેમના ઉપર પૂરો અનુમલ હતો.

મુંબઈમાં મહાત્માજીને બે માસ થયા, ચાર માસ થયા, છ માસ થયા. તેમના શ્રોતા અને સેવકોની સંખ્યા તો સુમારવિનાની થઈ હતી. આ બધી સ્થિતિ મહાત્માજી શોચતા. તેઓ એક મહાન નિરીક્ષક હતા. તેમણે જોયું કે, સેવકોમાં ધર્મધેણાપણું છે; પણ તેમાં નિષ્કામવૃત્તિ ઓછી છે, ત્યાગ ઓછો છે, સાત્વિકપણું બિલકુલ નથી-લોકો કયા સાંભળવા આવે છે, પણ તેમને સત્યજ્ઞાન અને સદાચારનું જ્ઞાન થતું નથી. સત્તારમાં કથાશ્રવણ, પછી ધંધામાં કસાઈપણું. લોકોમાં સદ્ગતિ નથી, તેમનામાં સાચી દયા નથી, તેમનું જીવન પાપથી ઘેરાયેલું રહે છે. મહાત્માજી આ પરિસ્થિતિ જોઈ અત્યંત ખિન્ન થયા.

એક સમયે એકાદશીને દિને કથા ચાલતી હતી, ત્યાં તેમણે કહ્યું:—“ભાઈઓ અને બહેનો! તમે માને કે ન માને પણ હું એક પામર, પાપી જીવ છતાં માર્ગ રાત્રિએ સ્વર્ગના આંખાસુધી જઈ પહોંચ્યો હતો. ત્યાં તો અનંદદ અજવાળા અને અસીમ આનંદ હતો. દેવોના વિરામ ભવાનો એ સમય હતો. સ્વર્ગનાં દાર બંધ હતાં. હું તો જિજ્ઞાસુ હતો, ગરજવાળો હતો અને ગરજવાનને અક્ષય નહિ! મેં તો દરવાજાની સાંકળ ખખડાવી. એક બધ્ય મહાસુંદર દેવે દાર ઉઘાડ્યાં અને તે પોતાને મંદિર લઈ ગયા. મંદિરના પ્રકાશ, સ્વચ્છતા અને સુંદરતાનો પાર ન હોતો. દેવે મને આસન બતાવ્યું. તેઓ તેમને આસને બેઠા.

દેવે કહ્યું:—“મહાત્માજી! તમે અહીં ક્યાંથી? શા કામ સાર પધાર્યાં છે? બોલો.”

હું બોલ્યો:—“હે દેવ! સ્વર્ગની કૃપા અને દક્ષિણ તમારી પાસે છે. હું આખા ભરતખંડમાં ફર્યો છું; અનેક સ્ત્રીપુરુષો, રાજા, મહારાજા, મહારાજાઓ, શ્રીમંત, રંક-સર્વેએ મારો ઉપદેશ લીધો છે, મારી સેવા મદલ કરી છે. તમારું દક્ષિણ તપાસશે? એમાં મુંબઈના કેટલા જીવ દાખલ થયા છે? તેમણે કહ્યું:—“મહાત્માજી! આવો, અહીં જરા નજીક આવો. આપણે જ ને સાથે જોપડો તપાસીએ.”

દેવે એક મોટો ચોપડો દાખ્યાં લીધો. પાનેપાનાં ઉચલાવ્યાં. મુંબઈનું મથાણું ફરી ફરીને જોયું; પણ મુંબઈનું પાર્શ્વ કોઈ હતું. મુંબઈનું એકે નામ સ્વર્ગને ચોપડે ચઢ્યું ન હતું.

હું બોલ્યો:—“શું મુંબઈમાંથી કોઈ નહિ? એ કાંઈ સંભવિત નથી? એવું બનેજ કેમ? જરા ફરીથી જુઓ ને?”

દેવે કહ્યું:—“મહાત્માજી! મુંબઈથી અહીં કોઈ આવ્યું નથી, ખરેખર નથીજ આવ્યું. શું મરકરી સમજે છે? મહાત્માજીની મરકરી દોષ?”

દેવને બે વાથ જોઈ હું બોલ્યો:—“પ્રભુ! આ શું?”

દેવે કહ્યું:—“મહાત્માજી! આમ ખિન્ન સામારે? એમાં તમારો કાંઈ દોષ નથી. તમે તમારા કર્તવ્યનું યોગ્યિન પાલન કર્યું છે.”

મેં કહ્યું:—“પણ મારા સેવકો ક્યાં છે તે મારે જોવું જોઈએ, મારે કાંઈક આશાસન પણ આપવું જોઈએ.”

દેવે કહ્યું:—“એઓ સ્વર્ગમાં નથી તો નરકમાંજ દોષા જોઈએ. મહાત્માજી! તમને તો ના નહિ પાટી સકાય. જ્યો, આ પાવડીઓ પહેરો. જુઓ, પેલો દૂર દૂર કાળો દરવાજો છે. ત્યાં જાઓ. દરવાજા આગળ જમ્યા એટલે દરવાજા એની મેં ખુલ્લી જશે.”

હું તો તે નરક ચાલ્યો. દરવાજો દેખાતો હતો પણ તે તો પળો દર હતો. હું તો ચાલ્યો ને ચાલ્યોજ ચાલ્યો. દેવે બધું કર રસેતો! અજોવાળા પરશ્વ એના ઉપર નાખેલા દત્તા, ખાદ્ય-ખાંદો તો પાર નહિ, વચમાં મોટા નામ અને અજાણે કરે. વળી આગળ ચાલ્યો ત્યાં તો આખા રસ્તા ઉપર સજાગા અજારા. મારા તો હાંસલ મગસા માંડ્યા. અને ચક્કર આવવા

લાગ્યાં. મઘપીના જેવી મારી રચનિ થઈ હતી. હું અડખડીઆં ખાવા લાગ્યો, પરણવાના પ્રેમેએ મને વળવા લાગ્યાં, રોમાંચ ખડા થવાં, કંઈ શોષ પડવા માંડ્યા; છતાં હું સત્તામત રહ્યો હતો. પેલી પાવડીએથીજ. હું દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યો. લોખંડી દરવાજાને ફાંચી જેવડા તે ઉપરથી પણ અણિયાળા એવા ખીસા લગાવ્યા હતા. નરકનું તો ખુંડ બચકરજ દોષ. હું વધારે નજીક ગયો, એટલે દરવાજાને તો એની મેળે ઉપડી ગયો. આ દરવાજા કાંઈ તાળાંકુંડી રહેતાં નથી. અહીં કાંઈ દરજ્જા કે કાંઈ ચોપડા નહોતા. લોકોનાં ટાંગેટાં અહીં આવતાં હતાં. હું તો ધારતીથી ધ્રુવતો હતો. મારા દરેક વાળ, રેવેરુ ઊંચું થયું. મારા સળગતું હોય, બૂંદનું હોય એવી ખરાબ, બચકર વાસ મને આવવા લાગી. હું તો ગભરાવા લાગ્યો. મારા આસોચવાસ વધવા લાગ્યા. દુઃખની ટોડીઆરીએ, યાચોસિવાય અહીં ખીજું કાંઈ સંભળાતું નહોતું.

હાં એક સંગિડાવાળો દૈત્ય ગદા ફેરવતો આવ્યો. તેણે કહ્યું:—“જા, અંદર જા, જલદી જા.” હું તો થંભી ગયો.

ફરી તે બોલ્યો:—“જા છે કે નથી જતો?” એમ કહી મારા ઉપર ગદા ઉગામી.

મેં કહ્યું: “ભાઈ! તું મને ઓળખે છે? હું તો ઇશ્વરનો ભક્ત છું, સેવક છું, તેનો પરમ ઉપાસક છું.”

“તું ઇશ્વરનો ભક્ત હોય તો પછી અહીં શા સાર આવ્યો છે?”

મારા પગ હલે તો લોઆવા માંડ્યાં હતા. મારાથી ઉભા રહેવાતું નહોતું.

મેં પેલા દૈત્યને કહ્યું:—“ભાઈ! હું તને બહુ નમ્રતાથી પૂછું છું કે, મુંબઈથી તો કાંઈ થોડાંજ મનુષ્ય અહીં આવેલાં છે!”

“મુંબઈ, અરે આખું મુંબઈ અહીં છે, જરા ઉભા રહેા.”

એ મને થોડે દૂર લઇ ગયો અને કહ્યું:—“જા, અહીં મુંબઈનું કાંઈ છે?”

હા! મેદાનેમાં પવનના વંદોળીઆ કાણે જોવા નથી! અહીં તો અમિના વંદોળીઆ ચાલતા હતા. સમુદ્રમાં પાણીના પર્વત જેવાં મોળાં ઉછળે છે એમ અહીં અમિ ઉછળતો હતો.

એ વંદોળીઆ વચ્ચે અમિનાં એ મોળાં વચ્ચે મેં શું જોયું?

અરે, આ તો પેલા મોહનગરના મહારાજ મદાવીરસિંહજી! રાજ્યમાં ડુંકાળ ચાલે, મદાભયંકર ડુંકાળ ચાલે, પ્રજાને ખાવા અન્ન નહિ, પીવા પાણી નહિ, પહેરવા પૂર્વ વસ્ત્ર નહિ—એ સમયે તેઓ વિલાપતમાં વિલાસ માણતા, પ્રજાનાં યુક્ત નાણાં બરબાદ કરતા; પણ એકુતને ખીસક્રોડ રાહત આપતા નહિ.

અરે આ કાણુ? એ તો પેલો કલા શ્રવણ કરવા આવનાર નયાવાદીસ! પૈસાની લાલચથી અરા અપરાધીને છોડનાર અને નિર્દોષને સજા ઠોકનાર સાકરલાલજી!

અને આ તો પેલા પ્રમોદલાઈ દેસાભિમાનને નામે પ્રજાનાં દળરો નાણાં “હોદધા” કરી જનાર!

આ વળી કાણુ? પેલા હવાકદાર હરિસિંહજી! એકુતને અડાવના, ગાળો દેતા, ઘોલધણો કરનાર અને તેમનાં બાળકનાં મોંમાંથી દૂધનો ઉદ્ધો છાંટો પકાવનાર!

અને પેલા કાણુ? પન્થરામજી! અનહદ દારૂ પીનાર અને દારૂ પીવામાટે પૈસા ખૂટે એટલે પોતાની સ્ત્રીને મારીફટી તેના દાગીના ઉઠાવી જનાર!

અરે! આ તો પેલા સુજનતાનો ડોળ કરનાર પણ જલ પડોશીની સ્ત્રીને ફેસલાવી લઈ જનાર પંડિત પરમેશ્વરલાલજી!

અરે આ તો મનાયજ કેમ? અરે હા, એ તો ધાર્મિકતા, વિદ્વતા અને દેસાભિમાનનો ડોળ કરતી, દેશને માટે દિવ્ય ઝોળા લઈ ફરતી પણ ધણીને સૂનો વેચી, દામદામ સંતસંગમાં ભટકતી, સન્માર્ગ ભૂલેલી દિવ્યકેશી!

અને આ તો પેલો દૂધમાં બેજ કરી, લક્ષાધિપતિ થઈ પડેલો ધાંચી—સદ્ગુ!

એહો! આ તો પેલા પદમશીલાઈ! જેઓ ગામની ખરી ખેડી વાતો કરતા, અને નિર્દોષને અપરાધી અને અપરાધીને નિર્દોષ દરાવતા, જુદી સાક્ષીઓ સહાં પૂરતા.

અને પેલા પાંચ પાંચ વર્ષે અને લાગ આવે તો તે પડેલા જ્યારે ત્યારે, કાંઈ ધાપ લાગતી હોય તો પછે પછે વિચારનું પરિવર્તન કરનાર “વિમોચન” પત્રના તંત્રી!

આ પેલી ધગધગતી, સળગતી લોખંડી લગડાંએ (સોનાને બદલે) લગાડેલા ખુનીઓને બચાવ કરનાર અને નિર્દોષને ખુની કરાવનાર વગીર વૈજનાથ!

આ તો પેલા ભગવતીપ્રસાદ ! અન્યના સદચર્ય નહિ જોનાર, જગતનાં દમોશાં છિદ્ર જોનાર, પોતાનાં છિદ્ર છુપાવનાર !

x x x x x

આમ અનેક અપરાધી વ્યક્તિઓને અગ્નિમાં ફેંકી, ગીસો નાખતી જોઇ હતું તારી થયો."

મહાત્માજીની વાત કહેવાની રીત-પદ્ધતિ ચિત્ર રણુ કરવાની પદ્ધતિ-એટલી અસરકારક-હૃદય-કાવક હતી કે કથા શ્રવણ કરનારાઓનાં મુખ ઉપર પથ્થુ ભય, ત્રાસ, ઝ્વાનિ દેખાતાં હતાં. તેઓ પોતે જાણે નરકનું દર્શન અનુભવી રહ્યાં હોય એમ જણાતું હતું. આ અગ્નિમાં કોઇનો બાપ, તે કોઇની મા, કોઇનો ભાઇ તો કોઇની બહેન હોય એમ તેમને લાસ થયો.

x x x x x

વૃત્તાંત પૂરો થયો હતો. મહાત્માજીએ પોતાના શ્રોતાઓને કહ્યું:-"ભાઇઓ અને બહેનો ! તમ-વારની ધારપર રહેવું અને સ્વર્ગની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવામાટે સદાચારનું વિકટ વ્રત ધારણ કરવું, એ સમાન છે. તમારી જાનને, તમારા આત્માને પૂછો, તમે સ્વર્ગપ્રાપ્તિને લાંબક આચરણ કરો છો ? તમે નરકમાં જવાને લાંબક કાંઈ ને કાંઈ કામ ઉઘાડી આંખે, સમજીને કર્યું નથી ? સદર્મ' અને ઈશ્વરના આદેશની અવગણના કદી પણ તમે કરી નથી ? સંચારમાં તમે સદાચારનો 'સંકલ્પ' કરો છો, તે સાંજેજ-તે પછીની રાત્રે પણ તમે તેનો ભંગ કરો છો ? વાવરો તેવું લણણો. કરશો તેવું પામ-શો-ભોગવશો. કર્મનું ફળ-સાઈ કે નરકનું મળે છેજ. તમારાં દુષ્કૃત્ય કોઇ કાળે અવસ્ય તમને મુઝાવશે, ફસાવશે, જકડી લેશે, બાંધી લેશે. તેનો બદલો જરૂર તમને મળશે.

મનુષ્યના હૃદયમાં મેલ છે, પાપ છે, વિષ છે. માનવહૃદયમાં નિર્મળતા નથી, પવિત્રતા નથી. મનુષ્ય અપાવિત્ર છે, દુરાચારી છે, પાપી છે, ત્યાંસુધી તેના હૃદયમાં પરમાત્મા વસતો નથી.

ભાઇઓ અને બહેનો ! ફળ, કોળ, દુરાચાર મૂકી દો. સદર્મ-સમદર્શિ, દયા, અદિસા, સત્ય ધારણ કરો, એ સર્વનું પાલન કરો, તમારી ન્યુનતાઓ સમજો, દૂર કરો. જાનને પહેલાં યોગ્યો, દરેક રીતે પવિત્ર બનો, પરમ મંત્રજાદારી પરમેશ્વર તમારા અંતરમાં વિરાજશે. તમે સ્વર્ગમાં બિરાજશો."

x x x x x

મહાત્માજીની કથાની આજ અનન્ય, અસૌકિક અસર થઇ. શ્રોતાજનો-સેવકો ઘેર ગયા પછી તે દિવસની કથાવિષે વિચાર કરી રહ્યાં હતાં. તેમના હૃદયના તિબિર ગયાં હતાં. તેમનાં હૃદય પ્રકાશથી ઝળહળી રહ્યાં હતાં. તેમની દષ્ટિ ખુલ્લી ગઇ હતી, તેઓએ તે દિવસે હૃદયના કેટલાક સાચા સંકલ્પ કર્યા.

માતૃવત્ત પરદારણુ પરદ્રવ્યેષુ લોષ્ટવત્ । આત્મવત્ત સર્વે ભૂતેષુ યઃ પશ્યતિ ॥ પશ્યતિ ॥

૩ (સ્વ)-ગોસ્વામીજી અને તેમની રામાયણવિષે મહત્ત્વના અભિપ્રાય

(કાથી નાગરી પ્રચારિણીસભાએ પ્રસિદ્ધ કરેલા "તુલસી મંથાવલી-તીસરા ખંડ" એમાંના

પંદિત અયોધ્યાસિંદ ઉપાધ્યાયના નિબંધમાંથી નીચેના ઉત્તાર લીધા છે.)

"સમગ્ર રામચરિત માનસ મેં મધોદા કે કંસે એસે મનોરમ જૌર પૂર્વ આદર્યું હું, જંસે ઉચ્ચ વિચારમય ગાદરમ્ય જીવન કે નિદર્શન હું, જનકા આભાસ ભી દિન્દી લાખા કે અન્ય મંથો ગે નદોં મિથના. ખેદ હું કે રથાન-સંકેતવચ મેં ઉન સજ કા દિગ્દર્શન માત્ર જી નદોં કરા સકના."

"ગોસ્વામીજીકા સામંજસ્ય-સ્થાપન ભી અબૂતપૂર્વ હું. ઉનકા પદાનુસરણુ આજ તક દિન્દી સંસાર કા કોઇ કવિ ઉસ સૌદર્ય જૌર નિપુણતા કે સાથ નદોં કર સકા. દિન્દુ સમાજ કા અધિ-કાંઠ પંચતોવાપાસક હું. વિષ્ણુ-સિવ-વિરોધ ઉસકે હૃદય કા પારી સામગ્રી નદોં. આજ ભી દિન્દુ સમાજ મેં સર્વ કાર્ય કે પ્રથમ ગણેજી કા અર્ચના દોળી હું, આજ ભી ભગવતી પીણાપાણિ દિન્દુઓ કે હૃદયમંદિર કા અધિષ્ઠાત્રી દેવી હું, આજ ભી દુર્મનિનાસિની ભગવતી દુર્ગા કા આ-

* અમદાવાદના "જ્ઞાની પંથ" પત્રના ૩૪૭ મહોત્સવ ના વિશેષક્રમાંથી આજારકરિત દ્રુપ્ત

આદર તથા પ્રેમ નહીં લાભ કરતી હૈ, વરન્ પદ ઉનસે પવિત્ર ધર્મપુસ્તક કી ભાંતિ સંમાનિત હોતી હૈ. જસ ધર્મકા ઉસને પ્રચાર કિયા હૈ, વહ સાદા ઔર ઉચ્ચ હૈ, એવં ઈશ્વરકે નામપૂર્ણ વિશ્વાસ પર નિર્ભર હૈ."

"મધ્યકા અપને પડોસી કે પ્રતિ કયા કર્તવ્ય હૈ, તુલસીદાસ ઈસકે બડે પ્રચારક થે. વાઘ્મીક-જીને ભરતજીકી ધર્મ-પરાયણતા, લક્ષ્મણજી કે બ્રાહ્મ-પ્રેમ ઔર સીતાજી કે સ્ત્રી-ધર્મકી પ્રશંસા કી થી, કિંતુ તુલસીદાસને ઉ-હેં આદર્શ બના કર દિખલા દિયા."

"એક દૂસરે સ્થાનપર વહી મહોદય લિખતે હૈ:—

"ભારતવર્ષીય ધર્મોન્નતિ કે ઇતિહાસ મેં જો આસન તુલસીદાસજીકા પ્રદાન કિયા જતા હૈ, ઉસસે કહીં ઉચ્ચતર આસનકે અધિકારી વેદેખે જાતે હૈ; કયોંકિ હમ લોગ ધર્મ-પ્રચારકકી શ્રેષ્ઠતાકી અ-ટકલ ઉસકે કાર્ય-ફલસે લગાતે હૈ. વહ કહને મેં કિ હીક નૌ કરૌઝ મનુષ્ય ઈનકે લેખોં પર હી અ-પને ધર્મ તથા સદાચાર કે તત્વોંકો સ્થાપિત કિયે હુએ હૈ, હમ સામાન્ય ગણનાસે બહુત હી કમ અનુમાન કરતે હૈ. વર્તમાનકાલ મેં ઇનકી રચનાએં લોગોં પર જો પ્રભાવ દિખાતી હૈ, યદિ હમ લોગ ઉસીસે જૉય કરેં તો એશિયાકે ત્રીન યા ચાર બડે બડે લેખકોં મેં સે એક વહી મહાશય હૈ."

"ઈસ (રામાયણ) કી સુખ્યાતિ પર્યાંત હોને મેં તનિક જી સદેહ નહીં હૈ. અપને દેશ મેં ઇ-સને સખ ગ્રંથોં પર પ્રાધાન્ય લાભ કિયા હૈ ઔર સર્વસાધારણ પર ઇસકા એસા પ્રભાવ પડ રહા હૈ કિ ઉસે બઢા ચઢાકર કહના કહિન કાર્ય હૈ."

"વિલાયત મેં જીતના બાહબલકા પ્રચાર હૈ, ઉસસે કહીં અધિક પ્રચાર બંગાલ ઔર પંજાબ એવં દિમાસય ઔર વિપ્લવિક મધ્યસ્થ પ્રદેશોં મેં ઇસ મહાન ગ્રંથકા પાયા જતા હૈ."

"ગોસ્વામીજી કે જીવની-લેખક સહૃદયવર બાણુ શિવનંદન સહાય લિખતે હૈ:—

"રામાયણ મેં પ્રદર્શિત ચિત્રોં પર ધ્યાન દેનેસે વહ સ્પષ્ટ જ્ઞાત હોના હૈ કિ સદ્ધર્મ-નિરૂપણ તથા સત્-શિક્ષા-પ્રદાન કે નિમિત્ત હી ઇસ ગ્રંથકી અવતારણા હુઇ હૈ. ગ્રંથશ્રી નાટ્યશાસ્ત્ર મેં બડે હોંકર ઇસકે પાત્રગણ, આજ જી અપને ઉદાહરણોંસે આર્પત કે પરમેષ્ઠતમ શુભ સદ્ધર્મોત્સાહ, સત્યતા, સરલતા, ધીરતા, વીરતા, ઉદારતા, સહનશીલતા, દયાલુતા આદિકી સુંદર શિક્ષા પ્રદાન કર રહે હૈ."

"લાખોં જન ઇસે અપના જીવન-સર્વસ્વ સમજતે હૈ, કરોડો ઈસીકા આશ્રય ગ્રહણ કરેકે ક-તિપથ કુતિસિત કરોંસે બચતે હૈ, કિતને ઇસકે પાંદેસે વિરક્ત સાધુ બન જાતે હૈ, એવં કિતને પંડિત ઔર જ્ઞાની કહલાને લગતે હૈ."

"રામાયણ કેવલ કવિતા-રસ કે પ્રેમ હી સે નહીં પડી જાતી, વહ ધર્મકા એક અંગ ઔર ધર્મ-શાસ્ત્રકી એક પ્રધાન પુસ્તક બન ગઈ હૈ. ધર્મશાસ્ત્ર હી કયોં ? સમાજ-નીતિ, વ્યવહાર-નીતિ, રાજ-નીતિ ઇત્યાદિ સખ નીતિયોંકા શાસ્ત્ર કહલાનેકા વહ ગ્રંથ અધિકારી હૈ."

"અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્સ્વર્થકે સમાન ગોસાંધજી પ્રાકૃતિક સૌંદર્યોપાસક થે, એવં સ્વચ્છતા તથા સત્યતાકો ઉસકા પ્રધાન અંગ માનતે થે. વે અપને સૌંદર્યદેવકો વિષય કે ગઈસે જસસે સ્નાન નહીં કરાતે થે, વરન પવિત્રતા કે સ્વચ્છ ગંજા-જલસે સ્નાન કરાકર ઉસે રચના-મંદિર મેં સ્થાપિત કરતે થે."

"શ્રીયુત જ્ઞાનમોહન દત્ત ને "પ્રવાસી" ભાગ ૧૧ ખંડ ૧૨ મેં લિખા હૈ કિ ઇસ પુસ્તક મેં ધર્મભાવ જસ રૂપસે ગમત હૈ, વૈસી ધર્મભાવ-સમન્વિત દૂસરી ઔર કોઇ પુસ્તક નહીં દેખી જાતી. કલકત્તા દ. છીકાર્ટ કે બૂતપૂર્વ જજ શ્રીમાન બાજુ ચારદાચરણ મિત્ર ને એક લેખ મેં રામાયણ કે કુલ ૫૬ ઉર્લન કરતે હુએ ગોસ્વામીજીકો "ભક્તિભાજન ભાવુક શ્રેષ્ઠ કવીશ્વર" તથા "ભારતવ-ર્ષીય કવિગણ મેં અમણી" લિખા હૈ."

"સમયકા પ્રભાવ બદલ ગયા હૈ. આજ દિન પુનિન ભારતવર્ષમેં યુરોપિયન આદર્શકા બોલ બાવા હૈ. 'યથા રાજ તથા પ્રજા' કી ચરિતાર્થના હો રહી હૈ. આત્મત્યાગકા સ્થાન આત્મગૌરવ, સોગન્ધકા સ્થાન અદ્ભાવ, કર્તવ્યનિષ્ઠાકા સ્થાન કાયકના, ધર્મ-પરાયણતાકા સ્થાન અદમદમિ-કના, પવિત્ર નીતિકા સ્થાન પોલિસી, સત્યતાકા સ્થાન પ્રવચના, શોકદિનકારિના કા સ્થાન સ્વાર્થ લોપુતના આં ઉદારતાકા સ્થાન અનુદારતા મદલુ કર રહી હૈ. આજ યુરજન-ગૌરવગરિમાસે મનો-રતિકા સમાદર અધિક હૈ, પાવન પનિ-પ્રેમસે સામ્યવાદકા મહત્વ વિશેષ હૈ ઔર માનુ-પ્રોતિ ઉદર-

બારિતા કે સામને તિરસ્કૃત દે. આજ આધુનાપિન-કુનત્રા અનિકાન-વદના આર્થ સમ્યતા ધારે અપના ચિર અપિકૃત ઉચ્ચ સિંદારાન પરિનાય કર રહી દે, એર ઉસ પર ખીર-પાદવિષે પરાયણુ ઉક્તાસમી સમ્યતા નામ-પારિણી એક અંધ સમ્યતા કમસાઃ આરોધન કર રહી દે. ન કદા જ સકતા કિ, ઉટ કિસ કરવટ બેઠેગા, એર કવિકુલનિકક મદાત્મા તુલસીદાસ એર ઉનકી અદ્યુત રામાયણકા મદત્તર અજ સુરક્ષિત રહેગા યા નહીં; કિંતુ મેં વદી કદુમા, "સત્યમેવ જયે નાનુત્તમ્" ભગવાન કમલિનીકુલવલ્લભ ક્ય તક ધનપદવસે આચળ રહેગે ? વે વધા-સમય મુઝે હોગે એર ઉનકી આજાસે મગનમંડલ ઝગમગાને લગેગા. જ્ય તક સંસાર મેં જ્ઞાન-પિપાસા રહેગી, સદુપદેશકા સમાદર હોગા, આદર્શ ચરિત્ર લોક-હૃદયકો ઉત્કૃષ્ટ કરેગે, મર્માદા સમાહન દેગી આત્મોત્સર્ગકા મદત્તર સમગ્રા ભયગા, એર પવિત્ર આર્થ સમ્યતા ધરાતકો પાવન કરતી રહેગી. ઉસ સમય તક ગોસ્વામીજી માનવહૃદય કે ઉચ્ચ આસનપર વિરાજમાન રહેગે, એર ઉનકા લેકો તાર રામચરિત માનસ ગૌરવકો દષ્ટિસે દેખા ભયગા. સતકવિ એર સતકવિના યદિ સંસારમેં અજર અમર નહીં હે, તો શિર નધર જગત મેં અજર અમરકા પ્રજ્ઞ હી વ્યર્થ દે. મેં નિઃશંકિતિત્ત મોહો કે સાધકસ લેખકો સમાપ્ત કરતા હું.

जयंति ते सुकृतिनो रसावदाः कवीश्वराः । नास्ति येषां यशःकाये जराभरणजम् मयम् ।
ते धन्यास्ते महात्मानस्तेषां लोके स्थिरं यशः । यैर्नियदानीं काः यानि ये च काव्येषु कीर्तिवन् ॥

(નીચેનું લખાણ સુપ્રસિદ્ધ સિન્દી “મનોરમા”ના ૧૯૮૦ના એક અંકમાંથી લીધું છે.)

“સાહિત્ય-સંસાર” કે ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનો પર ધૂમને કે બાદ, મન બાર બાર ભોટ કર તુલસીજીત રામાયણ હી કી તરફ દોડતા હે. ઇસકા કારણ યહી જ્ઞાન પડતા હે કે ઇસકે અંદર કા સાહિત્ય એક તો ઉચ્ચ કોટિ કા હે, દુસરે યહ દુમારે જીવન મેં ઇતના ‘વ્યાપી’ હે કિ હમ અપને કા ઇસસે ભિન્ન દેખ હી નહીં સકતે. ઇસકી રચાપી રામકતા તથા શુદ્ધ ધાર્મિક શિક્ષા જે હમસે વિશેષ સંબંધ રખતી હે, દુમારે જીવન કી રાસની (લાઇટ ઓફ લાઇફ) હે, જીસકે સકારે હમ અપના સખ કામ કરતે હે. એર એર સાહિત્યો મેં બી અચ્છી અચ્છી ખુબિયા હે, જે પ્રથમ શ્રેણી મેં ઉન્હેં રચાન દિલા સકતી હે, પર બાષા-રામાયણ કા જદ્દ હી કુછ ઓર હે. યહ એક એસી સુમદિત રચના હે, જે આઘાપાન્ત પરમોત્કર્ષપૂર્ણ હે. ઇસ મેં કહીં બી, એક શબ્દ અધિક યા અનુપયુક્ત પ્રમાણિત કરના, કહિન હી નહીં, અસંભવ હે. એસા હોને પર બી, રામ-કથા કે કોઈ કોઇ પ્રસંગ એસે માર્મિક દંઝ સે લિખે ગયે હે, કિ જીવકે પદને સે, ગોસાંઈજી કી કવિત્વ શક્તિ માનુષિક નહીં, કિન્તુ દૈવિક સી પ્રતીત હોતી હે. એસે મર્મસ્પર્શી પ્રસંગ રામ-વન-મનન, ચિત્કૂટ કા જરતમિત્રાપ, નંદિ-મામ મેં જરત-તપસ્યા, લકમણ કા યજ્ઞિત-બાણુ લગના તથા રામ કા ઉસ પર વિલાપ કરના, ઇલાદિ હે. વે સખ પ્રાપ્ત એક હી રસ કે હે. ગોસાંઈજી ને, ઇનસે ભિન્ન શૃંગાર રસ પર બી જે લિખા હે, વહ માર્મિકતા મેં અપની તુલના નહીં રખના. હમારા સંકેત (‘સુમન-સંચય’) તથા ‘ગૌરી પૂજન’ વાસે, દુલવારી કે દરખ કી ઓર હે. શૃંગાર-રસ કા એસા અટકા, સ્વચ્છ તથા મર્માદા-પૂર્ણ વર્ણન કદાચિત્ત હી સંસાર કે કિસી ઓર સાહિત્ય મેં હો ! ઉઠાકર ખ્યાનપૂર્વક માર્મિક દષ્ટિ સે ઉન સખ જાતો કા ખ્યાન મેં રખતે હુએ, જીવકા ઉલ્લેખ ઉપર કિયા ગયા હે, ઇસે પદિયે. દોહો ઓપાઇયો કયા હે, માનો રામકથા-રખી અંગૂઠી કે અદ્યુત નગીને હે ! એસે નાલુક વિષય કો, ઇસ ખુબી કે સાથ નિખાહના તુલસીદાસ હી જૈસે કળિ કા કામ યા. અંગ્રેજ, ફારસી, ઉર્દૂ ઇલાદિ સાહિત્યો કી તો ચર્ચા હી કયા, સંસ્કૃતવાસે કાલિદાસ બી એસા કરને મેં, સદજ્ઞ હી અરવીલતા (ઓપ્સેનિટિ) કે ગદ્દે મેં જ મિરે હે. ગોસ્વામીજી પ્રત્યેક અવસ્થા મેં, મનુષ્ય-હૃદય કી ચૂલતા (કેચ ઓફ હુમન હાર્ટ) તથા ઉસકે ભાવોકી વિષમતા ઓર ઉતાર ચઢાવ (કોમ્પ્લેક્સિટી ઓફ ઇન્ટેન્સિટી ઓફ ફાર્ટ) કો, કિસ ચદરાઈ તક જાનતે ચે. ઉનકી સૌન્દર્યભૂલવ ચાકા (એસથેટિક ફેલી) કેસી બઢી ચઢી થી, ઓર પાત્રો કી રિયલિ કે અનુસાર, અવસ્થા-વિશેષ મેં, વહ ઉનકા ચરિત્ર-ચિત્રણ કિસ બારીકી તથા જાનકારી કે સાથ કર સકતે ચે-ઇન સખ ગુણો કા પરિચય, ઉનકી પ્રજ્ઞ ‘દુલવારી-લીલા’ કે સુચાર તથા માર્મિક વર્ણન સે લગીંબાનિ મિલતા હે. હમેં એક હે.

કે સ્થાનાભાવ તથા લેખ કે બહુત બદલે જોયે કે ભવ્ય સે, હમ ઇસ મુંદર સંબાદ મેં સે લેકર કુછ નહીં લિખ સકતે; પર વિષય તથા ઉસકે વર્ણન કા દંગ, જૈસા મનોમુખ્યકારી દે, કે હમ ખપને સહદય પાઠકોં સે, ઇસે કુછ જૈસે હી દંગ સે, પદને કા વિશેષ અનુરોધ કરેગે. ઇસમેં સં- હ નહીં, કે ઉનકા શ્રમ બદલે મેં મિલનેવાલે અપૂર્વ આનંદ સે અચ્છી તરફ અદા હો જાયગા."

મનોરમા-૧૯૮૦ ના બીજા એક અંકમાં લખે છે કે:- "યદી નહીં કિલિન્દીકે પ્રચારકોં મેં કવિ- વર તુલસીદાસકા સ્થાન સર્વશ્રેષ્ઠ દે, બલકિ હમેં તો ઇસમેં લી સહેદ નહીં" કે યદિ ઇસ મહા- માકા જન્મ ન હુઆ હોતા તો આજ ભારતવર્ષભરમેં હિન્દીકે રાષ્ટ્રભાષા હોને ઔર ઉસકે જતના પ્રચાર પાતેમેં લી સન્દેહ હી રહે જાતા. જૈસે મહાપુરુષ કે દર્શન ઔર રમરણસે હમમેં ઇતિહાસ સંચાર હો જાતા દે ઔર હમારી નિર્જલતા હમેં લખજીત નહીં હોને દેતી."

શ્રીયુત શાભારામ ધૈનુસેવક-તુલસીઅંશમાળાના પ્રકાશક લખે છે કે:- "યદ ધુરંધર પંડિતોંકા બી છછા હુકાનેવાલા પ્રસિદ્ધ "રામચરિત-માનસ" (તુલસીકૃત રામાયણ) દે. ઇસકી એક એક ચાપાઈકા મતલબ હલ કરને મેં કઈ દિવસ વ્યતીત હો જાતે દે. ફિર લી ઉસકી ગદરાઈકી થાદ નહીં મિલતી દે."

"રામચરિત માનસ" કે કયા કહે? મહાકાવ્ય યા આર્શકાવ્ય, નીતિશાસ્ત્ર યા પ્રીતિશાસ્ત્ર, મંત્રમય યા તંત્રમય, સાહિત્યગ્રાંથ યા ધર્મપરિચાલ, ભાવભંડાર યા કવિતાકામિનીકા શૃંગાર, ઉપદેશદિવાકર યા શાંતિસુધાકર, ત્રિવિધતાપહર યા કામનાકલ્પતર, રમ્ય રહસ્યોંકા અવતાર યા નવરસોંકા આગાર, જ્ઞાનનિધિ યા ભક્તિવારિધિ. જગદીશ હી જાતે ઇસ અમતકારી અમર-કાવ્ય અંથકા કયા કહા જાવે. ઇસ પ્રકાર જનકપુરીકી રંગભૂમિમેં ભગવાનકા સખને અપની અપની ભારનાઓંકે અનુસાર એકદશકોં નાના રૂપોં મેં દેખા; ઉસી પ્રકાર "રામચરિત માનસ" કે બી ભક્ત- જન "ભાષી રવી ભાવના જૈસી, પ્રભુ મૂરત દેખી તિન તૈસી" કે અનુસાર નાના ભાવોં મેં દેખેં તો કયા આશ્ચર્ય દે! કયોં કિ યદ લી તો ઉસી લીલામયકી અલૌકિક લીલાકા લલિત નિકેતન દે."

મુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યસેવક શ્રીમાન રામનરેશ ત્રિપાઠીજી લખે છે કે:- "ઇસ અંશરત્ન- કા પ્રચાર ગરીબકી ઝોંપડી સે લેકર રાજમહેલ તક દે. અચ્છે અચ્છે વિદ્વાન લી ઇસકા આદર કરતે દે ઔર શિક્ષિત તથા અશિક્ષિત બી ઇસે ગાતે ઔર સુનતે દે. હિંદુઓંમેં નિમ્ન શ્રેણી કે ચમાર, ધોબી, નાઈ, કદાર આદિ જાતિયોંકે લોક બી ઇસકી ચાપાઈઓં અપને જાતીય ગીતોં મેં મિલાકર ગાતે દે. અદિર લોક ઇસકી ચોપાઈઓં કે વિરદા હી તરફ ગાતે દે."

૪-હિંદુજાતિ ઉપર રામાયણનો પ્રભાવ

(જુલાઈ ૧૯૧૨ ના "સરસ્વતી" માંથી સાભાર ઉઠ્ઠા)

"રુકુલ રીતિ સદા ચાલિ આઈ, પ્રાણ જાઈ વરુ વચન ન જાઈ"

"હજારોં વર્ષ પહેલે કવિ (વાર્મીકિ) ને તમસા નદીકે પવિત્ર તટપર જો (રામાયણ- ૩૫) વાણા અગ્રાઈ થી, ઉસકા મધુર ગાન ભારતીય નરનારિયોંકે હાનમેં આજ બી ધ્વનિત હો રહી દે. પ્રાચીન અયોધ્યા ખસે હો ગઈ દે, કિન્તુ હિંદુસમાજકે હૃદયમેં રામાયણકી અયોધ્યા નિત્ય નઈ કે સમાન ચિરકલમેં પ્રતિષ્ઠિત દે. સંસારમેં હિંદુજાતિકા જન્મતક અસ્તિત્વ રહેગા, તજતક ઉસકે હૃદયમેં રામાયણકા પ્રભાવ દૂર ન હો સકેગા. ઇસ હોરસે લેખમેં હમ ઇસ પ્રભાવકે રોચક દષ્ટાન્ત દેના ચાદતે દે."

"છોટાનાગપુર ઔર જિહારમેં "ઘટવાર" કદવાને વાલે જિનને હી જમીંદાર દે. બટુખા લોજ ઉન્હેં ટિકેટ યા દાકર કદતે દે. વે અપનેકા સ્વર્ગશી જનવાતે દે. અપને સ્વાર્થકી કુછ બી પરવા ન કરે વે સત્તાઈ રક્ષા કરનેમેં તત્પર રહતે દે. રાજ દસરથકો વે ઇસ વિષયમેં અપના આદર્શ માનતે દે. ઉનકા યદ કામ વર્તમાન સમયમેં બહુત હી પ્રશંસનીય કદા જ સકના દે. એક નહીં, દો બી નહીં, કિન્તુ જિનને ઘટવાર જમીંદાર દે, સતી અપની જાત કે જૈસે

पानी है कि यदि वे किसी विषयमें काम जमान दे दें, तो आप निमित्त रहे, उनमें फिर मादो दानि हो या साधन-दुःख हो या सुख; परंतु अपने जमानको वे कभी न टाकेगे। घटवार साधारण जमानको रजिस्टरी दस्तावेज मान लेनेमें कुछ दानि नहीं। यदि अपने जमान को निष्पादने में सर्वस्य की नष्ट होता हो, या न निष्पादने से एक रुपये के अर्द्धे सौ रुपये का साधन होता हो, तो भी घटवार अपने जमानसे कभी पीछे नहीं हटते। वे सर्ववशी हैं, फिर वे किस तरह सत्य-मष्ट हो सकते हैं ? जिस वंशके राजा हस्तरथ ने सत्य की रक्षा करने के लिये अपने त्रियम्भक पुत्र-नदी नदी प्राणोत्तक का विसर्जन कर दिया, उसी वंशमें उत्पन्न हो कर किस प्रकार वे दिये दुःखे जमान को भेट सकते हैं ? घटवार जमींदार आया; अपने कर्मचारी (कार्तारी) के साथ के भिक्षु (रमक) होते हैं, परन्तु वचन-रक्षा करते समय उनसे सामने कर्मचारीओं की कुछ भी नहीं खसती। जण कर्मचारी लोग प्रकट रूप से उन के जमान की भूति होने में आपा जघने लगते हैं, तब वे अपनी पाक्य-रक्षा के लिये शर्म रीति तक से प्रयत्न करते हैं। जण कर्मचारी उनमें स्वार्थ-नाश का लय दिखलाते हैं, तब वे तुलसीदासजी रामायण की धस औपाध का सुन कर उनमें निरुत्तर कर देते हैं:-

रघुकुल रीति सदा चलि आई, प्राण जाहि वरु वचन न जाई

“हमारी जमान जिसमें डेरका नाम की एक जमींदारी है। उससे सोल हों आने के मासिक टिकैट हिलीपनारायण सिंह है जण यह जमींदारी कौट आर्वा वार्डस के अधीन थी, तब मैंने उससे अन-तर्गत एक स्थान में अग्रक की जान दुःख निकाली। थोड़े ही दिनों में यह स्थान अग्रक के लिये प्रसिद्ध हो गया। जण कौट आर्वा वार्डस से निकल कर उक्त जमींदारी टिकैट मद्रास के साथ में आछ तब मेरे पड़ेके निर्दिष्ट कालमें केवल दो वर्ष आछ रह गये थे। यह देखकर कितने ही जमींदार आदमियों के मुँहसे सोल की लार टपकने लगी। उन्होंने मादो कि दो वर्ष आछ वह जान उनही के भले; किन्तु टिकैट ने मेरे जेष्ठ नेट के यह वचन दे दिया था कि यदि नये जन्मोत्पत्त के समय तुम दाध सौ रुपये की साखाना माखयुगरी जमानमें जमा कर दोगे, तो फिर छोड़ी के सात वर्ष के लिये पड़ा दे दिया, जयभा। मेरे प्रतिपक्षियों में से कितने ही लोग उठ उठ कर जण रूपया तक देने के लिये तैयार हो गये और जंगली मैनेजर मद्रास की, जो पहले मेरे पक्ष में थे, कुछ कारणों से मेरे विपक्ष में भूय जेठ लगाने लगे। फिर सोल की बोझा नहीं। जिस (जमींदार) की कुछ साखाना आभदनी भीस हमर रुपये से अधिक न हो, उसकी जमान हनी में श. १२५० की वृद्धि थोड़ी वृद्धि नहीं। उधर कर्मचारी की अधिक आभदनी के ही पक्ष में थे। जैसी व्यवस्था में वचनरक्षा करना सहज काम नहीं; किन्तु उस उलय संकट में पड़ कर भी आप जलते छे घटवार टिकैटने क्या किया ? एक दिन अपने कर्मचारीओं से छिप कर, और केवल एक विश्वासपात्र आदमी को साथ लेकर यात्रीस भील हूर गांव में वे आये, और सात वर्ष के लिये, दाध सौ रुपये साखाना लगान पर उन्होंने पड़ा लिखा, और रजिस्टरी करा कर उसे सुने दे दिया। कुछ दिन आछ जण मेरे विपक्षियों को यह बात भावुम दुःख, तब उनमें अकुल रंज हुआ। मैंने टिकैट मद्रास के अकुल धन्यवाद दिया; परंतु जण कभी उनसे मेरी मुलाकात होती और धस विषयपर बातचीत खसती, तब वे बड़ी छतर देते के जिसको जो जमान एक पार दे चुके, क्या फिर उसे कभी धनकार कर सकते हैं ? क्योंकि:-”

रघुकुल रीति सदा चलि आई, प्राण जाहि वरु वचन न जाई

“गोविंदपुर के सुप्रसिद्ध वशील जालु क्षितिभूषण मुजोपाध्याय जरिया के घटवार राज के मैनेजर थे। उनके समय में एक जंगली वशील राज के पास, कंध सौ भीषे कोपसेवासी जमीन लेने के लिये आये। राजने उनमें देने का वचन दे दिया। किन्तु धस के कुछ ही दिन आछ कलकत्ते की एक प्रसिद्ध कंपनी उसी जमीन के लिये उन जंगली वशील से दो लाख रुपये अधिक देने का तैयार हो अछ। क्षितिभूषण जालु ने जण राज के धस बातकी सूचना दी, तब राजने बिना जरा की दुःख प्रदर्शित किये ही कह दिया:-“वद जूम तो अमुक जालु की हो अछ।” यद्यपि धस विषयकी कुछ लिखा पढ़ी न दुर्लभी, तथापि केवल धरु प्रकट कर देने से ही राजसाहजने

‘अपनी आत-के धरारनामे से’ ली लट कर समझा.” कथोंकि:—

रघुकुल रीति सदा चलि आई, प्राण जाहिं वरु वचन न जाई

“ ओक टिकैत ने किसी महाजन से बहुत सा इपया उधार लिया. जय जिनकी जमींदारी काट आबु वाईस के अधीन हो गध तय उनके कर्ज की जय पड़ताल की गध. भावम हुआ कि महाजनने कर्ज की रकम बहुत कुछ जदाकर लिख दी थी, और सह (व्याज) ली बहुत अधिक जेडा था. धस कारखु उसे बहुत से रुपये से हाथ घेना पडा. जितनी रकम वाजिय थी उतनी ही उसे दी गध; परन्तु जय पन्द्रह वर्ष बाद टिकैत महासय के हाथ में फिर जमींदारी आध तय उन्हेने उक्त महाजन के खुशकर उसका भाडी इपया ली कौडी कौडी युका दिया. जिस ऋखु के उन्हेने स्वीकार कर लिया था, और जिसके अदा करनेका उन्हेने वचन दे दिया था, उससे उन्हे छुडानेवाला कानुन कौन होता था ? वे सत्य ब्रष्ट नहीं हो सकते.” कथोंकि:—

रघुकुल रीति सदा चलि आई, प्राण जाहिं वरु वचन न जाई

“ गिरीडी के अदारपद श्रीयुक्त तीन कौडी असु महासय छाटा नामपुर की जलन जिन जमीं-दारी में काध बीस वर्ष तक प्रधान पदोंपर अधिष्ठित रह चुके हैं. धस लेख के विषयसम्बन्ध में उन से मेरी आतमीत कुछ तो उन्हेने कहा कि घटवार लोग सयमुय ही जडे सत्यप्रतिर हैं. उन्हेने ओक उदाहरण भी दिया. वे बोले कि जय में श्रीरामपुर के घटवार राजा का भैनेजर था तय राजने ओक आदमीकी भूमि रैदम रथ कर उसके पहले में कुछ अधिक इपया देनेका वचन उसे दे दिया, दरियाइत करने पर भावम हुआ कि उस भूमि के हास बहुत ली थोडे हैं और उसके पहले में जितना इपया राज ने देना कहा था उसका अल्पांश ली उससे वधल न होगा. राज से यथार्थ आत अतवाध गध. हा, उन्हेने साह कह दिया:—‘ अज तो उतना इपया देना ही होगा; कथोंकि हमने वचन दे दिया है. ’” कथों कि:—

रघुकुल रीति सदा चलि आई, प्राण जाहिं वरु वचन न जाई

“ धस प्रकार के और ली अनेक दृष्टान्त दिये ज सकते हैं. पारह वर्ष तक घटवार जमींदारों की आतों पर विश्वास करके भैने जितने काम किये हैं उनमें कली भैने घेना नहीं आया. जिन लोगों के घटवार जमींदारों से काम पडा है, वे जिला किसी सकेय के यदी कहते हैं कि घटवारों के मुख से निकली कुछ जान रजिस्टरी शुदा दस्तवेज से’ कम नहीं.”

“ धस दुर्नीनिदलित समय में धस प्रकार वाक्यरक्षा करना जडे ली गौरव और सौभाग्य की आत है.”

“ धय कविश्रु वादभीकि, धय गोरवभी तुवसीदास और धय तुम्हारी वीखु की अक्षय धनि ! धय राज दशरथ और धय तुम्हारा सर्वस्वनामपूरक सत्यका पावन ! धतना समय आत जने पर ली जगली और पदाडी भाववासी तक तुवसीदास के कण्ठ भिझाकर उच्य स्वर से सुना रहे हैं:—

“रघुकुल रीति सदा चलि आई, प्राण जाहिं वरु वचन न जाई”

५-रामायणनी रहस्यकथा

(भदरिं दयानंद सरस्वतीनी सतवर्षी अससे ‘टंकारा’ मां संन्यासी श्री अदानंदजीने श्रीभुजेश्वरी)
पुरषवरो (सुपरमेन) ना पूजक साधु पसवाखी तेभना ओक व्याख्यानमां जयनना पुरषवरोनी नामावलि गलावता हता. तेभणे शुद्ध, महावीर, कृष्ण, कश्चित, केनकपुसिपत्र, भद्रभद्र, नानक, तेरा-वयंर सेन अने राज रामभोदन राय वजेरे केटकांमे नामो उम्प्याया; पण ते ओक नाम युकी गया. वरा-वाखीजना ओनुवर्गमाथी ओक मुसलमान गिरादरे जडा यध ते नाम सययु:—‘साधु’! आपे जधां नामो गलावी हंथा; पण संधी विदेय ज्येनिमंर रामयंरजनु नाम आप युकी गया. रामयंर जेवा आदरं पुरष (भाएडीअल मेन) नां हटन में जयनना सादित्यमां कथांय नहीं कथा. ‘ वसवाखीजमे पोनानी सरनयू मुधारी; अने रामयंरनु नाम जयनना ओक आदरं पुरषवरीक जयनताने संजगल्यु. ’
इं पेने तो रामायणुनो जका छुं. मारा जेवा जकने ओक वचन रामायणु पुर मुयं जेवा

[illegible]

શ્રીમદ્દિગ્વિંશતીશસ્કાન્દે પ્રથમ અધ્યાયે છે. આજે આજના આગત પદ
રામાયણના કતી અધિ વાત્સીકિ કાણુ દનાં પાત્રાંશુ
ગુણ અને કર્મથી અધિ બન્યા દના, એ રામાયણનો પ્રથમ અધ્યાય છે. આજે આજના યે જવરેલા આગત પદ
નો વર્ણાશ્રમ તેના જન્મ ઉપર આધાર રાખે છે; આજે આજના યે જવરેલા આગત પદ
મંદિરમાં પગ મૂકવાનો અધિકાર નથી; પણ રામાયણ તે પુકારી પુકારીને કહે છે કે, ભીડ પણ માણુ
બી યાકે છે; રામાયણ આજના પતિત દિગ્વિંશતીશસ્કાન્દે સદ્ગોષ્ઠ પાવે છે કે, વર્ષ જન્મ ઉપર નહિ
પણ ગુણકર્મ ઉપર અવધાને છે.
પણ ગુણકર્મ ઉપર અવધાને છે. પણ ગુણ પત્નીઓ કરે છે. દિગ્વિંશતીશસ્કાન્દે આજના આગત પદ
પણ ગુણકર્મ ઉપર અવધાને છે. પણ ગુણ પત્નીઓ કરે છે. દિગ્વિંશતીશસ્કાન્દે આજના આગત પદ
પણ ગુણકર્મ ઉપર અવધાને છે. પણ ગુણ પત્નીઓ કરે છે. દિગ્વિંશતીશસ્કાન્દે આજના આગત પદ

[illegible][illegible][illegible]

દશરથ એક વખત યુદ્ધ ગયેલા, ત્યારે કૈકેયા તેમની સંગે સીધાવેલી. યુદ્ધદરમિયાન દશરથના રથની ધરી નીકળી ગઇ. કૈકેયીએ પોતાનો હાથ ધરીને રથને રાખી અને છાતીથી રથને ટેકાવી, દશરથને વિજય અપાવ્યો. ભારતની દેવીઓ રણે ચઢતી અને વિજયને વરતી, ત્યાંસુધી ભારતવર્ષ સ્વતંત્ર હતો. એરી છેલ્લી રણ્યંદી ઝંડીની રાણી લક્ષ્મીબાઇ પાછી. એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર લખે છે કે, ભ્યાંસુધી ૧૮૫૮ ના બળવાનો ઝડો લક્ષ્મીબાઇના હાથમાં હતો અને એ વીરાંચના યુદ્ધના વ્યૂહો ગોઠવતી, ત્યાંસુધી અંગ્રેજોની તાકાત નહોતી કે બળવાખોરોને પાછા દહાવી શકે. ત્યારે દિલ્હી બળવાખોરોની તલવારથી અંગ્રેજોનાં ઘડ ઘડાઘડ નીચે પડતાં અને એ સમયે પગ નીચે કચડી, વિજયવંત બળવાખોરો આગળ વધતા; પણ નાનાસાહેબે લક્ષ્મીબાઇના હાથમાંથી ઝંડો ખીભના હાથમાં સોંપ્યો. બળવાખોરોનો પરાજય થયો.

આજે ભારતવર્ષમાં કૈકેયી કે લક્ષ્મીબાઇઓ છે ? આજે ભારતમાં રણ્યંદીઓ નીપળે છે ? આજે સ્ત્રીઓની શી દશા છે ? યુગરાતમાં પડે છે એ હું જાણતો હતો, પણ કાઠિયાવાડમાં એ પડે છે એ હું નહોતો જાણતો. પડે છે હિંદુસ્થાનમાં મુસલમાનોની સાથે બાવ્યો છે, ખારમા સૈંકા સુધી ભારતવર્ષમાં પડે નહોતો. તેમના સૈંકામાં પણ ભારતમાં પડે નહોતો. ચૌદમા સૈંકામાં એ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો અને પછી તો તમારા કાઠિયાવાડમાં પણ પેઠો. મુસલમાનો હિંદુ સ્ત્રીઓને ઉઠાવી જતા. તેમની સાથે લડવાની આપણી તાકાત નહોતી એટલે સ્ત્રીની આખરું રક્ષણ કરવા સ્ત્રી ઉપર પડે છે. પડ્યો અને એની સાથેજ સંરક્ષણરૂઝિમાંથીજ જાળવ્યો અને અત્યાર અવનવો. પુત્રીનું રક્ષણ કરવાને અસક્ત પિતાઓ તેમની કન્યાઓને કાચી વયે પરણાવવા માંડ્યા. એમાંથી આજની નિર્બળ, કમતાકાત હિંદુ પ્રજા જન્મી છે.

દશરથ રાજને વાનપ્રસ્થ ભેડું હતું. તેમને રામચંદ્રનો રાજ્યાભિષેક કરી, તેમના સિરપર રાજ્ય-ધુરા નાખવી હતી; પણ તે વખતે આજની જેમ ડેરપોટીક મૌનાર્ક-આપણુક એકેકથુ સત્તાનો જમાનો નહોતો. ત્યારે આસહીઅલ હોએકેટીક મૌનાર્ક-આદર્શ પ્રજાનિર્ધારિત રાજ્યવંશનો મુગ હતો. દશરથ રાજાએ રાજ્યના પ્રજાજનોને બોલાવ્યા, ઋષિજનોને અને બ્રહ્મદેવોને તેડાવ્યા; અને તેમની સમક્ષ પોતાની છંછા રજુ કરી, પ્રજાની અનુસા મેળવી. રામચંદ્રજીનો રાજ્યાભિષેક ડેરવાયો.

આજે રાજાઓની રાણીઓને ઝાનતો છે. આજે રાજ્યાભિષેક થાય છે તે એક પુરુષનોજ, સ્ત્રીનો-જીવનભર સાથે રહેનારી અર્ધાંગનનો-રાજરાણીનો-નહિ. હા, વિશ્વાયનમાં રાજા નૌબૉર્ન અને રાણી મેરી સાથે સિંહાસને બેસે છે, ત્યાં પતિપત્ની બનેતો રાજ્યાભિષેક થાય છે; પણ ભારતવર્ષમાં અત્યારે તેમ નથી. રામયુગમાં આજના જેવી સ્થિતિ નહોતી. રામયુગમાં પુરુષ અને સ્ત્રીનો બનેતો સાથે રાજ્યાભિષેક થતો; ત્યારે રાજ્યની ધુસરી બનેતો સાથે પહેરાવાતી.

દશરથ રાજાએ રાજ્યાભિષેકની ખજર આપવા રામ અને સીતાને બોલાવ્યાં. બન્નેએ પિતાની આજ્ઞાને શિર નમાવ્યું. રાજ્યાભિષેકની તિથિ હતી. તે રાજ્યાભિષેકની તિથિના આગલા દિવસે રામ અને સીતા બન્નેને ઉપવાસ કરવાની પિતાની આજ્ઞા થઈ. આગલી રાત્રે બન્નેને શિલાતપ ઉપર ધાસની પથારીએ ધ્યાન કરવાનો આદેશ થયો. તે મુજબ રામસીતાના યુગ્મને આખી રાત્રિ તપશ્વર્ધમાં બીતાવી. રામયુગમાં પ્રજાપાલકને, રાજ્યધુરા ધારણ કરનારને, એટલો સંયમ આચરવો પડતો, એટલું તાપસજીવન અંગીકાર કરવું પડતું.

અને આજે ? આજે એ તપશ્વર્ધો, એ સંયમનો આદર્શ ક્યાં રવાં છે ? આજે રાજ્યાભિષેકને વખતે રાજકુમાર માંદાં બને છે, રાજાને ન શોભે એવા જલસાઓ અને રંગરંગો માંડે છે. દમણાંજ કાશ્મીરમાં રાજ્યાભિષેકનો મહોત્સવ ઉજવાય છે. અખબારોમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે કે, કાશ્મીરનું દરિયાસિંદ એ પ્રસંગે પાંચ લાખ રૂપિયા તો રાંડીઓને અને નર્તિકાઓને નોતરવા પાઠવ્યો હતો; અને એવેજ ઉગ્ર પ્રયત્ન લાખ રૂપિયાના અર્ચનો દમ ગોઠવે છે. આજે આપણી એ દશા છે. આપણા રાજાઓમાંથી પ્રજાપતિની લાયકાત ગઈ છે. પ્રજાપાલક બનવાને બેઠતી તપશ્વર્ધ અને સંયમ તેમજે વ્યવસાય છે. રાજસ્થાનને માટે એ સ્વેચ્છાચારના અંતરમાંથી બપોર આગાદી થઈ છે.

રામના રાજ્યાભિષેકના સમાચાર સાંભળી, રામચંદ્રની એરમાન માના કૈકેયીના હૃદયમાં દેખની દોળી પ્રકટી. રાત્રે દરખાના દરખાના દરરૂક રાજા કૈકેયીને મંદિરે આવ્યા, ત્યારે કૈકેયીએ

તેમની પાસેથી તેના ભેજા એ વર માગ્યા. રામચંદ્રને વનવાસ અને ભરતને માદીપ્રાપ્તિની કૈંકીએ માગણી કરી. દશરથ એ સાંભળી મુગ્ધિત થયા. આખી રાત મૂંઝાંમાં વીતી.

પ્રજાતે પિતા દશરથને અને માતા કૈંકીને પ્રજ્ઞામ કરવા રામચંદ્ર કૈંકીના મદાદરે આજ્ઞા તેમણે પિતાને મુગ્ધિત નેવા. રામચંદ્રે આજ્ઞા કરવા પિતાને આજ્ઞાઓ કરી, તોએ પિતા કશું ન બોલ્યા. રામને પારાવાર ઝલાનિ થઇ. પિતા કેમ બોલતા નથી ? મારા અપરાધ શે છે ? પિતા આજ્ઞા કરે તો હું અગ્નિમાં ઉતરી, સિર કાપી આપું, સમુદ્રમાં પડું. પિતાની આજ્ઞા જે કદી ઉઘાડી નથી; છતાં પિતાજી મારા ઉપર નારાજ કેમ છે ? રામ પિતાની પાસે થંબી ગયા.

આખરે કૈંકીએ તેના વચનની વાત સંભળાવી અને દશરથના વચનને ખાતર ચૌદ વર્ષે વનવાસ ભોગવવા ચાલ્યા જવા આજ્ઞા કરી. રામચંદ્રના મુખ ઉપર એક રેખાએ ન અદક્ષા. જેટલા આનંદથી તે પિતાને પાપવંદન કરવા આવેલા તેટલાજ આનંદથી તે પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા ચાલી નીકળ્યા. કશાજ ઉદ્વેગવિના ચોખીની નિઃસ્પૃહતાથી, રામચંદ્રે વસુધારાનું રાજ્ય ત્યાગી, વનનો માર્ગ લીધો. આ પ્રસંગમાં પુત્રધર્મ બોધાયો છે. રામ જેવા આજ્ઞાધારી પુત્રો આજે ક્યાં છે ?

રામચંદ્રને વનવાસ મળ્યો ત્યારે ભરત તેમને મોસાળ દત્તા. તે પાંછા આજ્ઞા; તેમને રાજ્ય મુગટ પહેરવા કૈંકીએ વાતસલ્યપૂર્વક વિનંતિ કરી. ભરતે રાજ્ય સ્વીકારવાની ના પાડી. માતાને તેના કુબૃત્યમાટે દંપકા દીધો. વડિલ બંધુ રામચંદ્રજીને પાછા તેડી લાવવા અયોધ્યાના નગરજનો સાથે તે ચિત્રકૂટ ચાલ્યા. રામે તો આખરે ભરતની એ પ્રાર્થના ન સ્વીકારી અને પિતાની આજ્ઞા મુજબ વનવાસ ભોગવવાનુંજ પસંદ કર્યું. રામના એ અસ્વીકારથી શોકાન્વિત બની ભરત અને પ્રજા પાછાં ફર્યા. ભરતે રામચંદ્ર વનવાસથી પાછા ફરે ત્યાંસુધી તપશ્ચર્યા કરવાનો અને રામ-સિંહાસને રામચંદ્રની પાડુકા સ્થાપી તેનું શાસન પ્રવર્તાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે નિશ્ચય મુજબ ચૌદ વર્ષ રામચંદ્રની પાડુકાના અનુચરતરીકે તેમણે અયોધ્યાનું રાજતંત્ર ચલાવ્યું.

ભરત જેવા ભ્રાતૃધર્મ પાળનારા બાંધવો આજે ભરતવર્ષમાં ક્યાં છે ?

ભરત પ્રજાજનોની સાથે ચિત્રકૂટને માર્ગે જતા હતા. રસ્તામાં એક નદીને તીરે નિવાસ રાજ્ય તેમનું સ્વાગત કરવા ઉભેલા. નિવાસ એટલે પંચમ એવી તે વખતની માન્યતાને અસાધ્ય હરાવી ભરતકુમાર નિવાસરાજને ભેટી પડ્યા, તેનું લાવબહુ સ્વાગત હોંસે સ્વીકાર્યું. વેદમાં ચાર વર્ણો બોધ્યા છે; પંચમના જેવો કોઈ પાંચમો વર્ણ હોઇ શકેજ કેમ ? ભરતે નિવાસરાજને અને તેમના લાખો ભીસીને ચતુર્વર્ણમાં લીધા અને તેમને ઉદ્ધાર કર્યો.

એ ભરતને પગલે ચાલનારા ક્ષત્રિયો આજે ક્યાં છે ? આજે સાત કરોડ અછતો ભરત જેવા ક્ષત્રિય દૃપતિની વાટ નોંધ રહ્યા છે અને એ અછતોની સેવા તો કેટલી જગ્યર છે ? આપણામાં કદરદાની હોય, આપણે કૃતઘટમાં માનતા હોઇએ તો તો એ અછતોને, એ ભીસીને આપણામાં કદરદાની હોય, આપણે કૃતઘટમાં માનતા હોઇએ તો તો એ અછતોને, એ ભીસીને આપણે એક પગવાર પછી આપણાથી જળગા ન રાખી શકીએ એટલે વિપુલ તેમનો ઉપકાર છે.

દિંદુપતિનો ઈર્ષ્યા પ્રજાએ એક પ્રતાપનેજ આપ્યો છે. એ પ્રતાપની બધી, ફોજ જ્યારે મુસલમાન શહેનશાહો સાથેની લડાઈમાં નાશ પામી અને પ્રતાપ એકલો અસહાય બની ગયો, ત્યારે એ દિંદુપતિ મદારાણાનું કોણે રક્ષણ કર્યું હતું ? અછતોએ-કામદાધારી ભીસીએ તેમના શત્રુને કાઢ રચી, મદારાણા પ્રતાપને સુરક્ષિત રાખેલા. ત્યારપછી શિવાજી મહારાજના ભનની રક્ષા કરનારા પછી અછતો-મદારાજ હતા. તે ઉપરાંત યુરુ તેજગદાદુરનું સિર દુશ્મનની તખવારથી કપાઈ જ્યારે જમીન ઉપર રજગવા માંડ્યું, ત્યારે તેને જતનપૂર્વક ઉપાડી, પોલવાળી નાણાં ટોપકીમાં પધરાવી, યુરુ ગોવિંદસિંહ પાસે એ મરતકને લઇ જનાર અને ભક્તિપૂર્વક તેમને ચરણમાં એ સિર ધરનાર પછી એક લગીજ હતો. અછતોની એવી એવી ઐતિહાસિક સેવાઓ છે. આપણે એ સેવાઓનો બદલો આજે કેવી રીતે વાળીએ છીએ ?

રામચંદ્ર પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા ચિત્રકૂટ છોડી, ભીપણ વનોના બીનરમાં આગ ચાલ્યા. રામચંદ્રને પિતાની આજ્ઞા હતી કે, તેમણે ચૌદ વર્ષસુધી વનવાસની તપશ્ચર્યા કરવી. રામના સાથે સ્વેચ્છાએ વનવાસ સ્વીકારનારા લક્ષ્મણની પ્રતિજ્ઞા હતી કે, પોતે ચૌદ વર્ષસુધી વડી આજ્ઞા રામચંદ્રની સેવા ઉદ્ધારવી. રામચંદ્રની હાથા સરીખાં સીનાજીએ વત ધરડું કે, પોતે ચુવીર

પગલે અનુસરી રઘુવીરની સાથે સર્વ પ્રકારની કઠોર તપશ્ચર્યા માંડવી. રામ, લક્ષ્મણ અને જનકીની ત્રિપુટિએ એ નિશ્ચય કેવી અડગ દૃઢતાપૂર્વક પાળ્યો, એનાં અનેક ઉદાહરણો રામાયણમાંથી સાંપડે છે. તેમાં સૌથી જ્વલંત ઉદાહરણ રામ અને સીતાના અલ્પચર્ચનું છે.

સીતાનું રાવણે હરણ કર્યું, ત્યારપછી રામલક્ષ્મણ સીતાની શોધમાં ભટકતા ભટકતા વાનરોની કિષ્કિન્ધા નગરીમાં આવી પહોંચ્યા. સીતાને પીઠ ઉપર નાખી આકાશમાર્ગે ઉડતો લંકા તરફ આશ્વો જતો રાવણ જ્યારે કિષ્કિન્ધા પાસેથી નીકળ્યો, ત્યારે વાનરોના ટોળામાં સીતાજીનાં ચોડાં આશ્રુપણો પડેલાં તેમાં હાથના બાલુબંધ, કાનનાં કુંડળ અને પગનાં ત્રુપુર હતાં. વાનરરાજ સુગ્રીવે એ આહારણો રામચંદ્રજીના ચરણમાં ધર્પાં. રામચંદ્રજી એમાંથી એકે ધરણીને ઓળખી શક્યા નહિ. ધરણી લક્ષ્મણે નીરખવા માંડ્યાં:

નાહં જાનામિ કૈયૂર્ત્મ નાહં જાનામિ કુંહલમ્ । નૂપુરં ચૈવ જાનામિ નિત્યં પાદાભિવન્દનાત્ ॥

કૈયૂર કે કુંડળને હું નથી ઓળખતો; નિત્ય પાવવંદન કરવાના કારણે એક નૂપુરોનેજ ઓળખું છું. લક્ષ્મણ સીતાજીના માત્ર ત્રુપુરનેજ ઓળખી શક્યા અને રામચંદ્રજી કશું ઓળખી શક્યા નહિ. એ ખતાવે છે કે, વનવાસનાં ચૌદ વર્ષદરમિયાન રામચંદ્રે સીતાજીના દેહ ઉપર નજરસરખી પણ નહોતી કરી. આવા અલ્પચર્ચેજ રામમાં રાક્ષસનાં ધાડાંઓને હણવાની અને રાવણનાં માથાં રણમાં રાળી નાખવાની તાકાત મૂકી. આજેયે એવો અલગ્યારી નીપજો, તો દુનિયાને તેના બળથી તાલુબ કરી મૂકે; પણ એવું અલ્પચર્ચ ક્યાં છે ?

સીતાજી અશોકવનમાં એકલા બેઠાં છે. રાવણ અને તેના અનુચર રાક્ષસો દરરોજ સીતાજી પાસે આવી અનેક પ્રકારની ધમકીઓ આપી જાય છે; પણ સીતાજી ઉંચી નજરે પણ કરતાં નથી. સતી સીતાજી ઉંચી નજર કરે તો રાક્ષસો બંળીને ભસ્મ થઇ જાય. છતાંયે સીતાજી એમ શામરે નથી કરતાં ?

દત્તમાનજી સીતાજીની ભાળને અર્થે સમુદ્ર ઓળંગી લંકા નગરીમાં આવ્યા અને કૂદતાં કૂદતાં અશોકવનમાં જઈ પહોંચ્યા; ત્યારે સીતાજી તે રાક્ષસીઓની સતાવણી ચૂપચાપ સહી ભેતાં જોઈને દત્તમાનજીને સલાહ થયો કે, પળમાત્રમાં ત્રણે લોકને ભસ્મ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારાં સીતામૈયા આ જુદમ શામરે સદન કરે છે ? તેમણે રાક્ષસીઓને સીતાજીની પાસેથી કાઢી મૂકી, સીતાની સમસ્યાનો ઉકેલ માગ્યો. સીતાજીએ ઉત્તર દીધો:—

‘પુત્ર દત્તમાનજી ! મારા એક પતિવ્રતના પ્રભાવથી, મારા સતીત્વના તેજથી, હું રાવણને બાળીને ભસ્મ કરી શકું તેમ છું; પણ રામચંદ્રજીની ગેરહાજરીમાં હું મારા એ પુણ્યસંચય ખર્ચી નાખવા નથી માગતી. રામચંદ્ર મારીસાથે ન હોય ત્યાંસુધી અશોકવનમાંજ રહીશ અને તેમના નામની માળા જપીશ !’

દત્તમાનજીને સીતાજીનાં દર્શન કર્યા પછી અને તેમના ઉપર મુગ્ધરતો રાક્ષસોનો જુદમ નિરખ્યા પછી, સીતાજીને એકલાં અશોકવનમાં મૂકી, પાછા ફરતું ઠીક ન લાગ્યું. તેમણે સીતાજીના પગમાં માથું નમાવી, આજીજી ઉચ્ચારી કે:—‘માતા, તારું દુઃખ મારાથી નથી સંભાળું, તેમ તને એકલી મૂઠાંને પાછા ફરતાં મારે છવ નથી આવતો; મારે તમે મારી પીઠ ઉપર સવાર થઇ જાવ અને હું તમને રામચંદ્રજી પાસે લઈ જાઉં.’

સીતાએ તે ન માન્યું. તેણે કહ્યું કે:—‘મારા સરીરને રઘુવીરમિત્રાપ કેળવેલા રપર્શ થઇ શકે નહિ. રાવણે મને તેની પીઠ ઉપર નાખી ત્યારે હું મૃત્યુંવશ હતી એટલે લાયકાર હતી. વીર દત્તમાન ! તમે સુબેથી સોંધાવો. હું તો રામચંદ્ર લંકા આવી અને તેડીજાય ત્યાંસુધી અશોકવનમાંજ રહીશ અને તપશ્ચર્યા કરીશ. ‘દત્તમાનજી સીતા મેવાના પાદામ્બુજમાં ફરીવાર મસ્તક નમાવી ચાલી નીકળ્યા.

સીતાજીની આવી અલ્પચર્ચાવાના અને આવી તપશ્ચર્યાને પરિણામેજ લવકુશ જેના વીર-શિરોમણિ પુર્યા પાકે. આજે સીતાજીના આદર્શનો એક સદસાંચ પણ ભારતની મહિલાઓના આચારમાં દેખાય છે ! ભારતની દેવીઓના જીવનમાં સીતાજીનું અલ્પચર્ચ નથી, સીતાજીનું તેજ નથી, સીતાજીની તપશ્ચર્યા નથી, સીતાજીનું સતીત્વ નથી એટલેજ આજે ભારતમાં લવકુશ અચકપ ચપ પડ્યા છે, એટલેજ ભારતવર્ષની આજે આ દુર્દશા છે.

રામણ પડ્યો. લોકોમાં રામચંદ્રજીના વિજયની નોખનો વાજવા માંડી. સીતાજીને અગ્રીકન- માંથી ગાજતે વાજતે રામચંદ્રજી સમક્ષ તેડી લાવવામાં આવ્યાં. સીતાજીની વિશુદ્ધિ કરવા અગ્નિ- કુંડ રચવામાં આવ્યો. સીતાજી અગ્નિ-કુંડમાં પડી, તેમની પવિત્રતાની પરીક્ષા આપવા તેવાર થયાં; પણ રામચંદ્રજીએ સીતાજીનો હાથ જામ્યો: 'નાદેવી, અમને તમારી ખાત્રી છે.' રામચંદ્રે સીતાજીને પોતાની સાથે સિંદાસને ખેસાડ્યાં. સીતારામની બેવડી સિંદાસને શોભવા લાગી. રામાયણ પૂર્ણ થયું.

આખા રામાયણમાં-સમગ્ર રામચરિત્રમાં એક વસ્તુ ખાસ મનનીય છે. રામયુગમાં સ્ત્રીએ સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા હતી. સ્ત્રી પુરુષના નેટલાજ અધિકાર ભોગવતી, એટલુંજ નહિ પણ સ્ત્રી પુરુષ કરતાં વધારે માનની લક્ષ્યદાર ગણાતી. રામાયણમાં સર્વજ્ઞ સીતાનંદમ લખાયું છે; કદાચ રામસીતા નથી લખાયું. પ્રથમ સીતા અને પછી રામ ! આજે યુરોપ કે જે સ્ત્રીમુક્તિ માટેની કુનિયાભરમાં પંકાય છે, ત્યાં પણ સ્ત્રીઓને રામયુગ નેટલું ગૌરવવંતુ સ્થાન નથી. વિશ્વવંદ્ય આજે રાજા બોલે છે અને રાણી મેરી બોલાવ છે; પણ રામયુગમાં તો કોઈ સીતારામને બતાવે રામસીતા બોલે તો મોટા અપરાધ મનાતો.

રામચંદ્ર અયોધ્યા આવ્યા. અયોધ્યાને રાજસિંદાસને રામચંદ્રની પધરામણી થઈ. પદેપદે જ બાર બરાયો. લોકોમાં સાથે આવેલા વાનર સુમત્રી દરબારમાં તેમની માનભરી ન્યાયે બેઠા. સુમત્રીના સરદારસમા ભારતી પણ તેમને આસને બેઠા. રામચંદ્રજીએ એ સૌ સુમત્રીને તેમ વીરતાની કદરમાં ધનામે આપવા માંડ્યાં. સૌને ધનામેની નવાજેલ થઈ; પણ હનુમાનને કંઈ નામ ન મળ્યું. સીતાજીને આ નિરખી અચંચો થયો. તેમણે પોતાના ગળામાંથી સાચા મોતી મહામૂલ્યવાન નવસેરા દાર કાઢીને હનુમાનને આપ્યો. હનુમાનજીએ દારવું એક એક મોતી મેંવ-તોડી, એને નીચે ફેંકી દેવા માંડ્યું. એમ પાંચ-છ મહામૂલ્ય મોતી ટુકડા કરીને ફેંકી દીધાં. સીતાજી આ ન સમજી શક્યાં. તેમને હનુમાનના આ વાનરવેડા જોઈ દુઃખ થયું. તેમણે હનુમાનને તેમ ન કરવા સૂચવ્યું.

‘માતા ! આપનો આ દાર મારે નહાએ છે. હું એવું મોતી તોડી તોડીને એવું અંતર નિહાળું છું; પણ તેમાં મને કયાંય રામનામ નથી મળતું; અને જેમાં રામનામ ન હોય, એવી કોઈ વસ્તુની મારે શી જરૂર છે ?’ હનુમાનનો એ ઉત્તર સાંભળી સીતાજી સ્તબ્ધ બની ગયાં.

આજે એવો હનુમાન ક્યાં છે ? એવો ભક્તચિરમણિ મહાવીર ક્યાં છે ? મહર્ષિ ‘દયાનંદ’ જીવન ધણી રીતે મયોદા પુરુષોત્તમ રામચંદ્રના જીવનને મળતું આવે છે, પણ રામચંદ્રને હનુમાન જેવો સેવક મળ્યો અને દયાનંદને ન મળ્યો એટલું દયાનંદનું જીવનકાર્ય અધુરું રહ્યું છે. મહર્ષિ દયાનંદના આ અનુયાયીઓ ! આ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો ! આ હિંદુઓ ! તમે દયાનંદને ચઢાતા હો, તમે હિંદુવટના ઉદ્ધારના કાર્યને સહાય કરવા ઇચ્છતા હો, તો તમે વીર હનુમાન જેવા સાચા સેવક બનો. રામની કે દયાનંદની તસ્વીર પાછળ ઘેલા બનનારા બોટા સેવકો નહિ; પણ અંતરમાં રામનામ રાખનારા અને દયાનંદનું જીવનકાર્ય અપનાવી લેનારા સાચા સેવક બનો.

રામાયણના મહાકાવ્યમાં, પુરુષોત્તમ રામચંદ્રના જીવનમાં દરેકે દરેક પ્રકારનો જીવન-ધર્મ આલેખાયો છે; પણ આજે એ રામાયણનું પદનપાઠનજ ચૂકાયું છે, એટલે એમાં બોધેલા જીવન-ધર્મના આચરણને તો અવકાશજ ક્યાં રહે છે ? ભારતના ક્ષત્રિયવીરો ! જે રઘુવંશના સંતાન હોવાનું તમે માને છો, તે રઘુવંશને દીપાવવાને અને જે હિંદુધર્મના રક્ષકતરીકે તમારાં ગૌરવ-ગાન ગવાય છે, તે હિંદુધર્મની રક્ષાકર્થે તમે સાચા ક્ષત્રિય બનો; રામાયણમાં બોધેલો ક્ષત્ર-ધર્મ જીવનમાં ભરો; અને ભારતની દેવીઓ ! રામચંદ્રનું બધું બળ સીતાને આધારેજ હતું, તેમ આજનું ભારતોદ્ધારનું કાર્ય પણ તમારાવિના-આર્થ મહિલાઓના સહચારવિના-સિદ્ધ થવું અશક્ય છે. આ દેવીઓ ! તમે સીતા બનો, તમે લવકુશને જન્મ આપનારી વીર માતાઓ બનો, તમે હનુમાનને કુખમાં ધારનારી અંજનીદેવીઓ બનો. આ આર્થ મહિલાઓ અને આ ક્ષત્રિયો ! તમારા બંનેના વચ્ચેજ કિષ્કિન્ધ ભારતના ઉદ્ધારનો આધાર છે.

રામાયણવિષે જાણવાજોગ હકીકત

૧-રામાયણમદિમા

इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम् । यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ચિત્તને શુદ્ધ કરનાર, પાપનો નાશ કરનાર, પુણ્યના સાધનરૂપ અને વેદના રહસ્યને પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી વેદગુરુ એવી આ રામાયણનો જે અનુભવ પાઠ કરશે, તે સર્વ પાપોથી મક્ત થશે.

एतदारव्यानमायुष्यं पठन्नामायणं नरः । सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥

આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર આ રામાયણનો જે અનુભવ પાઠ કરશે, તે પુત્ર, પૌત્ર અને સંબંધીવર્ગ-સહિત સ્વર્ગમાં સુખ ભોગવશે.

पठन् द्विजो वागृपभत्वमीयात् स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् ।

वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयात् जनश्च शूद्रोऽपि महत्वमीयात् ॥

અર્થાત-રામાયણના પઠનથી બ્રાહ્મણ શબ્દઅર્થના પારને પામે, ક્ષત્રિયને રાજનીતિ પ્રાપ્ત થાય અને વૈશ્યને વ્યાપારકુશળતા તથા શૂદ્રને એકંદા પ્રાપ્ત થાય.

(વાદમીકિ રામાયણ)

* * * * *

दोहा-रामायण अमृत कथा, लेत न ताको स्वाद ।

तिनको निश्चय जानिये, हूँ पूरे मनुजाद ॥

चौ०-रामायण सुरतरुकी छाया, दुःख समय दूर निकट जो आया ।

रामायण सुरधेनु समाना, दायक अभिमत फल कल्याणा ॥

श्री रामायण जहि घर मांहीं, भूत प्रेत तहं भूल न जांहीं ।

प्रीति करै रामायण मांहीं, तेहि सम भाग्यवंत फोड नांहीं ॥

कथा रामायणकी जहां होइ, सो गृह घर मति जाने कोइ ।

सो घर तीर्थरूपसम भासे, तहां गए सब पातक नासे ॥

दोहा-रामायण के सुनत ही, छूटि जाय प्रेतत्व ।

जाके पढे सुने तैं, छल्लत है पर तत्त्व ॥ (મહાત્મા ગોપાલકાશર)

* * * * *

“જગતમાં જેનો જોશ મળતો નથી એવા અનન્ય સાદિત્યમંથતરીકે રામાયણ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.”

(સ્વામી વિવેકાનંદ)

* * * * *

“રામાયણથી બારતવર્ષનો સ્વાર્થપરાયણાનો દોષ નેટસો દૂર કરાયો છે, તેટલો કોઈ પણ નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, સમાજસુધારક, રાજપુરુષ કે રાજ્યથી દૂર કરાયો નથી.”

(સાદિત્યસમ્રાટ બંકિમ)

* * * * *

“હોમરના કાવ્યમાં જે રસ છે, તેના કરતાં રામાયણમાં વિશેષ રસ છે.”

(વિબર)

* * * * *

“બીજા દેશનાં મદાકાવ્યો કરતાં દિલ્લું રામાયણ મદાકાવ્ય સર્વોપરી છે.....અને જે અદ્ભુત સદૃશ્યોનું વર્ણન વાલ્મીકિએ આ ગ્રંથમાં દર્શાવ્યું છે, તે નરક લક્ષ દેવો, પોતાના કાળમાં તેો શું પણ તે ચર્ચાનાં અનેક સ્તંભો રીત્યા છતાં રામ જેવો સત્વચનપરાયણ રાજા કોઈ પણ રાજકુળમાં થયો

નથી. એ રામ સકળ ગુણસંપન્ન અને પ્રાન્તપ્રીતિ સંપાદન કરવામાં અદ્વિતીય રાજા હતા... વાળ્મીકિયે
કાવ્ય આદિકાવ્યના રચાનને યોગ્ય છે અને સર્વ રસથી ભરપૂર છે." (ગોરીગિરો)

(રામાયણના અંગ્રેજી અનુવાદક મી. ક્રેડ્ડના અભિપ્રાયનો દિ-દી અનુવાદ)

"જગતમે" હંદોંકી પુસ્તકે બહુત દે; પરંતુ આગાર ખીર હંદખંદીકો કોઇ કવિ એસી દલ
મનોદરતા વા રસિકતા સે નદી બાંધ સકા. ઇસ પ્રભાવશાસી ડંગમે' ધર્મકી શિક્ષા દેના એ
રામાયણકા હી કામ દે. કેવલ યદી એક કવિતા દે, ને દમારે દિલોંગે' ઇસ ઉત્તમતાસે સમ્યાઈકે
ખ્યારકો પેદા કર દેતી દે. દમ રામાયણકો પદ કર કુછ કે કુછ જન જાતે દે, દમમે' ઉવે
હમે ખ્યાલ પેદા હો જાતે દે. ખીર વદ ગુણ ને મનુષ્યકી ઉત્કૃષ્ટતાકે જૂથ દે' સો દમારે રદાપને
આ કર ખડે' હો જાતે દે. સત્યાચરણ, પુત્રોંકી ભક્તિ, પતિવ્રતાધર્મ, પતિકર્તવ્ય, પિતામાતા
રત્ન, વિનય, ધૈર્ય, દયાલુતા, સારાંસ યદ કિ માનુષી ગુણોંકા કોનસા ચિત્ર દે જિસકે યથાર્થ રૂપ
કો જદૂભરી લેખનીસે કવિને ઇસમે' નદી' શિખા?"

શુપ્રસિદ્ધ વેદકર્તા પંડિત સંતરામ રામા લખે છે કે:—

"રામાયણ કહને કો તો એક મહારાજકા જીવનચરિત્ર દે; પરંતુ વાસ્તવમે' યદ સંસારકે મહે
કો નાશ કરનેવાલા અમિ, અધકારમે' પ્રકાશ, અગિયોંકા ધર્મ, પુરુષોંકા પારુષ, બ્રાહ્મણોંકા બ્રહ્મતેજ,
ક્ષત્રિયોંકા ક્ષાત્રધર્મ, વૈશ્યોંકા ધન, શૂદ્રોંકા ધર્મ' ખીર શુદ્ધરથમે' પ્રવેશ કરનેવાસે નર-
નારિયોંકા સુખદીપક હે. ઇસકી જ્યોતિકા હાથમે' રખકર પુરુષ યદિ માર્ગ દેખ દેખ ચલે તો
હો નહીં સકતા કિ કિસી સમય વદ જીવનચુકમે' પરાજય પ્રાપ્ત કરે... જગતકા ઇતિહાસ પદ્મે-
વાસે કહતે હે' કિ હિન્દુજાતિકા વેદોંકે પ્રચાર હતજાને પર યદિ કિસી રસાયનને જીવિત રખ્યા
હે તો યદ રામાયણ હી હે. ઇસકે બક્ષસે હિન્દુ નારિયોંમે' સતીત્વકા ખીર હિન્દુ નરોંમે'
અભિદાન કરનેકા સાહસ રહા હે."

રામાયણના ઉંડા અભ્યાસી કાંગડી શુરુક્લના વર્તમાન આચાર્ય પ્રો૦ રામજેવજી લખે છે કે:—

"જળસે આર્યસંતાન પતિત હુઈ તબસે કિતને પ્રકારકી વિપત્તિયોંકા ઝોંકા ઇસે ઝેવના
પડા? ઇસ કે કિતને ઐતિહાસિક પુરુષોં કે યશ, ઇસકે ઇતિહાસોં કે નાશ કે સાથ હી સાથ લોપ
હો ગયો? (તબલી) આશ્ચર્ય હે' કિ કોઇ બી વિપત્તિ વા કિસી બી પ્રકારકા દ્વાસ મર્યાદા પુરુષોત્તમ
શ્રી રામચંદ્રજી મહારાજકા નામ ખીર યશ કે. વિશુ'ત ન કર સકા! યદિ ઉનકા બી યશ કેવલ કિસી
એક ઇતિહાસકે પત્રોંપર અંકિત હોતા અથવા ઉનકે સમકાલીન વા કુછ કાલાન્તરકે કતિપથ
સહસ વા લક્ષ નરનારી હી ઉનકી કીર્તિ જાનતે હોતે તો સંભવ થા કિ ઉનકા બી યશ આજ
સુનાઇ નહીં દેતા; પરંતુ જળકિ ઉનકા યશ હિસી સમયસે—જળ કિ વહ પિતુભક્તિ કી મર્યાદા કી
રક્ષા કે લિયે અયોધ્યાસે દંડકારણ્યકી ખીર પ્રસ્થિત હુએ—અતુર્કિકે ફેલને લગા; ખીર ઉનકે જીવન-
કાલ મે' હી કરોડોં નરનારીયોંકા ઉનકા હાર્દિક ભક્ત બના દિયા; ખીર યે લોગોંને' અપની
સંતાનોં કે ખીર ઉન સંતાનોંને' અપની સંતાનોં કો—ઇસ પ્રકાર પ્રત્યેક પીઢીને અગલી પીઢી કો-
રામચંદ્ર સુનાના અપની સંતાન કે કથાલુકા એક મુખ્ય હેલુ સમગ્રા; ફિર વહ રામચંદ્ર કિસ પ્રકાર
લી અપના રચાન બરાબર જનાતા આયા; વહ કિસ પ્રકાર વિસ્મૃત હો? કયા ભારત કે કિસી બી
પ્રાન્તમે' આજ બી કોઈ આર્યશુદ્ધપતિ વા આર્યશુદ્ધિણી એસી હે' જો રામનામ કે ન જાનતી હો?"

"પરંતુ એક સમય યા જળકિ રામચંદ્ર ન કેવલ ભારત મે' પ્રત્યુત ઇસ પૃથિવી કે અન્યાન્ય
કંઈ લાગોંમે' બી ફેલા હુઆ થા. આજ અમેરિકા દેશ વા પાતાલકે પ્રાચીન મેક્સિકોનિવાસી
રામ-સીનવ (રામ-સીતા) કે નામ સે જો ઉત્સવ મનાતે હે, કયા વદ સિદ્ધ નહીં કરતા કિ રામ-
ચંદ્ર યા કાલોંમે' ભારતસે અન્યાન્ય કંઈ દેશોંમે' ધૂમતા હુઆ અમેરિકા દેશ વા પાતાલમે'
પહુચા યા ફે."

* કેવળ રામને યશજ નહિ; પણ ભારતવાસી મનુષ્યો, તેમજ ધર્મ અને તેમની સજ્જતા મુદ્દાંત અમેરિકા,
યુરોપ અને આફ્રિકામાં તેમજ અન્ય અનેક દ્વીપદ્વીપાન્તરમાં જઈ રહેલાં દોષાનાં પ્રમાણે દિવસે દિવસે

“શ્રીરામચંદ્રજી મહારાજ કે સમય કે એક દીર્ઘકાલ પશ્ચાત્ તક જળ કિ આર્પસન્તાન આયો-
ચત જીવન વ્યતીત કરતી થી, તથા તક રામચરિત્ર કી પવિત્રતાકે સન્નિધિ આર્પસન્તાન ભવી-
ભાંતિ શીશ યુગાંતી રહી તો (ઉસમે) આશ્ચર્ય હી કયા દે? મહાભારતકા રામોપાખ્યાન સિદ્ધ
કર રહા હૈ કિ રામચંદ્ર શ્રવણ કર મહાભારતકે સમયકે વીરગણુ બી અપના સુધાર કરના ચાદતે
થે; તથા મહાભારતકે લિન્ન લિન્ન સ્થલોંમે આજ હુઇ રામાયણકે વીરોંકી ઉપમાએ બી
સ્પષ્ટ સિદ્ધ કર રહી હૈં કિ ઉસ સમયકે પતિત વીરોંકી બી કામના થી ।ક વે રામ ઓર ઉનકે
સમકાલીન વીરોંકા અનુકરણ કરે. (યદ્યપિ વે અપને કુસંસ્કારોંકે કારણ અનુકરણ કરનેમે
અસમર્થ હો ગએ થે.)”

રામાયણ અને મહાભારતના દેશપ્રસિદ્ધ અભ્યાસી શ્રીમાન ચિંતામણી [વ. વૈદ્ય લખે છે કે:-
“રામચંદ્રના અતિ ઉત્તમ ચરિત્રને વાંચી પ્રેમ, આનંદ અને આદરભાવની લાગણી
કયા ભારતવાસી જનને નહિ થાય? આપણી આર્થશૂંઘિ વૈભવ અને નીતિના શિખરપર પહોંચી
હતી, એવા સમયનું તે ચિત્ર આંખ આગળ ઉભું રહેતાં કેાનું હૃદય આનંદથી નદિ ઉછળી રહેશે ?
જે કે આપણા આયદેશના પ્રાચીન ઇતિહાસનો થોડો સરખો ભાગજ આપણને મળી આવ્યો
છે, તેપણુ એ અધિકારમય પ્રાચીનકાળમાં શ્રીરામચંદ્રનો સમય સરદૃષ્ટિમાની રાત્રિ પ્રમાણે શુભ
અને આનંદદાયક પ્રકાશથી ભરપૂર દેખાય છે. એ સમયમાં શ્રીરામચંદ્રની મોહક મૂર્તિ પૂર્ણ
ચંદ્રની પેઠે મધ્યે વિરાજમાન થયેલી માલમ પડે છે અને તેમનાથી ક્ષણભર પણ વેગળા ન પડ-
નારી જનકી ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના પ્રમાણે શોભી રહે છે; તેજસ્વી અને શીઘ્ર કેાપ કરનાર લક્ષ્મણજી
મંગળના લાલ મઠ પ્રમાણે પ્રકાશમાન દેખાય છે; અને શાંત-પ્રેમાળ ભરતજી બૃહસ્પતિના તારાની
પેઠે શુભ અને કોમળ તેજથી શોભી રહે છે. વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, જનક, હસરથ, ભરદ્વાજ, અંગ-
રથ, કૌશલ્યા, અનસુયા ઇત્યાદિ અનેક વંદનીય ઓ-પુરુષોની મૂર્તિએ પણ પોતપોતાના પ્રકાશ-
વડે ચળકી રહેલા મહેાની પેઠે તે સમયમાં ચળકી રહી છે. આવા ઉત્તમ રામાયણના સમયપ્રત્યે
ભારતવાસી આર્થલેહો આનંદ અને અભિમાનની દૃષ્ટિથી જુએ એમાં નવાઈ શું ?”

“આર્થ ઈશ્વોના અંતઃકરણમાં સીતાદેવીનું પવિત્ર ચરિત્ર-એટલે કે તેમને નિઃસીમ પતિ-
પ્રેમ, દૃઢ પતિવ્રત, પતિ સાથે સંકટ ભોગવવાની તેમની તત્પરતા ઇત્યાદિ અસંખ્ય ગુણોનું ચિત્ર,
આર્થ ઈશ્વોના હૃદયપટપર એવું કોતરાઇ રહ્યું છે કે જેને કીધે તેઓ દબંગ વર્ણથી આપણા સ-
માજના બુદ્ધિશીલ જનતા આવી છે.....શ્રીરામનું ઉચ્ચ અને મનોહર ચરિત્ર પણ પ્રત્યેક ભા-
રતવાસી પુરુષને માટે ‘દુનિયામાં માણસે કેવી રીતે વર્તવું’ તે દેખાડનારા નિષ્કલંક આદર્શ છે.
રામચંદ્રનું નામ લેતાંજ આપણા મનમાં સર્વ સદ્ગુણોની મોહક મૂર્તિ ખડી થઈ રહે છે. દિંદુ-
સંતાનો માટે ઉત્તમ પુત્ર, ઉત્તમ બંધુ, ઉત્તમ મિત્ર, ઉત્તમ યુગ્મ, ઉત્તમ રાજા, એ બધાને એકત્ર
નમુને તે શ્રીરામચંદ્રજી છે.”

“કાવ્યનાં બંને અંગ-કવિ અને નાયક-ની બાબતમાં રામાયણની જરોજરી કરે તેવો કોઇ પણ
મંથ કોઇ પણ દેશમાં મળી આવશે નહિ. રામચંદ્ર સરખો અસીદ્ધિક સામર્થ્યવાળો તથા
નીતિવાળો એકપણ પુરુષ ઇતિહાસમાં દૃષ્ટિએ પડતો નથી; તેમજ વાસ્તવિક અગિ સરખી પ્રતિભા
તથા ઉચ્ચ કક્ષનાવાળો કોઇ પણ કવિ આજપર્વંત થયો નથી. ગ્રીસ તથા રોમ દેશમાં પુરાતન
કાળમાં દોમર તથા વર્જીલ નામના કવિએએ “ઇલીડ” તથા “ઇનીડ” નામના મંથો લખ્યા

મળતાં થાય છે. સરતા સાહિત્યની વિવિધ શ્રેણીમાંદાર નીકળેલા પુસ્તક “દિરી લેખમાલા” ના એક લેખમાં
આ વિષય લખાણથી વર્ણવેલો છે. આ રચે તે તેમાંનું અમેરિકાવિષેનું અવતારજીન આપીનું કે:-

“અમેરિકાથી આશ્ચર્યજનક પ્રાચીન સંસ્કૃતિ કે ચિદનેત્રિય દૃષ્ટિ ટાલી જવ તો આવડે દોઝા કિ પૂરવાસિ-
યોં કે પ્રવેશ કરને કે પડવે, વડો કોઈ સંસ્કૃત જનિ અવરેવ રહી શો. હસિની અમેરિકામેં બંદે બંદે નમરોં કે
એટલોં, દૃઢ કેટોં, મુન્દર ભવનોં, જલાસયો, સડોં, નદરોં આદિ કે ચિદન મિલતે દે, જિનરો વદ પ્રતીત
દોતા દે કિ પ્રાચીન કાળ મેં વડોં કેટોં બહી દમ્ય એડી હી સંસ્કૃત જનિ રહી શો. અજ્ઞા, તો વદ સંસ્કૃત
આઈ કદાસે કિ દુરોપીય પુરાવસ્તુવેગએને દિસા પણ લખાયા દે. ને કદને દેં કિ વદ સંસ્કૃત નોર કદી
સે નદી, દિન્દુસ્તાન સે આઈ શો. એવન દમ્યેવદ મદાસવ ।। કવન દે કિ દિસ સમય કી અમરિશા મેં દિ-
દુઓં રમારનિદન મિલતે દે.”

છે, તે પાસાત્મ દેશોમાં ઉત્તમ ગુણાત્મ છે અને મંત્રાંકમાં પ્રિયદત્ત નામના કવિએ જોયું હશે નામનો મંત્ર લખ્યો છે તે પણ ઉત્તમ ગુણાત્મ છે; પરંતુ એ જગ્યા પ્રથો કરતાં રામાયણકવિએ શ્રેષ્ઠ છે! કદાચ કોઈએ કોઈ કાવ્ય-સાક્ષીમાં દોષર નજરે નાજીકીની જોવાઈએ મેંને; પણ તેઓના કાવ્યના નાવકો અંકિતોસ, ઈનીયસ અને બોંસ, એ સર્વે નીતિની દૃષ્ટિએ મેંને જાણના સમર્થકાદિ કરતાં અતિથય ઉતરના જગ્યાત્મ છે. સારંગ એજ છે, રામાયણમંત્રી જોઈને એ અભિમાનધરાયે છે તે યોગ્ય છે."

૨-કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાકુરના વિચાર

"સાદી રીતે કાવ્યોના મુખ્ય બે પ્રકાર કરી શકાય. એક પ્રકારનાં કાવ્યોમાં રસ પ્રતિ પોતાનીજ કથા હોય છે; અને બીજા પ્રકારનાં કાવ્યોની કથાનો સંબંધ વિશાળ જનસમુદાય કથા સાથે હોય છે. 'કવિજન કવિની કથા' એટલે એમ સમજવાનું નથી કે, કવિશિવાય બીજું કો તેને સમજ ન શકે. જો એવું હોય તો તો એવા કાવ્યને કાવ્ય નહિ; પરંતુ માંડા માણસોએ વાદળ માત્ર કહી શકાય. એનો અર્થ એજ છે, એમાં કવિએ પોતાની પ્રતિભાના જગથી રસને જ સુખદુઃખ, પોતાનીજ કાવ્યના અને પોતાનાજ અનુભવોને માનવસમુદાયના હૃદય, વિશેષ જ જીવનરહસ્યોદ્ઘારા પ્રકટ કર્યાં હોય છે; ત્યારે બીજી શ્રેણીનાં કાવ્યો એવા હૃદય રસ વાળા કવિઓદ્ધારા રચાય છે કે તેમની કાવ્યરચનામાં સમગ્ર દેશ જલવા જ કુમતી ભાવનાઓ, યાન અને અનુભવો, સંધિ સીધા પ્રકટ થતા પામે છે; અને તેથી જ અર્થે માનવજાતિનું જીવન-ધન બની રહે છે-અર્થાત્ સંસારના સર્વ સેવો એવાં કાવ્યોથી જ માટે લાભ ઉઠાવે છે અને સમગ્ર દેશ જલવા જાતિ એ કાવ્યોદ્ધારા યોગી રહેતી દેખાય છે."

"આ બીજી શ્રેણીના સામાન્ય કવિઓનેજ 'મદાકવિ' કહી શકાય. સમગ્ર દેશ જલવા જાતિની સરસ્વતી આવીને આવા કવિને આશ્રય લે છે અને જનસમાજ તેમના પ્રયોગો જોતાને માર્ગ નક્કી કરી તદ્દનુસાર ગતિ કરતો જણાઈ રહે છે. આવા મદાકવિઓની રચનાને જોઈ એક વ્યક્તિવિશેષની રચના કહેવા જેવી નથી હોતી. એમની કાવ્યરચના તો એવા વિશાળ જીવન જીવનની ઉપમાને લાયક હોય છે, કે જે વક્ષ પોતાના જન્મસ્થાનની ચારે તરફ આવેલી ભૂમિને જોતાં વિસ્તૃત ડાયાનો લાભ આપે છે. સકુન્તલા અને કુમારસંભવ કાવ્યોમાં કવિ મહાભારત નિપુણતાને સારો પરિચય આપણને આપે છે, એ નિસ્તદેહ છે; પરંતુ રામાયણ અને મહાભારત તો ભારતવર્ષને પુણ્યસલિલા ગંગા અને પર્વતરાજ હિમાલયની સમાન પૂજનીય બની રહેલાં છે. તેમ પ્રાચીન દેશમાં જેમ રામાયણ અને મહાભારત એ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો છે, તેમ પ્રાચીન દેશ અને રામમાં 'ઇન્ડિયન' અને 'ઇન્ડી' ગ્રંથો મહત્ત્વપૂર્ણ હતા. એ ગ્રંથો સમસ્ત ખ્રિસ્ત અને વર્ષ હૃદયપ્રથમાંથી ઉત્પન્ન થયા અને તેણે તેમના હૃદયપ્રથમાં રચાન મેળવ્યું. કવિ હોમર અને વર્ગ લે પોતપોતાના સમગ્ર દેશ અને કાળના કંઠમાં એ કાવ્યોદ્ધારા પોતપોતાની ભાષાએ પુણ્ય પહેરાવી હતી. જેમ મેળામાં અને ઉત્સવોમાં દૂર દૂરથી આવનારાં મત્સ્યોદ્ધારા ત્યાં સાંભળી વનવી વાતો લોકો ત્યાંથી વેરાઇ જતાં સર્વત્ર ફેલાઇ જાય છે, તેમ હોમર અને વર્ગીયનાં પણ પોતપોતાના પ્રદેશોમાં એક છેડેથી બીજા છેડાસુધી ફેલાઇ જઇને ત્યાંના લોકોમાં વિસૃંધી માણ રહ્યાં હતા."

"કોઈ આધુનિક કાવ્યમાં એટલી બધી વ્યાપકતા નથી જોવામાં આવતી. કવિ પ્રિયદત્ત રેકાષ્ટ નામક ગ્રંથમાં ભાષાની ઉત્કૃષ્ટતા, હૃદયની મહત્તા અને રસની ગંભીરતાની કમી તોપણ એ ગ્રંથ સમગ્ર દેશનું ધન નથી. કેવળ પુસ્તકાલયોની શોભાનીજ સામગ્રી માત્ર તે જોવાઈએ. ગ્રંથોમાં પ્રાચીન કાવ્યોને એક જૂનીજ શ્રેણીમાં મૂકવાં જોઈએ. પ્રાચીનકાળમાં એ વ્યો દેવતાઓ અને દૈત્યોની આફક વિશાલકાય હતાં; પરંતુ વર્તમાન સમયમાં એ પ્રકારનાં લુપ્ત થઇ ગયાં છે."

"પ્રાચીન ગ્રંથો સમ્યક્તાની એક સાખા યુરોપ તરફ ગઇ હતી અને બીજી ભારતવર્ષ તરફ જાય છે. કવિવર 'રામાયણી કથા' નામના જાણી પુસ્તકની ભૂમિકારૂપે દેવચંદ્ર ૧૯૦૪ માં લખેલા આ લાવાય છે.

હતી. એ શાખાઓમાંથી યુરોપ અને ભારત બન્ને સ્થાનોમાં પોતપોતાનાં બન્ને મહાકાવ્યોની ઉત્પત્તિ થઈ. એ મહાકાવ્યોવડેજ એ બંને શાખાઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંગીતની રક્ષા થતી રહી છે.

“હું ભારતવાસી હોવાથી અને મીસરોમની જાગતમાં મારાથી નિશ્ચયપૂર્વક ન કહી શકાય કે એ દેશો પોતાનાં એ બંને મહાકાવ્યોદ્ધારા પોતાની સર્વ પ્રકૃતિને પ્રકટ કરવામાં સફળ થયા છે કે નહિ; પરંતુ એ તો નિશ્ચય છે કે, ભારતવર્ષે તો રામાયણ અને મહાભારતદ્વારા તેમ કરવામાં કશુંજ ખાકું નથી રાખ્યું.”

“એજ કારણથી સંકોંએ ઉપર સૌકાં વહી જવા છતાં પણ ભારતવર્ષમાં રામાયણ અને મહાભારતને પ્રચાર-પ્રવાહ જરા પણ સૂકયો નથી. ઘેરે ઘેર અને ગામે ગામ તેનો નિત્ય પાક થાય છે; અને વાણીઆની કુકાન તથા રમેતણ લેવનજીથી માંડીને તે ઠેક રાજના મહેલપર્યંત સર્વત્ર તેનો એકસરખો આદર થાય છે. ધન્ય છે તે બન્ને મહાકવિઓને કે હજારો વર્ષ વહી જવા છતાં પણ જેમની વાણીની શીતળ-મંદ-સુગંધ લહરીઓ, હજીસુધી પણ ભારતવાસીઓનાં ગૃહદ્વારોમાં અને કસોડા નરનારીઓનાં હૃદયદ્વારોમાં પ્રતિદિવસ સુખ અને શાંતિ તથા ભક્તિ અને શક્તિ અર્પણ કરતી રહીને અતિ પ્રાચીન સમયની જ્ઞાનચારિત્ર્યમયી સુંદર સૌરભથી તરાવટ આપી રહી છે!”

“આમ હોવાથી રામાયણ અને મહાભારતને કેવળ મહાકાવ્યજ કહેવાં ન જોઈએ; પરંતુ તે ઇતિહાસ પણ છે. અલગત, તે કાંઈ સમય અથવા ઘટનાઓના ઇતિહાસ નથી; કેમકે ઘટનાઓના ઇતિહાસ તો અમુક સમયનુંજ અવલંબન કરે છે, પરંતુ રામાયણ અને મહાભારત તો ભારતવર્ષના ચિરકાળના ઇતિહાસ છે. બીજા ઇતિહાસો સમય સમયપર ફેરવાતા રહે છે, પરંતુ આ ઉભય ઇતિહાસમાં કાંઈપણ પરિવર્તન નથી થતું. ભારતવર્ષની જે સાધના, જે આરાધના અને જે સંકલ્પ છે, તેનોજ ઇતિહાસ આ બન્ને મહાકાવ્યોરૂપી રાજપ્રાસાદના ચિરકાલરૂપી રાજસિંહાસનપર સમ્રાટ-સમેા વિરાજે છે.”

“આ કારણથીજ મહાભારત અને રામાયણની સમાલોચનાનો આદર્શ અન્ય કાવ્યોની સમાલોચનાના આદર્શથી ભિન્ન હોવો જોઈએ. રામનું ચરિત્ર ઉચ્ચ હતું કે નીચ અને લક્ષ્મણનું ચરિત્ર સાદું હોય છે કે નહિ, એટલીજ સમાલોચના પૂરતી નથી. એ પ્રશ્નોની સમાલોચના કરનારને તો શાંત થઈને શ્લોકપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈશે કે, સમસ્ત ભારતવર્ષ સદસો વર્ષોથી એ મહાન પ્રશ્નોને કયા ભાવથી પ્રલુપ્ત કરતો આવ્યો છે? અને ગમે તેવા મોટા સમાલોચક હોયજે, તોપણ જો એક સમય પ્રાચીનદેશના ઇતિહાસપ્રવાહિત સમસ્ત કાળના વિચારો આગળ અમારે સિર નજીક હોય તોપણ તેની ધૃષ્ટતા લગ્નજાતોજ વિષય છે.”

“રામાયણમાં ભારતવર્ષે શું સંદેશો આપે છે; રામાયણમાં ભારતવર્ષે કયા આદર્શને મહાન સમજીને સ્વીકાર્યો છે; એજ આ સમયે અમારેમાટે સચિનય વિચાર કરવાનો વિષય છે.”

“સામાન્ય લોકોની એવી સમજ છે કે, વીરરસપ્રધાન કાવ્યોનુંજ નામ “એપિક” છે, જે દેશ અને જે કાળમાં વીરરસનું ગૌરવ પ્રધાનપદે રહ્યું હોય, તે દેશ અને તે કાળમાં મહાકાવ્ય પણ અવશ્ય વીરરસથી પૂર્ણ હોઈ શકે. રામાયણમાં કાંઈ ગુદનો ટોડા નથી. વળી સામર્થ્ય પણ રામમાં કાંઈ સામાન્ય પ્રકારનું ન હતું અને તોપણ રામાયણમાં જે રસ પ્રધાન છે, તે વીરરસ નથી. રામાયણમાંથી બાહુબળનું પ્રાધાન્ય યોગિનિ નથી થતું તેમના ગુદની ઘટનાએજ તેના વર્ણનનો મુખ્ય વિષય નથી. વળી દેવનાઓની અવતારસ્ત્રીકાને લઈનેજ આ કાવ્યરચના ચર્ચા હોય, એવું પણ નથી. કવિ વાલ્મીકિની સમક્ષ રામચંદ્ર એક “અવતાર” નહિ, પરંતુ મનુષ્યજ છે; એ વાતને તો પડિત લોકો પ્રમાણ માનશેજ. આ વિષયમાં પડિતાર્થ દેખાડવાનું પ્રયોજન નહિ હોયને સંક્ષેપમાં કેવળ એટલુંજ કહી દેવું એમ ઉચિત સમજીએ જીએ કે, એ કવિએ રામાયણનું નર-ચરિત્રનું વર્ણન ન કરતાં કેવ-ચરિત્રનુંજ વર્ણન કર્યું હોય તો તેથી રામાયણનું ગૌરવ પણ ખરું નષ્ટ થયું હોત. રામચંદ્રનો અદિમા એ કારણથી છે કે, તે મનુષ્યચરિત્રથી પર-ભિન્ન નથી. રામાયણમાં એવા સદૃશ્યોથી પણ પ્રેરણાની કયા છે, કે જેના સદૃશ્યોથી વિચ્છિન્ન નાવકની કવિને પોતાના કાલને માટે આવશ્યકતા હતી. જાણકારના પ્રથમ સર્વમાં વાલ્મીકિ નારાને અનેક ઝુલો કહી જનારીને તેવા સર્વસદૃશ્યસંપન્ન નાવકનું નામ પડે છે કે-સમમા રુચિગી દર્શકી: કિમેકં સંધિતા નરમ્-અર્ધોર દ્વા એકજ પ્રેરણા લક્ષ્મીએ પોતાનાં સમય રૂપોસદિત આશ્રય સીધો છે.”

આરે નારદ મુનિ કહે છે કે:-

દેવેષ્વપિ ન પશ્યામિ કથિદેભિર્ગુણેયુતમ્ । શ્રૂયતાં તુ ગુણેરભિર્ધ્યાં યુક્તો નરચન્દ્રમાઃ ॥

“અર્થાત્ “એ સર્વ ગુણોથી સંપન્ન હોય એવી વ્યક્તિ તો દેવતાઓમાં પણ નથી; પરંતુ હા, મનુષ્યોમાં એક રામ સર્વ સદ્ગુણોથી સંયુક્ત પુરુષ છે.” આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, રામાયણ એ રામચંદ્ર નામક નરચંદ્રમાનીજ કથા છે, તે કાંઈ જનવતાર કે દેવતાની કથા નથી. રામાયણમાં કાંઈ દેવતાઓએ નીચા ઉતરીને પોતાને મનુષ્ય નથી બનાવ્યા; પરંતુ મનુષ્યોજ પોતાના સદ્ગુણોને દેવ બની ગયેલા તેમાં માલુમ પડે છે. કવિએ મનુષ્યોના ઉત્તમ આદર્શની સ્થાપના કરવા સારજ એ મહાકાવ્યની રચના કરેલી છે; અને તેથીજ સ્વાસ્થી માંડીને જાળવર્ધન બારનવાસીઓ મનુષ્યના એ આદર્શ ચરિત્રવર્ણનનો આમદ્વર્ણક પાઠ કરતા આવ્યા છે.”

“રામાયણમાં એક મોટી વિશેષતા એ છે કે, તેમાં એકજ ગૃહકુટુંબની કથાને પુષ્કળ વિસ્તારથી દર્શાવી છે. પિતા પુત્રમાં, બાપુ બાપુમાં અને પતિ પત્નીમાં જે ધર્મનું જાપન હોય છે, જે પ્રીતિ અને ભક્તિનો તેઓ વચ્ચે સંબંધ હોય છે, તેને રામાયણે એટલું બધું મદદર આપ્યું છે તથા તે સંબંધો એટલી ઉચ્ચતાથી તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે, કે જેથી તે મંચ સદ્ગુણોજ મહાકાવ્યને ચોખ્ખ બની ગયો છે. અન્ય મહાકાવ્યોનું ગૌરવ પ્રાયઃ તેમાંનાં ચતુર્દશમંદિરજન્ય અને બે પ્રબળ વિરોધી પક્ષોના પરસ્પરમાં રક્તપાત આદિ ઘટનાઓનાં વર્ણનને લીધે હોય છે; પરંતુ રામાયણના મહિમાએ કાંઈ રામ અને રાવણના યુદ્ધનો આશ્રય લીધો નથી. એ ગૃહઘટનાનું વર્ણન તો તેમાં કેવળ રામ અને સીતાના ઉજ્જવલ દામ્પત્યપ્રેમનું દર્શન કરાવવાને માટેજ ઉપલક્ષ્યરૂપે છે. રામાયણમાં કેવળ એજ બતાવવામાં આવ્યું છે કે, પુત્રને માટે પિતૃઆચારનું પાલન, ભાઈએમાટે ભાઈનો આત્મત્યાગ, પત્નીનું પતિવ્રત, પતિનું પત્નીવ્રત અને પ્રજાપ્રત્યે રાજાનું કર્તવ્ય-એ કેટલી ઉંચી દૃઢસુધી હોઈ શકે છે! કાંઈ પણ દેશના મહાકાવ્યમાં આ પ્રમાણે વ્યક્તિવિશેષના ધરની વાતોને આટલા વિસ્તારથી વર્ણવવાનું ચોખ્ખ સમજવામાં નથી આવ્યું. આ ઉપરથી કેવળ કવિનોજ પરિચય આપણને નથી મળતો; પરંતુ સમગ્ર ભારતવર્ષનો પરિચય મળે છે. એ ઉપરથી આપણને જણાઈ આવે છે કે, ભારતવર્ષમાં ગૃહ અને ગૃહધર્મ કેટલાં બધાં ઉચ્ચ સમજવામાં આવ્યાં છે! આ મહાકાવ્ય એ વાત પણ સ્પષ્ટતાથી સિદ્ધ કરે છે કે, અમારા દેશમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન પણ કેટલું ઉચ્ચ છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ અમારાં પોતાનાંજ સુખ અને સગવડને માટે નથી; પરંતુ તે સર્વ સમાજને ધારણ કરવાવાળો છે અને મનુષ્યને યથાર્થ બનાવનારો છે. ગૃહસ્થાશ્રમને ભારતવર્ષમાં સમાજની જડ સમજવી જોઈએ અને રામાયણ તેજ ગૃહસ્થાશ્રમના મહત્ત્વને દર્શાવી રહેલું મહાકાવ્ય છે. ગૃહસ્થાશ્રમધર્મને રામાયણે સત્પ્રવાસનને આતર પુત્રવિદાય અને વનવાસ વગેરેનાં કષ્ટોમાં નાખીને વિશેષ ગૌરવપ્રદાન કર્યો છે. કેકેયી અને મંથરાની કુમંત્રણાના કઠિન આધાતોવડે અયોધ્યાનું રાજગૃહ ઉજ્જડ જેવું થઈ જવા છતાં પણ આ ગૃહસ્થધર્મની દુર્ભેદ દૃઢતાને રામાયણ યોગ્ય કરી રહી છે. રામાયણે ચારીરિક શક્તિને નહિ, વિજયની અભિલાષાને નહિ, રાજનૈતિક મહત્ત્વને નહિ; પરંતુ સાંતિયુક્ત ગૃહધર્મનેજ કરુણાનાં અમુઓથી બીજવીને સર્વોચ્ચ સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન કર્યો છે.”

“મહાકાવ્ય પાઠકો કહેશે કે, આ પ્રકારનું ચરિત્રવર્ણન અતિશયોક્તિમાં ફેરવાઈ જાય છે; પરંતુ એવા કથન ઉપરથી આ વાત સિદ્ધ નથી થતી કે, કંઈ જગ્યાએથી યથાર્થ સીમાનું અને કંઈ જગ્યાએથી કલ્પનાની સીમાનું ઉદ્ધાપન થવાથી કાવ્યકળા અતિશયોક્તિપૂર્ણ થઈ જાય છે?”

“જે વિદેશી સમાજોચ્ચક્રોએ કહ્યું છે કે, ‘રામાયણમાં ચરિત્રવર્ણન અતિ પ્રાકૃત છે.’ તેમને જો એટલુંજ કહીશું કે એ વાત પોતપોતાની પ્રકૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે. અમુક ખાસ પ્રકૃતિને લઈને એકને માટે જે વાત અપ્રાકૃત (અસ્વાભાવિક) છે, તેજ વસ્તુ અન્ય ખાસ પ્રકૃતિવાળા બીજને માટે પ્રાકૃત (સ્વાભાવિક) હોય છે. જે જગ્યાએ જે આદર્શ પ્રચલિત હોય, તે આદર્શને જો અતિ-માત્રામાં અંકિત કરવામાં આવે તો તેને ત્યાંના લોક મદજુજ કરી શકશે નહિ. અમે અમારા કાનડે ચાકપાસિવાય કેટલું સાંભળી ચક્રીએ, તેની દૃઢ હોય છે. કાંઈ એમ નથી હોતું કે, કાંઈ એ તેટલું બોલ્યાજ કરે અને તે બધું જો સાંભળી યાદ રાખી ચક્રીએ. અમારી સાંભળવાની શક્તિ ઉપરાંત કાંઈ પોતાના મોટા ધાંટાથી અમારા કાન બહેરા થઈ જાય એવું જોતે, તોપણ અમુક દહની ઉપ-ચાંત અમારા કાન તેના ચન્દોને નહિજ મદજુ કરે. કાવ્યમાં સમાવશાં ચરિત્ર અને ભાવો, પાઠકના

અંતરમાં ભગવાન-પ્રવેશવાના સંબંધમાં પણ એજ પ્રમાણે સમજવાનું છે. “આટલી વીસો કે તેટલી વીસો” એમ વીસો કરતાં વધુ ઉચ્ચ સંખ્યાને સમજ ન શકે એવો માણસ લાખ-કરોડની સંખ્યાજ ન સમજ શકે, તેવુંજ આમાં પણ છે. જો આ વાત સત્ય છે, તો આ વાત હજારો વર્ષથી પ્રમાણિત થઈ ચૂકી છે કે, રામાયણની કથા ભારતવર્ષને માટે કોઈપણ અંશમાં અતિશયોક્તિપૂર્ણ નથી.”

“રામાયણથી ભારતવર્ષનાં આબાહવદ્દ નરનારીઓએ અને ઉચ્ચનીચ સર્વ લોકોએ કેવળ શિદ્ધાંતજ નથી મેળવ્યું; પરંતુ જ્ઞાનદં પણ પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેઓ તે કથાને કેવળ શિરોધાર્ય કરી-નેજ રહ્યા નથી; પરંતુ પોતાના હૃદયમાં પણ તેમણે તેને સ્થાન આપ્યું છે. રામાયણ એ કેવળ તેમનું ધર્મશાસ્ત્રજ નથી; પરંતુ કાવ્ય પણ છે. રામચંદ્ર અમારેમાટે કેવળ દેવતાજ નથી; પરંતુ તેની સાથે મનુષ્ય પણ છે. તેજ પ્રમાણે રામાયણપર અમારી માત્ર ભક્તિજ નથી, પણ તેની સાથે તેના ઉપર અમારી પ્રીતિ પણ છે. જો આ મહાગ્રંથની કવિતા દૂર દેશમાં વસતા કોઈ કલ્પનાપ્રસુત લોકોની સામગ્રી હોયને ભારતવર્ષને માટે તે અહીં આવી હોત અથવા તો તે અમારા સમાજ-સંસારમાં વ્યાવહારિક ઉપકારક ન થઈ રહી હોત તો રામ અને રામાયણના સંબંધમાં ઉપર્યુક્ત વાતો અમે કહી શકત નહિ.”

“જો વિદેશી સમાલોચક પોતાના દેશનાં મહાકાવ્યોના આદર્શને સામે રાખીને રામાયણ જેવા મહા-કાવ્યને અતિ પ્રાકૃત યાને અસ્વાભાવિક ગણે તો તેથી તેના દેશના યુગાલસામાં ભારતવર્ષની ઉસડી એક બીજી વિશેષતાજ પ્રસ્પૃટિત થાય છે કે, રામાયણમાંથી ભારતવર્ષે જે ઇચ્છ્યું તે મેળવ્યું છે.”

“રામાયણ અને મહાભારત બંનેને અમે વિશેષતઃ એવાજ ભાવથી જોતા આવ્યા છીએ. એ-માંના સરળ અનુકર્યુષ હોમાં ભારતવર્ષનું હજારો વર્ષનું હૃદય સજીવ રૂપથી ધડકી રહ્યું છે.”

“પાઠક ! રામાયણને કેવળ કવિનું કાવ્ય નહિ સમજતાં “ભારતવર્ષની રામાયણ” સમજીને તેને આદર કરજો. એમ કરવાથીજ રામાયણદ્વારા ભારતવર્ષને અને ભારતવર્ષદ્વારા રામાયણને ઠીક ઠીક સમજ શકાશે. સાથે દરેક આ વાત પણ સ્મરણમાં રાખવી કે, ભારતવર્ષની ઇચ્છા કોઈ એક ગૌરવભરી ઐતિહાસિક કથાને સાંભળવાની ન હતી, તેને તો મનુષ્યના પરિપૂર્ણ આદર્શ ચરિત્રની કથા સાંભળવી હતી અને રામાયણદ્વારા આજપર્જી તેવીજ કથા અગ્ર શ્રદ્ધાથી અને અતિ આનંદ-થી સમગ્ર દેશ સાંભળતો આવ્યો છે.”

“ભારતવાસીઓની માનવચરિત્રની પરિપૂર્ણતા ઉપર બહુજ થદા અને ચાહના છે. તેમણે એવા ઉત્તમ ચરિત્રને સત્યથી તેમજ શક્યતાથી વિપરીત સમજીને કદી પણ તેનાપ્રત્યે અથદા કે અવસા કરી નથી; તેમણે તો એને પૂર્ણ સત્ય અને શક્ય સમજીનેજ તેનો સ્વીકાર કરેલો છે અને તેમાંથી દિત તથા આનંદ પણ તેમણે ધણે મેળવ્યો છે. જગદ્ગુરુ ભારતવર્ષની પરિપૂર્ણતાયુક્ત આદર્શની આકાંક્ષાને રામાયણવડે ઉદ્ભોષિત કરીને તેમજ વશ કરીને રામાયણના મહાકવિએ ભારતવર્ષના ભક્તિપૂર્ણ આધ્યાત્મિક હૃદયને સદાને માટે ખરીદી લીધું છે-શતી લીધું છે.”

“જે (રામાય) જાતિ અપૂર્ણ સત્ત્વને પ્રાધાન્ય આપે છે; જે પ્રજા અવિરત શ્રમથી ભૌતિક સત્ય અને સુખની શોધમાં મગી રહે છે; જે પ્રજા કવિતાને માત્ર પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબજ સમજે છે; જે પ્રજા સંસારમાં અવસ્થાએ અનેક ભૌતિક કાર્યો કરે છે અને તે બાબતમાં તે સફળ મનોરથવાળી પણ થાય છે, તેના એવા યત્ન અને સફળતામાટે નિઃસંદેહ સમગ્ર માનવજાતિ તેની ઝાણી છે; પરંતુ બીજી તરફ જોએ તો જેમણે કહ્યું છે કે:-“મૂમૈષ સુલ્લં મૂમાત્વેય ધિજિજ્ઞાસિતચયઃ”-અર્થાત્ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એજ ખડું સુખ છે અને તે પરમાત્માજ વિશેષ ભણવા-માનવા યોગ્ય છે. જેમણે માનવચરિત્રની પરિપૂર્ણતાને સાચવી રાખવામાટે તથા તે પૂર્ણતાનાં મર્ચ જામત્ત-ત્વજોના સોદર્ષની યથેષ્ટ રક્ષા કરવાને માટે; તેમજ સર્વ પ્રકારના વિરોધને શાંત કરવામાટે સાધના કરી છે, તેનું ઝાણ પણ કોઈ કાલે સંસારથી વાળી શકાય તેમ નથી. જેમ ધન અને ધુમાડાથી બેરથા એકાદ કારખાનાનાં દાર બંધ કરી દઈ જલદારની સ્વચ્છ દવા પેસતી અટકાવવામાં આવે તો તેમાંનાં માણસોને દમ યુગગાદ જઈને તેઓ મરી જાય છે; તેમ જો અમે અમારાં હૃદયથી મૃદો-માં એવા જનુપમ ઉપદેશ અને સ્વચરિતાનને આવડું બંધ કરી દઈશું-અર્થાત્ તેને બૂધી જઈશું, તો માનવસંજ્ઞાના, યુગગાદ જના માણસની પેઠે પડે પડે પીડિત થઈને સદાને માટે આ સંસારથી વિદાય થઈ જશે. રામાયણ, ચિદકાળથી અનુપમ શાનચારિત્રનાં અખંડ અનુપિપાસુઓને આપણને પરિચય

કરાવતી આવી છે. એમાં જે માનુષ્ય, જે સત્યપરાયણના, જે પતિ-પત્નીયત અને જે માનમંત્રિ વર્ણવેલાં છે, તેના પ્રત્યે જે આપણે આપણી સરળ શ્રદ્ધા અને આંતરિક ભક્તિને કાપમ રાખી શકીએ, તો આપણાં હૃદયથી ધર કે કારખાનાંઓમાં મદાન આધ્યાત્મિક સમુદ્ગતી નિર્મળ વામુદદરીએ પ્રવેશતી રહી દમોશાં આપણને સુખ આપ્યા કરશે."

૩-રામાયણના સમયની સ્થિતિ

(શ્રીયુત ચિંતામણુ વિગ વૈદના મરાઠી મંથ ઉપરથી)

તે સમયનો આર્થદેશ પશ્ચિમે સિંધુનદીથી તે પૂર્વે ગંડકા નદીમુખી અને ઉત્તરે દિમાલયથી તે દક્ષિણે પ્રયાગપર્યંત હતો. તે દેશમાં કાશ્યપ, વિદેહ વગેરે રાજ્યો આવી રહ્યાં હતાં. તેમાં સિંધુ, વિતસ્તા, જ્યેષ્ઠ, વિપાસા (ખિપાસ), શત્રુઘ્ન (સતલજ) વગેરે નદીઓ પશ્ચિમવાદિની હતી અને યમુના, ગંગા, સરપ્ત વગેરે નદીઓ પૂર્વવાદિની હતી. મધ્યે સરસ્વતીનદી દક્ષિણમાં કુકોત્તેરમાં થઈ વહેતી હતી. આ નદીઓમાં દિમાલયના બરફનું બનેલું ઠંડું અને મીઠું પાણી વહેતું હતું. સર્વ નદીમાં ગંગા નદી વિશાળ હતી અને તેનું પાણી અત્યંત શીતળ, મધુર, સ્વચ્છ અને પાચક હતું. તે નદી પ્રત્યે લોકોને એટલો પૂજ્યભાવ હતો કે તેને સ્વર્ગની નદી અથવા સ્વર્ણદી નામ આપ્યું હતું. આ પ્રદેશની જમીન સપાટ અને અત્યંત ફળદ્રુપ હતી અને દલા નિરાગી, શક્તિ આપનારી અને સમ-શીતોષ્ણ હતી. આ કારણથી તેમજ રાજ્યવ્યવસ્થા ઉત્તમ હોવાથી લોકો સુખી અને આનંદિત રહેતા હતા. શ્રીરામચંદ્ર વનવાસ નીકળ્યા, હારે કાશ્યપદેશનાં હૃષ્ટપુષ્ટ પ્રજાથી ભરેલાં ગાયોને જોઈ તેમને અત્યંત આનંદ થયો હતો. ગામડાંના લોકો હૃષ્ટપુષ્ટ હોય એ દેશની સમૃદ્ધિ અને સુશિયનિત્વ એક અનુપમ લક્ષણ છે. રામચંદ્રના રથને વારંવાર ગાયોનાં ટોળાંને લીધે ઉભા રહેવું પડતું, એમ વાત્સીકિએ ખુબીથી વર્ણન કરેલું છે; તે પરથી તે સમયમાં ગામડાંઓમાં દળરે ગાયોનાં ટોળાં હશે અને તે ગાયો પુષ્કળ દૂધ આપવા સાથે ખેતીવાડીમટે દળરે જળદેને જન્મ આપતી હશે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે આયોનાં આ નાનકડાં રાજ્યોમાં વૈસ્વાદિ સામાન્ય લોકો જનવરો અને અનાજ વગેરે સંપત્તિથી સંપૂર્ણ રીતે સુખી હતા.

કોઇ પણ દેશમાંના સામાન્ય જનસમૂહની સ્થિતિનો આધાર તે દેશના ઉચ્ચ વર્ગની હોયિ-યારી અને નીતિપર રહેલો છે, એ સ્પષ્ટ છે. આ સમયનો વરિષ્ઠવર્ગ એટલે કે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય પોતપોતાના કામમાં દક્ષ અને તેજસ્વી હતા, એ સદજ જણાઈ આવે છે. આયોનું તેજ અને ઉચ્ચ નૈતિક બળ તેઓમાં સંપૂર્ણ રીતે જણાતું હતું. અનાયો કરનાં આર્થસોહો વધારે મજબૂત, સ્વચ્છ અને સુધરેલા હતા, તેમજ તેઓ વધારે નીતિમાન હતા; એટલુંજ નહિ પણ તેઓ નીતિમતાને આર્થતત્ત્વનું મુખ્ય લક્ષણ સમજતા હતા. 'આર્થ' શબ્દમાં સર્વ પ્રકારની ઉચ્ચ કલ્પનાઓ તેમજ ઉચ્ચ વર્તણૂકનો સમાવેશ થાય છે, એમ તેઓ સમજતા હતા. કોઇ ચીજ ખરાબ હોય તો તેને 'અનાર્થ-બૂદ્ધ' એટલે આર્થજનને ન યાજે એવી કહેવાનો તે વખતે સંપ્રદાય પડ્યો હતો. કુકમાં આર્થસોહોનું આર્થ-ત્વ તેઓની ઉચ્ચ નીતિપરજ રચાયલું છે, એમ તેઓની સમજ હતી અને તે સમજ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ તેમજ ક્ષત્રિયો પોતાનાં આચરણો શુદ્ધ અને ઉદાત્ત રાખવા તત્પર રહેતા. આવા પ્રકારનો વરિષ્ઠવર્ગ જે સમાજમાં હોય, તે સમાજમાં સુખ અને આનંદ બાપી રહે એમાં શી નવાઈ!

પ્રથમ આપણે તે વખતના બ્રાહ્મણવર્ગની સ્થિતિનું અવલોકન કરીએ. વિદ્યા શીખવી તથા શીખવવી, યજ્ઞયાગાદિ કરવા અને કરાવવા, એ તેઓનાં મુખ્ય કર્તવ્ય હતાં. તે સમયના બ્રાહ્મણો આ કર્તવ્યમાં તત્પર હતા. શીખવું ને શીખવવું એજ પોતાના આધ્યુષ્ઠનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તેઓએ રાખ્યો હતો. એ કામ ઉત્તમ રીતે થઇ શકે માટે બ્રાહ્મણો ધર્મજુઈ મોટાં શહેરોમાં ન રહેતાં શહેર બહાર કિંવા અરણ્યમાં આશ્રમ બાંધી રહેતા હતા. વસિષ્ઠનો આશ્રમ અયોધ્યા પાસે ગામબહાર હતો, વાત્સી-કિ મુનિ ગંગા અને તમસાના સંગમપર રહેતા હતા, ભરદ્વાજ પ્રયાગમાં રહેતા હતા, વિશ્વામિત્ર ગંગાપર સિદ્ધાશ્રમમાં રહેતા હતા અને જનકના ઉપાધ્યાય ગોનમ મિથિલા પાસેના એક સુંદર વનમાં રહેતા હતા. બ્રાહ્મણો એ પ્રમાણે નિર્ભય સ્થાનકોમાં આશ્રમ બાંધી રહેતા; એટલુંજ નહિ પણ મોટાં મોટાં ભવંકર વનોમાં પણ આશ્રમ બાંધી રહેતા હતા. દંકારણ્યમાં પણ આશ્રમ બાંધી ઋષિઓ ભૂદે ભૂદે રથે રથા હતા. અત્રિ, સુચત્ત, અગસ્ત્ય આદિ ઋષિઓના આશ્રમો ભવંકર અરણ્યમાં હતા અને

કાંઈ પ્રસંગે આત્મરક્ષણ માટે તેઓને શસ્ત્ર પણ ધારણ કરવાં પડતાં; પરંતુ તેઓ પોતાનાં કર્તવ્ય વિદ્યાર્જન અને વિદ્યાદાનને કદી પણ વિસરતા નહિ.

તે સમયનાં વિદ્યાલયોનાં વર્ણન વાંચતાં આનંદ થયા સિવાય રહેતો નથી. એ આશ્રમે યુંષ્કૃં શહેરની ગડબડથી દૂર એકાદા રમ્ય નદીના કાંઠા પર શાંત અને રમણીય સ્થળે રાખવામાં આવતા. તેઓની આસપાસ સુંદર આગળગીચા, એતરે અને વાહીઓ હતી; કારણ આશ્રમવાસી પિંચો અને શિષ્યો પોતાનો સાદો ચરિતાર્થ ધણુંખડું પોતાના શ્રમથીજ મેળવતા હતા. વિદ્યાર્થી-ના રાનમાંથી લાકડાં કાપી લાવી તેનો દમ આશ્રમમાં કરતા, તેમજ વનમાંથી કંદમૂળ અને જો તોડી લાવતા આ કારણથી વિદ્યાર્થી પર વિદ્યાભ્યાસનો ભાર એકસરખો ન પડતાં તેઓને પરજોયામાં અને વનમાં ખુશ્લી હવામાં ફરવાનો તેમજ બીજી કસરત કરવાનો અભ્યાસ થતો હતો. પિંચા આશ્રમેની અંદર હમેશાં શાંત અને રમણીય દેખાવ હતો અને ત્યાં સુંદર પક્ષીઓ અને શુભ્રો આનંદથી આપતેમ ફરતાં હતાં. ઉદ્ર, વરુણ, યમ દત્તાદિ વૈદિક દેવોનાં દેવાલયો આશ્રમ-નાં રાખવામાં આવતાં અને યજ્ઞરાણા પણ રહેતી. વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની જગ્યાઓ આશ્રમમાં નેરાણી રાખવામાં આવતી. આવા પ્રકારનાં શાંત અને વેરલાવવિનાનાં સ્થળોમાં વિદ્યાર્થીઓનું શિક્ષણ સતત ચાલુ રહેતું અને તેઓને સંસારનાં દુઃખ કિંવા મોહનો પવન સુધાં લાગી શકતો નહિ. આ કારણથીજ અભ્યર્થન જેવા તેજસ્વી અને પુણ્યશીલ વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થતા અને થાય માં નવાઇ પણ નથી.

આવા આશ્રમોમાં ફક્ત બ્રાહ્મણનાજ છોકરાઓ આવના એમ નહિ, પણ ત્રણે વર્ણના વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસ માટે આવતા અને તેઓને ધર્મશિક્ષણ સિવાય બીજું પણ પોતાપોતાની રેથિતિને યોગ્ય શિક્ષણ બ્રાહ્મણો આપના. બ્રાહ્મણોએ ત્રણે વર્ણના શિક્ષણની જવાબદારી પોતાના ઉપર રાખી હતી, એ કારણથી સાંદર્ભિક રીતે બીજી વર્ણના લોકો બ્રાહ્મણોના નિર્વાદવિગે કાળજી રાખતા. આશ્રમવાસી અપિંચો પોતાના નિર્વાદ માટે બીજાઓ પર આધાર રાખતા નહિ, એ આ-પણે ઉપર કદી ગયા છાંએ; તથાપિ પ્રસંગોપાત રાત્રીઓ વગેરે પણ તેમની સેવા કર્યાજ કરતા. શ્રીરામચંદ્રે વનવાસ જતી વેળા પોતાનું દ્રવ્ય બ્રાહ્મણોને વહેંચી આપતાં લક્ષ્મણને કહ્યું હતું કે:—“બ્રા-હ્મણો પોતાના અભ્યાસમાં મગ્ન રહી પોતાના નિર્વાદની પરવા રાખતા નથી; માટે એવા બ્રાહ્મણોને આપણું દ્રવ્ય આપવું, એ આપણું કર્તવ્યજ છે.” આ પ્રમાણે વિદ્યાર્જન અને વિદ્યાદાનમાં મગ્ન રહેતા બ્રાહ્મણોને દાન આપવું એ આપણું કર્તવ્ય છે, એમ તે વખતના લોક સમજતા; અને તેથી બ્રાહ્મણોને પોતાના નિર્વાદની કાળજી ન રહેતાં તેઓ વિદ્યાદાનનું કર્તવ્ય ઉત્તમ રીતે બજાવી શકતા.

વિદ્યાર્જન ઉપરાંત બીજું કર્તવ્ય યજ્ઞ કરવા એ હતું. જેવી રીતે બીજી વર્ણને વિદ્યાનું દાન કરવું એ બ્રાહ્મણોનું કર્તવ્ય હતું, તેમજ તેઓને યજ્ઞ કરાવવા એ પણ તેઓનુંજ કર્તવ્ય હતું. અ-શ્રમેય સરખા યજ્ઞો અપિંચાર ક્ષત્રિયોનેજ હતા, તેથી તે યજ્ઞ તેઓ પાસે બ્રાહ્મણો કરાવતા; પણ તેઓનું લક્ષ તે તરફ બદલ ન હતું. તેઓનું મુખ્ય વ્યવસ્થા પોતે જાતે યજ્ઞ કરવા તરફ હતું. વિશ્વામિત્રે જાતે યજ્ઞ કર્યો તેનું વર્ણન રામાયણમાં છે. બ્રાહ્મણને કરવા યોગ્ય ધણું યજ્ઞ હતા. “યજ્ઞાન્તાં જપયન્તોઽસ્મિ” એ ભગવદ્ગીતાના શબ્દોમાં જપયજ્ઞને યજ્ઞોમાં ઉત્તમ ગણ્યો છે. તે જપમાં એ સમયના બ્રાહ્મણો મગ્ન રહેતા. સાર્વજિક, બ્રાહ્મણો સર્વ પ્રકારના યજ્ઞ કરવામાંજ પોતાનો સર્વ વખત અને આયુષ્ય ગાળના. આ પ્રમાણે વિદ્યા અને યજ્ઞ કરનારા બ્રાહ્મણો બીજી વર્ણો કરનાં હરેક પ્રકારે વંદ અને પૂજ્ય ગણાતા, એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી; કારણકે વિદ્યા અને યજ્ઞ સામર્થ્ય અસાધિક અને વિશ્વસ્થ છે. “યિષ્ઠ વલ્લે ક્ષત્રિયવલ્લે, વ્રહ્મતેજો વલ્લે વલ્લે એટલે ક્ષત્રિયબળ વ્રુચ્છ છે, ખડું બળ તો વ્રહ્મતેજનુંજ છે,” એમ જે વિશ્વામિત્રે કહ્યું છે, તેમાં તેમણે વિદ્યા અને યજ્ઞનીજ સ્તુતિ કરી છે.

જેમ બ્રાહ્મણો પોતાના કર્તવ્યમાં દક્ષ હતા; તેમજ ક્ષત્રિયો પણ તે સમયમાં પોતાના કર્તવ્યમાં પ્રવીણ હતા. બ્રાહ્મણની મારફત વિદ્યાભ્યાસ અને યજ્ઞવાજ કરવા ઉપરાંત યુદ્ધ અને રાજ્યકારભાર અથવા પ્રબળતાન એ તેમનાં વિશેષ કર્તવ્ય હતાં. તે સર્વમાં એ સમયના ક્ષત્રિયો દક્ષ અને આત્મજ પડતા હતા. વિદ્યા સંપાદન કરવામાં તેઓ બ્રાહ્મણોથી તલમાત્ર પણ પાછા પડતા ન હતા. “યથાવત્ સંજ વેદાંત” એટલે “૭ અંગસદિન વેદ બજાનારા બ્રાહ્મણોની બરાબરજ” એ શબ્દોમાં રા-

મયંદ્રના અભ્યાસની પ્રજ્ઞજનોએ દશરથ આગળ સ્તુતિ કરી હતી. રામચંદ્રે વસિષ્ઠગુરુના આશ્રમ-માંજ વેદવિદ્યાનું અધ્યયન કર્યું હતું, એ જણાવવાની જરૂર નથી. અરવુ. તે વખતના ક્ષત્રિયોઃ ફક્ત વેદાભ્યાસ કરતા, એટલુંજ નહિ પણ વૈદિક કર્મ પણ સાત્ત પ્રમાણે કરતા. શ્રીરામચંદ્ર નિયમ પ્રમાણે સંધ્યા કરતા, એ વર્ણવવું વાંચ્છીકમુનિ કદી પણ ચૂકતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ વારવુ વગેરે ધાર્મિક વિધિ પણ યથાસાત્ત રાગે કર્યાનું વર્ણન રામાયણમાં તેમણે કર્યું છે. સારાંસ કે, વિદ્યાભ્યાસ અને યજ્ઞયાગમાં તે વખતના ક્ષત્રિયો આદ્યજો નેટલાજ કુશળ અને વિદ્વાન હતા.

રાત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવું એ ક્ષત્રિયોનું વિશેષ કર્તવ્ય હોવાથી વેદાભ્યાસ પૂરા થતાંજ તે વખતના ક્ષત્રિયો યુદ્ધપયોગી સર્વ વિદ્યા શીખતા હતા. તરવારનો ઉપયોગ, ધોડાપર બેસવું વગેરે વિદ્યા તેઓ ધણી મહેનત કરી પ્રાપ્ત કરતા. તરવા વગેરેની ઉપયોગી કળામાં પણ તેઓ કુશળ હતા. રામ-શક્રમણ સીતાને લાકડાંના તરાપાપર બેસાડી તરતા તરતા યમુના પાર લઇ ગયા; એ વાંચી તેઓના તરવાના કૌશલ્યવિશે આપણે આશ્ચર્ય પામીએ છીએ. ક્ષત્રિયોનું સર્વથી વિશેષ લક્ષ્ય ધનુર્વિદ્યા તરફ હતું; કારણકે તે સમયનાં સર્વ આયુધોમાં ધનુષ્ય સુખ્ય હતું. ધનુર્વિદ્યામાં તેઓ એવા પ્રવીણ હતા કે, ફક્ત સળ-પરથી તે અમુક બાણ મારતા. યુગ્મયામાં યુદ્ધની તાલીમ મળતી હોવાથીતેઓ યુગ્મયા કરતા અને વાધ-સિંહ, હાથી વગેરે લખકર પશુઓને મારતા; એટલુંજ નહિ પણ ક્ષત્રિયોએ પોતાનું બાહુબળ એટલું વધાર્યું હતું કે, આયુધવગર ફક્ત બાહુથીજ તેઓ વાધસાથે કુસ્તી કરી તેને દાર મારી ચૂકતા. એવા ક્ષત્રિયો દશરથરાજના લશ્કરમાં સેંકડો હતા. અરવુ. સારીરિક શક્તિ ગમે તેટલી હોય અને શસ્ત્રવિદ્યા ગમે તેટલી ઉત્તમ આવડતી હોય, તોપણ મનુષ્યમાં ધૈર્ય અથવા હિંમત ન હોય તો તે સર્વ વ્યર્થ છે. તે વાત લક્ષમાં રાખી તે સમયના ક્ષત્રિયોએ બહાદુરી એટલી તો વધારી દીધી હતી, કે યુદ્ધમાંથી પાછા ફરવાનું તેઓ જાણતાજ ન હતા. યુદ્ધમાંથી પલાયન કરવું નહિ, એ તે વખતના ક્ષત્રિયોએક મહાન ગુણ સમજતા. યુદ્ધમાંથી પલાયન કરતા પાછળથી ધા ખાવો એ ક્ષત્રિયો મોઢામાં મોઢું પાપ સમજતા. પોતાનું મન શુદ્ધ છે એમ દેખાડવામાટે ભરતે કૌશલ્યા માતા આગળ અનેક શપથ લીધા. હતા; તેમાં એક શપથ એવો હતો કે, મને યુદ્ધમાં જતાં પાછળથી ધા પડે. આ પરથી રણમાંથી પલાયન કરવું એ કેવું ધોર પાતક હતું, તે જણાશે. શસ્ત્રકૌશલ્ય, શરીરસામર્થ્ય અને શૌર્ય, આ ત્રણે બાબતમાં તે વખતના ક્ષત્રિયો આગળ પડતા હતા અને તે કારણથી તેઓના રાત્રુ તેમનાથી ડરતા રહી તેમને અજ્ઞેય માનતા હતા.

રાત્રુને જીતવા એ કદાચિત્ત સહેલ છે, પણ આપણું મન જીતવું એ ધણું કઠિન છે; પોતાના મનપર કાબુ મેળવ્યાવગર પ્રજાનું યથાચોક્ત પાલન કરવું શક્ય નથી. રામને દશરથે સુવરાજપદ આપતી વખતે ઉપદેશ દીધો હતો કે, રાજાએ વિનયશીલ રહી કામકોધને પગ નીચે દાખી દેવા. જેઓનામાં શસ્ત્રવિદ્યાનું અને શરીરનું બળ વિશેષ હોય, તેઓને આ પ્રમાણે આત્મ-સંયમન કરવું ધણું કઠણ પડે એ દેખીતું છે. રાજા અને શિક્ષણથી તેમ કરવું સાધ્ય છે. તે સમયના ક્ષત્રિયો જેમ યુદ્ધ ફરવામાં સમર્થ હતા; તેમજ શિક્ષણના પ્રભાવથી પ્રજા-પાલનમાં પણ સમર્થ હતા. તેઓને ગુરુના આશ્રમમાં વિદ્યાધ્યયન કરવું પડતું તેથી તેઓને વિદ્યા અને વિનય સાહજિક રીતે પ્રાપ્ત થતાં. વળી ધણીખરાઓને ગુરુના આશ્રમમાં રાજધર્મનું પણ શિક્ષણ મળતું. રાજાનો ધર્મ શું છે, તે મનુના સમયથી નિશ્ચિત હતું અને તેથી પ્રજાસંજ્ઞાથી આપણું કર્તવ્ય શું છે, એ રાજાઓ સહેલથી સમજતા. સારાંસ કે, તે સમયના ક્ષત્રિયો પોતાનો સુખ્ય ધર્મ-પ્રજાપાલન બરાબર જાણતા હતા.

પ્રજાપ્રત્યે રાજાનું શું કર્તવ્ય છે તે અને રાજાએ કેમ વર્તવું તેવિશે વાંચ્છીકએ ધણી ઉચી કંપના રાખી છે. કંપનાતીત ઉત્તમ રાજ્ય કયું, તો કે રામરાજ્ય એમ આપણે સમજીએ છીએ. અતિ-ઉત્તમ રાજાનાં સુખ્ય લક્ષણો જોઇતાં હોય તો તે રામચંદ્રના ચરિત્રપરથી સમજી શકાય છે. પ્રથમ રાજાએ પ્રજા પાસેથી વડલાજ એટલે જીમીનની પેદાશનો છટ્ટો ભાગ લેવાનો; તે રાજા પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાટે જવાબદાર છે તેના બદલામાં લેતા, એવો સિદ્ધાંત તે સમયે હતો. ભરતે શપથ લીધા હતા તેમાં એક એવો હતો કે, “વડલાજ લેતાં છતાં પણ પ્રજાનું રક્ષણ ન કરનારા રાજાનું પાપ મને લાગે.” બીજો મુદ્દો એ હતો કે, “રાજ્યની છમારન સત્વના પાયાપર રચાઈ છે. એમ તે વખતે લોકો સંપૂર્ણ રીતે માનતા હતા.” ‘ચાદ વર્ષ વનવાસ કરીશ’ એમ દશરથને આપેલું વચન તમે નહિ પાળો.

તોપણ ચાલશે, એમ જ્યારે જાણાંએ રામચંદ્રને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે શ્રીરામે સત્યની અતિશય પ્રશંસા કરી અને રાજાએએ તો સત્ય ખાસ કરી પાળવું જોઈએ તેનું કારણ સમજાવ્યું. ત્રીજો મુદ્દો એ હતો કે, પ્રજાનું આરાધન કરવું એજ રાજાનું મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે. આ કારણથી પ્રજાનું આરાધન રાજાએ પોતાનું સર્વસ્વ ખર્ચીને પણ કરતા હતા. ચોથો મુદ્દો, અધર્મથી રાજ્ય કદી પણ ચલાવાતું નથી, ધર્મ પાળ્યો નહિ તો પ્રજાનું અકલ્યાણ થશે, એમ તે વખતે દૃઢ સમજીત હતી અને તેથી રાજાએ ધર્મ પ્રમાણે ચાલવાની અત્યંત કાળજી રાખતા. અરજી. આ ચારે તત્ત્વો રામરાજ્યમાં પૂર્ણપણે અમલમાં આવતાં અને તેથીજ રામરાજ્ય સર્વથી વધારે ઉત્તમ રાજ્ય ગણાતું. એવા રામરાજ્યમાં સર્વ પ્રકારનાં મુશો સંપૂર્ણરીતે વાસ કરી રહ્યાં હતાં, એમ આપણે માનીએ છીએ તેમાં આશ્ચર્ય શું!

એવા સમયમાં સર્વ પ્રજા પણ ધર્મ અને ન્યાયથી વર્તતી હતી એમ કહેવાની જરૂર નથી. અહિંસા, અસ્તેય, વગેરે જે ધર્મનાં મુખ્ય અંગો મનુએ વર્ણવ્યાં છે તે સર્વ એ સમયે સંપૂર્ણ રીતે પાળવામાં આવતાં અને વડીલો તરફ—એટલે પિતા, માતા, ગુરુ જ્યેષ્ઠજીવુ વગેરે તરફ લોકો અત્યંત પૂજ્યભાવ રાખતા. માતાપિતાની આજ્ઞા પાળવી અને સેવા કરવી એ મારો પરમ ધર્મ છે, એમ રામ કહે છે. તેવીજ રીતે લોકોનો સંજ્ઞનો તરફ પણ પૂજ્યભાવ હોઈને સંજ્ઞનોનાં વર્તન પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખવાની તેમને હોંસ રહેતી. વડીલોપ્રત્યે ભક્તિ, તૃષ્ણાપર અંકુશ અને સંજ્ઞનોને પગલે ચાલવું, એ આર્યનીતિનાં મુખ્ય લક્ષણો છે, એમ ભારદ્વાજે કહ્યું છે. તૃષ્ણાપર અંકુશ રાખ્યાસિવાય સન્માર્ગ સાધી શકાય નહિ, એ દેખીતું છે. લોક એ પાપનું મૂળ છે. તે છત્યાસિવાય ધર્મ અને નીતિનો માર્ગ શક્ય નથી. અરજી. સત્યમાટે પણ લોકોને ધણી આકાંક્ષા હતી. સદાચરણ અને સત્ય બાપણ એ પરમ શ્રેયનાં મુખ્ય સાધન છે, એમ લોક માનતા. આ વિષયમાં બ્રાહ્મણો વિશેષ પરાયણ હતા. “ખોટા બોલનારા અપિ પ્રમાણે નિરતેજ થયો!” એમ રામાયણમાં દર્શાવેલ છે, તે વાંચતાં હાલના બ્રાહ્મણોને અભિમાન તેમજ ખેદ લાગ્યા સિવાય રહેશે નહિ. તે વખતના લોકો માનતા હતા કે, પરસ્ત્રીગમન નેત્રું બીજું કોઈ પણ ધોર પાપ નથી; તેમજ પરદવ્યનું હરણ કરવું એ પણ મહાન પાપ છે, એમ તેઓ માનતા હતા. બ્રાહ્મણો તેમજ અપંગોને દાન આપવું એ સારું કામ ગણાતું હતું; પણ વિનાશકારણ બિહાસ મારગી એ અયોગ્ય છે એમ લોકોની દૃઢ સમજીત હતી; એટલુંજ નહિ પણ ભક્ષા મારગ ૧૨૫૦ એ ધોર પાતક ગણાતું હતું, એમ ભરતજીએ લીધેલા એક શપથપરથી સ્પષ્ટ રીતે દીસે છે. સુરાપાનપ્રત્યે લોકો ધણીજ તિરસ્કારપૂર્વક જોતા. વિશેષે કરી લોકોના ધર્મશિક્ષક બ્રાહ્મણ તેજ જો સુરાપાન કરતા તો તેઓપર લોકો યીદાતા હતા અને એવા મઘ પીનાર બ્રાહ્મણોને રસ્તામાં કંકરોનો માર પડતો હતો. સારાંથ કે, એકંદરરીતે લોકોની ધર્મપર અતિશય આરથા હતી. ધર્મમાટે મને તેવી પ્રિય વસ્તુનો પણ ભાગ કરવો પણ ધર્મનો ભાગ કરવો નહિ, એવી તેઓની ધર્મપર શ્રદ્ધા હતી; તેમજ પોતાની કીર્તિને જરા પણ કષ્ટક સામે નહિ, તેમાટે દરેક માણસ કાળજી રાખતો. જે માણસની જનસમાજમાં અપકીર્તિ થાય, તે માણસ અધઃપાત પામે છે એમ તેઓ માનતા હતા. વળી પ્રત્યેક માણસ પોતાનું શીશ સાચવવામાં તત્પર રહેતો; કારણ સદર્તન એજ સંજ્ઞનનું જૂથ છે, એમ તે બધાની સમજીત હતી. આ રીતે ધણેબાજે સર્વ લોક તે વખતે ધર્મ, નીતિ અને સદર્તનને માર્ગે ચાલતા હતા.

સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યની કલ્પના પણ તે વખતે ઉચ્ચ હતી. આર્યસ્ત્રીઓ એટલે સુશીલ સ્ત્રીઓ તે વખતે પતિનેજ પોતાનું દેવતા, ગુરુ અને સર્વસ્વ સમજતી હતી. પતિસાથે તેઓ અરપ્પમાં ખુશીથી જતી. તેના સદવાસમાં જે મુખ મળે તે સ્વર્ગમાં પણ મળવાનું નથી, તેના સિવાય રાજ્ય-વેત્તમસુદાં નરકવાસ જોવો છે, એમ તેઓ માનતી. પતિની સેવા કરવામાં તેઓને અત્યંત આનંદ લાગતો હતો. રાજાના અધર્મમાં ચાકરીની કમી નહિ, છતાં રામચંદ્રએએ એટલે સીતા ઉઠાવી રહી તેમને પવન નાખનાં. આવી આવના અને વર્તનવાળી સ્ત્રીઓ કેવી તેજસ્વી દેશે, તેની કલ્પના સદંજ કરી શકાશે. એવી સ્ત્રીઓની ખાસપાસ એક પ્રકારનું સાદુણનું અલેખ કવચજ રહેતું, એમ કહીએ તો ચાલે. એવી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓનું અપમાન કરવાથી આપણાપર ભયંકર દંધારી કોપ આવી પડે, એમ લોકો માનતા. પતિવ્રતાનાં અગ્ર જમીનપર વ્યર્થ પડ્યાં નથી, એમ તે લોકો માનતા હતા. સારાંથ કે, તે સમયની સ્ત્રીઓ પોતાના પતિવ્રતાના સાદુણથી પોતાની જાનને, પોતાના સ્વામીને અને પોતાના સમાજને જુદાજુદા થઈ રહી હતી. બીજા જાતોમાં પણ તે વખતની સ્ત્રીઓ-ખાસ કરી બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓની યોગ્યતા

મોટી હતી. તેઓ પોતાના ધરમાં રહી વેદાધ્યયન કરી શકતી અને સંખ્યાવંદન, હોમ વગેરે વૈદિક ક્રિયાને અધિકાર ભોગવતી. ધર્મિયજ્ઞીઓ ધર્મિયજ્ઞીને યોગ્ય વિદ્યા શીખતાં હતી. કેટલીએ રજુમંત્રામમાં બળીને વખતે દશરથના સારથિયું કામ કર્યું, એ વાંચી કેને આશ્ચર્ય થશે નહિ. બે કે ત્રીઓ મોટે ભાગે બહાર પડતી ન હતી, તથાપિ ઉત્સવને દિવસે કિંવા યજ્ઞ કે વિવાદ જેવા મુખ્ય પ્રસંગે ઓઝોને સમાજમાં બહાર પાડવામાં કોઈ ભતનો અટકાવ ન હતો. એજ પ્રમાણે ઓઝોને યોગ્ય શિક્ષણ મળતું હતું અને યોગ્ય સ્વતંત્રતા પણ હતી, તેમજ તેઓ પોતાના પતિના સંસારમાં દરેક પ્રકારે ઉપયોગી થઈ રહેતી.

તે કાળના સર્વલોક ધર્મશીલ કિંવા નીતિમાન હતા, અથવા સર્વ ઓઝો સદ્ગુણી અને મુશ્કેલી હતી, એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી; તોપણ “ચત્તવાચરતિ શ્રેષ્ઠઃ તત્તદેવેતરે જનઃ” એટલે કે શ્રેષ્ઠ લોકો જેવું વર્તન કરે તેવું જ બીજાઓ પણ કરે, એ સૂત્ર પ્રમાણે તે કાળના સમાજમાંના અગ્રેસરો ધર્મ અને નીતિથી આસતા, તેથી જન-સમાજનું વલણ ધણેભાગે નીતિ અને ધર્મના માર્ગપ્રત્યે હતું, એમ કહેવામાં દરકત નથી. તે વખતે પણ કોઈ કોઈ પાપી પુરુષો તો હતાજ, પણ તેઓનું વલણ તો સંભાર્ગ તરફજ રહેતું; કારણ તે વખતે એવી સમજીત હતી કે પાપ કરનારા પુરુષો રાજ્યદંડ ભોગવી પાપમુક્ત થતા હતા. જેમ સુવર્ણ અગ્નિમાં નાખવાથી શુદ્ધ થાય, તેમ પાપીઓ રાજ્યદંડ પામી શુદ્ધ થતા એમ તેઓ માનતા. આ કારણથી ધણીખરા પાપીઓ રાજસભામાં દાખર થઈ પોતાનાં પાપો કબૂલ કરતા; એટલુંજ નહિ પણ પોતાનાં પાપો બદલ યોગ્ય શિક્ષા માગી લેતા. અપરાધીને શિક્ષા આપી વગર છોડી દે તો રાજાને પોતાને તે શિક્ષા ભોગવવી પડે એમ લોકો માનતા. નિરપરાધીને શિક્ષા કરવી અને અપરાધીને છોડી દેવો, એ બન્નેથી રાજા એકસરખો પાપમાં પડે છે, એમ લોકો માનતા હતા. રાજપુત્રો પણ રાજ્યદંડથી છુટતા નહિ. જો કોઈ રાજપુત્ર ઉન્નત થઈને પ્રજાને રાજકીય અથવા પરત્વી-પ્રત્યે આડી નજર કરે તો તેને દંડપાર કરતા. સારસકે, પ્રજાને યોગ્ય ન્યાય મળતો અને પ્રત્યેક ગુન્હેગારને યોગ્ય દંડ કરવામાં આવતો.

તે સમયમાં પ્રજાનો યોગ્ય ન્યાય કરવો એજ રાજાનું શ્રેષ્ઠ અને મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાતું હતું. રાજા ન્યાયી ન હોય તો દેશમાં સર્વત્ર અધિકાર પ્રસરી રહે, એમ લોકોના મનમાં બીક રહેતી. અરાજક સ્થિતિ ધણી ભયંકર છે, એમ લોકોને ખાતરી હતી અને તેથી દેશમાં રાજા નોંધાવેજ, એમ લોકોની દૃઢ સમજ હતી. કોઈ વિશેષ પ્રસંગે રાજ્યમાં કોઈજ અધિકારી ન હોય તો તે વખતે લોકો સભા મેળવીને ન્યાય કરવા સાર રાજા નિમતા હતા. રાજાએ રાજ રાજસભામાં આવી ન્યાય આપવો, એ નિયમ હતો. આજસ અથવા એસઆરઆમમાં પડી જઈ રાજા ઈન્સાફ આપવામાં ગાફલ રહે તો કોઈ કોઈ વખતે ઋષિઓ તેને શાપ આપતા હતા. પ્રજાને ન્યાય રાજા રાજસભામાં એસી અટકપ્રધાનની સલાહ લઈ કરતા હતા. મહત્વનો રાજકીય સલાહ હોય ત્યારે સર્વ પ્રજાની સલાહ લેતા. આવી લોકસભામાં રાજ્યધાની તેમજ દેશના બીજા ભાગોમાંના ચારે વર્ણના પ્રમુખ લોકો તેમજ માંડલિક રાજાઓને બોલાવવામાં આવતા. રાજા જલ્દ થાય એટલે કામમાં મદદ કરવામાટે પોતાના ક્યેઈ પુત્રને સુવરાજ નિમતા. તેને ઈન્સાફ સુધાવવાનો તેમજ બીજાને અધિકાર મળતો. એક વાર જેવડા વ્યાસનું કુંકુભિ અને એન છત્ર, એ રાજ્યચિહ્ન ગણાતાં અને રાજાના રથને આઠ ઘોડા જોડવામાં આવતા; તેમજ સૂત, માગધ અને બંદીનો, રાજાના તેમજ રાજવંશના ગુણ અને યશનું ગાન પ્રત્યેક પ્રદરે દરરોજ કરતા. આનો હેતુ ફક્ત વખત જણાવવાનો ન હતો, પરંતુ પોતાના પૂર્વજોની યાદ આપી પોતાની કીર્તિ કાયમ રાખવાને ઉત્તેજિત કરવાનો હતો. આ પ્રમાણે ન્યાયપૂર્વક પ્રજાનું પાલન કરી અને રાજ્યનો ઉપભોગ કરી, વિશેષ શ્રદ્ધાવર્યા થતાં રાજાઓ સંસારને મોહલાગ કરી, રાજ્ય છોડી દઈ વનવાસ કરતા કિંવા બીજી રીતે મોક્ષનો માર્ગ સ્વીકારતા.

આ પ્રમાણે તે વખતે ભારતવાસી આર્યોની નૈતિક તેમજ રાજકીય સ્થિતિ સર્વથી વધારે રાજ્યપર પહોંચી હતી. પ્રજા અને નિષ્ઠિત જન્મે માર્ગનું જે સમાજમાં વધારેય સેવન થાય છે, તે સમાજ ઉન્નતિ પામે એ સ્વાભાવિક છે. “કામાત્મતા ન પ્રસાસ્તા ન સ્વેચ્છાસ્ત્યકામતા” એ મનુભગવાનનું અમૂલ્ય વચન લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. ભૌતિક સુખને અત્યંત સ્વાધીન થયેલો માણસ અથવા સમાજ જીવનની પામ્યાવગર રહેજ નહિ, તેથી ઉપદ્રુ એકમ નિષ્ઠિતમાર્ગ રહેવું એ પણ માણસો અથવા સમાજને માટે શક્ય નથી. સારાંચ કે, પ્રજા અને નિષ્ઠિત જન્મે

‘માર્ગે’ રીતસર સેવન કરવામાંજ ખરું મુખ્ય અને ખરી ઉન્નતિ છે. આ પ્રકારની ઉન્નત સ્થિતિ-પર તે વખતના ભારતવાસી આર્યો પહોંચ્યા હતા. શરીર ઉંચા, રંગે ગોરા અને અણીદાર નાક-આંખ-વાળા, તે સમયના આર્યો સચક્ર અને શુદ્ધિમાન હતા અને તેઓ ઉત્સાહ તથા તપના તેજથી પ્રકાશી રહ્યા હતા. સંસારમાં ઉત્સાહ રાખવો એજ માણસનું મુખ્ય બળ છે, એમ તે લોકો માનતા હતા; તેમજ પારકાએ કરેલા અપમાનનો બદલો પોતાના તેજથી આપે નહિ તેનો પુરુષાર્થ નકામો છે, એમ પણ તેઓ માનતા. ઉદ્યોગમાં તેઓ વખણાવ્યા હતા. વારંવાર અડચણ આવે કે નિરાશા ઉત્પન્ન થાય, તોપણ પોતાનો ઉદ્યોગ તેઓ છોડતા નહિ. ‘ભગીરથ’ નામ અખંડ ઉદ્યોગમાં ‘એટલું’ તો પ્રસિદ્ધ થયેલું છે કે, આર્યભાષામાં ‘ભગીરથ’ શબ્દ અખંડ પ્રયત્નસૂચક થઈ પડ્યો છે. આ ઉદ્યોગની સાથે તેઓ સાહસિક પણ હતા. મોટા મોટા અરણ્યમાં અથવા તો પરદેશી કૂર લોકોના દેશોમાં જતાં તેઓ જરાપણ ભીતા નહિ. સારાંચ કે, ઉત્સાહ, તેજ, ઉદ્યોગ, સાહસ વગેરે જે શુભો ભૌતિક ઉત્તતિમાં જરૂરના છે, તે એ સમયના આર્યોમાં હતા. વિશેષમાં તે ઉપરાંત ધર્મ, નીતિ, તપ અને નિષ્કામ શુદ્ધિ એ શુભો પણ તેમનામાં હતા. તે કારણોથીજ તેઓની સર્વ પ્રકારે ચઢતી થઈ હતી; એટલુંજ નહિ પણ રાક્ષસોના રાવણ જેવા બસાકંઠ્ય રાજાને પણ તેઓ જીતી શક્યા હતા.

એ સમયમાં આર્યલોકોનાં રાજ્યો દ્વિમાસયથી તે પ્રવાગપર્વત પ્રસરી રહ્યાં હતાં, તે આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ. યમુનાની દક્ષિણે ગોદાવરીપર્વતનો ભાગ તે સમયે નિર્જન અને ભયંકર અરણ્યવાળો હતો. તે ભાગને દંડકારણ્ય કહેતા. દાહના મધ્યમાંતોની સ્ત્રીમા લગભગ દંડકારણ્યને મળતી આવે છે. હજુ પણ આ દેશમાં મોટાં મોટાં અરણ્યો તેમજ વિખ્યાત્યળ અને સાતપુઝ પર્વતની વિશાળ દુર્ગમ રાંચ ઉભી રહેલી છે. આ દંડકારણ્યમાં કેટલાંક યોગ્ય રથજો આચાર્યોએ પોતાના આશ્રમો સ્થાપ્યા હતા. ગોદાવરીની પેલી બાજુએ દક્ષિણ તરફ લંકાપર્વત અનાયોની વચલી પુષ્કળ હતી. તેમાં રાક્ષસો વધારે બળવાન હતા અને તેઓનું લંકામાં અત્યંત સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય હતું. રાક્ષસો શરીરે મજબૂત, કાળા રંગના તથા કૂર સ્વભાવના અને કપટી હતા. રાક્ષસ અને અસુર વચ્ચેનો ભેદ અહાં પ્થાનમાં રાખવો નોંધવો. અસુર એ આર્યોનાજ ભાષણધ હોઈ તેઓ સિંધુ-નદીને પેઢે કિનારે ઉત્તરમાં રહેતા હતા. રાક્ષસો અનાય દેશ અને દક્ષિણદેશમાં સમુદ્રકિનારે રહેતા હતા. આ રાક્ષસોના સૌથી ભયંકર દુર્ગુણ એ હતો કે, તેઓ નરમાંસ ખાનારા હતા. દંડ-કારણ્યના આશ્રમમાં તેઓના ધણેજ ત્રાસ હતો અને તેઓ ધણાં માણસોને મારી ખાતા. એ સિવાય પરસ્પર અથવા પુત્રીઓને જબરજસ્તીથી દરણ કરી જઈ તેઓની સાથે લગ્ન કરવાનો આશ્ર તેઓમાં હતો. આ પ્રકારનાં લગ્નને આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં ‘રાક્ષસવિવાદ’ નામ આપેલું છે. આ બે ભયંકર કૃત્યોથી રાક્ષસ અને આર્યોવચ્ચે વારંવાર વિરોધ પડતો. આ કારણથીજ તે સમયે દહપાર કરેલા આર્ય રાજપુત્રોને દંડકારણ્યમાં ગોહલવાની રૂઢિ પડી દશે. તેનો ઉદ્દેશ એ દશે કે, દહ-પાર થયેલા રાજપુત્રોએ દંડકારણ્યમાં રહે તારા બાહ્યોને રાક્ષસોની વિરુદ્ધ મદદ કરવી. શ્રીરામચંદ્ર અને રાક્ષસો વચ્ચે પણ વૈરભાવ ઉત્પન્ન થયો અને શ્રીરામચંદ્રે પોતાનાં અલૌકિક પરાક્રમવગેરે રાક્ષસનાં બસાકંઠ્ય રાજ્યોનો નાશ કર્યો વગેરે સમગ્ર દહીકત રામાયણમાં જાણેલી છે. દિવંદુરયાનના એક ઉદાહરણે તે બીજા ઉદાહરણની નરમાંસભક્ષકોના સમૂહનો નાશ કરવો, એ રામચંદ્રના જન્મનું મુખ્ય કૃત્ય છે. તે ઉપરાંત રામચંદ્રે પોતાના અતિઉદાત્ત ચરિત્રથી લોકમાં નીનિતો એક ઉત્તમ નમુનો ચિત્રી બતાવ્યો છે. “ દે લક્ષ્મણ ! અપરાધી તેમજ નિરપરાધી બન્નેનો એકસાથે વધ કરીશ નહિ ! ” એમ કહી રામે ઉદગિતતા માવાથી આદાસમુદ્ધ જેવા ભયંકર સંકટના પ્રસંગમાં પણ નીતિનો માર્ગ છોડ્યો નથી; અને સુવર્ણના ઘેટીથી વેષ્ટિ અને રત્નોથી ખરપર લંકાનગરી તેમના દાસમા આવ્યા છતાં પણ તલમાત્ર લોભ કર્યા વગર તેમણે સુવર્ણ રત્નસદિન લંકાનું રાજ્ય વિભોરજીને દયાએ ક્યું દનું. સારાંચ કે, પોતાના અલૌકિક ઉદાદરણથી શ્રીરામચંદ્રે પોતાના સમયના ભારતવાસી આર્યોને વૈભવ અને નીનિતો શિખરપર પહોંચાડવા સાથે બલિષ્ઠની પ્રગતિ માટે પણ ઉદાર અને ઉન્નત નીનિતો આદર્શ મૂકી ગયા છે; અને તે આપણું (ભારતવાસીઓનું) મદાન સદાકાલ છે.

૪-દ્રાવિડદેશની રામાયણ

મદારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, ઉત્તરદિ દ વગેરે પ્રદેશોમાં વાસ્તીકિ રામાયણ ઉપરાંત વૃક્ષસીમૃત, ગિરમરૂત, વલ્લભરૂત વગેરે બીજી પળ અનેક નાની મોટી રામાયણો પ્રચલિત હોઇને વાસ્તીકિની રામાયણના અને આ સર્વ રામાયણોના કથાભાગમાં બહુ ફરક નથી; પરંતુ દક્ષિણ તરફ દ્રાવિડદેશમાં ત્યાંની દ્રાવિડીભાષામાં એક બીજી રામાયણ છે. એ રામાયણની મૂળકથા તો વાસ્તીકિ રામાયણને મળતીજ છે; પરંતુ અન્ય ઘટનાઓમાં મોટો ફરક છે. વાસ્તીકિ રામાયણમાં આવે છે તેવી વિશ્વકાય આળતો તેમાં દેખાતી નથી. તેમાં નથી તો મદારીર દનુમાનની અતિ વિરાળ કાપાની વાત કે નથી તેમના લાખો મજ લાંગા પૂંછડાની વાત. એમાં તો તેમને કેવળ એક મહાઅલિષ્ટ મોહાજ દર્શાવેલા છે. એ રામાયણમાંના કથાભાગ ઐતિહાસિક સત્યની દૃષ્ટિથી પણ સુસંગત જણાય છે. આ વિશે મરાઠીભાષાના સુપ્રસિદ્ધ “કેસરી” પત્રમાં ૭૫૫૩માં એક લેખ ખાસ જણવા જેવો હોવાથી તેનો અનુવાદ નીચે આપવામાં આવે છે.

દ્રાવિડદેશના રાજા શૂભ્રવાહનને યજુનો ભાસ થવાથી તેણે લંકા અને પાતાળશંકાના બીમ નામના બળવાન અને પ્રતાપી રાક્ષસરાજાને આશ્રય લીધો. રાજા બીમ વૃદ્ધ અને પુત્રવિનાનો હોવાથી તેણે શૂભ્રવાહનને દત્તકે લઈ એક રાક્ષસકન્યાસાથે તેનું લગ્ન કરાવી આપ્યું અને લંકા તથા પાતાળશંકા એ બંને રચણનું પોતાનું રાજ્ય તેને સોંપ્યું. આ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે કે, લંકા એ હાલનો સીંધોન બેટ છે અને કન્યાકુમારીથી લઇને ગોક્ષ્ણીસુધીના પશ્ચિમધાટને તથા સમુદ્ર-કિનારા વચ્ચેના પ્રદેશને પાતાળશંકા કહેતા-અર્થાત્ ત્રાવણકોર, કુર્ચ અને કાનડા જાહાના કેટલાક ભાગને પાતાળશંકાની સંજ્ઞા હતી. લંકાનું રાજ્ય કેવળ સીંધોન બેટમાંજ નહિ, પરંતુ ઉત્તરપૂર્વ દિશામાં આવેલા હાલના ત્રિચીનાપલ્લીસુધી અને ઉત્તરપશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રકિનારાસુધી પ્રસરેલું હતું.

એજ શૂભ્રવાહનના વંશમાં માલી, સુમાલી અને માલ્યવાન નામના ત્રણ પરાક્રમી રાજા થયા હતા; પણ વિદ્યાધર દેશના રાજા ઇંદ્રે તેમનું રાજ્ય લઇ લેવાથી તેમને પાતાળશંકાને આશ્રય લેવો પડ્યો હતો.

એમાંના સુમાલીના પુત્રનું નામ રત્નશ્રવા હતું અને રાવણ એ રત્નશ્રવાનો પુત્ર હતો. રાક્ષસ-કુળમાં એ રાવણ અતિ પ્રતાપી અને દિગ્વિજયી રાજા થઇ ગયો છે. એણે વિદ્યાધર દેશના રાજા ઇંદ્રને જીતી લંકાનું સ્વામીત્વ પાછું મેળવ્યું અને કિષ્કિંધાનું રાજ્ય પણ જીતી લઇને લાં ઝલ્લજ અને સુધંજને રાજ્યપદે સ્થાપન કર્યાં. સુધંજને વાલી અને સુગ્રીવ નામના બે પુત્ર હતા-રાવણે કિષ્કિંધાનું રાજ્ય પાછું મેળવી આપ્યાના બદલામાં તેમની પાસે પારિતોષિકના નિમિત્તે વાલી અને સુગ્રીવની બહેનની માગણી કરી. વાલી એ વાતમાં સંમત થયો નહિ અને પોતાના ભાઇ સુગ્રીવ વગેરે સાથે તેને મતભેદ પડ્યો; તેથી સુગ્રીવને રાજપાટ સ્વાધીન કરી આપ્યો ગયો અને સુગ્રીવ પોતાની ભગિનીનું રાવણ સાથે લગ્ન કરી નિર્વિઘ્ને રાજ્ય કરવા લાગ્યો. વાસ્તીકિ રામાયણમાં (સુંદરકાંડ સર્ગ ૫૧) દનુમાન રાવણના ફરબારમાં ગયા હતા, તે વખતે તેમણે રાવણને ઉદેશીને કહ્યું છે કે: “હે રાક્ષસરાજ! તમારા સંબંધી સુગ્રીવે તમારી કુશળના પૂછી છે?” આ ઉપરથી જણાય છે કે, આ વાક્યમાંના “સંબંધી” શબ્દ ઉપર જણાવેલા સગપણને અનુલક્ષીનેજ યોગ્યપદો હોવો જોઇએ.

એક વખત સુગ્રીવને પોતાની સ્ત્રી “સુતારા” સાથે અણબનાવ થવાથી તેણે કંટાળીને રાજ્યધાનીથી દૂર એક રથને (બદુધા ઝાઘ્યમૂક પર્વતપર) અસાતવાસ કર્યો; પરંતુ આ તક સાધીને એક દુષ્ટ માણસ સુગ્રીવનો વેપ ધારણ કરી રાજ્યધાનીમાં આવી રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

જ્યારે આ વાત ખરા સુગ્રીવના જણવામાં આવી, ત્યારે તે ચિંતાગુર બનીને પોતાનાં પ્રા-હુત્રિય મિત્ર દનુવર દેશના રાજા અને પવનજળના પુત્ર દનુમાનની સલાહ લેવા ગયો. રાજા દનુ-માનને પોતાના દૃતદારા ખબર મળી હતી કે, કેસલદેશનો સુધંવંશી રામચંદ્ર નામનો કોઇ એક અતિ બળવાન વીર પોતાના પરાક્રમી બંધુ લક્ષ્મણસહિત કંઈ કારણસર વનવાસ સ્વીકારી નજીકમાં પાતાળશંકા આગળના અરણ્યમાં વિચરે છે. આ પરથી તેમણે પોતે ત્યાં જઈ રામચંદ્રની

બેટ લીધી અને અમિને સારી રાખી સુગ્રીવસાથે તેમની મેત્રી કરાવી આપી. બંનેએ ૫૨૨૫૨ એકબીજાના કાર્યમાં સહાય કરવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. બંને વચ્ચે કરાવ થયો કે, રામચંદ્રે વેશધારી સુગ્રીવને મારી સુગ્રીવને રાજ્ય પાછું અપાવવું અને સુગ્રીવે રામચંદ્રની પત્ની સીતાની સોંધ કરાવી તેને પાછી લાવવાના કાર્યમાં રામચંદ્રને મદદ આપવી. ખરા સુગ્રીવ અને વેશધારી સુગ્રીવના સ્વરૂપમાં બદલ મળતાપણું હોવાથી ઝોળખી યકાય તેટલા સાર રામે ખરા સુગ્રીવના ગળામાં ચિહ્નતરીકે એક માળા પહેરાવી, વેશધારી સુગ્રીવ સાથે યુદ્ધ કર્યું અને હનુમાનની સહાયથી તેને મારીને ખરા સુગ્રીવને તેનું રાજ્ય પાછું મેળવી આપ્યું. પછી સુગ્રીવે સીતાની ઝોળામાં મોતરફ દૃઢ મોકલી દીધા.

આ દોઢાંએ ચારે દિશામાં ફરી વળી એવા સમાચાર આપ્યા કે, લંકાને રાજ રાવણ સીતાનું દરજી કરી ગયો છે. રસ્તામાં સીતાનું આક્રંદ સાંભળી રાજ જતાકુએ એ કુદના પંખામાંથી સીતાને ઊડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ તેમાં તેને મશ ન મળ્યો અને રાવણે તેને મારી નાખ્યો. આ પ્રમાણે સીતાની સોંધ થવા પછી રાવણના હાથમાંથી તેને કેવી રીતે ઊડાવવી એ પ્રશ્ન ઉપરિચ્છેલ થયો; ત્યારે રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ અને હનુમાન એ સર્વના વિચારથી એવું કહ્યું કે, રાજ હનુમાને વિદિષાટ રાવણ પાસે જવું અને તેને સામેપચારની વાતો કહી સીતાને પાછી સોંપવા સમજાવવો. આ કાર્યમાં હનુમાનની યથેચ્છી યોજના અત્યંત સમર્થક હતી; કારણ કે હનુમાન રાવણની માફજ રાક્ષસવંશના અને રાવણના દૂરના સગા હતા. વળી તે અતિ બુદ્ધિશાળી, અસામાન્ય શરવીર અને કુશળ વક્તા પણ હતા.

આ યોજના પ્રમાણે હનુમાન વિદિષા કાર્યમાં નીકળ્યા. નીકળતાં પહેલાં તેમણે ઝોળખાણની ફેરફાર નિશાનીઓ સીતાને બતાવવાસાર રામ પાસેથી લીધી હતી. તે મહેંદ્ર અને દધીમુખ પર્વતના માર્ગે લંકા જઈ પહોંચ્યા. રાવણની મુલાકાત લઈ કહેવા જેવી બે વાતો કહી; પણ રાવણે ઉન્મત્તતાથી તેમનું કથન સ્વીકાર્યું નહિ.

વિદિષા પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા પછી યુદ્ધસિવાય અન્ય માર્ગ રહ્યો નહિ; ત્યારે રામ, સુગ્રીવ અને હનુમાન યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગ્યા. સુગ્રીવ અને હનુમાને અન્ય દ્રાવિડરાજાઓની સહાય મેળવીને મોટું સैन्य એકત્ર કરી લંકા તરફ પ્રયાણ કર્યું. આ પ્રવાસદરમિયાન તેમને રસ્તામાં વેલાંધપુર, સુવેલાયલ અને દંસદ્રોષ વગેરે રાજ્યોમાંથી પસાર થવું પડ્યું. આ વખતે વેલાંધપુરમાં સમુદ્ર નામનો કેાઇ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે સैन્યને પોતાના રાજ્યમાંથી પસાર થવાને માર્ગ આપ્યો. આ સાદી વાતપરથી વાદ્યોધિ રામાયણમાં કવિએ કષ્ણના ચઢાવી સમુદ્રપર રામે સેતુ આંધી લંકામાં વાનરસેના ઉતાર્યાની કથા રચી હોય એમ જણાય છે.

દ્રાવિડેશની આ સમંકથા અને તેમાં અપેક્ષા કિષ્કિંધાના રાજ્યવંશનો ઇતિહાસ કાળજીપૂર્વક વાંચવાથી વાદ્યોધિ રામાયણમાં અને આ કથામાં ક્યાં ક્યાં તફાવત પડે છે, તથા જ્યાં જ્યાં તફાવત પડતો હોય ત્યાં દ્રાવિડ કથા જેવી સુસંગત છે અને વાદ્યોધિ રામાયણમાં કવિના કષ્ણનાવિલાસને અતિશય એતપ્રિત કાર્યોથી એમાં કેવા અસંભવિત વાતોનો ભંડાર થઇ પડ્યો છે, તે જણાઇ આવે છે.

એ પ્રમાણે દ્રાવિડ રામાયણમાં સુગ્રીવ આદિને વાનર નહિ પણ મનુષ્યતરીકે દર્શાવેલા છે. વળી વાદ્યોધિ રામાયણમાં રામચંદ્ર ઉપર કુપાદને વાલીને બાણ મારવાના જે આરોપ છે; તેમજ વાલી ઉપર પોતાના નાનાભાઇને સલાવવાનો અને તેની ઝી ખુચરી લેવાનો અને સુગ્રીવ ઉપર વરીચલપુંડી દત્તાને જે આરોપ મુકાયેલા છે, તે આરોપોથી તેઓ તદ્દન મુક્ત દે છે; એટલુંજ નહિ પણ ઉલટું એમાંથી વાલીનું મદદર દેખાઇ આવે છે કે, બાઈસાથે મનમેદ થતાં રાજ્યહિનને ખાનર તે રાજ્યગાદી ઊડીને આવ્યો ગયો.

ઉપરે આ બાબતની વધુ ચોક્કસ થવાની આવશ્યકતા દર્શાવતાં શ્રીમુખ આપે જણાવે છે કે:—

“ઉપરી માંદગી કેટલેક દરજ્જે ખરી છે; અને ખરી હોય તો દ્રાવિડરામાયણમાંથી બીજી પણ કોઈ એવી નવીન દુકીકને મળી આવે છે કે કેમ, તેની તપાસ કરી કેઈ દનિદાસપ્રશોધક કોષ્ટાનમાં વધારો કરશે તો જનસમાજપર મદદ ઉપકાર થશે.”

જંગાળી માસિક પત્રના (જંગાળી સન) ૧૩૨૭ના આગળ અંકમાં શ્રીયુત અમનપ્રાસ શીખ-નો ઉપલી બાબતપર એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલો, તે ઉપરથી શ્રીયુત વાસુદેવ ગોવિંદ બાપુએ ઉપરો-લેખ લખ્યો હતો.

૫-શું પ્રાચીન આર્યો ઇતિહાસિક વિદ્યાથી અજ્ઞાત હતા ?

[કાંગડી ગુરુકુળના સુયોગ અધ્યાપક શ્રીયુત રામદેવજીએ “ભારતવર્ષકા ઇતિહાસ” નામે એક અતિ ઉપયોગી પુસ્તક રામાયણ, મદાભારત તેમજ અન્ય કંઈએક પ્રાચીન ગ્રંથો અને ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસવિશે યુરોપીયન વિદ્વાનોને દાખે લખાવવામાં પુસ્તકના ઉદ્દેશ અભ્યાસ પછી લખેલું છે. એ પુસ્તકમાં રામાયણના સંબંધમાં જણાવેલી કેટલીક દરીકાઓ ખાસ મદત્તની હોવાથી વાચકોના મનનને માટે તેમનાજ શબ્દોમાં અંક ૫ થી ૧૪ સુધીમાં નીચે આપીએ છીએ.]

પશ્ચિમના કંઈએક ઇતિહાસવેત્તાઓ કહે છે કે, પ્રાચીન આર્યો ઇતિહાસિક વિદ્યાથી અજ્ઞાત હતા. આ લાંબનનો ઉત્તર આપતાં પ્રોફેસર રામદેવજી ઉપરના ગ્રંથમાં લખે છે કે:-

“વાસ્તવ મેં” યદિ યદ લાંબન ડીક હો તો હમેશાં માનના પરમા કિ હમને પુરુષો (પુર્વજ) કેવળ અર્થસભ્ય થે; કયોંકિ કેવલદો દિ અવસ્થાએએ” કાઇ નેચન વા જાતિ ઇતિહાસિક જાન સે શુન્ય હો સકતી હે.”

“(૧) કિ ઉસ કે નેતાને કાઈ જૈસે કાર્ય ન કિયે હોં જિસે ઉનકી સંતતિ અભિમાનપુત્ર રમરણ કર સકે.”

“(૨) કિ ઉસકે નેતા અપની સંતતિ કેા ઇતિહાસિક શિક્ષા કે લાભોં સે અવગત કર ઉન મેં દેશભક્તિ કે લાવોં કેા ઉત્તેજિત કરનેકી આવસ્થકતાસે અનભિય હોં.”

“પહેલી અવસ્થા તો રો હી નહીં સકતી; કયોંકિ યદ પ્રખ્યાત હે કિ, પ્રાચીન આર્યોર્વર્ષ મેં રેખાગણિત, બીજગણિત, જ્યોતિષ તથા પદાર્થવિજ્ઞાન મહોજ્ઞતિ કેા પદુએ હુએ થે. વેવકસંબધી આશ્ચર્યજનક અન્વેષણ હો ચુકે થે. અધ્યાત્મ-વિદ્યા ઉન્નતિ કે શિખરપર વિરાજમાન શી-પ્રજ્ઞાત્રયાસનપ્રણાલી કેા પ્રચાર કિયા ગયા થા તથા ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય બી સંસ્થાપિત હો ચુકા થા અત્યેવ યદ સિદ્ધ નહીં હો સકતા કિ પ્રાચીન આર્યોંકે કાર્ય જૈસે ન થે જો ઉન કે સંતાન કે ઉચ્ચ લાવોં કેા ઉત્તેજિત કરતે ઔર ઉન કી ઉન્નતિ મેં સહાયક હો સકતે. વાસ્તવ મેં ઉનો કાર્ય તો કેવલ ભારત હી નહીં પ્રભુત સર્વ સંસાર કેા ઉન્નતિ કે માર્ગપર ચલને કેા આ-દેશ કરતે હે.”

“દ્વિતીયાવસ્થા બી સંઘટિત નહીં હોતી; કયોંકિ જળ હમ પ્રાચીન આર્ય નવીન સંસ્કૃત સાહિત્ય કી આલોચના કરતે હેં તો ઉસે ઇતિહાસ કે શુષ્કવર્ણન સે ભરપૂર પાતે હેં.”

એ પછી ઉપલી બાબતમાં સ્થાવીપુલાક ન્યાયે કેટલાંક ઉદાહરણો અચર્વેદ, ગૃહ્યસૂત્ર, ઊદિગ્ર, મહાભાષ્ય, વ્યાકરણ, કાદંબરી, મહાભારત વગેરેમાંથી આપીને; તેમજ ઇતિહાસની લેખનકળા ભારતવર્ષની ૬૪ કળાઓમાંની એક કળાતરીકે ગણાતી તેનું પ્રમાણ આપીને પ્રોફેસર રામદેવજી લખે છે કે:-

“હન ઉદાહરણોં સે ભજી લાંતિ વિદિત હોતા હે કિ પ્રાચીન આર્ય, ઇતિહાસ કેા એક પ્રકાર કેા વિજ્ઞાન ઔર ધર્માર્થ કામ મોક્ષ કી પ્રાપ્તિ મેં સહાયક માનતે થે, એવં ઉસકી સહાયતા મેં અપને અનેક કાવ્યેંકો શિક્ષાપ્રદ તથા મનોરંજક બનાયા કરતે થે. ભલા, જિસ ઇતિહાસ કી વિદ-માનતા કી સાદી નારદ, સનત્કુમાર, પર્વજસિ પ્રભૃતિ સ્પષ્ટ શબ્દોં મેં દે રહે હે, ઉસકે જ્ઞાતા ભારત મેં ન હુએ હોં, યદ કેસે સંભવ હો સકતા હે ? એવં ભારતીય સાહિત્ય મેં ઇતિહાસિક સાહિત્ય કી અવિચ્છેદ્યતા કાઇ કેસે સિદ્ધ કર સકતા હે ?”

“જળ પ્રશ્ન ઉપરિચિન યદ હોતા હે કિ યદિ પ્રાચીન આર્ય લોગ ઇતિહાસકે લાભોં સે પરિ-ચિન થે તો ઇસ સમય કારણકાર્ય સંખચારણ સમસ્ત ભારતકા ઇતિહાસ કયોં નહીં મિથ્યા જિસમેં. તિથિવાર સજ મટનાઓંકા સચિરતર વર્ણન હો ? મિસે કેસે ? જિસ સમય મુસ્લમાની અંતસે અસમ્મત ભારતસંતાનકો વશીજૂત કરનેકી બધાવ વેશ કી બની થી, જિસ સમય મદસોં

पुरो से इनकी पत्नियां और भाताओं से लगिवां छीनी जाती थीं, कभी कतब आम-अर्थात् सवंगनवध की आशा प्रयत्नित होती थी, उस समय कुरानके प्रतिहन्दी भारतीय ग्रंथ लक्षा कैसे अन्य सकते थे ? उदन्तापुरी का प्राचीन विश्वविद्यालय महाराज महापात्र के समय महानति के प्राप्त था, जिस में अन्यान्य प्रकार के विद्यार्थियों के अतिरिक्त दीनानन्द संप्रदाय के १०००-अधिक सदस्य पाद साधु तथा भक्तान संप्रदाय के ५०००-पांच सदस्य औद साधु शिक्षा प्रदत्त कर रहे थे। उसके भक्तान पुस्तकालय के, इसमें आठवों तथा औदों के अन्य लगे पड़े थे, १२०२ छसरी में अप्पत्तियार जिसका के सेनापति युद्धभट्ट जिनसीम ने जल्हा दिया और उक्त साधुओंका भार था, जैसी दुर्घटनाओं कितनी दुर्घट छसका पता कौन लगा सकता है ? (वर्तमान संस्कृत ग्रंथों में अनेक ऐसे ग्रंथों के नाम आते हैं जिन का छस समय कहीं भी पता नहीं लगता, छसका कारण क्या है यही कि अनेक भारतीय ग्रंथ सुसम्भाली धर्माङ्गिमें लक्ष्य हो गये।) जल्हा आर्यज्जति पर यह विपत्ति पड़ी तो उस के नेनाओंने यह सोचा कि छतिहासादि साधारण ग्रंथ तो फिर भी बन सकते हैं; परंतु यदि वेदों, उपनिषदों तथा दर्शनादि ग्रंथों का नाश हो गया तो न केवल आर्य जति ही विनष्ट हो जल्हागी, प्रत्युत संसारमात्र की आध्यात्मिक, भौतिक तथा सामाजिक छन्तितियोंमें आया पड़ेगी। अतएव वद वेदोपनिषद् दर्शनादि कतिपय ग्रंथोंका कक्ष्य करने लगे, जिस से आर्यों के सँकटे ग्रंथों अन्य गये; परंतु सदस्यों परमोपयोगी ग्रंथों की रक्षा न हो सकी। वेदों की ८०० से भी अधिक शाखाओं का नाश हो गया। धनुर्वेद, आयुर्वेद, शिल्पविद्या, छतिहासादि के सँकटे ग्रंथ विह्वल हो गये; तथापि अलन्ता पड़ेगा कि हमारे पुरोहों ने उस घोर विपत्ति के समय लड़ी लुद्धिभत्ता से काम किया। यदि आज छस गिरि दुध अवरस्था में भी भारतसंतान का कुछ मान्य घोरप तथा अमेरिकादि देशों में है तो उसका कारण केवल यही है कि गौतम, कृष्ण, पतञ्जलि और व्यासकी पूजा समय संसारमें होती है।

“परंतु क्या सारी छतिहासकी पुरोहोंका नाश हो गया ? नहीं, छस समय भी कश्मीर का छतिहास भिलता है जिस का नाम राजतरंगिणी है; जिस के कर्ता कल्हन के विषय में डाक्टर रदाछन नामक प्रसिद्ध ऐतिहासिक मानता है कि कल्हन छतिहास के सन्धे ग्रंथों का ज्ञानता था। और भिरदर ग्रंथ। इस आशय प्रकट करता है कि जिस समय घोरपत्रे पारतपिक ऐतिहासिक लुद्ध का विकास भी नहीं हुआ था उस समय भारतमें कल्हन सरीखा छतिहासवेत्ता कैसे छत्पन्न हो गया ? कल्हनका कार्य अहमुत और छवोद्युयन सिपरी-अर्थात् विकासविचार के नियमों में आजकल नहीं होता।”

“सोचने की जात है कि महाराज विक्रमादित्यकी आरद्वी शताब्दिमें, जल्हा कि भारतका अधःपतन हो रहा था, कल्हन सरीखे छतिहासवेत्ता छत्पन्न हो सकते थे; तो उस समय, जल्हा कि भारत छन्तित है शिपरपर विरहज्जान था, छस देश में कितने और कैसे कैसे ऐतिहासिक विज्ञानी छत्पन्न हुये होंगे ! कल्हन सिधते हैं कि राजतरंगिणी सिधने के पूर्व में ११-आरद्व छतिहासिकों के पुस्तकों का अवरोधन किया; परंतु शोक ! महाराज ! कि सुसम्भालोंकी दृष्टा से छन में से एक का की कहीं पता नहीं भिलता।”

“प्राचीन आर्योंकी तो क्या ही क्या है, उनकी पत्तित संवत्ति भी ऐतिहासिक छटनाओंका रभत वा अहित रभता आवश्यक समजती थी। जिस समय भारतमें दादाकार भया हुआ था और आर्योंकी सिधिन पुरोहोंका सुसम्भाल नष्ट कर रहे थे, उस समय देशके शेष भाट और मास्य सामयिक ऐतिहासिक छटनाओं का वर्णन सिधने की अपेक्षा कक्ष्य रभता समुयिन सभ्य प्रसिद्ध प्रसिद्ध छटनाओं का अपनी रभति में रभने लगे। यही कारण है कि सुप्रसिद्ध निष्पक्ष ऐतिहासिक टॉम महालय जल्हा लखियों का छतिहास सिधने लगे तो उक्त यारण तथा भारत से छदे निविचार छन सभ्य ऐतिहासिक छटनाओं का छी छी पता भिल गया, गिन्ने-छन्देने अपने सुप्रतिपत्त छतिहास राजस्थान में अर्कन कररका है। भरद्वों की सभ्य जल्हा प्रकट दुध, सुसम्भाली अत्याचार का सामना भारतीय सभ्यता के साथ करने लगी। तब पुरोहों के नाटका जल्हा ३३-५५ हुआ और भरद्वे महाराज शिपु (सेरा) तथा पेथाओं के सभ्यसभ्यका छत्तित

મરદની ભાગા મેં લેખજદ કરને લગે; જે અજ તક વિષમાન દે. "

"જે પદાધારી યદ કદતેદેં કિ પ્રાચીન આયોગે કા ઐતિહાસિક વિષા કા જ્ઞાન ન થા, વદ યદ બનાવેં કિ અભ્યુદયજન્ય ને જે ભારતકા ઇતિહાસ લિખા દે, ઉસજી સામગ્રી ઉપને કદાં સે એકત્રિત થી? યદિ ઐતિહાસિક વિષા કા જ્ઞાન હી ન થા તો મદારાજ અશોક અપને રાજ્યસમય કી ઘટનાઓં કા નિશિવાર પર્વતોંજી ચિત્રાઓં પર ફેસે લિખવાયા કરતે થે? કયા સમાજોચક મદારાજોં ને કહી ચીની યાત્રી હ્યુનસેનકે ભારતજમણ જતાત કા ધ્યાનપૂર્વકે પદા દે? હ્યુનસેન રાષ્ટ્ર રાખેં મેં લિખતે દે:- " ઘટનાઓં કા લેખજદ કરને કે સિયે પ્રત્યેક પ્રદેશ મેં એકે રાજપુરુષ હોના થા જિસકા કાર્ય યદ થા કિ ઘટનાઓં કા જ્ઞાન લિખના રહે. ઉનકે લેખોંકા નામ નીલપિત- "નીલપિત" (નીલપત્રી) વા નીલોપા થા. ઇન લેખોંમે મુઘટનાઓં તથા દુર્ઘટનાઓં સઘી વર્ણિત હોતી થી. એવં દેશ કી આપત્તિ તથા સૌભાગ્યસૂચક ઘટનાઓં સજ વિષમાન રવતી થી. " જાજ કસ ભી યોદોપીય દેશોં મેં રાજ્યપ્રજન્ય કે સિયે પ્રત્યેક વિભાગ સે બહુ છુકસ-અર્થાત્ નીલપત્રિયાં નિકસતી હેં જિન કે આધારપર હી આધુનિક ઐતિહાસિક ઇતિહાસ લિખા કરતે દે. ભારતીય નીલપત્રી તથા યોદોપીય બહુ છુકસ ઇન દેશોં નામોં મેં જે ગ્રાંથ હે, વદ વર્તમાન ઐતિહાસિકોં કે મન મેં નાના પ્રકાર કી કથનાઓં ઉત્પન્ન કર રહી દે. કયા યદ અસંભવ હે કિ યોદોપીયનોં ને બહુ છુકસ લિખનેકી પ્રજ્ઞાલિ નીલપત્રી કે નિર્માણ સે હી સીખી હે? સંસ્કૃત ભાષામેં ઐતિહાસિક કાવ્યોંજી વિષમાનના સિદ્ધ કર રહી દે કિ પ્રાચીન આર્યાવર્તમેં ઇતિહાસ પર કઈ પુસ્તકોં લિખી ગઈ થી. યદિ નહીં લીખી ગઈ થી તો કવિ કાલિદાસ ને રઘુવંશ લખને કે સિયે ઐતિહાસિક સામગ્રી કદાં સે એકત્રિત થી થી? જોર પુરાણોં મેં જે વંશાવલિયાં કીકુઈ હેં ઉનકા જ્ઞાન પુરાણ કે કર્તાઓં કા કદાં સે કુજા? કઈ કાવ્યોં કે પદનેસે ખોલ હોતા દે કિ એક સમય ઇસ દેશ કે વિદ્યાલેખોંમે ઇતિહાસ લઘીલાંતિ પદાયા જાતા થા. એવં ઇતિહાસ કે અન્યેક મંથ ઉપરિચિત થે. હર્ષચરિતમેં બાણભટ્ટ લિખતા હે કિ જળ મદારાજ હર્ષ કા ચિત્ત ઉદાસ કુજા કરતા થા તજ વદ ઇતિહાસ સુના કરતે થે. પુનઃવહી કવિ અપની પુસ્તક કાદંબરી મેં લિખતા હે કિ રાજને અપને પુત્ર કે સિયે શુરુકલ પુત્રચર્યા ઔર ઉસ મેં ભિન્ન ભિન્ન વિદ્યાઓં કે અધ્યાપકોં કે સાથ ઇતિહાસ કા અધ્યાપક ભી નિયુક્ત કિયા. યદિ ઇતિહાસ થે હી નહીં તો અધ્યાપક ભોગ રાજકુમારકા ઇતિહાસ ફેસે પદાતે થે? "

રામાયણ ઔર મહાભારત હો મહાન ઐતિહાસિક કાવ્ય ઇસ સમય (ભારતવર્ષ મેં) ઉપરિચિત હે. યદાપિ ઉન મેં પ્રશ્નિત શ્લોક અદ્વૃત હે, તથાપિ ઉન કે વિષયોં કે ઐતિહાસિક હોને મેં કોઇ સન્દેહ નહીં. રામાયણ કે એક અલંકારયુક્ત પુસ્તક હોને ઔર મહાભારત સે પીછે લિખે જાને કે વિષય મેં યોદોપીય ઐતિહાસિકોંને જે નયે નયે ઔર વિચિત્ર વિચાર ગદે હેં ઉનકા ખંડન હમ એક અન્ય પરિષ્કેદ મેં કરેજો ઔર ફરોંશોંમે કિ ઉન કે કથન કેસે કાસ્યારપદ ઔર મુક્તિ-શાન્ત્ય હે. યદિ પ્રાચીન આર્યા ઇતિહાસ કે લાભોં કા નહીં સમજતે થે તો વાંશીક ઔર વ્યાસ ને ઇતની બડી બડી પુસ્તકોં કે લિખને કા કષ્ટ કયોં ઉઠાયા? યુનાની ઇતિહાસલેખા મેગેસ્ટિનીસ અપને ભારતજમણ કા જ્ઞાન લિખતે કુએ, અંકિત કરતે દે કિ, " મદારાજ ચંદ્રગુપ્તકે દેશમેં ભિન્ન ભિન્ન ઘટનાઓં કી વાતોં સંમદ કરને કે સિયે કઈ રાજપુરુષ નિયુક્ત થે. " નિષ્કપ્ત હે કિ ઇન્દો ઘટનાઓં કે સાર જ્ઞાન સે ઇતિહાસ જાનતા હોયા. ઇતિહાસસંપ્રદાન કે વિષય મેં ઇસ સે ભી દહતર પ્રમાણ મદારાજ અશોક કા હજી સિદ્ધાલેખ હે, જિસ મેં અંકિત હે કિ, "જે કુછ ઘટના કિસી નગર મેં હેા ઉસે પત્રીલેખા નામકે રાજપુરુષ લેખજદ કર લેવે. "

" પૂર્વોક્ત પ્રમાણોં સે યહી પરિણામ નિકસતા હે કિ પ્રાચીન આર્યા ઐતિહાસિક વિજ્ઞાન કા જ્ઞાનતે થે, ઉ-હોને ઇતિહાસ કી કઈ પુસ્તકોં લિખી, જિન મેં સે જદુતરેં કા મુસદ્દમની રાજ્ય કે સમય નાશ હેા ગયા, તથાપિ જે પુસ્તકોં બચી દુષ્ટ હેં વદ પ્રાચીનાયોં કે ઐતિહાસિક વિજ્ઞાનપ્રદર્શન મેં કમ્પાસ કા કામ દેરહી હેં ઔર સિદ્ધ કરતી હેં કિ આધુનિક વિજ્ઞાનવિદ્ ઇતિહાસ લિખને મેં જરૂર થી કા અવલમ્બન કરતે દે વદ વિધિ ભી પ્રાચીન આર્યા ઐતિહાસિકોંકા જ્ઞાન થી. "

६-रामायणमें क्षेपक (पाछळथी थयेला उमेरा)

“भद्राभारतके सैंकड़ों वर्ष पीछे और सुद्धदेव के जन्म के सैंकड़ों वर्ष पहले जन्मकि भारतमें अवि-
घाही धनधारधरा छा गर्ध और भतभतान्तरों के प्रत्यारक जुगमु कि सांति धतरतनः प्रगट होने लगे तन्म
वामभार्जियों ने देखा कि रामचरित्र के पवित्र माननेवासी सर्वसाधारण्य आर्ध्य प्रगटके यदि अत-
साया जन्म कि राम को उचन सिद्ध कर रहा है कि वामभार्ज हीक है तो कार्य शीघ्र सिद्ध होगा; अतः वे राम-
चरित्र के वर्णन करनेवाले कविशिरोमणि महर्षि वाल्मीकि के रामायण में प्रक्षेप करने लगे, जैसे
जैसे श्लोक बना कर उक्त रामायण में मिथाये जिस से सिद्ध हो कि राम पक्षे भांसलक्षक थे.”

“पुनः सुद्धभनके प्रगट होने पर औद्धोने जन्म कि देखा कि सर्वसाधारण्य प्रगट रामचरित्र के
पवित्र मानती है तो उ-होंने रामचरित्र वर्णन करने के लिये “दशरथजगतक” नामक ग्रंथ लिखा;
और अतसाया कि सुद्धदेव पहले रामरूप में भी रह चुके है-अर्थात् सुद्धदेव राम के अवतार है.”
उ-होंने रामका महत्त्व ज्ञानने के लिये दशरथजगतक में निम्नलिखित श्लोक भी लिख दियाः—

दशवर्षसहस्राणि पष्ठिर्वर्षतानि च । कम्बुग्रीवो महाबाहू रामो राज्यमकारयत् ॥

“अर्थात् जिन ही महर्षि शंभ ही तरह (सुद्ध) थी, और जिनही जुगमें विशेष लक्ष्मी
थी उन राम ने सोलह सहस्र वर्षों तक राज्य किया था. वे औद्धसंप्रदायवाले अर्द्धसाधर्म के
प्रत्यारक थे. अतः उ-होंने राम को दद अर्द्धसाधर्मधारी अतसाया.”

“वैष्णवमत के प्रत्यारकों ने भी रामचरित्र के साथ सर्वसाधारण्यका जे प्रेम था उससे साब
उ-होंने के लिये वाल्मीकि रामायण में लिख दियाः—

विष्णोर्वीर्याद्धृतो जज्ञे रामो राजीवलोचनः ।”

“अर्थात् विष्णु के आधे जल वा अंश से कभजनपन राम उत्पन्न हुआ.”

“जन्म कि भारतवर्ष में लिज लिज देवता और देवियों की शक्तियों के अद्भुत प्रकाशसे
वर्णन करने की शैली प्रयुक्त दुर्ध तो वाल्मीकि रामायण में पुनः प्रक्षेप हुआ और श्रीरामचंद्र
तथा उनके अनुयायी तथा उनके शत्रु रावण आदि तथा उन के अनुयायियों की शक्ति भी असांक्षिक
और अद्भुत अतसाध मधः परन्तु धर्म प्रक्षेपोंसे भी जन्म कि भन जरा तो अर्ध्यात्म रामायण आदि
ग्रंथ रामचरित्र के असांक्षिक रीतिसे वर्णन करने के रमे गये.”

“श्रीगोसांछ तुलसीदासजी ने साधारण्य प्रगट का रामचरित्र के साथ प्रेम देभ अपने वैष्णव
संप्रदाय के प्रत्यार के लिये आर्यसाया में रामायण लिखा, जिस में आपने श्रीरामचंद्र के भद्रा-
विष्णुका अवतार तथा असांक्षिक शक्तियों से सम्बन्धित अतसाया. असा, विष्णु, महेशादि सभी
देवताओंका उनका उपासक ईशया और रावण आदि राक्षसों के भी असांक्षिक शक्तियोंवासा अंकित कर
दिया. तुलसीदास रामायणकी कथा वाल्मीकिरामायण से कर्छ रथलोंमें नदी मिलती जिस का समाधान
गोसांछ के अनुयायी “रामायण सतकोटि अपारा” नाम वचन के द्वारा करना यादते है; परन्तु
उनका यह यत्न सफल होना सा हीन नदी पडना.”

“श्री रामचंद्र के पवित्र चरित्रपर सर्वसाधारण्य प्रगट के जोदिन देभ तथा स्वयं जोदित हो
कितने कवियोंने किन किन ग्रंथों के द्वारा किस किस समय उनका वर्यशीर्जन कर अपनी कवित्वशक्ति
के साक्ष किया उन सजका हीक हीक पता अज नदी सज सकता संस्कृत तथा भारतीय प्रान्तिक भाषाओं
के पद्याओं में ग्रंथ हस समय भी विद्यमान है. जिन में रामचरित्र अक्षिप्त वा विस्तृत रूपसे ग्रंथकोंओं
के अपने अपने भावों के साथ वर्णन है; परन्तु उन सजमें अधिक प्रनिष्ठित कविशिरोमणि
महर्षि वाल्मीकि का रामायण ही माना जना है.”

७-उत्तरकाण्ड प्रक्षिप्त है

“(१) सुद्धकाण्ड के अन्तिम सर्ग १२८ के पिछले भाग में दृष्ट श्लोक जैसे मिलने हैं. जिनसे
यही परिशुद्ध निमायना पडना है कि सुद्धकाण्ड की समाप्ति के साथ ही साथ महर्षि वाल्मीकि का

रामायण रामास होना ते. एस सर्ग के १०५ वे तथा ११० वे श्लोक में लिखा है:-

धर्म्यं यशस्यमायुष्यं राशो च विजयावहम् । आदि काव्यामदं चापि पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥
मृणोति य इदं काव्यं पुरा वाल्मीकिना कृतम् । अह्वानो जितक्रांशो दुर्गाण्यतिविरत्यसौ ॥

“अर्थात् धर्म, यश, आयु तथा राज्यों के लिये विजयका देनेवाला यह आर्ष पुरातन आदिकाव्य वाल्मीकि का रसा दुआ है। वाल्मीकिद्वारा रमे दुमे एस पुरातन काव्य को जे कोष अर्द्धपूर्वक तथा कोषको अत कर सुनेगा वद (कहिन दुःपश्य) दुर्गों के भी पार हो गया।”
“निरसन्देह उक्त श्लोक भद्रर्षि वाल्मीकि के नहीं अत्युत किसी अन्यके बनाये दुमे और पीछे से नेते दुमे है; परंतु भावम दोना है कि इन श्लोकों का बनानेवाला अवश्य ही भद्रर्षि वाल्मीकि के रामायणका ज्ञा प्रेमी था। अतः रामायण की पूर्ति के पूर्व वद कभी “आदिकाव्यमिदम्” यह आदि काव्य, “इदं काव्यम्” यह काव्य, जैसे अर्थ के पूर्णतासूचक शब्द नहीं लिख सकता था। अतः उत्तरकांड (निसर्ग अर्थ की पीछे का कांड), भद्रर्षि वाल्मीकि के रामायण साथ पीछे से जेग दुआ सात होता है।”

“(२) रामायण की दो प्रकार की प्रतियां पहले पदल छपी थीं। जेक का नाम गौड (अंगार) प्रति और दूसरे का नाम अम्भरी की प्रति है। अंगारकी प्रति में केवल छः कांड थे और अम्भरीकी प्रति में उत्तरकांड सहित सात कांड थे। छट्टीद्वारा के प्रसिद्ध संस्कृतज्ञ गौरीशिव ने स्वदेशभाषातुवाक्षसहित जिस वाल्मीकिरामायण को महाराज साहिबनिहा की सहायता से छपाया था उस में भी केवल छ ही कांड थे।”

“(३) वाल्मीकि रामायण, आलकांड तृतीय सर्ग में जहां रामायण की कथाओं का संक्षेप है। वहां आल से युद्धकांड तक की कथाओं का सार लिखते दुमे किसी कांडका नाम नहीं दिया; परंतु अंतिम श्लोक में लिख दिया “तद्यकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्मगवानुविः” यहां उत्तरकांडका नाम देना सर्ग की लेखिका से सर्वथा विरुद्ध है, अतः यह श्लोक प्रसिद्ध है, जेव उत्तरकांडके विषय अक्षिप्त है।”

“(४) उत्तरकांड के अंतिम सर्ग १११ के प्रथम श्लोक में लिखा है:-
“एतावदेतदाख्यानं सौत्तरं ब्रह्मपूजितम् । रामायणमितिख्यातं मुख्यं वाल्मीकिना कृतम् ॥

“अर्थात् एतना यह आख्यान उत्तरसहित ब्रह्मपूजित है, एतना प्रसिद्ध मुन्य रामायण है जिसे वाल्मीकिने बनाया है, यहां भी “सौत्तरम्” उत्तरसहित शब्द सहजजनक है। अनुमान है कि इन श्लोक के बनाने वाले ने यह समझते दुमे कि लोग उत्तरकांड को कहीं रामायण का भाग न समझें, एस लिये “सौत्तरम्” शब्द लिख दिया।”

“(५) यम्पू रामायण जे महाराज बोल्के समय बना था, उसमें २५५ लिखा है कि यह वाल्मीकि रामायणका सार है, और क्योकि यम्पू रामायणमें युद्धकांड तक का ही विषय है, अतः सिद्ध होता है कि वाल्मीकि रामायण में छ ही कांड हैं।”

“(६) उत्तरकांडमें एतनी अधिक सृष्टिनियमविरुद्ध बातें हैं कि जिसे आप कहते हैं सर्वथा छ द्वियकता है, अतः उत्तरकांड वाल्मीकि रामायण का भाग नहीं।”

८-रावण एक शीश और दो ही भुजावाला था।

“महाराणी सीता के सन्मुख जिस समय रावण आया था अनुभू भावम होता था “दश शीश” का अर्थ है उस के शीश में दस सामान्य शीशोंके बराबर शक्ति हो। भद्रर्षि वाल्मीकि ने इसी अविश्राम से दश ग्रीवादि शब्दों का प्रयोग किया था; परंतु पौराणिक समयमें जब लोग वास्तविक रूपके न समझ सके तो दश गर्दनादिकी कल्पनामें कर लीं। श्रीरामचंद्र के पिता “दशरथ” एस कारण कहलाते थे कि उनके पास केवल दस रथ थे अथवा एस कारण कि वद जेक समय की दश रथों पर बसा करते थे।”
“रावण जेक शीश और दो ही भुजावाला था उसको लिये निम्नलिखित प्रमाण वाल्मीकि

राभायलु में ही भिद्यते है. दनुमानछने दंडा में नजर और छप कर सोये हुये रावणु को निभविभित प्रकार का देखा था:- (मुद्रकांड सर्ग १०, श्लोक २१-२४)

ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थिता । मन्दरस्यान्तरे सुप्ता महाहीरुपिताविव ॥

तस्य राक्षसराजस्य निश्चक्राम महामुखात् । शयानम्य विनिःश्वासः पूरयन्निव तद्गृहम् ॥

“ उस क्षपि (दनुमान) ने उस राक्षसराज (रावण) के सोते समयके स्थिर होनेों पाहुओं (“आह” श्वयन् है) को ऐसा देखा, माना हो. जैसे जैसे कुछ सर्प पर्वत के भीतर सोये हुये हों. उस सोये हुये राक्षसराज के भद्रामुख (“भद्रामुखात्” ओकवचन है) से निक्ष्पा हुआ श्वास उस घर के लर रहा था.”

“ उस श्लोक २१ पर जे “निवक” नामक सुप्रसिद्ध टीका है उस में लिखा है:-
अथ द्विभुजायकथनाद्युद्धादि काल एव विंशतिभुजत्वं द्वाशीर्षत्वं चतविधोद्यम-अर्थात् यदा (कथोक्ति) हो लुगज्जे कही गछ (अतः) युद्धादि कार्योंमें ही वीस भुज तथा दश शीष समजना आदीये.”

“ टीकाकारने यहां विरपष्ट हो लुगज्जे और ओक शीष लिखा हुआ देखा और अन्यत्र वीस लुगज्जे और दश शीष लिखा हुआ देखाकर दोनों परस्पर विरुद्ध लेखोंको अविरुद्ध सिद्ध करने का प्रयास किया है, क्योंकि युद्धकाल में भी रावणु को ओक शिरवाला कही कही लिखा है. यथा:-

अथ ते मच्छरैर्विह्वलं शिरो ज्वलितकुण्डलम् । क्रव्यादा व्यपकर्णन्तु विकीर्णं रणपांसुषु ॥”

“ (युद्ध करते हुये) श्री रामचंद्रश्च रावणु से कहते हैं, “अली तारा शिर (शिरः ओकवचन है) ज्वलित कुण्डलसहित मेरे आँखों से कटा हुआ रणभूमि में विह्वल, शव-वर्षियोंसे भग्या जग्या.” जग्य कि राभायलु में ही विरपष्ट लिखा है कि रावणुका ओक शीष और दो लुगज्जे थी और यह बात निर्भान्त परमात्मा के अपरिवर्तनीय सृष्टिनियम के अनुसार ही है तो क्यों न माना जग्य कि रावणुके वास्तवमें ओक शीष और दो ही लुगज्जे थी ? रावणु पुनस्तत्रापि के वंश में था, पुनस्तत्रापि अनुप्याकृति के थे, पुनः रावणु ही आकृति ही अनुप्य ही तरह क्यों न मानी जग्य ? क्या निर्भान्त और सर्वशक्तिमान परमात्मा के अपरिवर्तनीय सृष्टिनियम के अद्वैत ही शक्ति किसी में कही हो सकती है ? कहापि नहीं. रावणु तथा उस के भित्त, आन्धव, सद्यस् और अनुसरवर्ग जग्य कि अनुप्यों ही भाति परस्पर में तथा दनुमानादि से भाते कर सकते थे तो उन्हें अनुप्याकृति का ही क्यों न माना जग्य ? यह बात ही राक्षस भाति भाति के रूप भुजानुसार धारण कर लेते थे. यदि अनुप्योंमें ऐसा माना जग्य तो कुछ विश्वास में आ जा सकती है; परन्तु अन्य प्रकार (सृष्टिनियमविरुद्ध होने से) कही जा ही नहीं सिद्ध नहीं हो सकती. “ यक्ष रक्षः पि-क्षापाशं मयं मांसं मुरासवम् ” (अनु) के अनुसार विशेष भद्रमासादि के भेदन जेव ताभसी रक्षितवासे होने के कारण रावणुादि राक्षस कहलाते थे और सतोशुणी वेदानुयायी ऋषियोंको सनाथा करते थे”.....

“ रावणु के दो ही नेत्र, ओक ही शीष और दो ही लुगज्जे थी इन के सिधे निभसिभिन प्रभायु भी पारंगिक राभायलुमें विद्यमान हैं. मेघनाद के बारे जने पर विज्ञाप करनेके पश्चात् रावणु जग्य अति कुछ हुआ तो “ तस्य हृदयस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुपिन्दवः । दीपाभ्यामिष दीप्ताभ्यां सावित्रः स्नेहपिन्दवः ॥ ” (युद्ध. ६२, २२) उस कुछ (रावणु) के दोनों नेत्रों से आँसु ही जैसे जैसी जिरने लगीं. मानों दो जग्यते हुये दीपों में ज्वालासदिन तेज के लिंगु जिरते हो. पुनः जग्य रावणु मारा गया तो उमड़ी आँखों रणभूमि में आ विज्ञाप करने लगीं. “ उन्मिश्रं च भुजौ काचिद् भूमौ सुपरिवर्तने । हनस्व पदनं हृष्टौ का-जिमोदमुपागमम् ॥ कचिद्दे-शिर एतद् एतद् मुखमिच्छती । कनापयन्ती मग्ने-वाप्यनुपारितं पट्टजम् ” (युद्ध ११०, १, १०) तब तो उसकी दोनों लुगज्जे (“लुगज्जे”

‘दिवयन) को उठा कर पुनः पृथ्वी पर उन्हे (स्नेहसदिन) डेरने लगी, कोछ भरे दुजे (रावण के) मुण को देण कर भूमिछत होने लगी, कोछ उसके सिर (“सिरः” अक्षयन) को गोद में रण के उस के मुण को देणती दुध राने लगी और (अपने आंसुओं से) उस मुण को आर्द्र करने लगी, जैसे कि तुषार के आप्य से कमल आर्द्र हो जाता है.”

१-हनुमान और उनके सहचर मनुष्य थे, पूंछवाले चन्दर नहीं.

“कौन सत असत का विवेकी पुरुष जैसा दे जे विद्यावनरनामक श्रीरामचंद्रज की छि सभभति को पद कर कि हनुमान अज्जेद, यल्लुवेद, सामवेद तथा अभिष व्याकरणशास्त्र के ज्ञाता थे यद कद सके कि हनुमान चानर थे ? क्या परमात्माकी सृष्टिमें कहीं भी जैसा नियम दिखार्ह होता है जिससे अनुमान किया जाय कि चानर भी वेदों का ज्ञान धारण कर सकता है ? अतः निश्चय है कि वैदिक ज्ञानों के धारण करनेवाले हनुमान तथा सुमीचादि पूंछवाले चानर नहीं थे. जल्दी बोडो हिनो की भात है कि जल्ज इस और जनपानियों का मुद्दारल दुआ था तो जनपानियों की हूँ हूँ देण इसियोने उनका नाम (यज्ञो मन्की) “पीले जन्दर” रण दिया था. (जनपानियों का रंग कुछ पीला होता है.) यद शब्द जनपानियों के लिये वर्णों तक इसमें व्यवहृत होता रहा. (इसीअन भेर) इसी लाव जैसे शब्द है जिन्हे आज भी सण युरोपवासि तथा अन्यथा क’ध देशों के लोग व्यवहृत करते हैं. (छिटिथ लापन) छिटिथ सिंद वा ‘जैन जल’ जैसे शब्द है. जे जराजर अज्जेने के लिये व्यवहृत होते हैं. नामवंशी क्षत्रिय प्रसिद्ध है, जिन्हे वंशमें ही छोटानागपुरादि के क’ध मदाराज हैं, जे अपने को सालिमान “नाग” कहते हैं. क्या वे नाग अर्थात् सर्प हैं ? नहीं. नाग की तरफ क्षात्रक्रोध धारण करने के कारण उनका वंश नाग कहलाता है. जेव’ विशेष श्रुति होने के कारण सुमीचादि के सहचर तथा अनुचरादि चानर कहलाते थे. मरुपिं चारुभीके के चारुचिक भाषों को न समझ, भारतमें जल्ज कि अद्भुत गाथावर्णन की शैली पुराणों के समय से प्रचलित हुई तज हनुमान, सुमीचादि के नामों के साथ अद्भुत गाथाओं में आर्द्र गर्भ. क्या कभी जैसा हो सकता है कि चानरजति की राजधानी किष्किंधा का वर्णन मनुष्योंकी जेक संपूर्णशासिनी राजधानी जैसा रामायणमें विद्यमान हो और हिर उस के निवासी और राजकार्यसंस्थाक पूंछोंवाले चानर माने जाय ? काव्य की शैली है कि किसी के नामको भी उस के पयापवाची शब्दोंसे पुकारते हैं, छसी कारण ज्ञानर के साथ में कथादिका भी रामायण में प्रयोग है. अन्यथा-क काव्योमें भी विश्वामित्र के लिये सर्वभित्र तथा हस्तरथके लिये पंक्तारथ व्यवहृत हुये हैं.”

१०-हनुमान समुद्र को कूद गये थे वा तर गये थे ?

“छस समय लंका और भारत के बीच ५८ मील का अन्तर है. भारत और लंका के बीच बनार तथा रामेश्वर नाम दो टापू हैं. जे पैंतीस मील है. अतः समुद्रभाग केवध २३ मील है. (देविअे छन्दरनेशनस ज्योत्रेशी पृष्ठ प०४) छस समुद्रभाग में भी जल्ज जन्तु बौडा रहता है. जल्ज कि क्रॉस और छत्रेड के बीच को छत्रिथस मैनेस नाम भाडी है (जिस की चौडाछ प्रायः २१ मील है) क’ध जलचान पुरुष तेर जाते हैं तो हनुमान जेसे पीर जालजलकारी का भारत और लंका के बीच के २३ मील समुद्रभाग का तेरना कदापि असंभव नहीं माना जा सकता. (चाक्रीकिथ रामायण में ही छस विषयका उल्लेख भी पाया जाता है. जेयो सुंदरकांड सर्ग १ श्लोक २७, १७, १८)

एव पर्वतसंकाशो हनुमान् मारुतात्मजः । वितीर्यति महावेगः समुद्रं घृणालयम् ॥
सागरस्योर्मिजालानामुरसा शैलवर्ष्मणा । अभिघ्नंस्तु महावेगः पुण्डुवे स महाकपि ।
विकर्पन्मृजलानि बृहन्ति लवणाम्मसि । पुण्डुवे कपिशार्दूलो विकिरन्निष रोदसी ॥”

“अर्थात् पर्वतके समान दृढ़ हनुमान (मानो वेगवान वायु के पुत्र ही हों) महावेगवान परशुवाय (समुद्र) को तेरने लगे. पर्वतशिखरी तरद सुंदर दृढ़ अपनी उरसा अर्थात् छातीमें समुद्रके तरंगोंपर धक्का देते हुये महावेगवान कपि तेरने लगे—(मदान आर जत्रमें)

अर्थात् महासागरमें लहरों की लड़ाई को भीरते दुम्मे कपिराईल उसी प्रकार (वेगसे) तरने लगे जैसे कि आकाशमें दैकी दुध कोष पशु (न रहो हो) वा घावापृथ्वी आकाश में चल रहे हों. ”

११-समुद्रपर सेतु बनाना अशक्य नहीं था.

“शामायण्य” लिखा है कि (मुद्रकांड सर्ग २२, श्लोक २६):-

हस्तिमात्रान् महाकायाः पापाणांश्च महाबलाः । पर्वतोश्च समुत्पाटय यन्त्रैः परिवहन्ति च ॥ ”

“अर्थात् महाकाय, महाबल, वानर (गण) यंत्रोद्धारक पर्वतोंको गिराकर हाथी के जराजर पथरोंको ढोने लगे. और नील की शिखानुसार धन सज पशुओंको समुद्रमें डालने लगे.”

“जो लोग यह कहते हैं कि समुद्र में पूल बांधना सर्वथा असंभव है, उन्हें आदिमें कि भारत और लंका के बीचके समुद्र भाग का वर्णन किसी अच्छे भूगोल में देखें. छन्दर नेशनल ज्योग्रैफिक पृष्ठ ५०४ में मिल साहेबजी लिखते हैं उसका सारांश यह है:-“लंका और भारत के बीच “मनार” नाम भाडी है, परंतु मनार तथा रामेश्वर नाम टापुओं तथा भूग वावे यद्वाती (जिन्हें “आदम का पुल” कहते हैं) के बीच में होने से भारत प्रायः लंका के साथ जुटा हुआ है. उक्त भूगवावे यद्वाती के बीच कहीं ली छतना जल नहीं है जिससे कोष पड़ा जल निकल सके. लंका को रेलद्वारा भारत के साथ जोड़ देने के बिने सर्वे (पिमाउरी) दुष्ट है जिसके अनुसार पैतीस मील रेल मनार तथा रामेश्वर टापुओं पर, २२ मील रेल उक्त भूग वावे यद्वाती पर और केवल एक मील रेल मनार की भाडी पर जिस में जल बहुत कम रहता है; अर्थात् कुल ५८ मील रेल बनाने वाली है. ” इस समय जल कि लोग लंका और भारतके बीच रेल बनाने को तैयार है तब श्रीरामने अत्यल्प जलवाले समुद्रभाग पर यदि पूल बना दिया हो तो इसमें आश्चर्य ही क्या है ! लंका और भारत के बीच का जो पथरीला भाग आदम के पुल के नाम से आज पुकारा जाता है उसे श्रीरामके पुलका भाग कहनेमें हम कभी ली हियके नहीं सकते.”

१२-श्रीरामचरित के विषयमें वेबर आदिका भ्रम

“शोक है कि वेबर आदि कंठ यूरोपीय आर उनके कोष कोष भारतीय सिन्धु संस्कृत साहित्य से पूर्ण परिचित न होने के कारण कदा करते हैं कि शामायण्य एक अवलंकारयुक्त ग्रंथ है. “सीता” का अर्थ हल है, “राम” का अर्थ हल यशानेवाला है, आदि; परन्तु धन से यदि कोष पूछे कि शामायण्य में आये दुम्मे अन्यान्य पुरुषों के नाम ली अवलंकार के साथ धटाये तो बेखारे धटा नहीं सकते. धटावे तो तब जल कि शामायण्य कोष अवलंकार हो, जल कि रामचंद्रजीके वंशज महाराष्ट्रा उदयपुर तथा भारत के कंठ लाजोमें अन्यान्य क्षत्रियभूषण विद्यमान हैं. जल कि शामायण्य ही क्या है सत्य माननेवाली दूरियों भारतीय प्रजा ही नहीं प्रत्युत अमेरिका-पाताल में ली राम सीतल के नाम से उत्सव भुजानेवाली एक प्राचीन गति विद्यमान है, ती कैसे कोष सिद्ध कर सकता है कि शामायण्य ही क्या काव्यनिक है ! क्या संसार के धर्तदास से एक ली जैसा प्रमाण प्रस्तुत दिया न सकता है कि काव्यनिक कथाओंके पीछे कठोरों मनुष्य जैसे लई हो जये हों कि उस कथानुसार अपने अपने कंठ लई लई जिसर मनाते हों यदि श्रीराम सीतादि कल्पित पश्य होते तो क्या कभी संभव था कि संस्कृत साहित्य के पयासों ग्रंथ उनके पथ से परिपूर्ण होते ! और उनके पीछे ही आर्यसंतान उनके नामों को जराजर औरव के साथ स्मरण करनी आती ! ”

* जल कि पर्वतों कि शिखरोंको दुडूटे दुडूटे करनेका यंत्र वानरोंके पास था, तो ली लई शिखरोंके नाने। यंत्र ली वानरोंके पास देना उलनेर असंभव नहीं. * पर्वताशाना जल + भाषा

१३--रामायण और महाभारतके समयोंकी तुलना

[illegible]

१४--रामायणके समयकी अयोध्या

१४--रामायणके समयकी अयोध्या

* आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।
श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविमलमहापथा ॥ बाल ५ । ७ ॥

* आयता दश च द्वे सुविमलमहापयो ॥ शतघ्नी वरुणा यंत्रा ॥ श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णं सुविमलमहापयो ॥ शतघ्नी वरुणा यंत्रा ॥ श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णं सुविमलमहापयो ॥

જાણીએ છીએ કે જાણીએ છીએ

બી બી તેણે) નગરરક્ષાભાર સદા ચડી દુધ રદની થી. ચાનદની કે અનિરિક્ત અન્યાન્ય કષ્ટ પ્રકાર કે યુદ્ધસંબંધી યંત્ર તથા આયુધ ભી + યથારથાન દુર્ગોપર નથા યાત્રાગારોં મેં વિદ્યમાન થે, જિન કે દ્વારા યુદ્ધવિગ્રાવિચારક ચોદાશયુ નગર કી રક્ષા કરતે થે. નગર કા આન્તરિક ભાગ સુન્દર ચીડે જીર લગ્ન થએ લગ્ન રાજપથોસે વિલક્ષ્ય દેા રદા થા. ઇન રાજપથોંપર પ્રતિદિન જલસિંચન હોતા થા તથા ઇન કે દોનોં કિનારોં પર ભચી ભાંતિ રક્ષિત ખિલે દુએ પુષ્પોંકી પંક્તિયાં શોભા દે રદી થાં. જઇન રાજપથોં કે દોનોં કિનારોંપર સમગ્રમિ જીર સમાન રેખાઓં મેં બને દુએ બડે સુન્દર સુન્દર ભવન શોભાપ્રમાન થે. ઇનમેં સે અનેક બદ્ધત ઉંચે ઉંચે જીર રત્નોં સે જડિત થે.¹ નગર કે બીચ બીચ યથોચિત રથાનોંમેં સાવરથોં સે ધિરે દુએ જીર આશ્રાદિ યથોંસે સુશોભિત ઉદ્યાન રથોંચાંત કીડારથાન બને દુએ થે. સ્વચ્છ નિર્મલ જલ મેં ભરે દુએ સુન્દર સુન્દર સરોવર બીચથાથાન વિદ્યમાન થે. નગર નરનારિયોં કે સમૂહ સે ભરા દુઆ થા. આશ્રય ધંમસદિત વેદોં કે જાનને પાથે, ક્ષત્રિય શરણીર તથા ધનુર્વેદવિચારક જીર વૈશ્ય વ્યાપારજલ, સે બડી બડી સંપત્તિયોં કે રથામી જીર શ્રમદ્વા પૂર્વક દિગ્ગતિયોંકી સેવા કરને વાલે થે. શ્રમજીવી (મજદૂર) બી દિનભર કી કમાઈ કે બદલે એક છોટા સા સોને કા સિક્કા પ્રાપ્ત કર લેતા થા.² રાજધાનીભર મેં કાઇ ભી પુરુષ એસા ન થા જે મુઘા સે ખીડિન, દીન-અર્થોંત દારદી હો.³ પ્રાયઃ લોગ સુવર્ણ તથા રત્નોં કે આભૂષણોં સે ભૂષિત રહતે થે; નાના પ્રકાર કે રથ, કાથી, ઘોડે, ગા આદિ પશુ રખતે થે. ઇન્દ્રોં કે સાથ કરદરાજ્યોં કે રાજદૂત (તથા અન્યાન્ય રાજ્યોં કે રાજદૂત) તથા ભિલ ભિન્ન દેશોંસે વ્યાપારાર્થ આવે દુએ વચ્ચિક ભી નિવાસ કરતે થે.⁴ શિશુજી જીર રક્ષણ કા પ્રજન્ય એસા ઉનમ થા કિ નગર મેં કામી, કાચર, દુર, અવિદ્યાન, નાસ્તિક, અમિદ્યાન ન કરને વાલે તથા ચોરાદિકોં કે નામ કહિનવા સે સુન પડને થે.⁵ સખ નરનારી ધર્મ-શીલ બને દુએ થે.⁶ પ્રજા સખ પ્રકારસે સુખી થી જીર અયોધ્યાભરમેં કાઇ ભી પુરુષ એસા નહીં દીખતા થા જે રાજગા પાલન ન કરતા હો અથવા જે રાજ કા ભક્ત નહો.⁷”

+ સર્વયન્ત્રાયુધવતોમુપિતાં સર્વશિલ્પિભિઃ ॥ ચાલ ૫ । ૧૦ ॥

× મુક્તપુષ્પાવર્ણેન જલસિક્તેન નિત્યશઃ ॥ ઘ . ૫ । ૮ ॥

૧ પ્રાસાદે રતનચિહ્નૈઃ પર્વતેરિય શોભિતામ્ ચાલ ૫ ૧૨

૨ ઉદ્યાનાન્નવર્ણોપેતાં મહર્તી સાલમેલ્લામ્ ॥ ચાલ ૫ । ૧૨ ॥

૩ દેવી ન્યો.ન નામકે મહિષ અર્ધસાશ્વી કદતા દે કિ કિસી દેશકે અરપુલવા કીક કીક અનુમાન હસા ખનસે લગતા દે જે અમલગી (મજદૂર) કા પ્રતિદિનકે પરિશ્રમ કે બદલ મેં મિલતા દે.

૪ ન દીનઃ ॥ ચાલ ૬, ૧૫ ॥

૫ સામન્તરાજસંધેશ યાલિકર્મમિરાદૃતામ્ ।

નાનાદેશનીપાસેશ યણિમિરપશોભિતામ્ ॥ ચાલ ૫ । ૧૪ ॥

૬ કામી યા ન કદયોં યા નૃસંતઃ પુરુષઃ કયાષેત્ ।

દ્રપ્તું રાજ્યમયોધ્યાયોં નાવિદ્યાય ચ ચાસ્તિકઃ ॥ ચાલ ૬ । ૮ ॥

નાનાદિતાગિર્નાયગ્વા ન છુદ્રો યા ન તદ્દકૃત ॥ ચાલ ૬ । ૧૨ ॥

૭ સર્વે મત્તયઃ નાર્યશ્ચ ધર્મશીલાઃ સુમંયતાઃ ॥ ચાલ ૬ । ૯ ॥

૮ દ્રપ્તું રાજ્યમયોધ્યાયોં નાપિ રાજ્યમલ્કિમાન્ ॥ ચાલ ૬ । ૧૬ ॥

१५-श्री रामके समयमें अस्त्र-रास्त्र

અધિક ઉન્નત ગુણસ્વામી તરીકે સિદ્ધતા છે. (લઠકાકાંડ-૩)

અગોપ્યા તથા લઠકા-દોનો કાંચે દુર્ગ જીર અભયશ્ચ કા ઉત્તેજ્ય માં છે.

દુર્ગ કે શીર્ષભાગપર સોહો કે બને દુર્ગે 'ચતુર્થી' નામક અસ્ત્ર રખે રદતે છે.

રામાયણ કે કીકાકાર રામાયણ ને 'ચતુર્થી' કે આગ્નેયાસ્ત્ર કદ ઘોષિત ક્રિયા છે.

રામાયણમે આગ્નેયાસ્ત્રકા ઉત્તેજ્ય અનેક રથભોંમે દદિગત હોતા છે; ઇસ વિષે 'ચતુર્થી' કે

રામાયણમાં આગ્નેય અસ્ત્ર કદ સકતે છે.

રામાયણમાં આગ્નેય અસ્ત્ર કદ સકતે છે. રાત્રિકે સમય હતુમાનને ઉસ કમરમે

स्तिमात्रान् महाकाया पापाणां महाबला-
 द्वाथीके समान प्रकाश प्रस्तरभ्यः तथा पर्वत
 जले गते लगे.
 सेतु केवल समुद्रमे पथ्यर जल कर नदी भाँच गते किन्तु उनमे कुछ नाप-जोखकी
 आवश्यकता होती है-जिससे हमनेमे वे लहे न प्रतीत हों. उसका वर्धन संक्षेपमे इस प्रकार है
 पथ्यर के कुछे छोटे होनेके कारण समुद्रकी तरंगों के साथ उपर उठने तथा नीचे
 लगे. बहुतभ्यक्त बन्दर ऐकत्रित हो विवेचना करने लगे-इस प्रकार जानरशिखी नद्य
 सिन्धियोंकी सहायतासे सेतु-अधेन करने लगे. (लक्षकांड-२२ सर्ग)
 एक स्थानपर "पांडु" नामक जल की सहायता से कुजे आदि जोहनेका उल्लेख है. (ल-
 रामायणमे) जलमानका उल्लेख है. जयना नाविकाद्वारा-इसका पता नदी-इसका कुछ आभास रा-
 यवता था, वा पासुवेज से, जयना नाविकाद्वारा-इसका पता नदी-इसका कुछ आभास रा-
 में नदी मिलता.
 में "भारमा" नामे लपनीना हिंदी भासिकमांथी साभा

ઉદ્ભવિત બાદશહેરે જિપ કર પુદ કરતા યા. ઇસકો રામાયણમે રાક્ષસી માયા ઉપ
ઉલ્લેખ દિયા ગયા હે. (૧૭,૬,૨૫) ("મનોરમા" નામે લખનાના હિંદી માસિકમાંથી સાબા

દાહ્યારતમાં પૂજ્ય ઋષિગુનિઓએ એવી આદર્શ જાતસંસ્કૃતિ આલેખી છે કે જને માટે હિંદુ-
મતિ ઉપરાંત સમગ્ર માનવજાતિને પણ હવે પછી તીવ્ર આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થશે. 'વિવેકાનંદ'

મોટા સાત ભાગોમાં નિકળી ચૂક્યું છે.

સંપૂર્ણ મહાભારત

ઉત્તમ ભાષાંતર, ૫૦૦૦ પૃષ્ઠ, સુંદર ૩૦ ચિત્ર,
મજબૂત કાગળ, તથા પાકાં પૂઠાં સાથે
મૂલ્ય રૂ ૩૬, દીવાલીસુધી ૩૨

થયેલા અને થનારા ગ્રાહકો પ્રત્યે શ્રાવ્ય સૂચનાઓ

૧-હિંદુ સંતાનો માટે આવો ઉપકારક અને માનીતા ધર્મગ્રંથ સમજી માણસોને તો પાછળથી પૂરી કિંમતે પણ લેવાજ પડવાનો; તો પછી તે સેવા અને કિશાયતી કિંમતેજ તેમણે સામાટે ન લેવા! ગુજરાતી પ્રેસરૂં આપું મદાભારત જ્યારે ૭૫ થી પણ મળતું નહિ, ત્યારે તેનું બીજું કનિષ્ઠ ભાષાંતર રૂ. ૫૦ થી પણ અનેકાને લેવું પડેલું. માટે આ ગ્રંથ વેચાઈ ગયા પછી પાછું તેમ ન કરવું પડે તેટલા માટે, અને આવા મોટા ગ્રંથ ફરી ફરીથી છપાવા સદજ નથી તેટલા માટે પણ જેમનાથી અને તેમણે આવીવિરલ તકનો લાભ તરતમાં અને જરૂરથી લઈ લેવા જોઈએ.

૨-આ મદાભારતનું મૂલ્ય રૂ. ૭૩ થી રૂ. ૩૬ થયેલ છે; તેમજ ગ્રંથમાળાનું પુસ્તક પણ શ્રાવણમાંજ નિકળે તેમ લાગવાથી તેની કિશાયતી કિંમત પણ લંબાવી છે; એટલે કે ગ્રંથમયી નાણાં ભરનાર માટે અપાઈ શુધી રૂ. ૩૬ થી અને તે પછીને માટે રિવાજી શુધી રૂ. ૩૭ થી રખાઈ છે.

૩-અગાઉ જેઓ આ ખાતાનાં શાંતિપર્વ તથા આદિ અને સત્રાપર્વ ખરીદી ચૂક્યા હોય તેમણે પણ તે તે ગ્રંથ આ સાત ભાગના પેટામાં નવાજ લેવા દીધે છે; છતાં જેમને તે એક અથવા બંને ગ્રંથ નહિજ લેવા હોય તેમણે તેની ખર્ચેલી એક ગ્રંથની કિંમત બદલ રૂ. ૨૫ અને બે બદલ રૂ. ૫૦ આપવાના છે.

૪-મુંબઈના જે સજ્જનો પામેથી આ ગ્રંથના માર્ગવ્યય બદલ રૂ. ૧૫૫ વધુ લેવાયેલા; તેમને સાતે ભાગ એક વખતે મુંબઈમાં આપવા કરવાથી રૂ. ૧૫૫ ગ્રંથ સાથે પાછો અપાશે; અને અમ-દાવાદો મોકલવાના પેશાજ છંદ બદલ રૂ. ૧૦ વધુ ભરનારને તે પણ પાછો અપાશે.

૫-મુંબઈના થયેલા પ્રાદેશી કાર્ડથી ખબર અપાનાંજ તેમણે તે કાર્ડ તથા નાણાંની પાવની મુંબઈના કાલજારેવીના મંદિર સામેના કાલોચરમાં મોકલી આપીને માતે ભાગ ગંભીરી લેવા.

૬-આ ગ્રંથ વી. પી. થી તો મોકલાયેજ નહિ; માટે પોસ્ટરૂતને મંજૂરનારે કિંમત મોકલવા ઉપરાંત રે. ૨૦૦ વગેરે બદલ પણ રૂ. ૧૫૦ સાંકળાંય ગ્રંથમયીજ મોકલી આપવા.

જન્મ સુરમ્ય રથાનમાં પ્રયાગી સરીર શીતળ થાય છે, તેમ અમૃતસમાન મહાભારતની
ઠંડાઓ વાગવા-સાંભળવાથી મન તેમજ પ્રાણ શીતળ થાય છે. 'નારાયણ હેમચંદ્ર'

૭-રેલ્વેરસ્તે આ ગ્રંથ બદ્ધ જોઈ અર્થ આવશે અને પેઢીનું ધન પણ નહિ ચરે; પરંતુ
કિંમત, રોશનનું નામ અને રેલ્વેરીસીટ મોકલવાનું શીરનામું, એટલું તો તેમણે પ્રથમથી જ મોકલવું.
૮-આફ્રિકા પછેરે દૂર દેશાવર માટે પણ કિંમત ૧૯૮૪ ની વસંતવર્ષથી મુધી રૂ. ૩૬ ને
મદદે ૩૨ અથવા તો પચાસ શીલીંગ અને પોસ્ટેજ ૪૦ બદલ તેર શીલીંગ અથવા રૂ. સાડાઝાડ મોકલવા.
૯-દરેક વર્ષ પૂર્વે મહાભારતની ગોળના, તે સમયના અર્થના પ્રમાણમાં રૂ. ૧૬ અને ૧૨ાથી
કદાચેલી; પણ પાછળથી ગોંધારન થતાં એ ગોળના પડી મૂકાઈ અનામતવાળા રૂપિયો પાછો અપાયો
હતો. ૬૭ ને થોડા સમજીનોએ એ રૂપિયો નથી મંગાવ્યો, તેમણે તે ૧૯૮૪ ની હોળા મુધીમાં
પેસા લખાંતો હાખ્યો મોકલ્યોને જરૂર મંગાવી લેવો. નહિ તો તે જાનવરખાતે વાપરી દેવાશે.

મહાભારત શામાટે સ્વરીદવું જોઈયે ?

ભારતવર્ષમાં મહાભારતના નામથી અપરિચિત કોઈકજો દિલુ દશે. તે રચાયું ત્યારથી માંડીને
અઘાપિસુધી હિંદુજાતિમાં જે જે સંસ્કૃત ગ્રંથો અતિ આકર્ષક, માર્ગદર્શક અને ઉપકારક ગણાતા
આવ્યા છે, તેમાં મહાભારત પણ સદા પ્રથમ શ્રેણીમાંજ રહ્યું છે અને રહેશે.
મહાભારતરૂપી જે મહાસાગરના એક સ્વરૂપ અંશરૂપ 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા' જગતભરના
વિદ્વાનોને પોતાના અલૌકિક જ્ઞાનગૌરવથી ચકિત કરી રહી છે; જે મહાસાગરમાંથી ગીતા ઉપરાંત
બીજાં એવાં એવાં અનુપમ રત્નો હિંદુજાતિને પ્રાપ્ત થયાં છે કે જે નિત્યપ્રતિ લક્ષ્યાવધિ અધિકારી-
જનોનાં હૃદયને જ્ઞાનભક્તિના અનેરા પ્રકાશથી અજવાળા રહ્યાં છે; જે મહોદધિનાજ એક અગ-
ત્વના અંશરૂપ "શાંતિપર્વ" માં લેહેરાઈ રહેલું ધર્મામૃત તેમાં નિમજ્જન કરનારાં હજારો ધર્મ-
જિજ્ઞાસુ હૃદયોને શાંત, પવિત્ર અને ચારે પદાર્થ (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ) ને પાત્ર બનાવવું
આપ્યું છે; જે મહાન ગ્રંથનો અદ્ભુત પ્રકાશ સદા સૌ વર્ષથી આર્થ-નૃપતિઓની પરંપરાને
રાજધર્મ અને વીરત્વના ઉત્તમોત્તમ આદર્શ દર્શાવતા આવ્યો છે; જે મહાન ગ્રંથની જોગસવી
કથાઓએ શતાવધિ નૃપતિઓને અને લક્ષ્યાવધિ ક્ષત્રિયોને પ્રભાવિત કરી, તેમના પરમ દિતકારી
ધર્મપથે પગાવ્યા છે; જે મહાગ્રંથના પ્રભાવે અતિવિકટ સમયે પણ પ્રતાપ, યુરુ ગાવિંદ અને
શિવાજી જેવા મહાવીરોને આર્થધર્મની રક્ષામાટે અપૂર્વ ચેતના અને અદ્ભુત પરાક્રમ બતાવે
તેમને અપાર બળદાળી યતુદ્ધો સામે અડગભાવે ઉભા રાખ્યા છે; જે મહાન ગ્રંથની જોગસવી
પ્રેરણાઓથી પ્રેરાઈને લક્ષ્યાવધિ ક્ષાત્રકુળદીપક વીરાત્માઓએ આ નમ્બર જગતપ્રત્યેનાં મોહ-મમત
છોડી દીધાં અને પોતાનાં પ્રયત્ન શરીરોને પ્રયુક્તવદને સ્વધર્મપાલનના મહાપરમાર્ગ તરફની રે
હોખી દઈ અત્યંત દિવ્ય એવી વીરગતિને પ્રાપ્ત કરી છે; જે મહાન ગ્રંથ ભારતવર્ષની વર્તમાન
દીનદીન દશામાં પણ વિદ્વાનથી માંડી ખેડૂતસુધીનાં અને રાજાથી માંડી રંકપર્વતનાં કોટવર્ષ
સંતાનોને આર્થોની અસામાન્ય પ્રાચીન જોહજોગસલીનું સ્મરણ આપતો થકો તેમના એક મહા-
ખચિત રમારકસ્તંભરૂપે ભારતવાસીઓને 'ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત, પ્રાપ્ય વરાન્નિવોષત' ઇત્યાદિ ઉત્તે-
મદામંત્રો અનેક મુજે સુણાવી રહ્યો છે; અને જે મહાન ગ્રંથ દેવર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ, રાજર્ષિ
ચારે વર્ણાશ્રમના અનેકાનેક મહાત્માઓનાં ચરિત્રોરૂપી મહામણિઓથી સુશોભિત હોવા ઉ-
તેમના વ્યવહાર તેમજ પરમાર્થને લગતા અનેકાનેક પ્રોત્સાહક અનુભવોથી અને ઉન્ન-
ઉપદેશોથી ભરપૂર છે; આવો આ આર્થોનાં આદર્શભૂત જ્ઞાનચરિત્રથી શોભી રહેલો મહાસાગર
મહાભારત ગ્રંથ, તે પોતાના સમગ્ર સ્વરૂપમાં અને ભારતની પ્રત્યેક ભાષામાં પ્રચલિત થઈ
દિંદુ-આર્થના મૂલને સુશોભિત કરે, ઉચ્ચ પ્રેરણાઓ આપ્યા કરે અને ઉન્નતિપરાયણ
કરે તથા તેમ થાય તેટલા સાર તે સ્વસ્થ મુશ્કેલી બદાર પડે, એવું કોણ નહિ કહે ?

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } મુંબઈ અમદાવાદ
અને મુંબઈ

તહારે માટે બાળુ, ખરાં રત્નની ખાણ આ; મહાભારતને માણ, સ્વાર્થ સાથે સાધવા. ૩
અંધકાર અજ્ઞાન, દૂર કરવાને ઉગ્રીયો; જ્ઞાન-સૂર્ય આ બાળુ, તુજ પૂર્વજનો વારસો.

મહાભારતનો મહિમા અને ઉપયોગ

(મહાભારતનાજ જુદા જુદા શ્લોકો અને શ્લોકોથી ઉપરથી)

અનાગતથ મોક્ષથ કૃષ્ણદ્વૈપાયનઃ પ્રભુઃ । સંદર્ભ ભારતસ્યાસ્ય કૃતવાન્ધર્મકામ્યયા ॥

ધર્મે ચાર્યે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ ભરતર્ષભ । યદિહાસ્તિ તદન્યથ યન્નેહાસ્તિ ન કુત્રચિત્ ॥

દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા અને મોક્ષસ્વરૂપ એવા ભગવાન વેદવ્યાસે કેવળ ધર્મ વૃદ્ધિનીજ ધ્યેયથી આ મહાભારતની રચના કરી છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-આ ચાર પુરુષાર્થોના સંબંધમાં આ મહાભારતમાં જે કંઈ કંઈ છે, તેજ બીજાં શાસ્ત્રોમાં કંઈ છે; અને જે આમાં કંઈ નથી તે બીજાં ક્યાંય પણ કહેલું નથી.

एतत्पवित्रं परममेतद्धर्मनिदर्शनम् । एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥

કાયિક વાચિકં ચૈવ મનસા સમુપાર્જિતમ્ । તત્સર્વં નાશમાયાતિ તમઃ સ્વયોદયે યથા ॥

આ મહાભારત પરમ પવિત્ર છે, ધર્મને દર્શાવનાર છે અને સર્વ ગુણોથી સંપન્ન છે; માટે કદ્યાણુને ઇચ્છનારા માણસે આનું વાંચન-શ્રવણ અવરય કરવું બેધયે. કેમકે એથી કાયિક, વાચિક તથા માનસિક પાપો, સુયોદયથી જન્મ અંધકાર નાશ પામે તેમ નાશ પામે છે.

शृणोति श्रावयेद्वापि सततं चैव यो नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥

પિતૃનુદ્ધરતે સર્વાનેકાદશસમુદ્રવાન્ । આત્માનં સમુતં ચૈવ સ્થિયં ચ ભરતર્ષભ ॥

જે પુરુષ નિત્યપ્રતિ મહાભારત સાંભળે છે કેવા સંભળાવે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઇને વિષ્ણુના પદને પામે છે; એટલુંજ નહિ પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પુરુષ પોતાની અગિયાર પેઢીના પિતૃઓનો, તથા પુત્ર અને સ્ત્રી સહિત પોતાનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે.

यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महान्गिरिः । उभौ ख्यातौ रत्ननिधिौ तथा भारतमुच्यते ॥

ન તાં સ્વર્ગગતિં પ્રાપ્ય તુષ્ટિં પ્રાપ્નોતિ માનવઃ । યાં શ્રુત્વૈવ મહાપુણ્યમિતિહાસમુપાશ્રુતે ॥

જેમ એશ્વર્યવાન સમુદ્ર અને મહાપર્વત મેરુ એ બંને રત્નનિધિ તરીકે પ્રખ્યાત છે; તેમ આ મહાભારત પણ રત્નોના ભંડારતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આથી મનુષ્યને આ મહાપુણ્યરૂપ ઇતિહાસ વાંચવા-સાંભળવાથી જેવો સંતોષ થાય છે, તેવો સંતોષ સર્વ પ્રાપ્તિથી પણ થતો નથી. શરીરેણ કૃતં પાપં યાચા ચ મનસૈવ ચ । સર્વં સંત્યજતિ ક્ષિપ્રં ચ હ્રદં શૃણુયાન્નરઃ ॥

મરતાનાં મહાસન્મ શૃણ્વતામનસ્યતામ્ । નાસ્તિ ધ્યાધિભયં તેષાં પરલોકભયં કુતઃ ॥

જે મનુષ્ય આ મહાભારત વાંચે કે સાંભળે છે; તે મન વાળી અને કાયાવડે કરાયેલાં સર્વ પાપોને ઝટ તજી દે છે. જે મનુષ્ય ઈધ્યારહિત થઇને ભરતવંશીઓનાં મદાન ચરિત્ર વાંચે કે સાંભળે છે, તેને વ્યાધિનોજ ભય નથી; ત્યાં પછી પરલોકનો તે ભયજ ક્યાંથી ?

इदं हि वेदं: मामितं पवित्रमापि श्रोतव्यम् । श्राव्यं श्रुतिगुणं चैव पावनं शीलवर्धनम् ॥

ય હ્રદં ભારતં રાઝન્વાચકાય પ્રવચ્છતિ । જેન સર્વો મહો દના મહેત્તમાગરમેમ્પલા ॥

આ મહાભારત વેદનુકૂળ છે; ઉત્તમ છે; પરમ પવિત્ર છે; સાંભળવા યોગ્ય છે; કર્ણપ્રિય છે અને શુભ આચરણને વધારનાર છે. માટે દે રાજન ! જે મનુષ્ય આ ભારતનો અર્થ વાંચનારને આપે છે; તેને સન્નિધિપૂર્વકની સમગ્ર પૃથ્વી દાન કર્યાનું કૃત્ય મહેત્ત છે.

[illegible][illegible][illegible]

મહાન અભ્યાસી શામાન હોય છે. જેમને પ્રાચીન ઇતિહાસ નથી તેમને માટે ભવિષ્યમાં પણ આત્મા પ્રાચીન ઇતિહાસ નહિ પરંતુ દિગ્વિજયી, પ્રતિભાપૂર્ણ અને તજજ્ઞ હોય છે, અને તેથી ભારતવાસીઓને માટે ભવિષ્યમાં પણ નિઃસંદેહ ભાગ્યદિન સર્જાયેલો છે; પરંતુ ભાગ્યદિન લાવવા માટે ભારતવાસીઓએ પોતાના પૂર્વજોના એ અસ્તિત્વશીલ કામ નહિ ચાલે, પરંતુ હાસને જાણવો અને મનન કરવો જોઈએ. માત્ર ઇતિહાસના અસ્તિત્વશીલ કામ નહિ ચાલે, પરંતુ તેવું જોઈએ પણ વધારે મનન થશે તેટલો જ વધુ લાભ થવાનો સંભવ છે; અને એવું હોવાથી આ પ્રતાપપૂર્ણ દિગ્વિજયનો ઇતિહાસ પ્રત્યેક ભારતવાસી સમક્ષ રજૂ થવો જોઈએ.”

[illegible]

પ્રવચન. —
 કવિવર રવીંદ્રનાથ ઠાકુરે એ. અવળત, તે કાંઈ તો
 ન જોઈએ, પરંતુ તે ઇતિહાસ પણ છે. અવળત, તે કાંઈ તો
 નથી; કેમકે ઇતિહાસના ઇતિહાસ તો અમુક સમયનું જ
 મહાભારત તો ભારતવર્ષના ચિત્રકાળના ઇતિહાસ છે. બીજા ઇતિહાસો સમય સમયપર ફેરવાત
 રહે છે, પરંતુ આ ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાં કંઈપણ પરિવર્તન નથી થતું. ભારતવર્ષની જે સાધન
 જે આધારના અને જે સંકલ્પ છે; તેનાજ ઇતિહાસ આ બંને મહાકાવ્યોદ્ધી રાજપ્રાસાદ
 ચિત્રકાવ્યોદ્ધી રાજપ્રાસાદનપર સમાપ્તમો વિરાગ છે.”

સંસ્કૃત સાહિત્યના અગ્રીયામાં મહાભારત અને રામાયણ એ એક કલ્પવૃક્ષ સમાન છે; ૭
કારણ કે એમાંથી જે પણ માગો તે મળશે. પ્રો. દાવર

શ્રીરામાયણનું સંક્ષિપ્ત માહાત્મ્ય

હંદ પવિત્રં પાપમ્નં પુણ્યં વેદૈશ્ચ સંમિતમ્ । યઃ પઠેદ્રામચરિતં સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥

एतदाख्यानमापुष्यं पठन्नामायणं नरः । सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥

पठन् द्विजो वागृपभत्वमीयात् स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् ।

वणिग्जनः पुण्यफलत्वमीयात् जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥

ભાવાર્થ—આ રામાયણ ચિત્તને શુદ્ધ કરનાર, પાપનો નાશ કરનાર, પુણ્યરૂપ, અને વેદના રહસ્યને પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી જે મનુષ્ય એનો પાઠ કરશે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થશે. જે મનુષ્ય આપુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર આ રામાયણનો પાઠ કરશે; તે પુત્ર, પૌત્ર અને સંબંધીવર્ગસહિત સ્વર્ગમાં સુખ ભોગવશે. રામાયણના પઠેનથી બ્રાહ્મણ શબ્દમહત્ત્વના પારને પામે; ક્ષત્રિયને રાજનીતિ પ્રાપ્ત થાય અને વૈશ્યને આપારકુશળતા તથા યજ્ઞને શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થાય. (વાદમીકિ રામાયણમાંથી)

चौपाई—रामायण सुरतरुकी छाया, दुःखसमय दूर निकट जो आया । रामायण सुरधनु समाना, दायक अभिमत फल कल्याणा ॥ श्री रामायण जहि घर माहीं, भूत प्रेत तहां भूल न जाहीं । प्रीति करै रामायण माहीं, तेहि सम भाग्यवंत कोउ नाहीं ॥ कया रामायणकी जहां होई, सो गृह घर मति जाने कोई । सो घर तीर्थरूपसम भासे, तहां गए सब पातक नासे ॥

“રામાયણ, એ જગતમાં જેનો જોડો મળતો નથી એવો અનન્ય સાહિત્યમય છે.” વિવેકાનંદ

“રામાયણથી ભારતવર્ષનો સ્વાર્થપરાયણતાનો દોષ જોડશે દૂર કરાયો છે; તેટલો કોઈ પણ

“નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, સમાજસુધારક, રાજપુરુષ કે રાજાથી પણ દૂર કરાયો નથી.” બંકિમચંદ્ર

“કાવ્યના બંને અંગ—કવિ અને નાયક—ની બાબતમાં રામાયણની બરાબરી કરે તેવો કોઈ

“પણ મંથ કોઈ પણ દેશમાં મળી આવશે નહિ. રામચંદ્ર સરખો અઢીક સામર્થ્યવાળો તથા

“ઉદાત્ત નીતિવાળો અન્ય કોઈ પણ પુરુષ જગતભરના ઇતિહાસમાં દૃષ્ટિએ પડતો નથી; તેમ

“મદયિં વાદમીકિના જેવી પ્રતિભા તથા ઉચ્ચ કક્ષનાવાળો કવિ પણ કોઈ જણ્યોતો નથી. હોમર

“તથા વર્જિલ નામના ગ્રાસીન કવિઓના “ઇલીયડ” તથા “ઑડીસ” મંથો અને મિલ્ટન કવિનો

“પેરિશાઇઝ હોરર” પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઉત્તમ ગણાય છે; પરંતુ એ બધા મંથો કરતાં રામાયણ

“કેટલી બધી શ્રેષ્ઠ છે? કદાચ કોઈ કાવ્ય-શાસ્ત્રમાં હોમર વગેરેને વાદમીકિની બરાબરીએ બેસાડે;

“બાકી તેઓના કાવ્યનાયકો ઔકિસ વગેરે નીનિની દૃષ્ટિએ તો રામાયણના રામચંદ્રાદિ કરતાં

“અતિશય ઉત્તરના છે. સારાંશ કે, રામાયણમાટે આપં લોકો જે અભિમાન ધરાવે છે તે

“યોગ્યજ છે.” ચિંતામણી વિ. વૈદ્ય

“દમ રામાયણ કે પદ કર કુછ કે કુછ બન જનને દે; દમમે ઉંચે ઉંચે ખ્યાલ પેદા દો

“જનને દે; આરે વદ ગુણ જો મનુષ્ય કી ઉત્કૃષ્ટતા કે બુદ્ધિ દે” સો દમારે સ્થામને આ કર ખડે

“દો જનને દે. સત્યાચરણ, પુત્રાં કી ભક્તિ, પતિવ્રતાધર્મ, પતિકર્તવ્ય, પિતામાતા કા સ્નેહ, વિનય,

“ધૈર્ય, દયાલુતા, સારાંશ વદ કિ માનુરી ગુણો કા કોનસા ચિત્ર દે કિન્તિકે વધાર્ય રૂપ કો કવિ ને

“અપની જાદુહારી લેખની સે છસમેં નહીં લિખા ?” મી. ગોસ્વદ

“રામાયણ કદને કો તો એક મદારાજન કા અવનચરિત્ર દે; પરંતુ વાસ્તવ મેં વદ સંસાર કે

“મલો કો નાશ કરનેવાલા અગ્નિ દે; અપકાર મેં પ્રકાશ દે; બીયોં કા ધર્મ દે; પુરોં કા પૌરુષ દે;

“બ્રાહ્મણ કા અદ્વિતેય દે; ક્ષત્રિયોં કા ક્ષાત્રધર્મ દે; વૈશ્યોં કા ધન દે; શૂરોં કા ધર્મ દે; આરે ગુદસ્થાન

“કમ મેં પ્રવેશ કરનેવાને નરનારિયો કા સુખદીપક દે. છસમી જ્યોતિ કો દાઘ મેં રખકર પુરુષ વદિ

“માર્ગ દેખ દેખ અમે, તો દો નહીં સકના કિ કિમી સમય વદ અવનમુદ મેં પરાજય પ્રાપ્ત કરે...જગન

“કા ઇતિહાસ પદનેવાલે કદને દે” કિ દિન્દુબ્બનિ કો વેતો કે પ્રચાર દહનને પર વદિ કિસી રસાયણ

“ને અવિન રખ્યા દે તો વદ રામાયણ રી દે. છસમી બલ એ દિન્દુ નારિયોં મેં સતીત કા આરે

“દિન્દુ નરોં મેં બલિદાન કરને કા સદસ્ય રસ દે.” શંતરામ શામા

૯ રામાયણ અને મહાવારતમાના રામ અને કૃષ્ણ, એ માત્ર પુસ્તકોમાંના રહેલી બ્રહ્મચર્ય નથી, પણ વિદીઓના દૃઢ્યમાં રહેલી જીવતી-જગતી પ્રતિમાઓ છે. પ્રોફેસર દાવર :

સદ્ગ્રંથોના સેવનનો સહિમા

(અનેક ઉત્તમ પુરુષોના ઉદ્ધાર)

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कशालाविनोदः ॥
 यस्याસ્ति સદ્ગ્રન્થવિમર્શભાગ્યં, કિં તસ્ય શુષ્કશાલાવિનોદઃ ॥

અર્થાત્, જેને સારા સારા મંથે વાચનાવિગારવાનું મહાભાગ્ય મળે, તેને 'યષ્કશાલા' (લક્ષ્મીના-ચીના) શુષ્ક વિનોદ શી મજાનથી મળે છે ? આગું તે વાંચના મંદી પડે છે, પણ એ (તમે) મને તેની નવલક્ષ્યાઓ અને બીજી જે આગું તે વાંચના મંદી પડે છે, તેમો તેની તો તમે થોડું વાંચો તેજ સાંકે. ગીનાજી વાંચો, વેદાંતનાં બીજાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની આખા જીવન મુખી જરૂર છે. "સ્વામી વિવેકાનંદ"

"પુસ્તકોમાં હું મુશ્કેલીમાં રહી શકતા, નથી મને એ માત્ર વધારે જોઈ મળતો પાછો ફરે કાચર નદિ થાત; એટલું જ નહિ પણ મારા જાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉઠી વધારે મુખ્યેનમાં રહેતો. હું માનું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાચવાનો શોખ છે, તે એ તેજસ-એ એકાંતવાસ સહેલાઈથી લેી શકે. * * એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચનાં છેવટે તમે આંતરિયાર પણ કરી શકો." "મહાત્મા ગાંધીજી"

"મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો." * * * "માનુસાધના વિવિધ રાત્રી આપનારા મંથોનો પ્રચાર થયો વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જનીય ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી." * * * "બધી જનીય ઉન્નતિનું મૂળ રાત્રી ઉન્નતિ છે. પછી આદિના જેવી ઉદ્વિગ્નતિસિવાય બીજું કોઈ પણ એવું મુખ્ય તમે નહિ જાણી શકો કે જેનું મૂળ રાત્રી ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય." * * * "સાહિત્ય-ઉદ્ધારના ચરુ માળા થવાનું મુખ્ય એ છે પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદેવ સાહિત્યસેવાયનાં સ્વર્ગીય મુખે પણ પુરુષ જાણે છે." "બંકિમચંદ્ર"

"મરીઓને દરિદ્રતામાંથી છોડાવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનો થાક ઉતારવાની અને માંદગીમાંથી જીવતાં રહેવાની પ્રયત્નો એટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ છે જોઈ જોઈ કોઈ કોઈ બીજા નથી." "મારુત"

"રાત્રી એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; રાત્રી એ સમુદ્ર છે અને પુસ્તકો તે એ સમુદ્રનો લાલ લાલ શકાય તેવાં વહાણો છે; રાત્રી એ સોનાની આજુ છે અને પુસ્તકો એ આપણા ધરમાં આવી શકે એવા તેનો પ્રકાશ છે; રાત્રી એ સોનાની આજુ છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી બનાવેલા આપણને બંધેસના થાય તેવા દાગીના છે; રાત્રી એ મોઢામાં મોટી કિંમતી મોટી છે અને પુસ્તકો એ આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચક્રાવી સિકાઓ છે; રાત્રી એ વાણ છે અને પુસ્તકો તે એ વાણને ચલાવી દેડે આપનારા પંખા છે; રાત્રી એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; રાત્રી એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી તૈયાર થયેલા રોટલા છે; રાત્રી એ મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ધરમાં રહી શકે તેવાં પાણીભર્યા માટલાં છે; અને રાત્રી એ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો એ તે પરમાત્માનો રત્નો." "સ્વર્ગનાં રત્નો"

દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે." "પુસ્તકોપરનો રત્નો એ ઉચ્ચના રાત્રીમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે." "પ્રજાજીવનનો રત્નો એ વાચન, એ તો જેર પાંચાસમાન છે." "મહેશ્વરી તથા મનવૈભવના અખૂટ લાંઠાથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થયો." "એ રાત્રીના શરીરની પેઠે જાનવિનાનું મન પણ નિર્માણ છે. એ જાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી જે ધરમાં સારાં પુસ્તકો નથી, તે ધર ધર પણ નિર્માણ નવમનવાળાં જીવતાં મુદ્દાઓને રહેવાની ધોર છે."

હિંદુભક્તિની પરમપાવની રામાયણુ

શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ

ઉત્તમ ભાષાંતર—આવૃત્તિ બીજી

ચિત્ર ૩૨, પૃષ્ઠ ૧૩૪૦, પાકાં પૂઠાં, કિં. ૬,
જે ભાગમાં ૬૧ દિવાળીસુધી ૧૧૧ કમી
વળી હનુમાન પ્રત્યાહિ વાનર દત્તા કે મનુષ્ય ? રાવણને આજી
દશ દત્તા કે એક ? હનુમાન સમુદ્ર ક્ષેત્રને ગયેલા કે તરીને ?
નગરે અનેક બાળનોપર નવેજ પ્રકાશ પાડનારા તથા
રામાયણનો અદ્ભુત પ્રભાવ અને ઉપકારકતા દર્શા-
વનારા અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ લેખો આમાં છે.

શ્રી ગિરધરકૃત રામાયણ

આવા મોટા અક્ષરમાં છપાયેલી શુદ્ધ આવૃત્તિ,
પૃષ્ઠ ૭૮૦, કદ પાાઈ, પાકાં પૂઠાં, મૂલ્ય રૂ.

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ

મોટા લેખાગમાં નિકળેલી ત્રીજી આવૃત્તિ
આવા મોટા અક્ષર, વેદધર્મસલાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર,
પૃષ્ઠ ૧૮૦૦, કદ ૬૧૧x૧૦, મજબૂત કાગળ તથા
પાકાં પૂઠાં સાથે રૂ. ૧૦, દિવાળીસુધી ૮)

દોહા-રામાયણ અમૃતકથા, લેત ન તોકો સ્વાદ; તિનેકો નિશ્ચય અનિયે, હેં પૂરે મનુઅદ.
રામાયણ કે સુનત હો, છુટિ અપ પ્રેતલ; રામાયણકે પઠનતે, સૂત્રત હે પર તરવ.

શ્રી તુલસીકૃત રામાયણ

આમાં ઉત્તમ ટીકા અને ૪૦ ચિત્રો છે.
મૂળ દોહાચોપાધ આવા મોટાઅક્ષરમાં છે.
ગુજરાતી ટીકા આવડા ચોટા અક્ષરમાં છે.

પૃષ્ઠ ૧૪૨૦, મૂલ્ય રૂ. ૬, જે ભાગમાં ૬૧
દિવાળી સુધી રૂ. ૧૧૧ કમી
આમાં ઉપલા અનેક લેખો ઉપરાંત લેખક કથાઓ, લવકુસાંક, તુલસીદાસ પ્રત્યાહિ ચાર મહાત્માઓનાં ચરિત્ર, હનુમાનચા-
લીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકાપ્રત્ન, માદાત્મ્ય
તથા બીજી પશુ પુરુષોન બાળનો અપાર્ણ છે.

શ્રી શાંતિપર્વ-મહાભારતનું

નવી આવૃત્તિ-ઉત્તમ ભાષાંતર

પૃષ્ઠ ૯૨૦, મૂલ્ય રૂ. ૫, દિવાળીસુધી ૪૧
આમાં પિતામહલીખમ, ભગવાન-શ્રીકૃષ્ણ, દેવર્ષિ નારદ તથા
અનેક ઋષિમુનિઓના કલ્યાણકારી સંવાદ અને ઉપદેશો છે.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા

પૃષ્ઠ ૭૦૦, કદ પાાઈ, મૂલ્ય રૂ. ૨.૧૧
જોમાં ગીતાના શ્લોક, અર્થ તથા શ્રીતાનેશ્વર મહારાજે ૬૦૦ વર્ષપર
સ્વેલી " ભાવાર્થદીપિકા " નામની ઉત્તમ અને ઉપરક્રિપરી
અનેક સંગ્રહ દર્શાવેલા આપી ગૂઢ રહસ્યને પશુ સાદા
રૂપે સમજાવનારી વિસ્તૃત ટીકાનું ભાષાંતર તથા

શાર પદારથે પામવા, લેવા જીવનદલાણ; આદર્શો ઉત્તમ રિથે, મોટા મંથે મદાન.
શા મારે સહો ભવતૃપા, કરો પ્રેમથી પાન; ઉપદેશાશૃતથી બપો, મોટા મંથે મદાન.

સ્વર્ગનાં ઉત્તમ પુસ્તકો

નીકુળી ચુટેલી નવી આવૃત્તિઓ

નાનાં છોકરાં પણ સમજે એવી
સાદી છતાં અસરકારક શૈલીથી
લખાયેલા આ પ્રત્યેક પુસ્તકે
કદ ૫×૮, પૃષ્ઠ ૫૫ થી ૩૫૦ ની
આસપાસ, મૂલ્ય ૧૦/- અને
પાકાં પૂઠાં સાથે શાન છે.

સ્વર્ગનું વિમાન

સ્વર્ગની કુંવા

સ્વર્ગનો સ્વર્ગનો

સ્વર્ગનો પ્રકાશ

ભગવદ્ગીતા-સરલ અર્થસાથે

ગુજરાતી સાર્થક સાથે-નવી આવૃત્તિ છપાય છે. કિં. ૦
હિન્દી સરલ ટીકા સાથે પૃષ્ઠ ૨૩૦-મૂલ્ય ૦/-, પાકું ૦/-
મરાઠી સંબોધ ટીકા સાથે-પૃષ્ઠ ૨૩૦-મૂલ્ય ઉપર મુગળ

મૂલમૂલ ભગવદ્ગીતાઓ

પ્રકાર કદ પૃષ્ઠ પાકું પૂઠું મધ્યમ
મધ્યમ અક્ષરમાં ગ્રામખા... ૧૮૫... ૦/-
મોટા અક્ષરમાં ૫૪૬... ૨૨૦... ૦/-

મૂલમૂલ પંચરત્નગીતાઓ

નાની અક્ષરમાં ગુટેક્ષા ૨૦૦... ૦/-
મધ્યમ અક્ષરમાં ગુટેક્ષા ૩૨૫... ૦/-
મોટા અક્ષરમાં ગુટેક્ષા ૩૭૫... ૦/-

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર

વેદધર્મસમાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર, આવા અક્ષર, ૧૫
ચિત્રો, ઉત્તમ કાગળ, પાકાં પૂઠાં, મૂલ્ય ૫/-

શ્રીમદ્ ભગવતી ભાગવત

અથવા દેવી ભાગવત-ફરી છપાય છે.
વેદધર્મસમાવાળું આ ઉત્તમ ભાષાંતર
દીવાળીપછી ૩ ૫/૦ નીકળશે. તરત મારે જા

શ્રી રામકૃષ્ણ કથામૃત

આવૃત્તિ બીજી-અને ભાગ ભેગા-પૃષ્ઠ ૫૦, રૂ. ૨/-
જગપ્રસિદ્ધ સ્વામી શ્રીવિવેકાનંદજીના ગુરુદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ
જેવા અદ્વિત પુરુષની જૂઠા જૂઠા જિજ્ઞાસાઓ તથા વિકાસો સાથેની
અતિ સરળ, સંગ્રહ અને બોધપ્રદ વાંચન્યોત્તરો, તેદરમિયાન અપાયેલાં સંગ્રહ
દર્શનો, જગતેલાં અસરકારક ભજનો તથા વખતોવખત તેમને વધ
આવેલી ભાવસમાધિઓ વગેરેનું આજેજીવ વર્ણન આ ગ્રંથમાં છે.

મહાન શિવાજીમહારાજના ગુરુ સમયે રામદાસ સ્વામીરચિત

શ્રી દાસવોધ

આ ગ્રંથમાં શ્રી સમર્થજી બલ્ય ચરિત્ર, ઉત્તમ ભાષાંતર,
છત્રપતિ પ્રતેના તથા બીજાં અનેક પ્રકારના ધર્મ નીતિમય
ઉપદેશ, પાકાં પૂઠાં, પૃષ્ઠ ૬૨૦, મૂલ્ય ૨/-

સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ નં. ૨

સતં મહાશાની રસિક અને યોધદાયક વાણીના અથા

છોટમની વાણી-ગ્રંથ પહેલો

આવા ચોટા અક્ષર, બનતું સશોધન તથા પુરુષ ઉમેશ સાથે ચાર પેટા ભાગમાં, પૃષ્ઠ ૨૬૦, કિં ૦૧૧, અને ૧

પ્રીતમદાસની વાણી

આવા ચોટા અક્ષર, કંદ પૃષ્ઠ, પૃષ્ઠ ૪૨૦, મૂલ્ય ૧૧ પાકોનો ૧૧૧ આમાં પ્રીતમદાસનું ઉત્તમ વૃત્તાંત, રસિક અને યોધદાયક ભાવને ધોળ, શરણ, ગરબી, સાળી, છાપા, કાઝા, મહિના, તિથિઓ અને વાર વગેરેનો સર્વથા ચોટો સંગ્રહ તથા તેમની ગીતા પણ છે.

અશ્વાની વાણી

આવૃત્તિ બીજી, આવા ચોટા અક્ષર, ૫૦૦ પૃષ્ઠ, કંદ પાખટ, કિં ૧૧૧ આમાં અખાછ અને મનહરદાસનાં પુરુષ પદ ૬૦ ઉમેરાયું છે.

શ્રીમજનસાગર

૧૨ વર્ષ પર નીકળેલી આવૃત્તિ કરતાં આમાં પુરુષ ભજનાંદિ ઉમેરાઈ અક્ષર પણ આવા ચોટા છે. પૃષ્ઠ ૨૩૦, મૂલ્ય ૦૧૧

ધર્મતત્વ

અંગસાહિત્યસમ્રાટ બંકિમચાણુએ લખેલા નવપુસ્તકોને ધર્મનાં ઉંડાં રહસ્ય સમજાવવા ચાર લેખો ઉત્તમ ધર્મ ગ્રંથ તેમના ઉત્તમ અસ્થિતિ સાથે પૃષ્ઠ ૨૪૮, કંદ પાખટ, મૂલ્ય ૦૧૧, પાકું ૦૧૧

નિમાન, યુદ્ધિ અને અનુભવના અનેક દાખલાદ્યંત આપી અભિ- મુનિઓના ઉત્તમ સિદ્ધાંતોને સચોટ રીતે સમજાવનાર, આનંદ- દાયક અને અપૂર્વદાન, ઉત્સાહ અને મનોબળથી ભરપૂર બનાવી મૂકનાર તથા અનેક આજીવોનાં છવન પડાયાવી નાખનાર

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશ

૨૪૦૦ પૃષ્ઠના ચાર ચોટા અથોમાં-ભાગ ૧ થી ૧૩
પ્રંથ ૧ લો-ભાગ ૧ થી ૫ { કંદ પાખટ, પૃષ્ઠ ૫૮૦,
પાકાપૃષ્ઠાથે ૨. ૨ }
પ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૬ થી ૯ { કંદ પાખટ, પૃષ્ઠ ૬૮૦,
પાકાપૃષ્ઠાથે ૨. ૨ }
પ્રંથ ૩ જો-ભાગ ૧૦-૧૧ { કંદ પાખટ, પૃષ્ઠ ૫૮૮,
પાકાપૃષ્ઠાથે ૨. ૨ }
પ્રંથ ૪ જો-ભાગ ૧૨-૧૩ { કંદ પાખટ, પૃષ્ઠ ૬૪૦,
પાકાપૃષ્ઠાથે ૨. ૨ }

સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ

૩૨૦૦ પૃષ્ઠનાં છ પુસ્તકોમાં-ભાગ ૧ થી ૧૦
પ્રંથ ૧ લો-ભાગ ૧, ૨, ૩, { કંદ પાખટ, પૃષ્ઠ ૫૭૫,
પાકાપૃષ્ઠાથે ૨. ૨ }
પ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૪-૫ { કંદ પાખટ, પૃષ્ઠ ૬૦૦,
પાકાપૃષ્ઠાથે ૨. ૨ }
ભાગ છઠ્ઠો તથા સાતમો { કંદ પૃષ્ઠ ૬૪૦, પૃષ્ઠ ૪૨૦,
પાકાપૃષ્ઠાથે ૨. ૧ }
ભાગ ૮ મો { કંદ ૬૫ પૃષ્ઠા, પૃષ્ઠ ૫૮૦, પાકા પૃષ્ઠાથે ૨. ૨ }
ભાગ ૯ મો-સંપૂર્ણ ચરિત્ર { કંદ ૫૪૬ પૃષ્ઠા, પૃષ્ઠ ૭૪૦, મૂલ્ય ૨, પાકું ૨૧૧ }
ભાગ ૧૦ મો-રાજયોગ { કંદ ૫૪૬ પૃષ્ઠા, પૃષ્ઠ ૭૦૦, મૂલ્ય ૨, પાકું ૨૧૧ }

મુદ્રિત સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ નં-૨

૧૨ લોકહિતને કારણે, ઉત્તમ ગ્રંથ અનેક, સ્વદેશ મૂલ્ય સાદર થયા, વાંચી પરી વિવેક.
સંસારે પણ મુખ મળે, પરલોકે પણ તેમ; સંજ્ઞાના ગ્રંથ મુલકાણા, સેવા આણી પ્રેમ.

આ તે પ્રતિષ્ઠા ગ્રંથ ! કે યાત્રા...
૧ ! વીર-વીરોચનાઓનાં ચરિત્ર-
ચિત્ર ! કે કોનિયુઓનાં પવિત્ર ચિત્ર ! વીર કથાનો સાગર ! કે ગુણરત્નો-
ની ગાગર ! ઉચ્ચતાની હોય આરહ, તો હોય આ બીજું ભારત !

રાજસ્થાનનો इतिहास

૨૦૦, ૮૦૦ પૃષ્ઠના બે ભાગ ગ્રંથોમાં.

૨૦૦, ૮૦૦ પૃષ્ઠના બે ભાગ ગ્રંથોમાં.
૨૦૦, ૮૦૦ પૃષ્ઠના તથા પાકાં પૃષ્ઠો સાથે મૂલ્ય માત્ર ૧૦)

અનેક ચિત્ર ચરિત્ર તથા પાકાં પૃષ્ઠો સાથે મૂલ્ય માત્ર ૧૦)
શુભસંગ્રહ-ભાગ પહેલો

આમાં ધરમદુર દવાઓ અને ઉપયોગી સ્વચનાઓ ૬૦ ૧૦૦ ખખટો
છે. નીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨૦૦, મૂલ્ય ૦૧, પાંચ પ્રતો ૩. ૧)

શુભસંગ્રહ-ભાગ બીજો

આ ભાગ વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા તરતમાં નીકળશે. આમાં
વિવિધ વિષયના અતિ ઉપયોગી સેકેડા વિષય હોય

કદ ૬૩૩ x ૧૦, પૃષ્ઠ શુભારે ૭૦૦, મૂલ્ય શુભારે ૨)

દયાલુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી

કેટલીક કન્યાવૃષ્ઠક કવિતાઓ સાથે
પૃષ્ઠ ૧૬૦, મૂલ્ય ૦૧, ૩: ૧) ની પ્રત ૫, ચો રૂ. ની ૬૦૦

પૃષ્ઠ ૧૬૦, મૂલ્ય ૦૧, ૩: ૧) ની પ્રત ૫, ચો રૂ. ની ૬૦૦
શ્રીવર્ત્ત તેમજ પુરુષવર્ત્ત માટે આમાંની ચાર વાર્તાઓ અસરકારક તથા
નોખાપદ હોવાથી ઉદારાઓમાંથી એની ૬૦૦૨૧ પ્રત બેટ બહેઓ છે.

આર્યમિષ્ણકુ અથવા હિંદુનો વૈદ્ય

આવૃત્તિ છઠ્ઠી, કદ ૬૩૩x૧૦, પૃષ્ઠ ૭૦૦, મૂલ્ય ૪)

દરેક ઘરમાં ખાસ રાખવા જેવા આ ઉપદેશ વૈદક ગ્રંથમાં
સેકેડો રોગોનાં લક્ષણ, કારણ તથા હુલેદો છે.

ઉપાય અને સેકેડો આપયોના ગુણ તથા વર્ણનો છે.

આરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન

દેખક-મહારા ગાંધીજી, પૃષ્ઠ ૧૪૪, મૂલ્ય ૦૧
સરજીની રોગોની દૂર રહી શકાય તથા થયેલા રોગને સાદા, વગર
ખર્ચના અને કંટાળી ઉપાયોથી દાખી શકાય એવી રીતો આમાં છે.

તમારો આજીવન મનપર ઉપદેશ વિદ્યાદેવીના છાપ પાકી તેમજ સુખી,
સરજીની, છુદ્ધિમાન, ધાર્મિક અને આત્મસંક્રિત ખ્યાલમાં આરે

બાલગ્રંથાવલિનાં પુસ્તકો

સરજીની આજીવન-પાંચમી... આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૨૮, ૩. ૦૧
સરજીની આજીવન-પાંચમી... આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૬, ૩. ૦૧

આજીવનની વાર્તા-પાંચમી... આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૨૦, ૩. ૦૧
આજીવનની વાર્તા-પાંચમી... આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૮૪, ૩. ૦૧

આજીવનની વાર્તા-પાંચમી... આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૦, ૩. ૦૧
આજીવનની વાર્તા-પાંચમી... આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૦, ૩. ૦૧

આજીવનની વાર્તા-પાંચમી... આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૦, ૩. ૦૧
આજીવનની વાર્તા-પાંચમી... આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૦, ૩. ૦૧

આજીવનની વાર્તા-પાંચમી... આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૦, ૩. ૦૧
આજીવનની વાર્તા-પાંચમી... આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૦, ૩. ૦૧

યોગતત્ત્વ

કુપ્રેમનાં વિધાત્મા-નીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૦, ૩. ૦૧
કુપ્રેમનાં વિધાત્મા-નીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૦, ૩. ૦૧

કુપ્રેમનાં વિધાત્મા-નીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૦, ૩. ૦૧
કુપ્રેમનાં વિધાત્મા-નીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૦, ૩. ૦૧

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ નં ૨

ભારત-પ્રેમવા માહો વીર, મહાતા જનને મારગે; પાશે શુભ ગંભીર, ચરિત્ર વાંચી તેમનાં. ૧૩
જીવન ઉત્તમ થાય, ચરિત્ર ઉત્તમ વાંચતાં; એ અર્થે વંચાય, ચરિત્રમથો ચાહથી.

વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર

પૃષ્ઠ. ૭૬૦, મૂલ્ય. રૂ. ૧૫. ૨૫. ૨૫.
ભારતવર્ષના મહાન પ્રેરક અને અમેરિકાવાસી ગોરાંગોને ચક્રિત કરી
અનેક નરનારીઓને વિશ્વ જ્ઞાનનારા અદ્વિતીય સં-ચારીનું આ
ચરિત્ર ૧૧ પ્રકરણોમાં રચાયેલું તથા ૫૦૦૦ વિગતોવાળું છે.

શ્રી શિવાજી છત્રપતિ

પ્રત્યેક ભારતસંતાને અવશ્ય વાંચવા અને સંચક કરવા યોગ્ય
હિંદુધર્મના મહાન રક્ષક અને મરાઠી રાજ્યના પરાક્રમી સ્થાપક
વીરકેસરીનું ઉત્તમ તથા પ્રમાણભૂત જીવનચરિત્ર, બહોળા
સુધારાવધારાસાથે બીજી આવૃત્તિ, ૧૦ ચિત્ર, પૃષ્ઠ ૫૨૦, રૂ. ૨૫.

મક્તચરિત્ર અથવા મક્તિરસામૃત

૬૬ પૃષ્ઠ, પૃષ્ઠ ૪૦૦, પૂંઠાં પાકાં, મૂલ્ય ૧૫.
આમાં વાંચનારને જ્ઞાનભક્તિથી ભરપૂર કરે એવાં મહાન સંત-
ભક્તોનાં ૨૯ ચરિત્ર હોઈ ભક્તમાળામાં તે આવેલાં નથી.

મહાન સમ્રાટ અકબર

આવૃત્તિ બીજી, ૭ ચિત્ર, પૃષ્ઠ ૩૫૦, મૂલ્ય ૧૫.
ભારતવર્ષના આ પદોતા પુત્ર અને મહાન મોગલસમ્રાટને ઉતારી
પાડનારા વિદેશી લેખકોને સન્નિહ રહીયા આપી તેની અપૂર્વ
મહત્તા સ્થાપન કરવા ઉપરાંત આ ચરિત્ર ભારતના ભૂત
તથા વર્તમાન સમયનો ચિતાર પણ હૃદયકાવ્ય
અને જોસદાર ભાષામાં આવે છે.

તમારી વડુબેટીઓને શ્રીજીવનના ઉત્તમ આદર્શ પૂરા પાડી તેમનાં
જીવન, શુદ્ધ અને સંતતિને સુખી તથા સદ્ગુણી બનાવવા સાથે
આ અપૂર્વ રાજાનાં ચરિત્ર તેમને સહ આપે.

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો

આ બીજી આવૃત્તિ ૭૦૦-૭૦૦ પૃષ્ઠના અને પાખાટના કદના
ત્રણ સોના પ્રકારનાં પુષ્કળ સુધારાવધારા સાથે હાલમાં
નવાજ રૂપમાં અને પ્રથમ કરતાં દોઢા લખાણ સાથે
છપાય છે. દરેકના રૂ. ૨૫, ત્રણે ભાગના રૂ. ૬,
સાતળગથી માંડીને અત્યાર સુધીમાં ઘણેગણેલી પરદ
મહાન સતીસાધ્વીઓ અને વીરોગનાઓનાં અત્યંત
લોખંડ અને અસરકારક ચરિત્રોનો આ ભારતવર્ષ-
માં સર્વથી મોટો, સરતો અને ઉત્તમ સંગ્રહ છે.

રામતીર્થની જીવનકથા

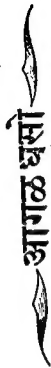
પૃષ્ઠ ૬૪૦, ૬૬ પાખાટ, મૂલ્ય ૧૫, પાકું ૨.
ગોનાના આખ્યાત્મિક ઉપદેશોથી રસાવિરસને જન્મી મૂકનાર આદર્શ મહામા-
ન આ જીવનકથાનું પુષ્કળ દલીલોથી ભરપૂર અને અત્યંત લોખંડાયક
તોલને અંગ્રેજી, હિન્દી અનેક પ્રકારે ઉપરથી તેમજ તેમના ચોતાના
પત્રો અને ભાષાઓમાં વિગતોને આધારે લખાયું છે. જેની છેવટે
જસો પૂર તેમના ૧૫ ઉત્તમ લેખો તથા ભાષણોને લગતાં પચીસે.

વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુસરદારો

પૃષ્ઠ ૨૪૦, મૂલ્ય ૦૫, પાકું ૦૫.
મારુસરદારો આ મહાન નરોસરીનું વીરત્વશુદ્ધિ જ્ઞાનમાં વાતાવરણે તેના
લેખક સાશરવર્ષ વિદ્વદાસ પદનજીભાઈએ ઉત્તમ રીતે આલેખેલું છે.

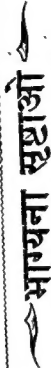
પરમ શ્રેયને પામવા, રાજી કરવા રામ; ઉત્તમ વાંચન વાંચજો, કરજો રૂઢાં કામ.
પૃથા વહેતા સમયની, લેવા શુભ સંભાળ; વાંચો વીર વિવેકથી, વિવિધ અંથની માળ.

૧૫

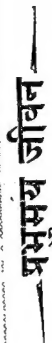
આગળ ધસો

નવી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૮૦, કંઠ પૃષ્ઠ, રૂ. ૧૧૫,
અંગ્રેજીમાં આની ૧૦૦ થી પણ વધારે આવૃત્તિઓ નીકળી ચૂકી
છે. જાપાન, ઇટાલિ વગેરે દેશોમાં તો તે પાઠ્ય પુસ્તકતરીકે
ભણવાય છે. મરુકુમ મી. ઝ્વેડરન, મહારાષ્ટ્રી વિદ્યો-
રીઆ, અમેરિકાના ગ્રેસિડેન્ડ અને બીજાં પુણ્ય
નામાંકિત મનુષ્યોએ તેનાં વખાણ કર્યાં છે.

માગ્યના સૃષ્ટાઓ

પૃષ્ઠ ૭૨૦, કંઠ પૃષ્ઠ ૧૧૫, છતાં માત્ર રૂ. ૩
આ પુસ્તક “આગળ ધસો”ના ઉમેરાદર હોય “માણસ પોતેજ પોતાનું”
ભાવ્ય કેવી રીતે રચી તથા ફેરવી શકે” તે શીખવનારા એક
મહાન ઉસ્તાદ જેવું છે. એ મુજબ ચાલીને વિજયી થનારાઓ-
નાં એટલાં બધાં અસરકારક દર્શાવતો એમાં શુદ્ધેશાં છે,
કે જેથી વાંચનારાનું ચિત્ત આનંદ, ઉત્સાહ અને ઉચ્ચ
વિચારોથી ઉછળી આવ્યાવિતા રહે નહિ.

પ્રમુખ સમય જીવન

નવી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨૦૦, મૂલ્ય ૦૧
માણસો પોતાના સામર્થ્ય તથા સ્વરૂપના અગામને લીધેજ શિષ્યો-
દરપરપણુ, અજ્ઞાપણી, સંકુચિત, સ્વાર્થાં, નિર્બળ અને કુબ્ધી
બનતા હોવાથી એ અગામ દૂર થાય તથા તેઓ સુખી
અને ફતકલ બની રહે, એવા આપણા પૂજ્ય અધિ-
પતિઓનાજ સિદ્ધાન્ત આમાં સરલ રીતે દર્શાવેલા છે.
“ઇન્ડિયન વિથ ધી મન્ડની” જે અ. ૮

ફરીયાને જગાડે, અંગેલાને ઉભા કરે અને ઉમેશને દોડાવે એવા

ચારિત્ર્ય અને ઉત્સાહપ્રેરક ગ્રંથો

નવા નવા અનેક મદત્તપૂર્ણ બનાવો, વિચારો તથા શોધોને ઉપ-
યોગમાં લાગે નવીન દુનિયા-અમેરિકાના વિદ્વાનોએ (ચૂન-અંગ્રેજીમાં)
ફેરવી પ્રશ્નરચનાઓ બહુજ બળવાન, ઉદ્ધારક અને ઉછળતા નવ-
છત્રવાળી દોહને આગ્રહ બનાવનાં રસાધસનાં પુસ્તકોને બૂલાવી દેતેલી
છે. અત્યંતદારિદ્ર્ય મુદ્દિ અને ઉભા પતી આવારે આપણા લોકોને અધિક
જન્ય દોવાણી થઈ પાછાંબાટે આ પુસ્તકો અત્યંત ઉપકારક છે.

આ પુસ્તકોમાં નિર્બળ બાજુ જુલોને ખરાંબનેલાં પ્રોત્સાહક દર્શાવો-
ન વિશેષ દોવાણી તેમાં મનોરંજકતા પશુ એવી આપી છે કે, કેટલેકા,
શોલા, નિરાશ અને માંદા માણસો પણ તેના વાચન-શ્રવણવડે સંતોજ
અને આનંદ બની રહે છે; કારણ કે મનુષ્યમાં તેને નહિ સમજાયેલી
જેવી ને અનેક પ્રકારની શક્તિઓ રહેલી છે, તેનો ખ્યાલ આપીને
આ પુસ્તકો, તેનામાં ઉત્થાપિત, વિજય અને આદોઆદિ ચેળવવાની પુણ્ય
યજ્ઞ તથા શક્તિ જાગ્ય કરે છે. આથી તેને પ્રથમ અથકય લાગેલી
બાજોને સક્રિય લાગે છે, અને તે ઉત્સાહપૂર્વક પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર શોધી
કાઠીને તેમાં કુમાવે છે-ફરી પો છે.

આ પ્રકારે આ અદ્ભુત પુસ્તકોએ હમને નિરાશ માનવોને આશા-
વાળા, નિર્બળને બળવાન, બીજાને બેદાર, કુબ્ધિને સુખી, આજસુને
ઉત્તમ, રાગીને નિરાશી તથા હારી બોલાને વિજયી બનાવ્યા છે. તેનાં
પુસ્તકો જન તરફથી નીચે મુજબ નિકળ્યાં છે.

વંકિમનિવંધમાલા

પુણ્ય ઉમેરસાથે આવૃત્તિ બીજી, પૃષ્ઠ ૫૮૦, મૂલ્ય રૂ. ૧૧૫
પૂર્ણ નિર્દર, પ્રમથેશી, કત વપરાયજીતાની સ્મિતરૂપ એવા બંગ-
સાહિત્યમાં વંકિમજીના માર્મિક, સંગ્રોહ અને હાસ્યરસથી
બરપૂર એવા માર્મિક તથા સામાજિક લેખો ઉપરાંત તેમનું
અસામાન્ય ચરિત્ર તથા “ધર્મતત્ત્વ” પુસ્તક પણ આમાં છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ નં. ૨

માણુ જામીના મહાન પ્રેરક, પરોપકારી અને અસહકારવાદી
મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય

૨૨

સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ
 તથા વિચારોના અમરકાર

પૃષ્ઠ ૫૫૨, ૬૬ ૫૪૬ III, મૂલ્ય રૂ. ૧૧
 આ ગ્રંથ સમજાવે છે કે-આપણે ઉપવ્ર-કરનારી દિવ્ય પરમા-
 ત્ત્વોના અપભ્રંશને રોકી રહેલી છો, અને એ તેને ઉપયોગ કરતાં
 આવડે તો અનન્યસહનના સંધાના છે, તેમજ સંકેતો દર કરવાનું અન-
 યોગ્ય સામર્થ્ય તેમાં રહેલું છે; દરેક આપણનું લાભુ સંકેત અને બીજી
 સર્વ રિધિરિત્તિઓ, એ સર્વ તેની આંતરિકશક્તિનું પરિણામ હોયને
 અસારે પછી જો તે મારે તો ચોતાના વિચારોમાં સંધારો કરીને ચોતાના
 સ્વરૂપ, આરિય તથા આશ્વરિયલિને સુધાં ફેરવવાને શક્તિમાન છે;
 જનન ક્રિત-અસાધિતી ચોતાની અત્યાદિસિદ્ધિ એકતા અવલવવામાટે મનુ-
 જો ચોતાના અનરૂપી કાર્યમાં ફરી રીતે અરૂણ વિચારોને ચોતાના અદ-
 કારીતે શૂલ વિચારોને પેસવા દેવા, તેનું આમાં આભાદ વળું ન છે.

આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા
 આમાં દશદિશનાં શેરકેશ ચરિત્રોમાંથી ચૂંટી કાઢેલાં ૩૮૩ અતિ
 ઉત્તમ દૃષ્ટાંતો અને વલ્લેનાં શેલ ૪૬૦, મૂલ્ય રૂ. ૧૧
પુસ્તકો મંગાવનારને સૂચના
 ૧-ચોરસ માપ ન લખું હેય તે સર્વનું બહુ. ૨-ખદાર-
 ગ્રામથી મંગાવનારે અમદાવાદનું લખવું. ૩-મંગાવવામાં જે ન
 આવે તે પ્રકારે સમજવું. ૪-૨, ૧ જે કોણનાં પુસ્તકોમાં મારે
 નાણાં કે શીટમાં પ્રકરણ સૂચકવું. ૫-ચેરસરતે મંગાવનારે મૂલ્ય
 ઉપરનાં લખવાના પદ્ધતિ ૫૦ તો પછી ૨, ૦૧ પ્રકરણની જોડકાને
 ૬-૨૫૦ જે વાનગી પૂરતી ચોતાની કમીને પાછો, ઉપમાનામાં પુસ્તક
 નામ, અને સર્વોપરી ૬૦ તો ૬૦૦૦૦ નામો, ઉપમાનામાં પુસ્તક

સ્તં સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ નં. ૨

દાનવીર કાર્નેગી

પૃષ્ઠ ૩૮૪, ૬૬ પાન ૯૮ મૂલ્ય ૧૧ પાન ૧૧

વિવિધ ગ્રંથમાળા

દર વર્ષે વિવિધ વિષયનાં પાન ૮ અને ૫૪૬ ના કદનાં
 ૧૬૦૦૪૬ નેટલાઈટઅપુસ્તકો માત્ર ૪ માં
 આપાય છે. પાકા પૂઠા સાથે ૫, ચો. માફ

સંપત્તિ રહેલેમાં "દાનવીર કાર્નેગી" અને "શુભસંપ્રદ-આમ
 પહેલો" નીકળી ચૂકો છે. કોટોજ બોલે ભાગ તરતમાં ત્રિકોણી તે
 પછી પુસ્તક પછી સત્તર છપાશે. બીજા પુસ્તકો-સી. ૧૯૮૩ તથા ૮૪
 માટે નીચલામાંથી તેમજ નવાં પસંદ કરામ તેમાંથી નીકળશે. મુસ્લીમ
 મહાદંતીઓ, પાંચાસના અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો, લારતના વીર પુરોણ, મદન,
 શીખ ગુરુઓ, શુકર દી. ચૌહાંદરન, રેહદેવી જોતે જોશ આકે કાંધર
 રૂમીજન, કાલોકક, વિકીપમ વૈલેસ, સમાપદ અને અસદકદર, કુંડી
 વાતોના નવો ભાગ, ભારતીય નીતિશાસ્ત્ર, સ્વભી વિવેકમદનર
 સાનયોગ, શુભોપચાર, વિજયપૂજા ગેરયામીમાનિંગ, સંતમદરામાજી-
 ની વાણીના પુસ્તકો, અદ્યક દૃષ્ટાંતમાળા ભાગ બીજો અભ્યાદિ દર્શાવિ.
 ખાસ સૂચના--જો ત્યારે માફક થવા છતાં અપા વરે નાં પુસ્તક
 મળશે. લવાગમ પછી કાર્તિકથી દિવાળીસુધીન આપના વરેનું લેવાશે.

આ માળાના હજી મળતા આગલા સેટ. પો. જુદું
 સં. ૧૯૭૬નાં ગ્રંથ પુસ્તક-૫૬૪ ૧૫૦૦, રૂ. ૨૦, પાન ૫૬૩ આ
 સ્તમી વિવેકનંદ ભાગ ૧-૭, ભાગનાં ગણાઓ, કુંડી પાત્રોથી ભાગ રૂ. ૧૦
 સં. ૧૯૮૬નાં ગ્રંથ પુસ્તક-૫૬૬ ૧૫૦૦, રૂ. ૨૦, પાન ૫૬૩ આ
 કુંડી પાત્રોથી ભાગ છો. માઉન્ટ દાસ્તરેડ, સ્વામી વિવેકનંદની સામગ્રી.
 સંપત્તિ ૧૯૮૦નાં ગ્રંથ પુસ્તક-૫૬૭ પાન ૬૩ ૧૬૦૦, રૂ. ૧૦, મૂલ્ય
 આદી પૂઠા ૨, પાકા પૂઠા ૧ જે સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૧-૨૧, મૂલ્ય
 મદન ગેરોચિત્ત યોનાપાર્વતું ચિત્રાત ચર્ચિ, અતિમુખત પર્ણતત્ત.
 સંપત્તિ ૧૯૮૧ નાં આદર પુસ્તક-૫૬૮ પાન ૬૩ ૧૬૦૦, રૂ. ૧૦, મૂલ્ય
 મૂલ્ય આદી પૂઠા ૨, પાકા પૂઠા ૧ જે સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૧-૨૨, મૂલ્ય
 મૂલ્ય આદી પૂઠા ૨, પાકા પૂઠા ૧ જે સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૧-૨૩, મૂલ્ય

૧૪

૧૬

માગવત એટ વાવથી, કંચે કાચ કરાણ; વાવ પછી વાણ ભાગે, ગામ અંગેની મારે
 ઉત્તમ માંચન ઉપર, એ કંઈ દેવ વહાલ; 'માજા' અંગે વિવિધ તળી, તો વાણી તરફ.

